
Черемісін Олександр Вікторович

**МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
В 1785–1917 рр.**

**Херсон
ОЛДІ-ПЛЮС
2017**

УДК 352.07(477.7)«17/19»

Ч 464

*Рекомендовано до друку Вченою радою Запорізького національного
університету (протокол № 11 від 30.05.2017 р.)*

Науковий редактор:

– доктор історичних наук, професор Турченко Федір Григорович

Рецензенти:

– доктор історичних наук, професор Андрєєв Віталій Миколайович

– доктор історичних наук, професор Константінова Вікторія Миколаївна

– доктор історичних наук, професор Леп'явко Сергій Анатолійович

Черемісін О. В

Ч 464 Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. /
О. В. Черемісін. – Херсон : «Олді-плюс», 2017. – 582 с.

ISBN 978-966-289-142-3

Увазі читачів пропонується дослідження з історії міського самоврядування Півдня України кінця XVIII – початку XX століть. Аналізується формування органів самоврядування, їхня діяльність, розглянуто законодавчу базу функціонування муніципалітетів, бюджетну політику, господарство, участь у соціальному житті міського населення та роль в інженерно-технічному забезпеченні інтересів місцевих громад. Наголошується, що південноукраїнський регіон мав багато особливостей, що якісно вирізняли його серед інших. Довгий час імперія намагалася реалізувати тут проект «Новоросія», але ця політика зазнала краху. Регіон заселявся українцями, формувався в тісному економічному та соціокультурному зв'язку з Правобережжям і Лівобережжям і став органічною частиною Великої України. Для нього характерним був дух вільного підприємництва, майже не було кріпосного права, а через південні порти поширювалися не лише товари, а й ідеї модернізованої Європи, зокрема про специфіку муніципального та адміністративного управління. Порівняно з іншими регіонами України урбанізація та модернізація Півдня проходили швидкими темпами.

Рекомендовано для науковців, аспірантів, викладачів, студентів і усіх, хто цікавиться історичним минулим України.

УДК 352.07(477.7)«17/19»

ISBN 978-966-289-142-3

© Черемісін О. В., 2017

© ОЛДІ-ПЛЮС, 2017

Oleksandr Viktorovych Cheremisin

**MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT
IN THE SOUTH OF THE UKRAINE
(1785–1917)**

**Kherson
OLDI-PLUS
2017**

UDK 352.07(477.7)«17/19»

CH 464

*Recommended for publication by the Academic Council of
Zaporizhzhia National University (protocol № 11 of 30.05.2017)*

Scientific editor:

– Doctor of Historical Sciences, Professor Fedir Turchenko

Reviewers:

– Doctor of Historical Sciences, Professor Vitaliy Andreev

– Doctor of Historical Sciences, Professor Viktoriya Konstantinova

– Doctor of Historical Sciences, Professor Sergiy Lepyavko

Cheremisin O. V.

CH 464 Municipal self-government in the South of the Ukraine (1785–1917) /
O. V. Cheremisin. – Kherson : «Oldi-plus», 2017. – 582 p.

ISBN 978-966-289-142-3

The research of the history of the municipal self-government of the Southern Ukraine in the end of the XVIIIth – beginning of XXth centuries is proposed to the attention of readers. The activity and establishment of the bodies of self-government have been analysed; the legislative base of the activity of municipalities, budgetary policies, economics, participation of the local population in the social life and the role of the municipalities in the engineering and technical support of the interests of local communities have been studied.

It is stated that the Southern region of the Ukraine had some peculiarities, which differed it to a great extent among others. For a long time Russia tried to realize the «Novorosiya» project, but it failed. In fact, this region was populated mostly by the Ukrainians and became «Southern Ukraine». The spirit of free entrepreneurship was spreading fast, because the majority of the population did not know serfdom and not only goods were distributed through the ports, but also the ideas of the Western European culture in particular concerning the specifics of municipal and administrative management. In comparison to other regions of the Ukraine the urbanization and modernization were made rapidly.

It is recommended for scientists, post-graduates, history teachers, students and everyone who is interested in the historical past of the Ukraine.

UDK 352.07(477.7)«17/19»

ISBN 978-966-289-142-3

© Cheremisin O. V., 2017

© OLDI-PLUS, 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ, ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	13
1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження	13
1.2. Історіографія проблеми.....	32
1.3. Джерельна база дослідження.....	60
РОЗДІЛ 2 ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ	74
2.1. Регіонально-індивідуальні особливості краю.....	75
2.2. Міське самоврядування: формування, інтерпретації, статус	138
2.3. Муніципальні діячі Півдня України: статус, образи, типологія поведінки.....	174
РОЗДІЛ 3 УЧАСТЬ САМОВРЯДУВАННЯ В РОЗВИТКУ МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	227
3.1. Розвиток земельної політики міського самоврядування	228
3.2. Участь муніципалітетів у розвитку господарства.....	263
РОЗДІЛ 4 ЕВОЛЮЦІЯ БЮДЖЕТНОЇ ПОЛІТИКИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ	301
4.1. Бюджетна політика органів міського самоврядування в кінці XVIII ст. – 1870 р.	302
4.2. Зміни в бюджетній політиці муніципалітетів у 1870–1917 рр.....	345
РОЗДІЛ 5 МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ І СОЦІАЛЬНО- КУЛЬТУРНА СФЕРА	397
5.1. Діяльність міського самоврядування в освітній і медико- санітарній галузях міського господарства	398
5.2. Благоустрій і задоволення потреб міських громад	435
ВИСНОВКИ	470
ДОДАТКИ	487
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	513

CONTENTS

FOREWORD	7
SECTION 1. STATE OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF ISSUE AND SOURCES OF STUDY	13
1.1. Theoretical and methodological basis of the research	13
1.2. Historiography problems	32
1.3. Sources of study	60
SECTION 2. FORMATION OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES	74
2.1. Regional and individual peculiarities of the Southern Ukraine	75
2.2. Local self-government: formation, interpretation and status ...	138
2.3. Municipal public figures of the Southern Ukraine: status, figures and behaviour typology	174
SECTION 3. PARTICIPATION OF LOCAL GOVERNMENT BODIES IN THE DEVELOPMENT LOCAL AGRARIAN AND INDUSTRIAL COMPLEXES IN THE YEARS 1785–1917	227
3.1. Development of land policy of the local economy	228
3.2. Participation of local authorities in the development of industrial complexes	263
SECTION 4. EVOLUTION OF FISCAL POLICY OF THE LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES	301
4.1. Fiscal policy of local government bodies in the end of XVIII th cen. – the year 1870.....	302
4.2. Fiscal policy of local authorities in the years 1870–1917	345
SECTION 5. LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE SOCIAL AND CULTURAL SPHERE	397
5.1. Activity of local self-government bodies in the educational, medical and sanitary spheres	398
5.2. Improvement and satisfaction of public requirements	435
AFTERWORD	470
ANNEX	487
LIST OF THE USED SOURSES AND LITERATURE	513

ВСТУП

На сучасному етапі українського державотворення відбувається реформування системи державного управління на принципах децентралізації. Прагнучи сформувати сучасну українську модель місцевого самоврядування, зокрема міського, суспільство не може не враховувати як новітній світовий досвід державотворення, так і національно-історичний. Саме цим визначається актуальність теми дослідження. Вивчення практичної діяльності органів міського громадського самоврядування залишається важливою передумовою для створення цілісної картини історичного процесу зокрема на Півдні України.

Дослідження проблеми починається нами з аналізу російської думської реформи міського самоврядування 1785 р., яка була покликана сформувати міцні міські громади, що впевнено відчували б себе в капіталістичному світі торгівлі, комерції і промисловості, забезпечити розвантаження державного бюджету на адміністративні витрати. Вивчення історичного досвіду діяльності думської моделі міського самоврядування привабливе саме тим, що на Півдні України він мав багато особливостей регіонально-індивідуального характеру.

Аналіз практичної діяльності та теоретичного доробку депутатів міських громадських зборів вже став національно-історичною спадщиною, а тому розгляд цих питань дасть змогу зрозуміти як корені корумпованості та бюрократизму, так і можливість їх подолання у сучасному світі. З іншого боку, наведені приклади дадуть ключ до розуміння сутності діяльності місцевого управління та ціннісних орієнтацій для виборних громадських діячів.

У нашому дослідженні мова йтиме про механізм дії інституту муніципальної влади в межах південноукраїнських губерній кінця XVIII – початку XX ст. Херсонської, Катеринославської та Таврійської. Слід зазначити, що південноукраїнський регіон характеризувався рядом особливостей, які, не виходячи за межі загальноукраїнських тенденцій, певним чином відрізняли його від

інших територій України – Лівобережжя та Правобережжя. Цей регіон територіально, економічно й логістично об'єднав воєдино Україну. До того ж, він міцно пов'язав Україну із Західною Європою, що було додатковим фактором прискорення модернізаційних процесів.

Досить швидко еволюційним шляхом населення Південної України виробляло нові форми соціального, національного, культурного, релігійного співжиття, пориваючи із традиційністю та переходячи до *модерного стилю* життя і мислення. У середовищі населення південноукраїнських губерній панували надії про зміни на краще – звільнитись від залежності поміщиків, розширити власні земельні ділянки, займатися підприємництвом, торгівлею, позбутися надмірних податків, повинностей тощо. Мешканці південноукраїнських територій ніколи не відчували себе меншовартісними, а у багатьох аспектах, навпаки, вважали свій край зразковим, посилаючись на попереднє історичне минуле, економічне життя і надзвичайно красиву природу. Загалом вияви міського патріотизму на Півдні України були значно інтенсивнішими, ніж в інших регіонах.

До певної міри на особливості краю змушена була зважати урядова адміністрація. Міське самоврядування мало більш високий рівень регіональної індивідуалізації муніципальної політики (індивідуально вирішували питання інфраструктури, розвитку культури, освіти, медицини). Для організації роботи громадських інститутів Півдня України було прийнято більше *«місцевих»* законопроектів, ніж для інших регіонів.

Мета роботи полягає у реконструкції всебічної діяльності міського самоврядування Півдня України в контексті адміністративного устрою регіону в 1785–1917 рр.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких завдань: проаналізувати роботу органів громадського управління з позиції запропонованої нами регіонально-індивідуальної теорії самоврядування; охарактеризувати законодавство стосовно компетенції

міського самоврядування Півдня України, як загального, так і місцевого; презентувати аналітичний процес діяльності думської моделі міського самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр.; критично осмислити систему муніципального устрою, що не сприймається однозначно позитивно або негативно; висвітлити взаємовідносини міського самоврядування з адміністрацією регіону та урядовими структурами держави, що дає змогу розкрити нові аспекти взаємодії центральної та місцевої влади; розглянути соціо-професійний образ муніципальних працівників; провести комплексне дослідження діяльності органів управління в модернізаційній, фінансовій, організаційній сферах міського життя; оцінити внесок діяльності депутатів самоврядування в практичній діяльності управління міським господарством; продемонструвати більш ефективне проведення модернізаційних процесів у містах Півдня України, ніж в інших регіонах, адже пришвидшення модернізації регіону відбувалось через міста.

Об'єктом дослідження є органи міського самоврядування Півдня України в 1785–1917 рр.

Предметом вивчення стала багатовекторна діяльність міського самоврядування в досліджуваній період, що охоплює організаційну, підприємницьку, бюджетну, земельну, освітню, інженерно-технічну, медичну галузі міського господарства, а також будівництво шляхів сполучення і модернізацію портів з їх участю у торговельно-промисловій сферах міського життя регіону.

Хронологічні межі дослідження обумовлені часом існування дореволюційної моделі функціонування думської моделі міського самоврядування. Нижня межа (кінець XVIII ст.) зумовлена часом появи міського самоврядування, яке сформовано на основі Катерининської грамоти 1785 р. та поширене на міста Півдня України. Верхня межа дослідження (1917 р.) – часом значних революційних змін у державі, з яких розпочинається новий етап в історії: припинення існування Російської імперії, а також і її моделі самоврядування; у 1917 р. була проведена нова міська реформа, яка поклала початок формуванню національної системи самоврядування

та радянської системи народного представництва, що може становити окрему тему дослідження.

Територіальні межі роботи визначаються трьома південноукраїнськими губерніями кінця XVIII – початку XX ст.: Херсонською, Катеринославською та Таврійською в рамках адміністративно-територіального поділу досліджуваного періоду за винятком Ростовського повіту Катеринославської губернії (у 1887 р. відійшов до Області війська Донського) та тієї частини Бессарабії, яка становить сучасну незалежну державу Молдову.

У представленому дослідженні уперше в українській історіографії на широкому колі історичних джерел реконструйовано діяльність думської моделі міського самоврядування протягом 1785–1917 рр. Вводяться до наукового обігу нові джерела. Нами запропоновано нову концепцію самоврядування – регіонально-індивідуальну. Дослідження ґрунтується на вивченні процесів *«нового життя»* – *модернізації, урбанізації* в діяльності міського самоврядування. Ці процеси інтенсивніше проходили саме на території Півдня України. Порівняння діяльності міського самоврядування в різних регіонах стало також новим аспектом дослідження, оскільки в працях попередників муніципалітети розглядалися локально. Відзначено, що назва *«Нова Україна»* більшою мірою співвідноситься з південноукраїнським регіоном ніж найменування проекту російської влади – *«Новоросія»*. Південь виділявся серед інших багатьма особливостями культурного, торговельного, господарського, релігійного, соціального, законодавчого характеру, які впливали на специфіку діяльності міського самоврядування. Тут модернізувалися всі національності, а традиційний уклад життя вже не підходив для нових процесів швидкої адаптації, регіональної та міської ідентифікації та поширення нових цінностей (комерції, торгівлі, промисловості).

Запропоновано поділити час протікання модернізаційних та урбанізаційних процесів на два періоди: 1) кінець XVIII – перша половина XIX ст. – *«колонізаційний»*; 2) друга половина XIX – початок XX ст. – *«індустріальний»*.

Міське самоврядування включилося в процес модернізації портів, будівництва нових шляхів сполучення, господарства та інженерно-технічної інфраструктури. Місцева еліта розгорнула значну роботу з розвитку міської інфраструктури, тому її характеристики була приділена значна увага. Зокрема, була розроблена поведінкова модель муніципальних діячів, яка допомогла відзначити, що депутати самоврядування орієнтувалися не тільки на державні або громадські інтереси, а й на власні – індивідуально-меркантильні. Це дозволило вийти за межі усталеної схеми, в якій їхня діяльність розглядалася виключно крізь призму соціального, національного та релігійного походження.

Критично переосмислено оцінки попередників щодо діяльності муніципалітетів Півдня України. У ході аналізу діяльності самоврядних структур у дослідженні запропоновано визнати думську модель самоврядування, що перебувала в кризовому стані протягом всього досліджуваного періоду. Прояви кризи виявлялися в бюджетній сфері, господарському розвитку, інженерно-технічній сфері, освітній і медико-санітарній справах. У межах регіонального розвитку діяльність міського самоврядування нами оцінюється критично, але порівняно з іншими громадськими структурами держави їхню діяльність можна визнати цілком успішною, оскільки було більше проявів модерності та європеїзації.

Встановлено, що ідентифікація міського населення проходила особливим чином не тільки на регіональному рівні, а й на крайовому та міському, що значно впливало на діяльність і індивідуальну позицію кожної громадської установи.

Новим у дослідженні є включення до розгляду міського самоврядування всіх міст регіону, включаючи повітові та заштатні, оскільки в працях попередників розглядалися лише портові, адміністративні чи промислові центри. Це дало змогу розробити нову схему класифікації міст регіону за принципом співвіднесеності адміністративного статусу міста зі статусом самоврядування.

Законодавство Російської імперії поділяло всі чинні закони (ст. 47 і 48) на «загальні» та «місцеві»¹, а «місцеві» закони мали допоміжно-додатковий характер для загальноімперського законодавства та віддзеркалювали пріоритети влади в конкретному регіоні в досліджуваний період.

Нами включений розгляд широкого масиву «місцевих» законів, дія яких поширювалася тільки на південноукраїнський регіон, окремі міста або на визначені муніципалітети. Це дозволило уточнити компетенцію органів міського самоврядування та громадських обранців. У межах законодавства дореволюційного періоду не існувало галузі «*муніципальне законодавство*», тому для визначення специфіки або особливості кожного окремого міста приймалися спеціальні місцеві закони, які «дарували» місту або муніципалітету певні види податків або пільг. Тому «*місцеві закони*» відображали, уточнювали особливості й індивідуальну специфіку окремих міст або муніципалітетів регіону.

Таким чином, можна говорити про *регіонально-індивідуальний рівень міського самоврядування* Півдня України. У порівняльному відношенні зазначена теорія муніципального розвитку виявилася більш привабливою ніж державна, оскільки її реалізація давала містам більше ресурсів для фінансового зростання та добробуту.

Проте, якщо розглядати муніципалітети Півдня України ізольовано від інших регіонів Російської імперії, можна дійти до критичних, а то й негативних висновків щодо їх роботи. Порівняно з іншими регіонами України ситуація виявиться більш оптимістичною. В умовах модернізації Півдня, у якій роль міст Півдня України була визначальною, вони стали головними осередками нових соціально-економічних відносин у торговельній сфері, фабрично-заводській промисловості, машинному виробництві. Будівництво нових шляхів сполучення, інших елементів міської інфраструктури відбувалися тут більш інтенсивно, ніж в інших регіонах.

¹ Кассо Л. А. Общие и местные гражданские законы. (Вступительная лекция, читанная в Харьковском Университете 27 января 1896 г.) / Л. А. Кассо. – Харьков : Типография Зильберберга, 1896. – С. 9.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ, ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Теоретико-методологічні засади дослідження

Перш ніж перейти до характеристики теорії та методології проблеми, необхідно визначити зміст основних термінів, які використовуються в нашому дослідженні, зокрема «*міське самоврядування*», «*муніципалітет*». Це важливо, оскільки в досліджуваній період часу міські органи влади офіційно називалися «*органи міського громадського управління*».

У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 2) *міське самоврядування* визначається як гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади, передбачене законом право жителів кожної території брати участь у виборах села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Міське самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст².

² Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21. 05. 1997 р. № 280/97-ВР // Шляхами самоврядування : збірка нормативних актів. Серія : Бібліотека депутата місцевих рад / упорядник Д. Белий. – Херсон : ХОО КВУ, 2002. – Вип. 1. – С. 5.

Сучасне поняття «самоврядування» більш широке порівняно з дореволюційним та охоплює не тільки міста, а й села, селища, районні та обласні ради. У прямому сенсі думська модель управління містами не повністю відповідала цьому поняттю, оскільки не було повної самостійності у вирішенні громадських проблем і самоврядування не користувалося загальним виборчим правом у становому суспільстві Російської імперії.

Муніципалітет – у ряді держав сукупність виборних органів місцевого управління та самоврядування. У деяких країнах (США, Великобританія) муніципалітетами називають тільки органи міського управління. Як правило, він складається з виборної колегії на чолі з мером, бургомістром і чиновницько-виконавчим апаратом. Муніципалітети можуть бути власниками муніципальних підприємств, житлового фонду та іншого майна, вони відають державними школами, санітарними службами, місцевою поліцією, а в ряді країн управляють різними установами з медичного обслуговування та соціального забезпечення. Головне джерело власних доходів – місцеві податки з населення³.

Муніципалітетами в повному розумінні громадські інститути царської Росії не були, оскільки це влада особливого характеру, яка може сама себе реформувати, приймати власні закони й бути четвертою гілкою влади в державі, також незалежна як законодавча, виконавча та судова, а поліція ніколи не підпорядковувалась органам громадського управління.

Проте з початку XIX ст. поняття «самоврядування» та «муніципалітет», як і «міське управління», почали застосовуватися і до міського громадського управління, у тому числі й до південноукраїнських інституцій під впливом поширення самоврядної теорії.

³ Мальцев В. А. Довідковий посібник з курсу «Конституційне (державне) право зарубіжних країн»: навч. посіб. / В. А. Мальцев. – Воронеж: Видавництво Воронежського університету. – 328 с.

У радянські часи у зв'язку з критикою «буржуазної» думської моделі виникло поняття *місцевого представництва*, тому що принципи імперського самоврядування були відкинуті як буржуазні та неприйнятні для радянської влади. В основу організації місцевого управління було покладено принцип єдності державної та місцевої влади, що був жорстко централізований⁴. Радянську модель не можна було назвати самоврядною, оскільки місцеві органи влади були підпорядковані центральним органам задля виконання рішень на місцях. Тому роль місцевого населення зводилася до представництва, яке б забезпечувало необхідну кількість комуністів в органах влади, а не для оперативного вирішення проблем місцевого значення. Посадовці до складу місцевого управління не призначалися, а обиралися населенням. Народ здійснював державну владу через представництво в Радах як на місцевому, так і державному рівнях. Вважалося, що вся влада належить робітникам і селянам у вигляді Рад трудящих, які перебували під пильним партійним керівництвом, а важливі рішення як місцевого, так і державного рівня визрівали в союзних і державних структурах. Тому принцип народовладдя мав формальний характер і зводився лише до місцевого представництва інтересів держави на місцях. Роль республіканських органів влади полягала у передаванні на регіони політики і рішень центру⁵. Таким чином, обранці місцевого населення в органах самоврядування представляли інтереси держави і контролювалися комуністичною партією.

Після здобуття Україною незалежності поняття «муніципалітет», «самоврядування» відродилися і почали застосовуватися в історіописанні стосовно громадських інститутів кінця XVIII – початку XX ст. На сьогодні в історичній науці України ще досі

⁴ Костенок І. Радянська модель самоврядування як чинник впливу на сучасні самоврядні практики на пострадянському просторі / І. Костенок // Держава і суспільство. – 2012. – Вип. 4. – С. 168–171.

⁵ Древаль Ю. Д. Радянська модель політичного представництва / Ю. Д. Древаль // Державне будівництво. – 2012. – Вип. 2. – С. 6–15.

тривають дискусії відносно цих дефініцій, але загалом вони застосовуються як синоніми. Найбільш поширеним є термін «самоврядування», породжений духом Міської реформи 1870 р., коли постали самоврядні органи міської влади, що самостійно вирішували нагальні проблеми. Не зважаючи на те, що реформа 1892 р. ліквідувала багато прогресивних розробок, термін «самоврядування» залишився незмінним.. Рідше застосовується «муніципалітет» як синонім понять «громада» або «громадський», як один з елементів назви – «*міське громадське управління*». Тому в дослідженні терміни «місцеве самоврядування», «муніципалітет» використовуються як синоніми в розумінні політичного значення думської моделі досліджуваного періоду.

Традиційно система самоврядування пояснювалася двома теоріями: *самоврядною* А. Васильчикова⁶ (письменник і громадський діяч, юрист за освітою) та *державною* А. Градовського⁷ (професор права, публіцист, письменник, викладач).

Самоврядна теорія намагалася довести сутність розмежованості місцевого управління та державного. А. Васильчиков протиставляв адміністративне управління та самоврядування, оскільки місцеве управління повинно слугувати господарським інтересам місцевого населення. Самоврядування має структуру, мету та форму діяльності, способи організації та взаємодії. Згідно з його ідеями, самоврядування повністю незалежне та не підконтрольне адміністративній і державній владі, має власні ресурси та може видавати власні закони й постанови. Воно створене самими місцевими мешканцями в інтересах населення та має встановлені межі діяльності.

Згодом місцеве управління в Російській імперії почали розглядати як пропорційний розподіл обов'язків між центральними,

⁶ Васильчиков А. М. О самоуправлении / А. М. Васильчиков. – СПб. : Тип. В. В. Прагц. – 1872. – 1350 с.

⁷ Градовский А. Д. Начала русского государственного права : собрание сочинений / А. Д. Градовский. – СПб. : Типо-литогр. М. П. Фроловой, 1904. – Т. 9. – Ч. 3. – 628 с.

адміністративними та самоврядними органами влади. Самоврядування почало виступати як найнижча ланка саме державної «влади».

А. Градовський запропонував *державну теорію* з точки зору критики самоврядної. Він дивився на громадські органи як на частину державного апарату управління, як на одну з форм саме «місцевого управління» нарівні з казенною палатою, різними галузевими комітетами міністерств. Дослідник у власних поглядах обстоював позицію, що місцеве управління є справою публічною, а кожна публічна справа своєю чергою є справою держави. Тому проблеми, які вирішуються на локальному рівні, є проблемами державними. Необхідність передачі певних справ, якими місцеві громади повинні займатися самостійно, А. Градовський пояснював оперативністю держави врегулюванні місцевих проблем. Тому він обстоював принципи суворого централізму державного апарату, за яким всі його ланки втрачають можливість ініціативності, самостійності й відповідальності перед місцевими мешканцями.

Проте в реальності *самоврядна та державна теорії* були ідеальними конструкціями, лише наближеними до пояснення сутності громадських управлінь Півдня України. Оскільки в кінці XVIII ст. вони створювалися на принципах децентралізації, то до 1870 р. муніципалітети були наближені до державної теорії, після 1870 р. – до самоврядної, а після 1892 р. – знов до державної. Таким чином, російська держава сама не надала відповіді на запитання: що саме хотіла від самоврядування? Курс центральної влади змінювався відносно популярності тієї чи іншої ідеї самоврядування. Зокрема, самоврядна теорія була більш популярна в середині XIX ст., у роки прийняття земської та міської реформ. Державна теорія більше відповідала періоду контрреформи 1892 р. У результаті формування самоврядування було повільним, на початок XX ст. ще не завершилося і потребувало подальшого реформування, що знайшло відображення в програмах багатьох політичних партій.

Умови, в яких відбувалося освоєння Південної України, віддаленість регіону від центру держави, великі простори, що ускладнювало діяльність уряду за контролем населення, на перший

погляд, повинні були сприяти розвитку системи самоврядування в дусі громадської теорії, тобто як альтернативи державній владі. У дійсності цього не відбулося, оскільки в процесі просування на південь активну роль відігравала держава та її війська, і міста призначалися та визнавалися в зв'язку саме з державними інтересами, навіть коли мова йшла про селянську колонізацію.

Існування структур такого самоврядування, що відбивало б корпоративні інтереси різних груп населення не може бути пояснено в дусі громадської або державної теорій самоврядування, оскільки в цьому випадку буде відсутній елемент протистояння державі з іншого боку, муніципалітети не були державними органами влади в прямому сенсі терміна. Більш того, можна припустити, що існування органів самоврядування відповідало інтересам держави, оскільки можна було розвантажити державний бюджет на витрати містам із метою їх самозабезпечення. Таким чином, структури самоврядування, що існували на місцях, не протистояли, а зміцнювали позиції держави. Муніципалітети повинні були забезпечувати інтереси держави, але не самостійно, а під опікою губернських адміністрацій.

З огляду на ці обставини, жодна з названих вище теоретичних конструкцій не може задовольнити дослідника, який вивчає міське самоврядування Півдня України. Пропонується підхід, який ми назвали *«регіонально-індивідуальною»* концепцією самоуправління. Суть цієї концепції пояснюється в розрізі «держава – регіон – міське самоврядування». Держава власною адміністративною ініціативою створювала міста й поширювала громадське управління, делегуючи необхідний добір елементів, якими міські громади користувалися для задоволення і державних, і місцевих потреб одночасно на принципах децентралізації. Регіони мали власні індивідуальні особливості, стереотипи, цінності, історичне минуле, ідентичності, які впливали на формування, розвиток, та діяльність міського самоврядування. Своєю чергою, муніципалітети були наділені індивідуальними характеристиками у веденні міських справ, формуванні кошторисів, реалізації господарської, освітньої, медико-санітарної політики, що впливало на формування «міського патріотизму». Це виражалося в

ціннісних орієнтаціях відносно індивідуальних інтересів кожного міста як показника вищого рівня турботи про власне місце проживання та пріоритетів у розгортанні модернізаційних, промислових, торговельних заходів. Сама концепція регіонально-індивідуальної діяльності самоврядування Півдня України підкріплювалася існуванням великого міського землеволодіння, значним впливом торговельно-комерційних операцій, більш ранніми та швидшими виявами модернізації, темпами зростання фінансів, вищим ступенем освоєння міського простору (здійснення благоустрою, будівництво водогонів і каналізації, розвиток освіти та медико-санітарної роботи тощо).

Виходячи з регіональних особливостей і хронологічних меж дослідження, в основу аналізу проблеми покладено теоретичні засади: 1) *«нового життя»* або *«модернізації»* (всебічного оновлення, *«європеїзації»*, яка охопила світ у ХІХ ст.); 2) *«регіонального індивідуалізму»*, 3) *теорії фронтів*; 4) *людиновимірності*.

Формування *«нового життя»* на Півдні тісно пов'язане з процесом модернізації та її складовою частиною – урбанізацією. В основу теорії *«нового життя»* щодо Півдня було покладено праці Д. Багалія⁸, Н. Полонської-Василенко⁹, Р. Шпорлюка¹⁰, П. Герлігі¹¹, І. Лисяка-Рудницького¹², В. Кабузана¹³, Ф. Турченка, Г. Турченко¹⁴, В. Константинової¹⁵ та інших дослідників, які в загальних рисах окреслили особливості розвитку регіону.

⁸ Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Исторический этюд / Д. И. Багалей. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с.

⁹ Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині ХVІІІ ст. (1734–1775). – Ч. 2 : Заселення Новоросійської губернії / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Український вільний університет, 1960. – 188 с.

¹⁰ Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. / Р. Шпорлюк // Україна. Наука і культура. – К. : Товариство «Знання» УРСР, 1991. – С. 159–167.

¹¹ Герлігі П. Одеса. Історія міста : 1794–1914 / П. Герлігі. – К. : Критика, 1999. – 241 с.

¹² Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії : історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т. 1. – С. 145–171.

¹³ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в ХVІІІ – первой половине ХІХ века (1719–1858) / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – 65 с.

Як зазначав професор Мічиганського університету Р. Шпорлюк, для Півдня України елементами *модерності* кінця XVIII – XIX ст. стали урбанізаційні та колонізаційні процеси (переселення з сіл у міста та з одних частин світу в інші). Це призводило до поширення міського способу життя народу та змін функцій муніципального правління. Територіальні здобутки Росії в Чорноморському басейні створили передумови значних міграційних процесів і змінили відносини України зі Сходом і Заходом. Вони сформували *нову українську етнографічну територію*. Тому можна говорити про народження на Півдні цілком *нової України*, зовсім відмінної від інших регіонів, у яких українці жили традиційно¹⁶. Південна *Україна* першою увійшла в епоху модерності, її населення було більш мобільним, мало сучасніші погляди на життя й швидше сприймало сучасні моделі самоврядування.

Саме ці засади розбудували базу, яка лягла в основу перетворення степового краю не на Новоросію, як сподівалася російська імперська верхівка, а на органічну частину українського етнотериторіального простору, по суті, *«Нову Україну»*. Абсолютну більшість населення (особливо в сільській місцевості) становили українці. Багатонаціональні міста залишалися острівцями в морі сільських українців.

Іншою важливою обставиною було перетворення Півдня в економічно найбільш розвинутий регіон України, який став центром економічного життя всієї Наддніпрянщини. Після заснування тут морських портів різноспрямовані товаропотоки (із Правобережжя – до Польщі, з Лівобережжя – до Росії) переорієнтувалися на Південь. Таким чином, цей регіон економічно й логістично об'єднав воєдино

¹⁴ Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. –1921 р.) : історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.; Турченко Ф. Г. Проект «Новоросія» 1764–2014 рр. Ювілей на крові / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : Видавництво ЗНУ, 2015. – 158 с.

¹⁵ Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках) / В. М. Константінова. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. – 596 с.

¹⁶ Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII– початку XIXст. / Р. Шпорлюк // Україна. Наука і культура. – К. : Товариство «Знання» УРСР, 1991. – С. 159–167.

Україну. До того ж він міцно пов'язав Україну із Західною Європою, що було додатковим фактором прискорення модернізаційних процесів.

Загалом, «*нове життя*» (інакше – «*модерне життя*») – це відхід від еталонів, стандартів традиційності до *модерного* типу виробничих відносин, мислення, культури поведінки, взаємин із іншими національностями, а в політико-світоглядному сенсі – утвердження європейського лібералізму.

Модернізація спричинила формування чітких особливостей краю, які виділяли його серед інших, становлення так званого «регіонального індивідуалізму». Постає новий регіон України з новим самоврядуванням, який мав своєрідні стосунки з центром, наділений багатьма особливостями – від адміністративно-територіального устрою до діяльності громадських інститутів влади. Це вплинуло на формування регіональної ідентифікації на кількох рівнях: регіональному, крайовому та міському.

Таке становлення сприяло *поширенню регіональної ідентичності*, адже місцеве населення вважало себе не стільки частиною універсального уніфікованого єдинодержавного організму Російської імперії, скільки представниками окремого краю та пишалось саме власним регіоном, краєм, містом, а не тим, що були підлеглими династії Романовим.

На думку Є. Рябініна, регіональна ідентичність – це усвідомлення себе як суспільства, котре мешкає в одному регіоні¹⁷.

Для Півдня України характерні такі ідентифікаційні конструкції на регіональному рівні, як – Полуденний край, Степова Україна, Таврійський край та інші назви, що відтворюють особливості та найкращі риси цієї території, яка ніколи не сприймалася провінцією, на відміну від, наприклад, білоруських губерній. У цивілізаційно-континентальному аспекті мешканці Півдня України обрали для себе

¹⁷ Рябінін Є. В. Регіональна ідентичність як каталізатор сепаратистських рухів / Є. В. Рябінін // Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу : збірник матеріалів Другої Інтернет-конференції (16 березня 2012 року). – Маріуполь, 2012. – С. 228–331.

кілька напрямів розвитку одночасно: національний, європейський і російський.

Таким чином, можна говорити про *регіонально-індивідуальну теорію міського самоврядування* Півдня України.

Ці концептуально-теоретичні конструкти тісно пов'язані з *теорією фронтирів*. Ідея була висунута Ф. Тернером у кінці ХІХ ст. для пояснення історії США і поклала початок новому напрямку фронтирних досліджень. Я. Верменич вважала, що Україна довгий час складалася з периферій держав-метрополій, тому може бути продуктивною локалізація на основі виділення пограничних зон. Корисність зазначеної теорії дослідниця відзначала у врахуванні традицій географічного детермінізму з інноваційним трактуванням колонізаційних хвиль і міжкультурних запозичень. До цього методологічного конструкту можна зарахувати не тільки колонізаційні, а й урбаністичні рухи. Адже зміна кордонів власного мешкання впливає на людські долі, змінює погляди, думки, ментальність, відбуваються міжкультурні обміни¹⁸.

Головна ідея теорії фронтирів полягала у формуванні суспільства в результаті трансформації в умовах порубіжжя, яке мало певні особливості: політичні, економічні, релігійні, етнічні й інші. Сутність її полягає в тому, що в умовах прикордоння відбувається зустріч автохтонного населення із прийшлим, що спричиняє процес взаємообміну культурними традиціями. Такі контакти породили вивчення суспільної свідомості і соціальної поведінки людей в умовах пограничної зустрічі різних світів, старого та нового тощо. В українській історіографії цей напрям не набув широкого поширення, хоча окремі вітчизняні дослідники високо оцінили його позитивний потенціал. Фронтирна тематика розглядалася у творчості М. Грушевського¹⁹, Д. Багалія²⁰, Н. Полонської-Василенко²¹ та інших.

¹⁸ Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 91.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол. : С. Сохань (голова) і ін. – К. : Наук. думка, 1991. (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 7. – 1995. – 628 с.

Найбільш активно у руслі теорії фронтирів висвітлювались періоди: козацтва (для пояснення феноменів «дикого поля» і козацтва); кінця XIX – XX ст. (у розгляді особливостей прикордоння України та Росії). Вся Україна характеризується як феномен великого фронтиру на перехресті Західної Європи, між країнами Сходу та Росією. А. Каппелер виділяв такі прикордонні зони – Закарпаття, Південь України як прикордоння між мусульманським і християнським світами²².

Найбільш яскравим представником теорії фронтиру в Україні був Я. Дашкевич, який вважав, що назва «Україна» є втіленням «Великого кордону», як країна одного світу, що протиставлялася іншому. Він запропонував вивчення етнокультурних умов, територіальну ідентифікацію, феномен фронтирного побуту як способу життя, проблеми осілості та колонізаційних рухів, конфесійних взаємовідносин, значення фронтиру для історії України²³.

Фронтирною тематикою також займалися С. Леп'явко²⁴, В. Грибовський²⁵, В. Кравченко²⁶, В. Мільчев²⁷ та інші. Найбільш

²⁰ Багалеї Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры : исторический этюд / Д. И. Багалеї. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с.

²¹ Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734–1775). – Ч. 2 : Заселення Новоросійської губернії / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Український вільний університет, 1960. – 188 с.

²² Винарчук Т. В. Національний контекст концепції фронтиру в українській історіографії / Т. В. Винарчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 36. – С. 211–217.

²³ Дашкевич Я. Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) / Я. Дашкевич // Історичне краєзнавство України. – Львів ; Київ ; Нью-Йорк, 2004. – С. 103–117.

²⁴ Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) / С. Леп'явко // Запорозька спадщина. – Запоріжжя : РА «Тандем У», 2001. – Вип. 12. – 64 с.

²⁵ Грибовський В. Запорожці і ногайці в контексті Великого кордону / В. Грибовський // Козацька спадщина, альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Нікополь ; Запоріжжя, 2005. – Вип. 1. – С. 95–131.

²⁶ Кравченко В. В. Харків / Харків: столиця Пограниччя / В. В. Кравченко. – Вільнюс : ЕГУ, 2010. – 358 с.

популярними темами залишаються часи козацтва та кордон між християнським світом і мусульманським. Мало хто з дослідників застосовував цей методологічний конструкт відносно Півдня України та міського самоврядування. У цьому аспекті слід виділити працю Г. Коржова, присвячену Донбасу, в якій зазначалося, що Донбас є певною межею, кордоном, на якому закінчується Україна і починається Росія²⁸.

Південь України став особливою територією, оскільки тут злилися в єдиний плавильний котел українські, західноєвропейські, російські, кримськотатарські, єврейські й інші тенденції розвитку з накладенням нововведень на традиційність, виробивши унікальну, своєрідну форму міжетнічного спілкування і взаємообміну. На Півдні України утвердилися *західноєвропейські ідеї* муніципального й регіонального управління, архітектурні традиції (причому поява нових архітектурних стилів збіглася з їхньою появою у Європі, а деякі мали обмаль прикладів у світовій практиці, оскільки поєднувалися з *кримськотатарською архітектурою*), модерні ментальні конструкти, *українські ідеї* національного відродження, *російські* характерні риси – бюрократизм, хабарництво, корупція. У своєму поєднанні це виробило особливу регіональну ідентифікацію, національну толерантність, «муніципальну фронду», міський патріотизм, цінності комерції, бізнесу, торгівлі, промисловості. У результаті на Півдні України розгорнулася боротьба нових течій зі старими явищами, у ході якої старі традиції тісно перепліталися з модерними виявами.

Здавалося, що нове повинно викинути з життя старі порядки, але цього не відбулось. Частіше складалось так, що іноземці, які ставали керівниками губерній або міст, швидко наслідували корупційні

²⁷ Мільчев В. Болгарські переселенці на півдні України. 1724–1800 рр. / В. Мільчев. – Київ ; Запоріжжя : РА «Тандем У», 2001. – 198 с.

²⁸ Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генезис і тенденції розвитку в умовах спільної трансформації / Г. Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 38–51.

схеми, хабарництво та казнокрадство, а вихідці зі старих російських міст (Таганрог, Брянськ та інші), відчувши негативний вплив корупції, ставали на Півдні антикорупціонерами. Загалом традиційні явища життя вже не встигали за модернізацією, але остання виявилася незавершеною, оскільки старі норми, цінності та бюрократія (небажання центру йти на перетворення) її тільки стримували. Міста через декілька років вже не можливо було впізнати, а самоврядування швидко оцінило власні переваги географічного положення для розвитку й підтримки індивідуальних напрямів розвитку міського простору.

У нашому дослідженні методологічний концепт фронтиру використовується для пояснення формування нового регіону (децентралізованого, торговельного, промислового, аграрного, адміністративно-територіального) *«Нова Україна»*. Він мав значну кількість власних особливостей, що відрізняли його від інших глибиною і інтенсивністю процесів модернізації й урбанізації.

Вищезазначені тенденції тісно поєднуються з проблемою *людиновимірності* у функціонуванні громадських інституцій влади в містах Півдня України. Самоврядування аналізується як специфічний образ діяльності й активності людей. Методологічний концепт людиновимірності нами розглядається як індивідуальне навантаження практики міських діячів крізь призму багатовимірності їхніх характерів. Це переводить нас від споглядання образу самоврядування як політичного конструкту до розуміння його сутності як особистісно-індивідуального феномену з метою розкриття поведінкових моделей діяльності громадських службовців для кращого розуміння духовних і культурних цінностей в умовах швидкої адаптації, модернізації, урбанізації південноукраїнського регіону. Людиновимірність дозволяє розглядати самоврядування крізь призму людських потреб, відносин між людьми у сфері муніципального управління, звертає погляд на індивідуально-житлові умови проживання крізь призму індивідуального досвіду. А також допомагає краще зрозуміти людину та її потреби в умовах

прискореного розвитку комерції, торгівлі, промисловості й ідентифікувати себе в модернізовано-урбанізованому світі Півдня України. У дослідженні органи міського самоврядування персоніфікувалися в окремих особах. За цією методологічною концепцією самоврядування розглядається як діяльність людей, які наділені як позитивними, так і негативними рисами. Вони обстоювали не тільки інтереси міст, громад або держави, а й особистісно-індивідуальні, меркантильні.

Як влучно зазначила Я. Верменич, міська історія входить до системи регіоналістики. Тому міське самоврядування розглядається як соціальна система, що забезпечує міський спосіб життя, а також як співтовариство людей із притаманними йому функціями, поведінковими моделями, свідомісними стереотипами²⁹. За допомогою *локального методу* дослідження можна визначити унікальність, неповторність, індивідуальність кожного міста. Адже міста мали власну культурну ауру, просторову конфігурацію, соціальні феномени, поведінкові моделі депутатів самоврядування. А найголовніше, за визначенням Я. Верменич, локальний метод історичного дослідження легко вписати у прикордонний простір повсякденності, соціальної, інтелектуальної, персональної історії³⁰.

У межах локальної історії виділяються *мікроісторія* та *історія місця* як методи, що характеризують діяльність непересічних особистостей у нестандартних ситуаціях³¹. На думку Н. Яковенко, мікроісторія переміщає дослідника у світ думок, намірів і світосприйняття конкретної людини. Стрижнем таких досліджень постають межі вільного вибору особи – з урахуванням усіх суперечностей у панівних нормах поведінки. Це дозволяє адекватно проникнути у свідомість індивіда та зробити висновки про

²⁹ Верменич Я. Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації / Я. Верменич // Регіональна історія України : збірник наукових статей. – 2009. – Вип. 3. – С. 37–40.

³⁰ Там само.

³¹ Репина Л. П. История исторического знания / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – 2 изд., стереотип. – М. : Дрофа, 2006. – С. 262–268.

поведінкові пріоритети³². Мікроісторичні дослідження органічно вписуються в історію міського самоврядування, оскільки відкривають багато можливостей, майже в кожному муніципалітеті були особистості, які вели міста Півдня України у бік модернізації, новаторства або в бік корупції та хабарництва. Від рішень особистостей, що визначали індивідуальну стратегію розвитку міста, залежало прокладання залізниць, відкриття промислових підприємств, модернізація портів, інженерно-технічної бази, розвиток культурної та медичної сфери, освітніх установ тощо.

На думку Л. Репіної, локальна історія стала головним методом «історії знизу», що поєднала різні субдисципліни соціальної історії. Цей метод допомагає визначити соціальну мобільність самоврядування, систему зв'язків, соціальні функції муніципалітетів, їхню локально-індивідуальну структуру та соціально-культурні уявлення, менталітет депутатів громадських інституцій тощо. Головним чином мова йде про співвідношення між організацією міського життя індивідуальних громад із політичною організацією самоврядування, оскільки метод локальної історії фіксує характер соціальних відносин³³.

Він використовувався в дослідженні для виявлення внутрішньої організації самоврядування від обрання або призначення на посаду особи – до зміни соціальних ролей та поведінки; для визначення впливу персональної діяльності кожного депутата на розвиток міського життєвого простору.

У ході дослідження застосовувався метод *критичного аналізу* джерел. В історичній науці він важливий як сукупність прийомів, спрямованих на виявлення цінності джерела. Завдання наукової критики полягає в розкритті недоліків і прогалин в історичних джерелах, допомозі краще їх зрозуміти і відновити реальний сенс

³² Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – С. 214.

³³ Репина Л. П. История исторического знания / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – 2 изд., стереотип. – М. : Дрофа, 2006. – С. 239–241.

історичного минулого³⁴. Як зазначала Н. Яковенко, критичний метод є першим у роботі історика, оскільки дозволяє акцентувати увагу на інтерпретації тих чи інших висловлювань, визначити, який характер вони мали (офіційний, урочистий та ін.), а також проаналізувати історичну зумовленість вжитої інтерпретації³⁵. У нашому дослідженні він застосовувався для розкриття діяльності міського самоврядування, допомагав реконструювати історичну діяльність муніципалітетів на основі отриманих даних і неупереджено поставитись до джерел з метою виявлення достовірної інформації. Цей метод допоміг послідовно описати та критично поставитися до діяльності міського громадського управління, використовуючи свідчення не тільки депутатів самоврядування, а й міських жителів та іноземців.

З метою виявлення ментальності громадських діячів використано для дослідження *метод дискурс-аналізу*, що відображав аналіз протоколів та журналів засідань міських дум. За оцінкою О. Коника³⁶, це перспективний напрям історичних досліджень, який дає змогу вивчити соціальне життя через структурний аналіз тексту цих протоколів, виявити інтелектуальну історію, ідеї, погляди.

Для виявлення характерно-індивідуальної діяльності муніципальних діячів задіяний метод біографічного аналізу, який є одним із найрозвиненіших в українській історіографії, але рідко застосовувався до біографій персоналій міського самоврядування. Більш поширеним явищем було вивчення біографічних даних керівників губерній або генерал-губернаторів. У дослідженнях про життєвий шлях міських обранців виокремлюються лише найбільш яскраві постаті, які є прикладами наслідування для наступних поколінь. Разом із тим збереглося не так багато документів і

³⁴ Там само. – С. 201–205.

³⁵ Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – С. 240.

³⁶ Коник О. О. Депутати Державної Думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) : монографія / О. О. Коник ; наук. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Герда, 2013. – С. 15–20.

опублікованих матеріалів відносно біографій громадських обранців, тому найбільш цінним джерелом для цього аналізу стали формулярні списки гласних, протоколи і журнали думських засідань та аналітична інформація на сторінках періодичної преси. У них зосереджена інформація про роки життя, сімейний стан, місце проживання, думську діяльність, містяться дані про те, чи брали вони хабарі чи ні, про отримані винагороди, про кількість виступів на засіданнях. Як зазначав О. Коник, просопографічний аналіз використовується насамперед у вивченні життя окремих видатних особистостей з його інтересом до індивідуальності, видається значно більш придатним для дослідження групи осіб³⁷. У дослідженні біографічний і просопографічний методи задіяні для вивчення індивідуальних біографій як муніципальних діячів, так і окремих груп депутатів, які становили певну цілісність на основі однаковості у поведінці. Депутати були виокремлені в групи за поведінковою моделлю: працьовиті, конформісти, парламентарії, егоїсти й інші. Біографічний метод дозволив простежити життєвий і творчий шлях муніципальних діячів, окреслити внесок у розвиток самоврядування та міського життєвого простору, встановити поведінковий тип кожного депутата, з'ясувати його життєві та професійні погляди, ідеї, цінності, зв'язки з громадськістю; виявити рівень корупції та хабарництва в самоврядуванні Півдня України.

Метод структурного аналізу джерела також допоміг у реконструкції біографій і типологізації образів муніципальних діячів. Як зазначала Н. Яковенко, кожен писемний текст повинен підлягати певній літературній конвенції. Розділяючи текст документів на структурні одиниці, можна знайти потрібну інформацію та з'ясувати погляди депутатів міських дум³⁸.

Під час проведення дослідження використовувалися *методи історіографічного аналізу* з метою простеження основних етапів

³⁷ Там само.

³⁸ Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – С. 243–244.

розвитку досліджень в історичній науці на цю тематику³⁹. З урахуванням аналізу попередніх робіт здійснювався синтез отриманих результатів і поділ історичних праць за проблемно-хронологічним принципом. Таким чином, важливими методами у цьому напрямі стали історико-хронологічний і історико-ситуативний методи, які допомагали простежити особливості кожного етапу розвитку досліджень зазначеної тематики і дали можливість визначити, які проблеми ще не вивчалися в історичній науці, і виявити нові процеси. Методи типологізації і порівняльного аналізу дозволили поділити історіографічні праці на наукові школи, визначити та зіставити погляди різних істориків, наукових течій з метою встановлення наукової новизни цього дослідження.

Використання *порівняльного методу*⁴⁰ дозволило порівняти діяльність міського самоврядування Півдня України з іншими подібними структурами Російської імперії досліджуваного періоду та виявити загальні й унікальні характеристики діяльності. У результаті дійшли висновку про критичність стану самоврядування в межах Півдня України і визначили успішність його діяльності в Російській імперії. Завдяки цьому детально проаналізовано схожі й відмінні риси в муніципальній сфері. Також порівняльний метод використовувався у порівнянні темпів і динаміки бюджетної сфери як серед міст Півдня України, так і в межах держави, що дозволило дійти висновків про більшу динаміку темпів зростання південноукраїнських кошторисів і процесів модернізації та урбанізації.

Статистичний метод заснований на статистичній обробці кількісного матеріалу, зібраного у результаті проведення дослідження⁴¹, що дозволило всебічно його проаналізувати та

³⁹ Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – С. 29–30.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Статистика : навч. посіб. / С. О. Матковський, М. Л. Вдовин, Т. В. Панчишин. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 344 с.

встановити схоже й відмінне між містами Півдня України та містами інших регіонів держави. У результаті виведено кількісний облік масових явищ і процесів у поєднанні з їх якісним аналізом. У процесі дослідження розроблені таблиці та оброблена економічна, фінансова, демографічна, соціальна, санітарна, медична, освітня інформація і виявлено певні закономірності розвитку.

Економічні методи використовувались в дослідженні з метою вивчення в містах Півдня України процесів індустріалізації, муніципалізації, управління господарством, модернізації. Вони є важливими для розкриття механізмів збільшення прибутків і співвідношення витрат міського самоврядування на прибуткові та неприбуткові заходи, для реконструкції господарської активності муніципалітетів, вивчення динаміки збільшення або занепаду бюджетів міст⁴².

Кількісний метод допоміг підрахувати динаміку зростання міських бюджетів, витрати на обов'язкові й необов'язкові заходи, освіту, медицину, борги, недобори, кредити, інженерно-технічну модернізацію, будівництво залізниць, дослідити процеси індустріалізації, формування земельної власності.

Таким чином, можна стверджувати, що дослідження світоглядно-ідеологічних та методологічних позицій належить до міждисциплінарних. Дотримання універсальних і загальних методологічних принципів, спеціальних і міждисциплінарних методів дослідження, застосування прийомів наукового пізнання дозволили комплексно та ґрунтовно розглянути процес становлення, розвиток і реформування міських дум протягом великого історичного періоду.

⁴² Репина Л. П. История исторического знания / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – 2 изд., стереотип. – М. : Дрофа, 2006. – С. 214–217.

1.2. Історіографія проблеми

Переходячи до розкриття історіографії досліджуваної проблеми, вважаємо за необхідне звернути увагу на витoki теоретичних розробок історії самоврядування.

У другій половині XIX – на початку XX ст. безроздільно панували *державна та громадська* теорії самоврядування. Вони були нормативно-умоглядними конструкціями, які не відбивали наявний стан справ, а спрямовувалися на вирішення проблеми. З дискусій між представниками громадської та державної теорій пізніше сформувались юридична та політична теорії самоврядування, але вони тільки уточнювали ідеальні вимоги до дійсності, а не пояснювали її. Нормативно-умоглядне розуміння науки сполучалося з її оціночно-політичним аспектом. По-перше, автори виступали як прихильники або супротивники самодержавного ладу. По-друге, як у рядах прихильників, так і в рядах супротивників існували дискусійні табори.

Вперше обґрунтувати *громадську теорію* спробував О. Васильчиков⁴³, який дотримувався точки зору, що місцеве самоврядування повинне займатися лише місцевими господарськими справами, а не політичними. Загалом, вітаючи запроваджену систему місцевого самоврядування, він вважав, що міські громади за господарською орієнтацією наближені до сільських, що зумовлює недоцільність існування міського самоврядування, за винятком столиць і губернських центрів, в інших містах дослідник вважав за доцільне введення аналогів сільського управління. Тобто О. Васильчиков не бачив у містах осередків, що сприяли б побудові громадянського суспільства та виступали каталізатором при інтенсифікації цього процесу.

⁴³ Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений : в 3 т. / А. И. Васильчиков. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1871. – Т. III. – 839 с.

Розробкою проблеми міського громадського управління в дусі *самоврядної теорії* займався Г. Шрейдер⁴⁴. У своїх дослідженнях він визначив поняття «місто», даючи досить детальну його характеристику, розглядав становий склад міських жителів у дореформений період. Звертаючись до основних висновків праць І. Дитятіна, негативно ставився до його позицій, певною мірою не погоджуючись із точкою зору на міські положення 1785 і 1870 рр. Він критикував прибічників реакційних заходів, спрямованих на обмеження прав самоврядування.

Представник *державної теорії* А. Градовський⁴⁵ стверджував: «Поняття самоврядування є перш за все поняття політичне, яке визначається мірою участі суспільства не тільки в адміністративних справах місцевості й у загальнодержавному управлінні». На противагу адміністративній централізації дослідник висував ідею децентралізації, поєднаної із міським самоврядуванням, як засобу перетворення держави згідно з новими потребами. Самоврядування мало слугувати інтересам охорони держави «від буревіїв і потрясінь». На базі зазначеної теорії С. Вітте (голова Комітету міністрів у 1903–1906 рр.) запровадив політику одержавлення самоврядування, видавши серію основоположних законодавчих норм, які регулювали діяльність земств і міського самоврядування. На його погляд, тільки земства є загальностановими представницькими органами місцевого управління, а всі муніципалітети держави повинні бути інтегровані в систему вертикалі державної влади. С. Ю. Вітте вважав таку політику необхідною центральній владі, оскільки вона захищала саму сутність царської влади⁴⁶.

⁴⁴ Шрейдер Г. И. Город и Городовое Положение 1870 г. / История России в XIX в. / Г. И. Шрейдер. – СПб. : изд. Тов. Бр. А. И. Гранат и К., 1903. – Т. 4. – С. 1–29.

⁴⁵ Градовский А. Д. Начала русского государственного права : собрание сочинений / А. Д. Градовский. – СПб. : Типо-литогр. М. П. Фроловой, 1904. – Т. 9. – Ч. 3. – 628 с.

⁴⁶ Витте С. Ю. Самодержавие и земство / С. Ю. Витте. – Штутгарт : Редакция «Освобождение», 1903. – С. 164–177.

Державна теорія самоврядування наклала відбиток також і на погляди І. Дитятіна (професора Харківського університету)⁴⁷. У його дослідженнях значне місце відводилось аналізу причин міської реформи 1870 р. Зокрема, причини реформи він намагався пояснити бажанням уряду «оживити міське населення», викликати в нього інтерес до справи самоврядування. Науковець розглядав соціальний склад міського населення й визначив поняття «місто», простежуючи процес підготовки та проведення Міської реформи 1870 р. Починаючи з 1785 р., він характеризував основні положення законів, що регламентували діяльність самоврядування.

Специфічну позицію щодо міського самоврядування займав Б. Чичерін. Усвідомлюючи катастрофічну кризовість централізованої бюрократичної системи, він пропонував громадському самоврядуванню надати широкий простір самодіяльності, сподіваючись при цьому на повну гармонію муніципалітетів із самодержавством⁴⁸.

На базі *державної теорії* самоврядування виділилися *політична та юридична концепції*.

З *політичної* точки зору Р. Гнейст на досвіді англійської школи самоврядування визначив, що самоврядування може бути лише там, де управління на місцевому рівні формується з найкращих представників певної місцевості на добровільних і безоплатних началах. Тобто умова незалежності самоврядування залежить від порядку його формування та незалежності осіб, які представляють муніципалітет.

Згідно з *юридичною* концепцією, на думку Л. Штейна, незалежність самоврядування полягала в тому, що муніципалітети є не державними органами влади, а виконавцями місцевої громадськості, на які держава покладає певні обов'язки. Особливістю

⁴⁷ Дитятин И. И. К истории «жалованных грамот» дворянству и городам 1785 года / И. И. Дитятин // Русская мысль. – 1885. – Кн. IV. – С. 13–50; Кн. V. – С. 1–38; Кн. VI. – С. 1–19; Кн. VII. – С. 1–21; Кн. VIII. – С. 58–83.

⁴⁸ Чичерин Б. Н. О народном представительстве / Б. Н. Чичерин. – М. : Издательство : «Тип. Товарищества И. Д. Сытина». – 1899. – 326 с.

самоврядування є те, що громадські колективи набувають прав юридичної особи, яка вступає з державою в юридичні відносини. Саме наявність громадських інтересів і відрізняє самоврядування від державних органів влади, які не мають власних інтересів і діють виключно в інтересах держави⁴⁹.

Однак в Україні політична та юридична концепції самоврядування поширення не набули.

Вже на рубежі XIX – XX ст. популярними стали соціалістичні та реформаційні погляди на сутність муніципального управління. Зокрема, на початку XX ст. набула поширення *теорія муніципального соціалізму*. До основних її постулатів належить принцип повної демократизації місцевої діяльності громадських інституцій влади та збільшення соціального представництва від міських і сільських громад. Прибічники вважали, що життя населення можна перебудувати без революційних змін, шляхом мирного еволюційного розвитку на кращих началах. У результаті можна сформулювати самоврядування, яке буде основним базисом демократичного устрою держави⁵⁰.

Соціальні концепції перебудови суспільства були надзвичайно популярними в XX ст., а тому дали життя ще одній *теорії – соціального обслуговування*. Сутність теорії походить з того, що основним завданням муніципалітетів є пропозиція послуг місцевим громадам. Головна мета діяльності громадських інституцій влади – це добробут населення. Вчений із Німеччини З. Баллейс наголошував на тому, що автономність самоврядування залежить від принципу суверенності народу, а державна влада повинна забезпечувати його функціонування⁵¹.

Таким чином, у дореволюційній літературі з проблеми міського самоврядування здійснено широкий узагальнювальний аналіз правових

⁴⁹ Черняк Э. В. Государственная теория самоуправления в трудах Европейских ученых Л. Штейна и Р. Гнейста / Э. В. Черняк // Вестник Казанского технологического университета. – 2010. – Вып. 11. – С. 284–396.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Программа партии меньшевиков [Оригинал документа] / Политические партии России: история и современность. – М. : РОССПЭН, 2000. – С. 227–242.

норм, основних положень, у яких визначалися засади функціонування міського самоврядування та його роль у розвитку політичної системи. У роботах були зроблені спроби узагальнити досвід міських громадських управлінь, визначені перспективи їхнього подальшого розвитку, розглянута на загальноросійському рівні система міської власності. У них широко аналізуються правові норми, основні положення, в яких визначалися засади функціонування міського самоврядування та його роль у розвитку політичної системи. Дореволюційні праці дали можливість краще зрозуміти принципи управління містами. Дослідники докладно описували та характеризували становлення, розвиток політичних, адміністративних традицій. В історичній літературі з проблем міського управління з метою пояснення сучасного стану муніципалітетів використовувався аналіз соціально-економічних факторів, станово-майнових відносин.

Перші конкретно-історичні спроби вивчення та дослідження історії міст і муніципалітетів Південної України пов'язані з ім'ям А. Скальковського⁵². На думку вітчизняного дослідника професора А. Бойка⁵³, його праці – це традиційні хроніки: «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731–1823», «Опыт статистического описания Новороссийского края», «Первое тридцатилетие истории города Одессы» та інші. У його роботах головна роль у розвитку регіону надавалася генерал-губернаторській і губернаторській адміністраціям, а органи

⁵² Скальковский А. Историческое обозрение Новороссийского края / А. Скальковский // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1836. – № 11. – Ч. 22. – С. 446–504; Скальковский А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1839. – № 8. – Ч. 33. – С. 290–313; Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1795–1823) / А. Скальковский. – Одесса : Городская типография, 1837. – 297 с.; Скальковский А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790–1840 гг. / А. Скальковский // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Городская типография, 1844. – Т. I. – С. 257–275.

⁵³ Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел / Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С Грушевського НАН України. Запорізьке наукове товариство імені Я. Новицького / А. В. Бойко.– К. : Наукова думка, 2000. – 308 с.

громадського управління згадувалися побіжно. У них наявна велика кількість статистичних матеріалів, пов'язаних із роботою органів самоврядування, які не зберіглись в архівах та інших дослідженнях.

Першу узагальнювальну працю український дослідник Д. Багалій⁵⁴ присвятив колонізаційним процесам Південної України в XVIII ст. Південну Україну науковець розглядав у контексті загальноукраїнської історії. Під час вивчення колонізаційних процесів Д. Багалій порівнював українську та російську колонізацію Півдня. Його праця висвітлює історію землеволодіння, соціально-економічних відносин. Увага акцентується на тому, що першими місцевими жителями тут були запорозькі козаки (ще до початку офіційної російської колонізації). Слабку колонізацію Півдня України впродовж XVI – початку XVIII ст. Д. Багалій пояснював складними географічними умовами степового життя. Звернено увагу на те, що хоч приєднання Криму було важливим геополітичним завданням Росії ще з XVI ст., півострів склав єдину соціокультурну єдність саме з Україною. Міста засновували на козацьких і татарських населених пунктах і військових укріпленнях. Детально описується хід колонізаційних процесів, які він поділив на три категорії: російську (урядову, народну (українську) та іноземну. Д. Багалій підраховує кількість населення в різних містах регіону та акцентує увагу на тому, що Південь швидко заселявся завдяки українським переселенцям, які були більш мобільними. Швидкі темпи розвитку міст дослідник вбачав у прискорених модернізаційних процесах. Завдяки морським портам Півдня поживались торгівля та соціально-економічні зв'язки, розвиток української аграрної діяльності. Д. Багалій звернув увагу на те, що уряд штучно створював умови для запровадження на Півдні України великого землеволодіння. Царський уряд так і не зміг відійти від кріпацтва, а тому поширював його і на південноукраїнські землі, які

⁵⁴ Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры : исторический этюд / Д. И. Багалей – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с.

майже не знали такої системи. А це, своєю чергою, уповільнювало модернізаційні процеси.

Із приводу іноземної колонізації науковець зауважував, що європейські колоністи приносили на Південь України більш високу, сучасну (модерну) культуру, а також позитивно вплинули на місцеве населення. Колоністам важко було організовувати життя на нових землях, іноді доходило до конфліктних ситуацій, але в результаті всім природньо вдавалося звикнути до «нового життя». Д. Багалій зазначав, що факти «омалорусивання» іноземного населення були звичним явищем для нових умов життя Півдня України, особливо це стосувалося сербського, молдавського, болгарського населення та представників інших національностей. На них можна було побачити такий самий український національний одяг, вони готували таку ж їжу, розмовляли українською мовою.

Отже, швидкий і модерний розвиток регіону відбувся завдяки успішній діяльності європейців, українців і росіян. Хоч не всі вони керувалися ідеями спільного блага, але результати виявилися приголомшливими – був побудований новий український регіон, який швидко модернізувався, зі значним аграрним, торговельним, промисловим та інтелектуальним потенціалом.

Із початком діяльності «Одеського товариства історії та старожитностей» (1844 р.) суттєво збільшилась кількість історичних праць, серед яких перше місце посідають археографічні роботи. У цьому напрямі історію Південного краю почали активно вивчати археографи, публіцисти Н. Мурзакевич⁵⁵, А. Маркевич⁵⁶,

⁵⁵ Мурзакевич Н. Материалы для истории губернского города Херсона / Н. Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древности. – Одесса : Экономическая типография и литография, – 1879. – Т. XI. – С. 324–388.

⁵⁶ Маркевич А. Документы, относящиеся к истории города Одессы / А. Маркевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1893. – Т. XVI. – С. 55–116; Маркевич А. Одесса 100 лет назад / А. Маркевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1898. – Т. XXI. – С. 29–32.

А. Комарницький⁵⁷, А. Лонгінов⁵⁸, М. Бухтеєв⁵⁹, К. Смольянінов⁶⁰ та інші.

У кінці ХІХ ст. починається друкування періодичного видання «Известия Таврической ученой архивной комиссии»⁶¹, всього було видано 57 томів із історії Таврійської губернії. Робота нагадує структуру Одеського видання, на її сторінках публікували документи про заселення півострова, його розвиток. Перевага надавалася висвітленню діяльності цивільних і військових губернаторів, а не роботиміського самоврядування.

Велика кількість праць написана практичними діячами громадського управління (Г. Ге⁶², Д. Горловським⁶³, А. Кірпічковим,

⁵⁷ Комарницький А. Исторический очерк общих гражданских учреждений Новороссийского края / А. Комарницький // Годичный акт в Ришельевском лицее. – Одесса, 1849. – 21 июня. – С. 3–70.

⁵⁸ Лонгинов А. Устройство порта и первоначальный отвод земли г. Одессе / А. Лонгинов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1894. – Т. XVII. – С. 73–84.

⁵⁹ Бухтеев М. Опыт статистического описания Новороссийского края / М. Бухтеев // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1853. – Т. 3. – С. 218–286.

⁶⁰ Смольянинов К. История Одессы / К. Смольянинов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1853. – Т. 3. – 338 с.

⁶¹ Лашков Ф. О камеральном описании Крыма 1784 г. / Ф. Лашков // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография М. В. Карского, 1887. – № 2. – С. 20–30; Киреенко Г. Об ордерах князя Потемкина Таврического и графа Зубова, хранящихся в архиве Таврического Губернского Правления (1784–1796) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография М. В. Карского, 1887. – № 3. – С. 1–56; Киреенко Г. Ордера князя Потемкина (продолжение) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография М. В. Карского, 1887. – № 4 – С. 1–45; Киреенко Г. Ордера князя Потемкина (продолжение) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1888. – № 6. – С. 1–63; Маркевич А. Поездка в г. Старый Крым / А. Маркевич // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1888. – № 6. – С. 64–77; Киреенко Г. Ордера князя Потемкина (продолжение) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1888. – № 7 – С. 1–24.

⁶² Ге Г. Н. Исторический очерк г. Николаева при устье Ингула (1790–1890) / Г. Ге.– Николаев : Русская тип., 1890. – 122 с.

В. Надлером, Я. Новиковим⁶⁴, П. Зеленим⁶⁵ та іншими), в яких принцип нагромадження історичних фактів поєднувався з намаганням логічної та хронологічної реконструкції історичної дійсності.

У працях указаних дослідників робилася спроба осмислити досвід діяльності міських громадських управлінь до 1870 р., здійснювався загальний порівняльний аналіз розвитку міського господарства дореформеного та пореформеного періодів, характеризувалися стартові умови діяльності самоврядних структур, напрями їхньої діяльності, проблеми, результати роботи. порушені в них питання становлять певний інтерес для дослідників. У них діяльність міського самоврядування піддається критичним зауваженням, виділяються негативні моменти, що впливали на його роботу.

Оглядовою є робота професора університету Св. Володимира, діяча міського громадського управління Києва М. Ренненкампа⁶⁶ з муніципального управління. У ній науковець показав межі компетенції міського самоврядування, з'ясував повноваження губернатора, губернського правління, зробив спробу розкрити характер відносин міського управління з адміністративною владою.

Робота з історії Катеринослава була видана ще наприкінці ХІХ ст. у зв'язку зі святкуванням сторічного ювілею з дня заснування міста. Вона написана М. Владіміровим⁶⁷ (секретар Катеринославської міської думи), є типовим офіційним ювілейним виданням того часу, в якому історія міського самоврядування подана дуже стисло, а

⁶³ Горловский Д. Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона / Д. Н. Горловский. – Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1896. – 97 с.

⁶⁴ Столетие Одессы 22 августа 1894 г. / сост. Одесским городским общественным управлением. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1894. – 140 с.

⁶⁵ Зеленый П. А. Городская юстиция накануне реформы / П. А. Зеленый. – Одесса : Тип. «Пчелки». – 10 с.

⁶⁶ Ренненкампф Н. Новое Городское Положение в его практическом применении [Текст] / Н. Ренненкампф. – К., 1874. – 234 с.

⁶⁷ Первое столетие города Екатеринослава (1787–1887 гг.): материалы для исторического очерка / сост. М. М. Владимиров. – Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1887. – 281 с.

головна увага приділена загальним міським проблемам: благоустрою, освіті, медицині.

У 1897 р. була опублікована робота Єлисаветградського міського голови А. Пашутіна «Історія Єлисаветграда»⁶⁸. У ній викладається загальна історія міста, але разом із тим значне місце посідає історія міського управління. Автор докладно описує всі відомі факти міського життя, фінансове становище городян, наводить багато археографічного матеріалу. Але робота перенасичена документами. Навіть перераховуються прізвища городян і сум збитків, які вони завдали місту.

У вищезазначених дослідженнях викладені спостереження, що стосувалися аспектів діяльності міського громадського управління. Загалом у публікаціях розглядалося громадське управління конкретних міст, містилися пропозиції, критичні зауваження, які підкріплювалися прикладами з практики. Вони цікаві тим, що містять як історичну інформацію, так і досвід практичної діяльності. Незважаючи на те, що означені праці мають не наукове, а більшою мірою практичне спрямування, вони подають певну конкретику на основі правової документації.

За доби СРСР поширення набула *радянська система народного представництва*, яка відкидала принципи автономії та демократизації у функціонуванні муніципалітетів. Згідно з нею органи на місцях є єдиним цілим із державною владою. Тому головна мета самоврядування – забезпечувати виконання основних державних інтересів на кожній території країни.

Про міське самоврядування царської Росії згадували негативно, тому роботи цього періоду пов'язувалися із критикою думської моделі самоврядування царської Росії. Характеристику економічного розвитку та фінансів міст колишньої Російської імперії здійснено в

⁶⁸ Исторический очерк г. Елисаветграда / сост. А. Н. Пашутин. – Елисаветград : Лито-тип. бр. Шполинских, 1897. – 309 с.

науковому доробку Л. Велихова⁶⁹. Основні ідеї та погляди в праці є критикою дореволюційних основ ведення господарства міськими думами. До головних проблем у діяльності органів самоврядування віднесено організаційну, юридичну, фінансову і технічну. Одночасно висвітлювалися всі найважливіші прогалини економіки міст і міського самоврядування. Оцінка роботи думської моделі самоврядування, в основі якої недемократичний, а буржуазний характер міської влади з урахуванням лише інтересів фінансових кланів є вкрай негативною.

Радянська історіографія 1950–1980-х рр. приділила увагу як Півдню України в цілому, так і міському самоврядуванню зокрема. У поєднанні із соціально-класовим радянським підходом історики зазначеного періоду розкривали в дослідженнях не тільки проблеми загальноімперського масштабу, а й особливості розвитку південноукраїнського регіону.

Зокрема, О. Дружиніна⁷⁰ розглядає проблеми розвитку Півдня України в декількох дослідженнях, у яких охарактеризувала приєднання регіону до Російської імперії, у статистичному вигляді подала розвиток торгівлі, промисловості, фінансів. Проблемам розвитку міського самоврядування в пропорційному відношенні приділено незначну увагу. Здебільшого аналізується організаційний базис діяльності муніципалітетів, а найголовніша роль у розвитку промисловості та торгівлі в регіоні віддана центральній владі, галузевим міністерствам і адміністраціям губерній. Водночас основний висновок О. Дружиніної для її часу можна вважати революційним. Аналізуючи історичні реалії XVIII – XIX ст., вона доводила, що в другій половині XVIII ст. Росія приєднала зовсім

⁶⁹ Велихов Л. А. Основы городского хозяйства: общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйствования / Л. А. Велихов. – М. – Ленинград : Государственное издательство, 1928. – 466 с.

⁷⁰ Дружинина Е. И. Ключук-Кайнарджийский мир (его подготовка и заключение) / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1955. – 267 с.; Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1959. – 373 с.

новий регіон – Північне Причорномор'я, а в XIX ст. характеризує його як Південь України.

Інші дослідження присвячувалися в основному питанням впровадження міських положень, функціонування органів міського самоврядування. Міське самоврядування трактувалося одновимірно, в загальному контексті революційної боротьби трудящих за владу Рад.

У багатотомному виданні «Історія міст і сіл Української РСР»⁷¹ знайшли певне висвітлення проблеми розвитку міст та діяльність Міських дум Південної України. Їхні упорядники аналізували соціально-економічні аспекти розвитку комунального господарства, урядову політику щодо управління містами, діяльність міських дум. Водночас розгляду діяльності дум приділено непропорційно мало уваги.

В «Історії Української РСР»⁷² та «Історії народного господарства УРСР»⁷³ розроблені методологічні засади дослідження історії України, лише зазначені основні етапи становлення та функціонування органів міського самоврядування та зроблений короткий критичний огляд форм і методів їхньої діяльності.

У працях А. Чернова⁷⁴ та А. Дубровніної⁷⁵ розглядався механізм виборчої системи: майновий, соціальний, національний склад виборців до міського самоврядування. У сфері економічної

⁷¹ История городов и сел Украинской ССР : [Николаевская область] / под ред. В. А. Васильева и др. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 79–128; История городов и сел Украинской ССР : [Херсонская область] / под ред. В. А. Васильева и др. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 99–164; История городов и сел Украинской ССР : [Одесская область] / под ред. В.А. Васильева и др. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 79–127.

⁷² История Украинской ССР : в 10 т. / гл. редкол. : Ю. Ю. Кодуфор и др. – К. : Наук. думка, 1983. – 694 с.

⁷³ Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К. : Наук. думка, 1978. – Вип. 12. – 386 с.

⁷⁴ Государственные учреждения России в XVIII – XIX в.: законодательные материалы : справ. пособ. / подгот. к печ. А. В. Чернов ; М-во высш. и сред. спец. образования РСФСР. – М., 1975. – 386 с.

⁷⁵ Дубровніна А. Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу соціально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.) : конспект лекцій / А. Б. Дубровніна. – К. : Наука, 1966. – 112 с.

діяльності надавалася загальна характеристика роботи муніципалітетів без ґрунтового аналізу використання різних форм міського господарства окремих регіонів і міст. Враження авторів від міського самоврядування дореволюційної Росії цілком негативне. Самоврядування Півдня України окремо не виділялося, а йшло в контексті загальної проблеми.

В. Загоруйко⁷⁶ в праці «По страницам истории Одессы и Одесщины» систематизував значну кількість наявної бібліографії. Автор висловив оригінальну думку про те, що будівництво залізниць мало для Одеси не тільки позитивні, а й негативні наслідки, оскільки прокладання нових залізничних шляхів, зокрема Миколаївського, призвело до спрямування значної частини вантажопотоків поза Одесою.

В. Кабузан⁷⁷ присвятив власне дослідження проблемам заселення Півдня України протягом XVIII – XIX ст. Він детально аналізує наявні письмові джерела досліджуваного питання, розраховує кількість населення в цей час у регіоні. Приходить до декількох найголовніших висновків: Південь України не був пустелею під час початку колонізації, а тут уже проживала велика кількість місцевого населення. Перевагу в колонізаційній політиці віддає українському народу, зазначаючи, що більшість населення, яке брало участь у заселенні Півдня України, було вихідцями саме з українських територій Правобережжя та Лівобережжя.

Згідно з Б. Мироновим⁷⁸, напередодні Великих реформ у Російській імперії історично склалось дев'ять категорій міських або адміністративно-промислових поселень: 1) міста губернські та повітові; 2) міста безповітові та заштатні; 3) посади; 4) містечка; 5) передмістя; 6) військові поселення (фортеці, укріплення, форпости); 7) духовні поселення (монастирі, пустині, скити);

⁷⁶ Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесщины / В. Загоруйко. – Одесса : Одесское областное издательство, 1957. – 155 с.

⁷⁷ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858) / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – 65 с.

⁷⁸ Миронов А. Русский город: социальное, экономическое, демографическое развитие в 1740–1861 гг. / А. Миронов. – М., 1975. – 386 с.

8) фабрики та заводи; 9) промислові підприємства (рудники, шахти та ін.). Лише під час проведення перепису 1897 р. містечка, слободи, посади та інші населені пункти були виключені зі складу міських поселень. Але й тоді основними критеріями при підрахунках міського населення були не соціально-економічні, а формально-юридичні ознаки, тобто містом вважалось поселення, визнане відповідним законом, яке було місцем перебування повітової (зазвичай, але не завжди) та міської влади. Загалом у 1897 р. таких міст в імперії нараховувалось 932.

У 1978 р. вийшло відразу кілька праць, присвячених двохсотріччю Херсона та Миколаєва. Робота «Херсон. Страницы истории. 1778–1978» (за ред. В. Сурина⁷⁹) являє собою тезове викладення найбільш вагомих фактів з історії міста. Для нас цікавим був матеріал про відкриття міської бібліотеки, будівництво водогону, санітарний стан міста у другій половині ХІХ ст. тощо. Наступна праця з цього циклу – «Херсону – 200 лет. 1778–1978 гг.»⁸⁰ містить окремі документи, що висвітлюють історію міста з початку заснування й до 1978 р. В основному являє собою добірку архівних документів. Дослідження «Николаеву – 200 лет. 1789–1989 гг.»⁸¹ є збірником фрагментів архівних документів, присвячених значущим подіям в історії міста, як-то: наказ царського уряду про розбудову міста, документи щодо торговельних операцій, які здійснювалися завдяки наявності в другій половині ХІХ ст. модернізованого порту та залізничної мережі. За структурою подібне до ювілейного видання з історії Херсона.

До 200-річчя Дніпра⁸² була видана збірка матеріалів, переважна більшість з яких є републікацією уривків із військово-топографічних описів середини ХІХ століття, а також низки статей, надрукованих у місцевій періодичній пресі пореформених часів.

⁷⁹ Херсон. Страницы истории 1778–1978 / под ред. В. Сурина – Симферополь : Таврия, 1978. – 78 с.

⁸⁰ Херсону 200 лет : сборник документов и материалов. – К. : Наук. Думка, 1978. – 327 с.

⁸¹ Николаеву 200 лет, 1789–1989 : сборник документов и материалов / под ред. В. И. Матвеева. – К. : Наукова думка, 1989. – 400 с.

⁸² Днепропетровску 200 лет : сборник документов и материалов. – Днепропетровск : Наукова думка, 1976. – 512 с.

У роботі В. Тимофеєнка⁸³ розглядалися проблеми просторової композиції громадських центрів міст Південної України. Дослідник показав характер забудови міст, стильові особливості громадських будівель, відмітив значення культових споруд в оздобленні міської забудови.

Звертають на себе увагу й праці вчених української діаспори, зокрема книга Н. Полонської-Василенко⁸⁴, присвячена заселенню Півдня України в XVIII ст. Досить детально дослідниця аналізує документальні джерела відносно зазначених процесів і приходить до декількох головних висновків. По-перше, Південь України не був пустелею під час проведення колонізаційних процесів. У регіоні вже проживала велика кількість місцевого населення, яке російська влада безжально виселяла з маєтностей і відбирала землі та обкладала значними податками з метою створення пільгових умов для переселенців із Росії та іноземців. По-друге, перевага в заселенні Півдня України належить українському народу, оскільки більшість переселялася саме з українських територій. По-третє, Південь України вважається корінною українською територією, на землях якої для переселенців із інших земель розпочиналося *«нове життя»*.

Таким чином, в історіографії радянської доби досліджувалися різні аспекти історії Півдня України. У сфері економічної діяльності надавалася загальна характеристика роботи органів міського самоврядування без ґрунтовного аналізу використання різних форм міської власності окремих регіонів чи міст. Це зумовлювалось упередженим негативним ставленням до буржуазного самоврядування в цілому й до його господарської діяльності зокрема. У той же час органам міського самоврядування приділялася зовсім

⁸³ Тимофеєнко В. И. Общественные центры южноукраинских городов в конце XVIII в / В. И. Тимофеєнко // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 196 – 200.

⁸⁴ Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734–1775). – Ч. 1. : Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Український вільний університет, 1960. – С. 24–35; Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734–1775). – Ч. 2. : Заселення Новоросійської губернії / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Український вільний університет, 1960. – С. 46–69.

незначна увага. Здебільшого критикувалась дореволюційна модель управління. Ознайомлення з працями радянської доби дало можливість досягнути джерелознавчі та методологічні аспекти, зрозуміти, що комплексне дослідження органів міського громадського управління Південної України не виділялося в окремий науковий напрям. Разом із тим, українська історіографія радянського періоду значно різнилася ідеологічними, методологічними і тематичними підходами до вивчення історії Південної України. Водночас вивченню дореволюційної системи самоврядування на Півдні України увага майже не приділена. Дослідників передусім цікавив загальний погляд на особливості регіону.

У період української незалежності зростає інтерес не тільки вітчизняних, а й іноземних учених до теми самоврядування, зокрема міського, особливо до його історичного досвіду, набутого в соціально-економічній, фінансовій і політичній сферах.

Я. Верменич включає в поняття регіональної історії історію певної окресленої території і розташованих на ній поселень, інтелектуального, ментального, культурного просторів, історіографічний підхід і дослідження дискурсивних практик. Дослідження окремих фрагментів чи епізодів цього розвитку підвести під поняття «локальна або місцева історія»⁸⁵.

Тому серед значної кількості сучасних досліджень можна виділити головні тематичні напрями: *регіональні*, в яких розкривають закономірності розвитку Півдня України або окремих територій; *локальні*, в яких представлена урбаністично-самоврядна тематика; *конкретно-історичні*, що презентують діяльність або окремих міст, або конкретних установ громадського управління та *праці іноземних дослідників* з даної проблеми.

Зокрема, розкриваючи сутність регіональних досліджень щодо аналізу фундаментальних проблем регіонального розвитку, порівняння окремих регіонів України можна виділити праці

⁸⁵ Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 91.

О. Коника⁸⁶, О. Данильченка⁸⁷, В. Шандри⁸⁸ та інших. У зазначених роботах характеризується: ставлення центральної влади до окремих регіонів, парламентське представництво від наддніпрянської України в Державній Думі Російської імперії на початку ХХ ст., етнічний склад населення, адміністративно-територіальний устрій.

Монографія О. Коника присвячена дослідженню парламентського представництва від наддніпрянської України в Державній Думі Російської імперії на початку ХХ ст. У ній докладно аналізується персональний склад, соціальні відносини депутатів. Робота цінна тим, що на її основі вдалося підрахувати кількісний склад депутатів від муніципалітетів Південної України.

О. Данильченко досліджує етнічний склад населення Південної України та міжнародні зв'язки протягом кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Автор підраховує і порівнює кількість населення на території регіону, порівнює міських і сільських мешканців за національним складом. Наголошує на тому, що Південь України економічно об'єднав всі українські землі в єдине ціле. Зроблений висновок, що для більшості народів південь України став другою батьківщиною, місцем їхньої етнічного об'єднання, усвідомлення себе представниками процесу становлення національної структури населення південноукраїнського регіону, важливою й необхідною її складовою частиною.

В. Шандра склала ієрархію українських генерал-губернаторств за принципом ефективності роботи. На першому місці вона поставила діяльність Малоросійського генерал-губернаторства, на другому – Новоросійського та Бессарабського, на третьому – Київського.

⁸⁶ Коник О. О. Депутати Державної Думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906– 1917 рр.) : монографія / О. О. Коник ; наук. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Герда, 2013. – 454 с.

⁸⁷ Данильченко О. Етнічний розвиток і міжнародні зв'язки Півдня України (кінець ХVІІІ – перша чверть ХХ століття) : монографія / О. П. Данильченко. – Владивосток, 2009. – 119 с.

⁸⁸ Шандра В. «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект / В. Шандра // Регіональна історія : збірник наукових статей. – 2009. – № 3. – С. 191–204.

Загалом дослідниця обстоює ідеї про те, що після приєднання Півдня України до складу Російської імперії на регіони поширились єдині уніфіковані та централізовані закони і вони втратили власну самобутність та особливості розвитку.

Локальні дослідження презентують окремі проблеми, пов'язані із розвитком тільки Півдня України або окремих територій, головним чином, у соціально-економічному розвитку. Зокрема, можна виділити праці С. Надибської⁸⁹, Г. Турченко і Ф. Турченка⁹⁰, М. Шитюка і В. Щукіна⁹¹, В. Єрмилова⁹², В. Козирєва⁹³, В. Константинової⁹⁴, О. Посунько⁹⁵, О. Новікової⁹⁶, Д. Аверіної-Лугової⁹⁷ та інших. У них

⁸⁹ Надибська С. Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Світлана Богданівна Надибська. – Одеса, 2005. – 150 с.

⁹⁰ Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – С. 41–42; Турченко Ф. Г. Проект «Новоросія» 1764–2014 рр. Ювілей на крові / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : ЗНУ. – 2015. – С. 46–55.

⁹¹ Шитюк М. М. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть / М. М. Шитюк, В. В. Щукін. – Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим, 2008. – 222 с.

⁹² Ермилов В. С. Медицинское страхование в Южной Украине (1890–1930-е гг.) / под. ред. Б. П. Криштопы. – Николаев : МП «Возможности Киммерии», 1997. – 217 с.; Ермилов В. С. Страхование от несчастных случаев и медицинская помощь застрахованным на юге Украины : очерки истории / В. С. Ермилов – Николаев : МП «Возможности Киммерии», 1996. – 114 с.

⁹³ Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – першої половини XIX ст.) / В. К. Козирев. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. – 529 с.; Козирев В. К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII – XIX ст.) : збірник / НАН України. Ін-т укр. археографії, джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Запорізька філія ; гол. ред. А. В. Бойко / В. К. Козирев. – Запоріжжя : Тандем-У, 2002. – 372 с.

⁹⁴ Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках) / В. М. Константинова. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – 596 с.

⁹⁵ Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії / Культ. центр «Хортиця» ; Ін-т укр. археографії, джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ Запорізьке відділення, наук.-дослід. лаб. історії Півдня України ЗДУ / О. М. Посунько. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1998. – 78 с.

⁹⁶ Новікова О. В. Державна система народної освіти Російської імперії в Криму (кінець XVIII – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олена Вікторівна Новікова. – Дніпропетровськ, 2009. – 214 с.

розкриваються особливості адміністративно-територіального устрою Півдня України, соціально-економічного, торговельно-промислового розвитку регіону. Зазначається, що економічно Південь України поєднав всі українські землі логістично. Аналізуються проблеми участі різних соціальних і національних груп в міському самоврядуванні. Аналізуються роль і значення громадських установ в розвитку освіти і медицини. В. Константинова⁹⁸ зробила вагомий внесок у дослідження історії міст і міського простору Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. Вона розглядає проблеми урбанізації, паралельно досліджує роль міського самоврядування на Півдні України. Доходить висновків, що урбанізаційні процеси йшли значно вищими темпами, ніж в інших регіонах.

У нормативно-правових рамках міських положень 1870 і 1892 рр. відбувалось вивчення історії окремих самоврядних інститутів південноукраїнських міст, а тому можна виділити третій напрям досліджень – конкретно-історичні розробки, присвячені або окремим містам, або міським самоврядним установам.

У наукових роботах В. Горбачова⁹⁹, О. Марченка¹⁰⁰, Т. Плаксій¹⁰¹, Т. Щерби¹⁰², Д. Чорного¹⁰³, Л. Цибуленко¹⁰⁴,

⁹⁷ Аверіна-Лугова Д. Ю. Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Діана Юрійвна Аверіна-Лугова. – Запоріжжя, 2009. – 282 с.

⁹⁸ Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках) / В. М. Константинова. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – 596 с.

⁹⁹ Горбачев В. П. Городское самоуправление в Украине (по реформе 1870 г.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Василий Павлович Горбачев. – Харків, 1995. – 224 с.

¹⁰⁰ Марченко О. М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олег Миколайович Марченко. – Одеса, 1997. – 180 с.

¹⁰¹ Плаксій Т. М. Міське самоврядування Середньої Наддніпряни в другій половині XIX – на початку XX століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тамара Миколаївна Плаксій. – Запоріжжя, 2001. – 192 с.

¹⁰² Щерба Т. О. Міське самоврядування на Правобережній Україні у другій половині XIX століття : дис.... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тетяна Олександрівна Щерба. – Донецьк, 2001. – 223 с.

¹⁰³ Чорний Д. М. Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – початку XX ст. : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / Дмитро Миколайович Чорний. – Харків, 2008. – 511 с.

В. Дмитрієва¹⁰⁵, А. Дорошевої¹⁰⁶, О. Двуреченської¹⁰⁷, Г. Ковалю¹⁰⁸, М. Кавуна¹⁰⁹ та інших у проблемно-хронологічному ключі з виділенням загальноновизнаних етапів з історії об'єкта дослідження (до 1870, 1870–1892, 1892–1917 рр.) розглядаються традиційні питання: формування, структура та компетенція муніципальних органів, їхні бюджетна політика та практична діяльність у господарській і соціально-культурній сферах. Характеризуються міські положення 1870 і 1892 рр. із погляду виборчої процедури, структури муніципальних органів, їхньої компетенції. Усе повсякденне життя міських дум здійснювалося через підготовчі та розпорядницькі комісії, правовий статус і практична діяльність яких простежені в дослідженнях, так само як і структура робочих органів муніципальних утворень – управ.

Досить докладно аналізується діяльність органів громадського самоврядування регіону в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст., залучені сюжети, присвячені земельному, промислового господарству міських поселень з оцінками ефективності діяльності міських дум і управ. У вищезазначених роботах містяться різноманітні зведення про буквально героїчні зусилля

¹⁰⁴ Цибуленко Л. О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної і виробничої власності в ХІХ – на початку ХХ століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Лариса Олександрівна Цибуленко. – Дніпропетровськ, 2001. – 180 с.

¹⁰⁵ Дмитрієв В. В. Градоначальства Півдня України в ХІХ – ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Владислав Володимирович Дмитрієв. – Дніпропетровськ, 2003. – 220 с.

¹⁰⁶ Дорошева А. О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Антоніна Олександрівна Дорошева. – Одеса, 2009. – 195 с.

¹⁰⁷ Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець ХVІІІ – початку ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олександра Сергіївна Двуреченська. – Дніпропетровськ, 2007. – 243 с.

¹⁰⁸ Коваль Г. Миколаївська міська дума як орган місцевого самоврядування (кінець ХVІІІ – ХХ ст.) / Г. Коваль // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя : Тандем У, 1999 – Вип. 5. – С. 159–166.

¹⁰⁹ Кавун М. Е. Походження та рання історія міста Катеринослава : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : за спец. 07.00.01 «історія України» / Максим Едуардович Кавун. – Дніпропетровськ, 2003. – 21 с.

південноукраїнських муніципальних утворень для налагодження ефективної експлуатації міського господарства (водогін, скотобійні, аптеки і т. д.), розвитку освіти, у сфері соціального захисту; виявляється специфіка їхньої роботи в екстремальних ситуаціях революції 1905–1907 рр. і в умовах революції 1917 р.

Реконструйовані станова, професійна, статева, вікова, етнонаціональна, конфесійна структури городян і оцінені відповідність змін модернізаційним процесам, вплив на формування міського суспільства регіону. Охарактеризовані соціально-політичні параметри міської еліти та визначений внесок у розгортання модернізаційних процесів. Виявлені особливості діяльності міських самоврядувань, формування бюджетної політики, розвитку економічного потенціалу, комунального господарства, транспорту та урбаністичного середовища населених пунктів. Установлена роль міст регіону в боротьбі за виділення в окрему земську одиницю, обґрунтовується її періодизація. Детально охарактеризовані градоначальства регіону, виділяються їхні особливості, законодавча база, принципи діяльності та господарська активність.

Однак у більшості досліджень процеси простежуються на прикладах обмеженої кількості міських поселень і в певний відрізок часу – кінець XIX – початок XX ст., а статистичні дані наводяться не в динаміці, а вибірково. Подібна практика найчастіше приводить до односторонніх суджень.

Історія окремих міст та муніципалітетів розглядається в багатьох працях сучасників і є одним із популярних напрямів історіописання. Зокрема, історія Одеси та управління міста характеризується у працях Ф. Самойлова, М. Скрипника, О. Ярещенко¹¹⁰, С. Стременовського¹¹¹, В. Станко¹¹² та інших.

¹¹⁰ Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.) : історико-краєзнавчий нарис / Ф. О. Самойлов, М. О. Скрипник, О. Т. Ярещенко. – Одеса : Маяк, 1998 . – 231 с.

¹¹¹ Стременовский С. Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия : историко-правовое исследование : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Сергей Николаевич Стременовский. – Одесса, 2000. – 185 с.

¹¹² Історія Одеси / голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса : Друк, 2002. – 560 с.

У вказаних дослідженнях аналізуються принципи виборності міських дум і компетенція, якою вони були наділені. Підкреслюється, що законодавство Одеси було більш ефективним ніж правові норми для столичних міст (надавало більше самостійності). Особлива увага приділена адміністративному правлінню та міським головам. Доводиться, що міське самоврядування Одеси займалося добродійністю, але найбільші внески робили саме національні товариства, що пояснювалося поліетнічністю міста. Зазначається, що найменше благодійністю займалися станові громади та різні конфесії.

Історія міста Дніпра є предметом багатьох цікавих досліджень, наприклад, А. Болебруха¹¹³, М. Кавуна¹¹⁴, О. Двуреченської¹¹⁵. У цих роботах розглядається історія заснування міста, його промисловий, торговельний, фінансовий розвиток до 1917 р. Проаналізована специфіка розвитку Катеринослава через дослідження особливостей архітектурно-планувального, соціально-економічного, демографічного, соціально-політичного, культурного розвитку міста від часу його виникнення до початку ХХ ст. Визначена функціональна належність і місце Катеринослава в урбанізації Південної України ХVІІІ – середини ХІХ ст.

У вищеперелічених працях увага приділена діяльності міського самоврядування, а також перераховані біографії видатних діячів. Водночас характеризується фінансовий бік розвитку міста, у стислому вигляді подається аналіз кошторисів. Зокрема, розкривається структура органів самоврядування та її зміни внаслідок державних міських реформ. Докладно охарактеризований

¹¹³ Золоті імена в історії міста Катеринослава [Бібліографічне видання]. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровської обласної універсальної бібліотеки, 2009. – 64 с.; Катеринослав-Дніпропетровськ – 225 : Видатні особистості та обличчя міста. – 2-ге вид. – Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2001. – 256 с; Історія міста Дніпропетровська / за ред. А. Г. Болебруха. – Дніпропетровськ : Вид-во «Грані», 2006. – 264 с.

¹¹⁴ Кавун М. Е. Походження та рання історія міста Катеринослава : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Максим Едуардович Кавун. – Дніпропетровськ, 2003. – 21 с.

¹¹⁵ Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець ХVІІІ – початку ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олександра Сергіївна Двуреченська. – Дніпропетровськ, 2007. – 243 с.

вплив катеринославської думи на соціально-економічний і культурний розвиток міста, а також встановлені особливості історії розвитку міського самоврядування Катеринослава¹¹⁶.

Миколаєву та його управлінню присвячено декілька досліджень, наприклад, праці Л. Левченко¹¹⁷, Г. Ковалья¹¹⁸ та інших. Поряд із проблемами колоніальної політики царського уряду та організації державного управління на Півдні країни Л. Левченко велику увагу приділила діяльності військового генерал-губернатора в галузі міського управління (національна та релігійна політика), ставлення до окремих груп населення, та адміністрації до міського самоврядування. Авторка зазначає, що в Миколаївському військовому губернаторстві установи місцевого самоврядування діяли швидше, ніж виконавчі органи губернської канцелярії, оскільки підпорядковувалися військовому губернаторові та виконували його постанови.

Г. Коваль розглядав культурно-освітню та економічну діяльність Миколаївської міської думи в досліджуваній період. На його думку, компетенція діяльності громадського управління була дуже вузькою й обмежувалась фінансово-економічними та культурно-побутовими питаннями.

Історія південноукраїнського регіону є популярною серед іноземців. Багато дослідників приділили увагу й самоврядуванню. Австрійський дослідник А. Каппелер¹¹⁹ зазначав, що розбудова

¹¹⁶ Черемисин А. В. Современные научные исследования по истории городского самоуправления Южной Украины в составе Российской империи конца XVIII – начала XX веков / А. В. Черемисин // Университеты мира как центры научных исследований. – Тула, 2013. – С. 244–249.

¹¹⁷ Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900) : навч. посіб. / Л. Левченко.– Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – 300 с.; Левченко Л. Взаємовідносини військових губернаторів з місцевим самоврядуванням Миколаїва у XIX ст. / Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. III Миколаївська обл. краєзн. конф. / Л. Левченко. – Миколаїв : Атол, 2000. – С. 100–103.

¹¹⁸ Коваль Г. Миколаївська міська дума як орган місцевого самоврядування (кінець XVIII – XX ст.) / Г. Коваль // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя : ТанDEM-У, 1999. – Вип. 5. – С. 159–166.

¹¹⁹ Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер. – К. : «К.І.С», 2007. – 264 с.

Чорноморських портів у XIX ст. мала позитивні наслідки для економічного розвитку не лише південного регіону, а й усієї України. Його погляд дозволив під іншим кутом зору подивитися на історію України, до якої він інтегрував історію поляків, росіян, євреїв, німців та інших народів. На його думку, поворот до багатоетнічної політичної нації повинен стати засобом подолання багатьох конфліктів сучасності. Найголовніше в його концепції історії України – це відмова від погляду на неї, як історію лише українського народу, що має посилити поняття громадянської державної нації.

На думку японського дослідника М. Кімітіаки¹²⁰, адміністративно Південь України був для Російської імперії краєм із господарською та військово-стратегічною перспективою. Діяльність уряду з освоєння та колонізації регіону він вважає підготовчим етапом для воєнно-політичного та соціально-економічного поглинення до статусу «внутрішніх губерній».

Американська дослідниця П. Герлігі випустила працю «Одеса: Історія. 1794–1914» а, в 2009 р. вийшло спеціальне дослідження, присвячене Одесі як європейському місту¹²¹. У роботі розкриваються основні напрями господарчої діяльності дум і управ, процес формування міського бюджету, етапи модернізації портів тощо. Аналізуються процеси зростання кількості населення міста. Зокрема, П. Герлігі зазначає, що приріст населення Одеси в рік дорівнював 10,8 %, у той час як для Санкт-Петербурга він становив 1,6 %, а для Москви – 1,7 %. Місто являло собою шикарний курорт, а готелі, клуби, ресторани та сади приваблювали першокласним комфортом. За висновком авторки, вже наприкінці XIX ст. зовнішня, переважно хлібна, торгівля Одеси увійшла в кризову смугу через застарілість обладнання її порту та занепад сільського господарства

¹²⁰ Кимитиаки М. Генерал-губернаторства в Российской империи: от этнического к пространственному подходу / М. Кимитиаки // *Ab imperio*. – Казань, 2004. – С. 456–457.

¹²¹ Герлиги П. Европейский город Черноморья. Очерки истории Одессы XIX в. / П. Герлиги. – Одесса : Изд-во «Optium», 2009. – 323 с.

всього Півдня, що не могло не позначитися на стані міського господарства.

П. Герлігі доводить, що Одеса – це насамперед європейське місто як докази дослідниця наводить слова російського поета О. Пушкіна, який у 1823 р. зазначав, що Одеса це західноєвропейське місто, в якому навіть російських книжок не знайти. Місцеві топоніми писалися декількома мовами (російською та італійською), а популярна газета друкувалася французькою. Більшість юридичних документів складалася італійською мовою, а самі італійці називали Одесу *Флоренцією Російської імперії*. Тільки росіяни були задоволені традиційним укладом життя з нерозвиненими шляхами сполучення та небажанням вкладати кошти в модернізацію та інноваційні технології. Вони витрачали шалені кошти на комфорт, мандрівки за кордон і європейський одяг. У аграрному секторі небажання російських поміщиків укладати кошти в розвиток інноваційних технологій пояснювалося великою кількістю безкоштовного українського населення, будувати залізницю – безкоштовністю для російської влади природних сил, таких, як вітер. А фабрики російських поміщиків тільки економічно дискримінували розвиток промисловості Півдня України.

У результаті дослідження П. Герлігі доходить висновків, що значний розвиток Одеси відбувся насамперед завдяки європейцям, які перетворили місто в справжню комфортну Європу. Але відбулась парадоксальна річ. *«Нове життя»*, яке розпочалося на Півдні України, завдяки росіянам влилося в стару систему, яку гостро критикувала інтелігенція. Це – існування кріпосного права, що уповільнювало модерний розвиток аграрного сектору, а наявність безкоштовної або малооплачуваної робочої сили призводило до небажання вкладати кошти в промисловий розвиток та інноваційні технології, будівництво нових шляхів сполучення. Після 1861 р. розпочались значні зміни в історії Півдня України, які спричинили швидкі урбанізаційні, модернізаційні явища, будівництво залізниць і прискорену індустріалізацію. Проте можливості успішної реалізації цих планів були вже втрачені. Тому Одеса, як і південь України

загалом, є прикладом швидкої, навіть прискореної, але не завершеної модернізації.

Г. Гете та Г. Молотков звертають увагу на умови та характер колонізаційних процесів на Півдні України в кінці XVIII – на початку XIX ст. Науковці вважають, що в результаті російської та української колонізаційне вдалося заселити Південь, а тому уряд сприяв іноземній колонізації. Вони пояснюють, як іноземців заохочували до участі в колонізації Півдня, які вигоди їм обіцяли. Південь України малювався країною мрій, територією «парадіз» для переселенців. Тут були найкращі умови для землеробства, торгівлі та інших занять. Для іноземних колоністів, які в той час страждали від французької окупації та наполеонівських воєн, переселення на Південь України було найкращою можливістю. Процес іноземної колонізації називають «*Великим переселенням народів*». За участю європейців у життя регіону вносився багатий колорит ремісничого та землеробського характеру та спрямовувався характер розвитку регіону¹²². Зокрема, банкіри, фабриканти, архітектори, комерсанти, вчителі, землероби та орендатори становили професійний портрет швейцарців на Півдні України. Наприклад, в Одесі швейцарці відкрили банки, кондитерські, а найпопулярнішою кав'ярнею стала «Фанконі». Багато швейцарців працювали директорами промислових підприємств на Донбасі та брали участь у промисловому розвитку південноукраїнського регіону. Вчителями та гувернантками в Одесі працювали, в основному, жінки з французької Швейцарії. Для них були створені найкращі умови. У 1845 р. швейцарські вчителі в Одесі заснували благодійне товариство¹²³. Таким чином, швейцарські колоністи зробили значний внесок у розвиток південноукраїнської комерції, культури, промисловості та освіти.

¹²² Гете Г. Швейцарские аграрные колонии на Юге Российской империи / Г. Гете., Г. Молотков // Историчний архів. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ, 2014. – Вип. 12. – С. 52–59.

¹²³ Там само. – С. 81–86.

Праці зарубіжних дослідників відрізняються від українських іншою методологією. У них менший рівень нагромадження історичних фактів, більша роль відводиться теоретичному осмисленню урбаністичних, регіональних і міських тенденцій. Науковці розглядають Південь України та самоврядування не як єдине ціле з Російською імперією, а в загальноєвропейському контексті, вважаючи регіон європейським.

Зазначена тематика достатньо популярна в російських дослідженнях. Застосування порівняльно-історичного методу досліджень російських вчених обмежується паралелями між минулим досвідом дореволюційних органів міського управління та сучасністю. У своїх роботах ряд фахівців (В. Єремян М. Федоров¹²⁴, Н. Єфремов¹²⁵ та інші) звертають увагу на осмислення історичних аспектів муніципального розвитку. Роботи на цю тему зводяться до політологічного аналізу історичного досвіду регіонального розвитку. Наприклад, О. Платонов¹²⁶, досліджуючи події кінця XVIII ст., зазначає, що приєднання до Росії Півдня України, колонізаційні процеси та будівництво міст стали частиною загальноросійської політики протиставлення регіонів, як результат бажання Катерини II перевершити надбання князя Київського Володимира Великого та російського імператора Петра I.

Різноманітність регіонів в державі зумовила особливості спілкування із сусідніми регіонами та державним центром. Зокрема, дослідження Л. Горизонтова присвячене взаємодії регіонів у трьох різних імперіях: Російській, Австро-Угорській, Османській. Дослідник виділяє Російську імперію як континентальну і стверджує, що вона являла собою імперію регіонів, які спілкувалися між собою в

¹²⁴ Еремян В. В. Местное самоуправление в России (XII – начало XX в.) : учеб. пособ. / В. В. Еремян, М. В. Федоров. – М. : Новый Юрист, 1998. – 176 с.

¹²⁵ Ефремова Н. Н. Развитие самоуправления городов : историко-правовое исследование / отв. ред. Л. С. Мамут ; Рос. акад. наук, ин-т государства и права / Н. Н. Ефремова. – М. : Наука, 1995. – С. 258–270.

¹²⁶ Платонов О. Святая Русь. Энциклопедический словарь русской цивилизации / О. Платонов. – М : Русское хозяйство, 2001. – 634 с.

особливому порядку : коли на західні регіони впливали східні, а на східні – західні. Коли одна імперія впливала на іншу, тоді створювалися прикордонні зони. Його концепту «імперія–регіон» надана абсолютизація та самодостатність, а імперська ідентичність стала домінантою над регіональною. Кожен регіон спілкувався із імперським центром, а центр виділяв передусім національні регіони, оскільки в них була яскраво виражена національна ідея. Накладаючи національні регіони один на один, центр був арбітром у вирішенні проблем з національними територіями, щоб ненаціональні регіони не відчували себе меншовартісними. Кожен регіон був поліетнічним. Тому імперська і регіональна ідентичність виступали елементами складної ієрархічної системи ідентичностей. Елемент регіональної ідентичності еволюціонував залежно від традицій та модернізації¹²⁷.

Дуалістична теорія самоврядування отримала поширення в Російській Федерації та має подвійний характер муніципального управління. Подвійність формується з поєднання державної та громадської теорій самоврядування. З огляду на це громадські інститути влади визнаються незалежними при вирішенні проблем місцевого значення і, разом із тим, є єдиним цілим із державною владою при вирішенні проблем державного значення на місцевому рівні. Самоврядування є самостійним органом але, коли виходить за рамки місцевого значення, зливається в єдине ціле із державним апаратом. Загалом зазначена теорія самоврядування є певним компромісом між полярними точками зору представників державної та громадської теорій. Одночасно муніципальне управління є незалежним і єдиним із державним апаратом. Згідно з дуалістичною теорією виходить, що повністю самостійні муніципалітети – це тільки декларація. У реальності цього добитися неможливо, оскільки такий муніципалітет не втрачає зв'язку із центром¹²⁸.

¹²⁷ Горизонтов Л. Империя в регионе, регион в империи. Империя регионов / Л. Горизонтов // Региональная история. – 2008. – Вып. 1. – С. 127–134.

¹²⁸ Авакьян С. А. Муниципальное право России / С. А. Авакьян. – М. : Проспект, 2009. – С. 38, 99–169.

Таким чином, у зв'язку з відродженням державного суверенітету, розбудовою незалежної держави та проведенням широкого спектру реформ в Україні активізувалися наукові пошуки та переосмислення історичного потенціалу українського державотворення. Разом із тим історики не здійснили комплексне, всебічне дослідження функціонування і діяльності міських громадських управлінь Півдня України в 1785–1917 рр. Зокрема, у проблемне поле досліджень включений поділ історії самоврядування на два періоди: 1785–1870 рр. та 1870–1917 рр. За ними розкриваються основні тематичні напрями: виборність самоврядування, фінансова, господарсько-економічна, освітньо-культурна, медико-санітарна й інженерно-технічна діяльність.

1.3. Джерельна база дослідження

Залучена джерельна база дозволяє дослідити різні аспекти діяльності міського самоврядування і простежити його роль у формуванні нового «обличчя» Півдня України в 1785–1917 рр. у встановленні регіонально-індивідуальних особливостей краю. Включає як опубліковані, так і неопубліковані матеріали.

У дослідженні проаналізовані фонди архівосховищ України та Російської Федерації (загалом 10): Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург); Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (м. Київ), Державний архів Автономної республіки Крим (м. Сімферополь), Державний архів Херсонської області, Державний архів Одеської області, Державний архів Дніпропетровської області, Державний архів Донецької області, Державний архів Запорізької області, Державний архів Миколаївської області, Державний архів Кіровоградської області.

Головну увагу зосереджено на тих джерелах, які розширюють уявлення про діяльність міського самоврядування та тих, котрі вперше вводяться у науковий обіг і сприяють формуванню нової історичної концепції. Запропоновано наступну класифікацію джерел,

використаних у роботі: 1) законодавчі акти; 2) документальні джерела; 3) статистичні та узагальнювальні збірки документів і матеріалів; 4) *мемуарна спадщина, біографічні нариси та листування*; 5) матеріали періодичної преси.

Перша група – це законодавчі акти, в яких відображено принципи формування, компетенції, структури органів міського самоврядування – «Грамота на права и выгоды городам Российской империи» 1785 року¹²⁹, «Міське Положення» 1863 року для міста Одеси¹³⁰, «Міське Положення» 1870 року¹³¹, «Міське положення 11 червня 1892 року»¹³², інші постанови й укази Сенату та Херсонського губернського правління.

Окрім загальних законодавчих актів, для дослідження були використані збірники «Повне видання законів Російської імперії», у яких міститься велика кількість індивідуальних законів, які суттєво впливали на діяльність міського самоврядування. Це і спеціальні закони, які регламентували на міському рівні принципи землеволодіння та землекористування, проведення торгів і відкупів, будівництва, торгівлі, податків і зборів, та інші законодавчі акти. Були прийняті закони, що визначали порядок формування та організації міських кошторисів, окремі статті прибутків і видатків, встановлювали для кожного міста Півдня України набір індивідуальних податків та зборів, «Закони про прибутки та видатки Херсона та Одеси», «Закони про відсоткові, ластові, якірні та інші збори», «порто-франко» та розподіл земель, проведення відкупів у регіоні. Окремими законами визначався порядок роботи та діяльності

¹²⁹ Жалованная грамота на права и выгоды городам Российской империи // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXII. – С. 362–384.

¹³⁰ Положение об общественном управлении г. Одессы 30 июня 1863 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1866. – Собр. 2. – Т. XXXVIII. – Отд. 1. – С. 403–412.

¹³¹ Городовое положение 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1873. – Собр. 2. – Т. XXXV. – Отд. 1. – С. 820–839.

¹³² Городовое положение 11 июня 1892 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3. – СПб : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1893. – Т. XII. – С. 430–456.

органів громадських управлінь, про обрання, нагородження, покарання депутатів муніципалітетів. Багато було прийнято законів, які визначали порядок діяльності самоврядування щодо міської нерухомої власності. Окремі законодавчі акти стосувалися призначення пілг повітовим містам, порядку виплат гільдійських податків, продажу певних товарів, торговельних прав іноземців, аукціонів, видання торговельних білетів. Визначалися грошові винагороди містам, правила продажу горілки, утримання міської землі, казенні підряди, відкриття та утримання навчальних закладів, збори недоїмок, разові виплати, розквартирування військових та інші¹³³.

Умовно всі законодавчі акти, які стосувалися організації діяльності міського самоврядування, можна поділити на кілька груп, залежно від сфери регламентування роботи органів міського самоврядування: 1) ті, що регламентують порядок формування та роботи, права, обов'язки та відповідальність органів міського самоврядування; 2) ті, що визначають обов'язки органів самоврядування відносно міського господарства; 3) ті, що затверджують обов'язки самоврядування відносно ремісників і цехових установ; 4) місцеві законодавчі акти¹³⁴.

Були також використані галузеві законодавчі акти, які містяться в «Зводах законів Російської Імперії». Це закони цивільні¹³⁵,

¹³³ Об окладах жалованья Городскому Главе, Опекунам и Кураторам Конкурса, назначаемых для расчета положенного на них за упущения по должности взыскания // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, – 1832. – Собр. 2. – Т. VII. – С. 539; О награждении Городских голов и Гласных Городских Дум за прохождение службы похвальными листами и именованьем степенных // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, – 1851. – Собр. 2. – Т. XXVI. – С. 405.

¹³⁴ О бытии Одесскому Магистрату на правах присвоенных городах Риге и Ревелю // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 658; О Высочайше утвержденных штатах 37 Губерний // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVII. – С. 4–5.

¹³⁵ Закон гражданский // Свод законов Российской империи (с приложением к 3812 ст., положение о порядке описи; оценки и продаже имущества) (СЗРИ) : в 16 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1846. – Т. X. – Глава 1–3. – С. 382–505.

торговельні¹³⁶, межеві¹³⁷, губернських установ¹³⁸, промислові¹³⁹, ремісничі¹⁴⁰, оброчні¹⁴¹, про виборну службу¹⁴², міське господарство¹⁴³, податки¹⁴⁴ та інші. Розкривалися особливості міського землеволодіння, податкової сфери, участі і ремісників в управлінні містами, правила для виборів, діяльність муніципалітетів у розвитку промисловості та господарської сфери.

Представлені збірники законів містять матеріали з обов'язковими для виконання постановами міськими думами. Закони, укази, інструкції, положення становлять суттєвий корпус документів, які регулювали юридичні питання, і на які орієнтувалися органи самоврядування у своїй діяльності з розвитку міського господарства.

Друга група джерел – документальні джерела, які розкривають сутність діяльності міських дум, взаємовідносин дум із губернськими органами влади, а також специфіку діяльності органів місцевого самоврядування та оцінки їхньої ефективності очима чиновництва. Тут представлений матеріал із формування та розвитку міської власності, укази Сенату та губернських правлінь (із справами

¹³⁶ Закон торговый // Свод законов Российской империи (СЗРИ) : в 16 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1836. – Т. XI. – С. 119–139.

¹³⁷ Закон межевой // Свод законов Российской империи (СЗРИ) : в 16 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1846. – Т. X. – С. 359–382.

¹³⁸ Общие губернские учреждения // Свод законов Российской империи (СЗРИ) : в 16 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Т. II. – С. 125–414.

¹³⁹ Положение промышленное // Свод законов российской империи (СЗРИ) : в 16 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Т. XI. – С. 416–599.

¹⁴⁰ Устав ремесленный // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1832. – Собр. 2. – Т. XXV. – С. 191–287.

¹⁴¹ Устав казенных оброчных статей // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1838. – Собр. 2. – Т. VIII. – С. 42–65.

¹⁴² Устав службы выборной // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Собр. 2. – Т. 3. – С. 326–421.

¹⁴³ Устав городского и сельского хозяйства // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Собр. 2. – Т. XII. – С. 21–91.

¹⁴⁴ Устав податный, Уставы счетные // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Т. V. – Собр. 2. – Кн. 4. – Отд. 3, 6 и 7. – С. 53–254.

управління міською власністю), міських фінансів, звіти губернаторів, відомості про стан сільського господарства на міських землях, узагальнювальні повідомлення про необхідність регулювання органами міського самоврядування роботи промислових закладів.

Міські думи в процесі діяльності користувалися численними власними документами діловодно-довідкового характеру. Можна виділити такі їх підвиди:

- протоколи, журнали засідань дум (містять інформацію у справах формування та структури думи, порядок формування бюджету міста, стягування недоборів, благоустрою міста);
- службові листи (про земельні взаємини);
- звіти і доповіді (про прийняття і виключення гласних із думи, зведення про стан міського господарства, участь у його управлінні органів місцевого самоврядування, про фінансове становище міського господарства, доходи та витрати міського бюджету, розвиток муніципального виробництва, проблеми освіти, модернізацію інженерно-технічної інфраструктури, стан і діяльність самоврядування);
- заяви і скарги (про службовців органів місцевого самоврядування, їхні неправомірні або корупційні дії, зберігається інформація про участь міських дум в роботі цехів і ремісничих майстерень);
- формулярні листи (про біографії депутатів та канцеляристів, особисті заслуги, нагороди тощо).

У документах Інституту рукопису в фонді фортеці св. Єлизавети збережена інформація про хід колонізації південноукраїнського регіону, ставлення до колоністів, їх шлях і діяльність. У них розповідається про злочини (грабунки, вбивства та інші) з боку російських військ проти колоністів¹⁴⁵.

¹⁴⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (м.Київ) (далі – ІР НБУВ). – Ф. 9. Архів фортеці Св. Єлизавети. – Спр. 17450–17491. Рапорты городничего коменданту крепости Св. Елизаветы о происшествиях в городе. – 84 арк.; ІР НБУВ. – Ф. 9. Архів фортеці Св. Єлизавети. – Спр. 18246–18252. Отношение Ивана Синельникова коменданту крепости по поводу устройства и снабжения продовольствием 287 колонистов из Риги. – 9 арк.; ІР НБУВ. – Ф. 9. Архів фортеці Св. Єлизавети. – Спр. 20745–20750. Рапорты, прошения и переписка по вопросу

Менше збереглося документів про господарську звітність, санітарно-гігієнічний стан, благоустрій, освітню й соціальну діяльність органів громадського управління. Зовсім мало інформації стосується муніципалізації власності, виборів до складу самоврядування та їх соціального, національного, релігійного складу. У наявних документах гірше висвітлені проблеми розбудови міст і взаємовідносин із центральною адміністрацією.

До вказаної групи можна віднести опубліковані журнали засідань міських дум, звіти управ, інструкції, розпорядження, постанови та інші діловодні документи міського самоврядування¹⁴⁶. Друкувалися матеріали про роботу муніципалітетів не тільки окремими збірниками, а й статтями в різних періодичних виданнях.

Для південноукраїнських міст важливе значення мали допоміжні матеріали узагальнювального характеру, які сприяли діяльності дум – будівельні правила, інструкції із складання кошторисів, межові акти, правила коробочного збору, правила погашення недоборів та інші¹⁴⁷.

расследования дела об ограблении елисаветградского купца Григория Ильина. – 12 арк.; IP НБУВ. – Ф. 9. Архів фортеці Св. Єлизавети. – Спр. 20815–20830. Отношения елисаветградского магистрата комендантской канцелярии об установлении цен на провиант в местном провиантском магазине. – 32 арк.

¹⁴⁶ Журнали Александровской городской думы за 1902 г. – Александровск : Типография Б. Я. Штерн, 1903. – 260 с.; Постановления Александровской городской думы за 1900 г. – Александровск : Типография Б. Я. Штерн, 1901. – 224 с.; Инструкция Одесской городской думы. – Одесса : Типография А. Шульце, 1890. – 22 с.; Инструкция Одесской городской управе. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – 34 с.; Обзорение отчетов Одесской городской думы за 1864–1868 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1871. – 131 с.; Отчет Севастопольской городской управы о движении городских и других сумм за 1876–1877 гг. – Севастополь : Типография городского управления, 1878. – 36 с.; Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. / сост. Д. Н. Горловский. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1897. – 260 с.; Роспись расходам и доходам города Ялты на 1879 год. – Симферополь : Тип. «Спиро», 1879. – 70 с.

¹⁴⁷ Инструкция исполнительной комиссии для заведывания лечебными заведениями города Одессы. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – 22 с.; Инструкция Одесской городской думы. – Одесса : Типография А. Шульце, 1890. – 22 с.; Инструкция Одесской городской управе. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – 34 с.; Инструкция о порядке счетоводства и отчетности одесских еврейских учебных, благотворительных и богоугодных учреждений, находящихся в ведении Одесской городской управы. – Одесса : Типография А. Шульце, 1891. – 10 с.; Инструкция постоянной исполнительной комиссии

Критичний аналіз названих джерел дав змогу відтворити реальну картину діяльності міських органів самоврядування в містах Південної України в досліджувані роки.

Опубліковані документальні джерела торкаються питань організації міського самоврядування, які розкривають із середини міське життя, містять певну критику авторів діяльності органів управління. Міське самоврядування друкувало документи власного діловодства для ознайомлення широкого загалу з їхньою діяльністю. Саме в них зосереджена важлива інформація щодо господарської діяльності органів міського самоврядування, напрямів розвитку виробництва, використання міських земельних і водних угідь. За цими матеріалами можна чітко виявити соціально-громадську функцію міського самоврядування в загальних процесах реформування суспільства та держави кінця XVIII – початку XX ст. і його роль в інтеграції міської економічної структури до економічного простору регіону як повноправного суб'єкта.

Таким чином, до джерел зазначеної групи належить значна кількість матеріалів і документи господарчого, торговельного, фінансового, креслярного, освітнього, технічного, медичного та інших відділень. Виявлені документи, які розкривають практичну діяльність дум періоду 1785–1917 рр., свідчать про розвиток міст. Вони містять кошториси про прибутки та видатки, звіти про санітарно-гігієнічну та медичну діяльність, освітньо-культурну роботу муніципалітетів, матеріали про благоустрій, проведення асенізації, каналізації, водогонів, електрифікації, муніципалізацію власності, ставлення дум і управ до ремісничої та промислової діяльності, будівництво шляхів сполучення та залізниць, розподіл земельної власності, проведення торгів і відкупів, списки гласних дум, складу комісій, балотувальні листи та інші дані про різнобічну діяльність дум у галузях міського господарства.

для заведывания Одесской городской больницей, богадельней и кладбищами. – Одесса : Типография А. Шульце, 1885. – 8 с.; Инструкция участковым попечителям и их помощникам. – Одесса : Типография В. Кирхнера, 1885. – 9 с.

Третя група джерел – це статистичні та узагальнювальні збірники документів і матеріалів загальнодержавного та регіонального значення. Статистична група джерел є однією з найцінніших у проведенні дослідження. Зокрема, у роботі були використані загальні статистичні матеріали («Работы комиссии по пересмотру уставов фабричного и ремесленного», «Работы комиссии по пересмотру порядка работы органов местного самоуправления»¹⁴⁸, «Материалы про будівництво залізниць», «Статистичні відомості» про промислову, освітню діяльність, «Списки населених місць Російської імперії»).

Вони містять важливий фактичний, статистично-узагальнювальний матеріал про стан міських управлінь, міського господарства, відомості про кількість населення та їхні заняття, фінансову статистику про доходи та видатки, борги, недобори, запасні капітали та кількість і використання земельної власності, що сприяло більш об'єктивному дослідженню цієї теми.

Значний масив статистичних матеріалів збережено в «Пам'ятних книжках», «Адрес-календарях», «Оглядах губерній», «Путівниках», «Переписах населення»¹⁴⁹, «Списках населених місць Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній» та ін. Матеріали зазначених видань містять широкий матеріал про міські фінанси,

¹⁴⁸ Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного : в 4-х т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – 879 с.; Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – 680 с.

¹⁴⁹ Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. центрального статистического комитета МВД, 1863. – Т. XIII. – 188 с.; Обзор Екатеринославской губернии за 1884 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1884. – 93 с.; Памятная книжка Таврической губернии на 1889 г. / под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Тип. «Крым», 1888. – 697 с.; Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния / сост. М. Равесский. – СПб. : Типография МВД, 1865. – Т. XLI. – 200 с.; Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – 176 с.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLI. – 344 с.

борги, недобори, прибутки та видатки, санітарно-гігієнічну та медичну діяльність, освітньо-культурну роботу муніципалітетів, матеріали про благоустрій, проведення асенізації, каналізації, водогонів, електрифікації, муніципалізацію власності, статистику торговельної, ремісничої та промислової діяльності, будівництво шляхів сполучення та залізниць, розподіл земельної власності, проведення торгів і відкупів, списки гласних дум, складу комісій, балотувальні листи, кількість населення та види занять, інші дані про різнобічну діяльність дум у галузях міського господарства.

Окремою групою опрацьованих матеріалів можна вважати «Військово-статистичні описи Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній¹⁵⁰» підготовлені офіцерами генерального штабу. В них розміщена інформація про природні, географічні, топографічні відомості по кожній губернії з переліком найвидатніших подій в історії. Вагоме місце займають розділи про промислову та торговельну статистику, кількість населення з поділом на соціальні, національні, релігійні групи. Матеріалів про діяльність громадських управлінь у пропорційному відношенні розміщено небагато, але опублікована в них інформація стосується міських бюджетів і освітньо-культурної та санітарно-гігієнічної діяльності муніципалітетів.

Матеріали джерел вказаної групи всебічно доповнюють характеристику міського громадського управління. Серед документів великою групою представлені матеріали бюджетно-фінансової діяльності дум, у яких збережені циркуляри та інструкції центральної та губерньської влади. Ці документи дали змогу розглянути міське громадське управління в безпосередній практичній діяльності.

У дослідження була включена *четверта група джерел* – *мемуарна спадщина, біографічні нариси та листування*. Особливе

¹⁵⁰ Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. В. Павлович. – СПб. : Тип. департамента генерального штаба, 1862. – 402 с.; Военно-исторические очерки Крымской экспедиции / сост. К. Аничков. – СПб. : Военная типография, 1856. – 130 с.; Военно-статистическое обозрение Российской империи (Херсонская губерния) / сост. А. Шмидт : в 2 т. – СПб. : Гос. тип., 1864. – 678 с.

місце в ній посідають мемуари та літературні твори іноземних вояжерів, які мандрували територією Півдня України в кінці XVIII – на початку XIX ст. Вони залишили оригінальні джерела, які висвітлювали події даного періоду з неупереджених позицій. Про «нове життя» на Півдні України описується детально, під різними кутами зору. Такими мандрівниками були Філіпп Вігель¹⁵¹, Марія Гутрі, Мері Холдернесс, Роберт Лайялл, Роберт Пінкертон, Джон Стефенс¹⁵².

Названі вояжери приїхали на територію Півдня України поцікавитись життям, новими подіями та залишили величезну мемуарну спадщину, в якій знайшло відображення вивчення історії, господарської діяльності, економічного потенціалу, політичної системи, культурних традицій, національних особливостей південноукраїнського регіону. У мемуарних доробках змістовно описується кожне місто, селище. Їхній спадок відіграв вагомий роль у формуванні бачення європейцями Півдня України, що регіон так швидко економічно розвивається, а уряд стримує цей розвиток, економічно дискримінує його. На новий регіон швидко поширилися негативні російські тенденції – бюрократія, корупція та хабарництво. Іноземні мандрівники прийшли до висновку, що більшу роль у розвитку нового краю відіграли саме європейці, а не росіяни. Регіон сильно контрастує з іншими російськими територіями. У ньому природні умови більш придатні для ведення сільського господарства, населення заможніше, економічний розвиток швидший, національні взаємовідносини різноманітніші, ціни європейські, господарство поліфункціональне. Загалом регіон населений українцями, татарами, євреями (які сприймалися корінним населенням краю), іноземцями (які розмовляли рідними мовами так само, як у себе на батьківщині) мандрівникам сподобався. Детально описані традиції та побут

¹⁵¹ Вігель Філіпп. Записки / составитель А. Н. Полторацкая. – Одесса : Изд-во «Optium», 2006. – 176 с.

¹⁵² Гутри М. Одесса глазами Британцев / Мария Гутри, Мэри Холдернесс, Роберт Лайялл, Роберт Пинкертон, Джон Стефенс. – Одесса : Optium, 2012. – 284 с.

іноземних колоністів. У свідомості європейців і американців завдяки Півдню України Росія зробила величезний крок у переході від дикого варварства до цивілізованості.

Цікаві за змістом мемуари старожилів Одеси опубліковані в ювілейному збірнику. У них прості мешканці згадують про особливості життя міста на початку XIX ст.: про освіту, моду, архітектуру та інші моменти. Найбільш цікаво описані результати адаптації іноземців до умов нового життя в регіоні. Діяльність самоврядування майже не згадується, але це джерело використовувалося з метою встановлення загального духу часу¹⁵³.

Біографічні замітки включають біографії депутатів самоврядування та міських голів. У них залишені повідомлення, які характеризували громадських діячів не тільки з професійних, а й із особистісних позицій. Наприклад, опрацьована біографія міського голови Одеси Н. Новосельського. У ній акцентується увага на тому, що він був людиною чесною, що було рідкістю на той час. Такі риси його бюрократичне оточення не сприймало¹⁵⁴. Цікаві біографічні нариси громадського діяча Одеси І. Андросова¹⁵⁵. У них зроблений акцент на те, як він став одним із перших реформаторів Одеського муніципалітету та активним борцем із корупцією. Розкриваються проблеми хабарництва. Його біографія є прикладом початку «нового життя», коли невдала служба в Брянському муніципалітеті обернулася блискучою кар'єрою в одеському самоврядуванні.

Привертають увагу біографічні нариси заступника міського голови Одеси Н. Вітте, який займався наглядом за освітою в місті. У них громадський діяч характеризувався чесним, порядним, ініціативним, енергійним, заваленим справами. Його сучасники не

¹⁵³ Иллюстрированный путеводитель «Вся Одесса». – Одесса : Издание Д. И. Вайнера, 1900. – 97 с.

¹⁵⁴ Обзор деятельности бывшего Одесского городского головы Н. А. Новосельского. – Одесса : Типография «Новороссийский телеграф», 1880. – 18 с.

¹⁵⁵ Галаган Н. И. Памяти одного из общественных деятелей г. Одессы И. И. Андросова / Н. И. Галаган. – Одесса : Экономическая типография, 1895. – 8 с.

розуміли, як такою людиною взагалі можна бути, адже такі якості в суспільній ментальності не сприймалися позитивно¹⁵⁶.

Досить відверті за змістом листи невідомих авторів про стан справ у Одесі, які були опубліковані в другій половині XIX ст. У першому розповідається про стан Одеси на початку XIX ст. Автору не вірилось, що місто, яке було побудовано десятиліття тому, так швидко розвивається. Лист був написаний адресату в Західну Європу, перераховувалися всі торговельні успіхи міста. У висновку оцінювалося, що Одеса більше схожа на європейське місто, ніж на російське¹⁵⁷.

У другому листі розповідалося про діяльність міського самоврядування Одеси в другій половині XIX ст. Робота муніципалітету оцінювалася гостро негативно, й автор критично ставився до громадських обранців. Місцевого мешканця обурювала та обставина, що гласні думи себе вихваляли та пишалися власною діяльністю, а лікарні писали звернення про те, що в них не вистачає ліків і ремонти давно не робилися. Щодо виборів до громадського управління написано багато негативної інформації. Описується, як вони підтасовуються та обираються зовсім не ті особи, за які голосувала громадськість. Загалом лист дуже сильно критикує діяльність міського самоврядування. Складається загальне враження, що місцева еліта зовсім не піклувалася про розвиток міського населення, а більше використовувала громадські посади для власного збагачення¹⁵⁸.

Під час роботи над дослідженням залучалися матеріали *п'ятої групи джерел* – *матеріали періодичної преси*: «Записок Одесского

¹⁵⁶ Записка о деятельности Николая Андреевича Витте. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1887. – 7 с.

¹⁵⁷ Письмо жителя Одессы о нынешнем состоянии сего города. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1887. – 4 с.

¹⁵⁸ Письма избирателя к предстоящим городским выборам в Одессе. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1889. – 36 с.

общества истории и древностей»¹⁵⁹, «Известий Таврической ученой архивной комиссии»¹⁶⁰, газети «Юг»¹⁶¹. Періодика у відсотковому відношенні становить досить невелику частину задіяних джерел і виконувала допоміжну роль у дослідженні.

У зазначених виданнях публікувалися археографічні, публіцистичні та аналітичні матеріали щодо діяльності міського самоврядування на ниві благоустрою, історичні описи. Також були оприлюднені аналітичні матеріали щодо міського самоврядування, звернення до громадськості, подавався аналіз фінансово-економічної діяльності міст і самоврядування, дані про розвиток господарства, торгівлі, опубліковано велику кількість документів, ордерів, заміток та інших матеріалів. Більш яскравий матеріал про склад гласних,

¹⁵⁹ Гавриил А. Т. Отрывок повествования о Новороссийском крае с 1751 по 1786 гг. / А. Т. Гавриил // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Городская типография, 1853. – Т. III. – С. 79–129; Гавриил А. Т. Продолжение очерка о Новороссийском крае с 1787 по 1837 гг. / А. Т. Гавриил // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Городская типография, 1863. – Т. V. – С. 420–488.

¹⁶⁰ Киреенко Г. Ордера князя Потемкина (продолжение) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1888. – №. 6. – С. 1–63; Маркевич А. Поездка в г. Старый Крым / А. Маркевич // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1888. – №. 6. – С. 64–77; Лашков Ф. Камеральное описание Крыма 1784 г. / Ф. Лашков // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография газеты «Крым», 1889. – №. 8. – С. 12–40.

¹⁶¹ Бегун О. Н. К выборам в городскую думу. Анкета о думе / О. Н. Бегун // Юг. – № 863. – С. 3; Яичков К. М. К выборам в городскую думу. Анкета о думе / К. М. Яичков // Юг. – № 864. – С. 3; Зебе. К выборам в городскую думу. Анкета о думе / Зебе // Юг. – № 865. – С. 3; Федоров Г. В. К выборам в городскую думу. Анкета о думе / Г. В. Федоров // Юг. – № 866. – С. 3; К выборам в городскую думу. Анкета о думе // Юг. – № 867. – С. 3; Городская дума (заседание 23 января) // Юг. – № 868. – С. 4; Камаский А. К выборам в городскую думу. Итоги и перспективы / А. Камаский // Юг. – № 869. – С. 3; Федоров Г. В. К выборам в городскую думу. Состав новой думы / Г. В. Федоров // Юг. – № 870. – С. 3; Федоров Г. В. К выборам в городскую думу. Состав новой думы / Г. В. Федоров // Юг. – № 871. – С. 3; Список кандидатов в городскую думу // Юг. – № 872. – С. 3; Выборы в городскую думу // Юг. – № 873. – С. 3; Выборы гласных // Юг. – № 878. – С. 3; О выборах // Юг. – № 879. – С. 3; Блажков и выборы городского головы // Юг. – № 883. – С. 3; Городская дума (заседание 12 марта) // Юг. – № 920. – С. 4; Вокруг городских выборов // Юг. – № 921. – С. 3.

їхню практичну діяльність, аналіз думських обговорень, результати виборів, конкурсні оголошення.

Таким чином, опрацьоване коло неопублікованих і опублікованих матеріалів свідчать, що в розпорядженні дослідника щодо проблеми міського громадського самоврядування в Україні є широка, досить репрезентативна джерельна база, комплексний аналіз якої дозволяє більш глибоко та всебічно проаналізувати становлення та розвиток міських дум у південноукраїнському регіоні. До наукового обігу вводяться нові джерела, які дозволяють розкрити та продемонструвати реалії «нового життя», швидкі темпи модернізації, урбанізації, теорію фронтиру, регіонально-індивідуальні особливості регіону за участю міського самоврядування та встановити поведінкову модель у діяльності місцевої еліти.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ

Аналіз міського самоврядування в досліджуваній період потребує передусім розгляду загальних проблем, які впливали на розвиток Півдня України наприкінці XVIII – на початку ХХ ст., що впливали на формування та діяльність органів громадського управління. Окреслення унікальних регіональних рис в адміністративному, економічному, торговельному, господарському, транспортному, фінансовому, самоврядному смислах створює повноцінне тло діяльності органів міського самоврядування Південної України.

У внутрішньо-регіональному житті важливу роль відігравали громадські інститути влади, які пройшли довгий шлях формування в період швидкої адаптації, модернізації, урбанізації та європеїзації регіону. Крім того, становлення громадських інститутів влади в умовах «нового життя» Півдня України стало основою розгортання міського патріотизму та регіонального індивідуалізму.

Суттєвих рис характеру міського самоврядування на Півдні України додали ті особистості, котрі брали участь в діяльності громадських органів. Найголовніші аспекти цього ракурсу роботи – це аналіз перебування на керівних посадах міст і регіону іноземців, які привносили в діяльність самоврядування традиції та цінності європейського досвіду, реалізовували принципи муніципального управління. Тому новоукраїнський регіон разом із міським самоврядуванням опинився на цивілізаційному зламі поєднання старих російсько-бюрократичних і нових європейських цінностей та ідеалів.

2.1. Регіонально-індивідуальні особливості краю

У другій половині XVIII ст. відбулись значні геополітичні зміни, пов'язані з інкорпорацією Північного Причорномор'я до складу Російської імперії, виходом її до чорноморського узбережжя, будівництвом нових міст і налагодженням нових торговельних зв'язків: як міжнародних, так і внутрішніх.

Після інкорпорації південноукраїнського регіону до складу Російської імперії попередні військово-фортифікаційні поселення стали базою для багатьох міст Півдня України. Вони революційно швидкими темпами були визнані та «призначені містами», а влада перейшла від військового командування до цивільного управління, що завершило формування міст і отримання ними цивільної влади. Військове командування не було, звичайно, цим задоволене, вважаючи себе справедливими господарями й управлінцями, але з плином часу й виникненням нових явищ громадського життя доводилося й думати по-новому, і рахуватися з новою цивільною міською владою. Був у Катерини II намір перетворити дворян на міських управлінців, але на Півдні України ця ідея зазнала фіаско, оскільки дворянство вважало нижче власної гідності бути цивільними управлінцями, заявляло про себе як про над адміністративну структуру та недобррозичливо ставилося до нових громадських структур самоврядування, називаючи депутатів громадських установ «ничтожнейшими»¹⁶².

Державна влада визнала південноукраїнський регіон *особливим*, за яким потрібний постійний контроль, а також воєнізувала його, оскільки кордонами виходила до ворогів, у яких збиралася забрати протоки Босфор і Дарданелли для виконання «Грецького проекту».

¹⁶² Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 864. – Арк. 4; ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 952. – Арк. 10–20; ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 974. – Арк. 2–3; Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 гг. / сост. Орлов А. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1885. – С. 8–10.

Центральний уряд намагався довести, що регіон «Новоросійський», і пристосувати по суті зовнішню територію (через специфічну діяльність Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства, інститути військових губернаторів і градоначальства) до статусу внутрішнього регіону, тим самим створивши сприятливі умови для особливого роду взаємовідносин «центр–регіон». Південноукраїнський регіон став *особливим* для російської імперії, оскільки виконував першочергові військово-адміністративні, адаптаційні й поліцейські завдання за умови проведення русифікаторської політики.

У результаті на Південь України поширювалися особливі нормативні акти та «*місцеві*» закони, які діяли тільки на цій території загалом і містах зокрема, а це, своєю чергою, вплинуло на індивідуальні регіональні особливості у діяльності міського самоврядування. Тому пріоритети діяльності самоврядування орієнтувались на індивідуальні цінності в кожному муніципалітеті. Саме громадські інституції індивідуально визначали напрями торговельної, аграрної, промислової, діяльності, прокладали залізниці, проводили модернізацію портових споруд та інженерно-технічного простору та інше.

Незважаючи на безліч проблем, будівництво військових фортець і нових міст стало стимулом господарського, економічного й торговельного освоєння регіону. Досить швидко на Півдні України були побудовані міста на базі старих козацьких і кримськотатарських фортець та поселень. Міста в регіоні створювалися передусім як військово-адміністративні центри, на які покладалися першочергові завдання: утримати територію, заселити, адміністративно впорядкувати, а лише згодом стати до господарського й економічного освоєння краю. Центральним урядом російської держави запроваджувався проект міста, його назва, місце розташування, кількість мешканців і власності. Вирішувалося, яке управління буде в містах: громадське, спрощене або інше. Встановлювався статус міста або села, їх можна було переводити в

інший статус чи ні. Зокрема, були відомі приклади, коли в 1857 р. за розпорядженням губернатора Таврійської губернії змінювався статус Алушти з міста в посад¹⁶³. За пропозицією генерал-губернатора Таврійської губернії, навпаки, у 1862 р. Алушту перевели в статус міста зі статусу містечка¹⁶⁴. У 1865 р. за пропозицією Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора змінили статус Оріхова з міста на селище¹⁶⁵.

Діяльність уряду з освоєння та колонізації Півдня дослідники вважають підготовчим етапом до воєнно-політичного та соціально-економічного поглинання та приведення його до статусу «внутрішніх губерній». На думку М. Кімитіаки¹⁶⁶, нові території, приєднані до Російської імперії, спочатку ставали «зовнішніми» губерніями. На них поширювався контроль військового командування, створювалися генерал-губернаторства, інститути військових губернаторів і градоначальства з метою адаптації їх до внутрішніх умов життя Росії. Згодом, коли уряд вирішував, що ці землі вже адаптовані до російських традицій, військове командування замінялося цивільними чиновниками, а губернії перетворювалися на «внутрішні». У результаті мова йшла про перетворення Півдня на частину етнічної Росії.

Російська влада наголошувала на тому, що саме вона заснувала всі міста, принісши на ці землі цивілізацію, яку до російських вояків на «диких землях» ніхто не знав¹⁶⁷. Зауважимо, що значення «цивілізаторської місії Росії» у вказаному процесі значно перебільшено. Тут уже проживали українці, татари, ногайці та інші національності. Заселявся регіон, здебільшого, українцями. Тому

¹⁶³ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 27. – Оп. 1. – Т. 3. – Спр. 6736. – Арк. 123.

¹⁶⁴ ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Т. 3. – Спр. 7093. – Арк. 8.

¹⁶⁵ ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Т. 3. – Спр. 7339. – Арк. 36.

¹⁶⁶ Кимитіаки М. Генерал-губернаторства в Російській імперії: от етніческого к пространственному подходу / М. Кимитіаки // *Ab imperio*. – Казань, 2004. – С. 456–457.

¹⁶⁷ Гавриил А. Т. Отрывок повествования о Новороссийском крае с 1751 по 1786 гг. / А. Т. Гавриил // *Записки Одесского общества истории и древностей*. – Одесса : Городская типография, 1853. – Т. III. – С. 81–83.

міста російська влада засновувала зовсім не на пустому місці, а лише перейменовувала та перезасновувала вже наявні поселення, селища, військові фортеці та інші населені пункти. Зокрема, Херсон був заснований на місці військової фортеці Олександр-Шанц, Севастополь – на місці селища Ахтіар, Дніпро бере свій початок від поселення Кодак, Одеса – від татарського укріпленого поселення Хаджибей, Олешки – від козацької Олешківської Січі, на старих укріпленнях побудували Єлисаветград, Нікополь, Берислав, Бахмут, Олександрівськ. Інші міста також брали свій початок із невеличких поселень, селищ і укріплень кримських татар або українських козаків. Росія лише проголосила заснування міст на їх місці, подарувала їм герби, занесла до спеціального реєстру (штату).

Відомо, що з другої половини XVIII ст. Російська імперія, проводячи на Півдні колонізаційно-русифікаторську політику, реалізувала тут свій «Проект Новоросія». Ідея створення в цій місцевості Нової Росії довго не залишала свідомість політичної верхівки імперії. Діючи в цьому напрямі, імперський центр здійснив великі перетворення, але уніфікувати, централізувати і русифікувати в повному обсязі регіон не зумів. Найбільш яскраво абсурдність цієї ідеї продемонстрував письменник Микола Гоголь, який у повісті «Мертвые души» вивів образ шахрая Чичикова, який в російських губерніях скуповував покійників для ...заселення ними Херсонської губернії, про яку в поемі згадували з великою похвалою¹⁶⁸.

У багатьох аспектах життя на Півдні було кращим, ніж у інших регіонах України. Досить швидко еволюційним шляхом населення Південної України виробляло нові форми соціального, національного, культурного, релігійного співжиття, пориваючи з традиційністю та переходячи до *модерного стилю* життя й мислення. У середовищі населення південноукраїнських губерній, на відміну від інших регіонів, панували надії про зміни на краще – звільнитись від залежності поміщиків, розширити власні земельні ділянки, займатися

¹⁶⁸ Гоголь Н. В. Избранные произведения : Мертвые души ; Ревизор / Н. В. Гоголь. – К. : Издательство художественной литературы «ДНПРО», 1983. – Т. 2. – С. 128.

підприємництвом, торгівлею, позбутися від надмірних податків, повинностей тощо. Мешканці південноукраїнських територій ніколи не відчували себе меншовартісними, а в багатьох аспектах, навпаки, вважали свій край зразковим, посилаючись на славне воєнне минуле (порівняно з іншими регіонами) економічне життя і надзвичайно красиву природу. Загалом вияви місцевого патріотизму на Півдні України були значно вищими, ніж в інших регіонах.

До певної міри на особливості краю змушена була зважати урядова адміністрація. Міське самоврядування мало більш високий рівень регіональної індивідуалізації муніципальної політики (індивідуально вирішували питання інфраструктури, розвитку культури, освіти, медицини). Для організації роботи громадських інститутів Півдня України було прийнято більше регіонально-індивідуальних законопроектів, ніж для інших територій.

Населення отримало можливість долучитися до нових стандартів життя та відійти від традиційних і архаїчних форм співіснування. На Півдні України зміни відбувалися достатньо швидкими темпами, й традиційний уклад життя вже не встигав за процесами оновлення. У регіоні модернізувалися всі національності – з різною швидкістю, але ніхто не стояв осторонь. Різні соціальні прошарки та національні групи Півдня мали власний інтерес в організації тут *«нового життя»*.

Для дворянства стимулом виступали «нові» земельні надбання – значні латифундії. Кріпосні селяни в «новому житті» бажали отримати волю та землю. Іноземці змогли заснувати тут своєрідні факторії – власні колонії на правах самоврядування, жителі яких змогли зробити швидко та вдалу кар'єру в політичній системі Російської імперії. Купецтво отримало можливість відкривати «нові» торговельні шляхи, заключати контракти з новими партнерами. На Півдні добре було оселятися дрібному та середньому купецтву, оскільки в інших регіонах вони не могли знайти власного місця, бо все було розподілено між старими кланами. Виходило, що хто був «ніким» у старих містах, на Півдні міг стати поважною особою, обиратися на громадські посади,

міськими головами або помітними городянами. Міщанство отримувало «нову» власність, заняття, господарство. Ремісники – більші прибутки за власну роботу, оскільки їх, як майстрів, приваблювали різними матеріальними вигодами.

У результаті відбувається переформатування старих зв'язків на різних рівнях. Створюються «нові» виробничі умови в зв'язку з відкриттям промислових підприємств та розвивається новий промисловий регіон, який став промисловою базою держави. Ухвалюється «нове муніципальне законодавство» з проголошеними принципами децентралізації, підсилюються міські стани на противагу дворянству. Державний бюджет розвантажується, а містам надаються права самоврядування та самоутримання. Розвивається «нове» явище – «міська ідентичність або міський патріотизм», що стало результатом швидкої адаптації та модернізації населення, переорієнтації цінностей, найвигіднішого становища, привабливішої реклами. В основі такого міського патріотизму – ідеалізованість та наголошення на винятковості власного міста. Він знайшов виявлення в егоїстичному ставленні місцевих мешканців і самоврядування. Крім того, місцеві еліти сформували ідеалізовані «образи міста» з акцентом на модернізаційність, торговельно-комерційні, промислово-індустріальні процеси, які відбувалися в містах Півдня України. Це відбулось за рахунок встановлення внутрішньо-регіональної ідентифікації, налагодження зв'язків та кристалізації територіального інтересу. Міська ідентичність стала могутнім чинником у формуванні регіональної самосвідомості, коли місцеві інтереси виступили цінністю на противагу імперським¹⁶⁹.

Міжнаціональні взаємовідносини ставали більш толерантними, забувалися старі конфлікти та змінювалися стереотипи у відносинах. Ті, хто в себе на батьківщині ворогував, на Півдні України зміг подружитись. На перетині російської, єврейської, української мов народилася специфічна «одеська мова». Південь України став

¹⁶⁹ Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К. : ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 5–16.

найбільш толерантним регіоном серед інших в Україні та Росії в соціальному, національному, релігійному, культурному аспектах. Тобто «нове життя» на Півдні України змінило та модернізувало всі соціальні групи та національності в бік модернізації мислення та стереотипів поведінки в напрямі європейського лібералізму та цивілізованості. Це позначилося також на громадсько-політичному житті, яке тут було інтенсивніше, ніж у сусідніх регіонах імперії.

Разом з тим Південь, як і інші регіони України, в досліджуваний період переживав процес українського національного відродження – закономірний наслідок модернізації. Він дав Україні видатних діячів українського національно-визвольного руху, зокрема, Володимира Винниченка, Дмитра Донцова, Євгена Чикаленка, Іллю Липу, Сергія Шелухіна, Івана Луценка та інших. На Півдні сформувався професійний український театр М. Кропивницького, який із побутово-етнографічної тематики поступово вийшов на рівень естетики модерну. Особливо активним українським життям виділялася Одеса. У сучасній історичній літературі Одесу називають «південноукраїнським П'ємонтом».

Своєрідним чином з ідеями «*нового життя*» були пов'язані й плани імперського керівництва. Інкorporація до складу Росії Північного Причорномор'я та Північного Приазов'я породила думки про оновлення держави (будівництво нових портів, через які можна вести власну незалежну торгівлю, освоєння нових сільськогосподарських територій, створення нової системи адміністративно-територіального устрою, поширення нової системи самоврядування на принципах децентралізації та незалежності міських фінансів від державних, формування нового погляду на значення дворянства тощо) – це були намагання повернути імперію від відсталості та занедбаності на шлях світового лідерства. Складовою цих планів був і «Грецький проект» – наміри взяти під свій контроль протоки Босфор і Дарданелли та керувати світом за історичним прикладом Візантійської імперії. Російська імперія, заволодівши Північним Причорномор'ям і Північним Приазов'ям,

отримала потужний стимул для власного «оновлення» шляхом будівництва нових торговельних портів і ведення незалежної торгівлі, розвитку нових промислових закладів, посилення міських станів і перетворення їх на господарів міст, а також будівництво «нового» Чорноморського флоту. Встановлення «нового» законодавства на регіональному та муніципальному рівнях дозволило оновити взаємовідносини «центр – регіон» у бік децентралізації та розвантажити державний бюджет у бік міського самоврядування.

Таким чином, Південь став «*новою*» територією не тільки в сенсі територіальних збагачень для Російської імперії, а й у розумінні «оновлення» життя для населення, передусім:

– політичного – формування нової моделі діяльності муніципальних інституцій, заснованій на західноєвропейських ідеях, яка не мала нічого спільного з родинно-протекційною моделлю самоврядування інших українських і російських губерній;

– економічного – переорієнтація ринкової системи на порти Чорного й Азовського морів, пожвавлення товарно-грошових відносин, прискорення розвитку нових капіталістичних відносин;

– соціального – розрив старих і формування нових соціальних зв'язків (кріпаки та селяни ставали більш мобільними, аристократія втрачала панівне становище над кріпаками, міщанство отримувало нову власність і можливості для господарювання, купецтво відкривало нові торговельні можливості);

– світоглядно-ідеологічного – поширення нової філософії буржуазії, заснованої на виправданні індивідуального раціоналізму, коли ідеї спільного блага міських громад поступалися власним фінансовим цілям;

– етнічного – в умовах багатонаціонального складу населення визріли і поширилися нові міжетнічні відносини взаємодопомоги та «легітимного протистояння» (вирішення конфліктних ситуацій цілком правовим шляхом), які більше не мали аналогів у практиці Російської імперії;

- релігійного – мирне співіснування людей із різною конфесійною приналежністю на одній території;
- регіонально-патріотичного – формування нової моделі ціннісних орієнтацій, коли в свідомості міської громадськості помітне місце почала займати любов до рідного міста, краю;
- національного – включення південноукраїнського регіону до складу України та логічного об'єднання всіх українських земель у єдине ціле.

З огляду на створення нових відносин центр–регіон, особливі регіонально-індивідуальні характеристики мали інститути міського самоврядування:

- в їхньому розпорядженні була величезна кількість земельних ресурсів, вони займалися торгівлею, комерцією, за рахунок чого отримували більше доходів до бюджетів, ніж за рахунок податків із місцевого населення;
- урбанізація та модернізація проходили значно вищими темпами, ніж в інших регіонах, що позначилось на стані міського самоврядування;
- кожний муніципалітет самостійно вирішував розмір заробітної плати, пенсій своїм співробітникам, у той час коли громадські установи інших регіонів були позбавлені такої можливості;
- принцип виборності громадських діячів ніколи не порушувався, на відміну від російських губерній, у яких і міських голів, і депутатів та інших співробітників призначало керівництво губерній;
- вищий ступінь унезалежнення діяльності;
- діяли специфічні закони та пільги, які поліпшували фінансове становище міських бюджетів у межах тільки південноукраїнського регіону;
- активно впливали на громадську думку та формували елемент «*міського патріотизму*»;

– муніципалітети індивідуально вирішували проблеми благоустрою, медико-санітарної, освітньо-культурної сфер, проведення каналізації, водогонів та електрифікації.

Саме тому, на нашу думку, діяльність міського самоврядування слід розглядати через *регіонально-індивідуальний підхід*.

Підставами для *регіонально-індивідуального підходу* є:

– особливий характер взаємовідносин імперського центру та південноукраїнського регіону;

– регіональна ідентифікація, що впливала на діяльність органів самоврядування та бачення міської специфіки в розвитку держави;

– визначення пріоритетних цінностей за індивідуальним добром справ муніципалітетів у питаннях будівництва шляхів сполучення, модернізації портів, розвитку культурно-освітніх, медико-санітарних, інженерно-технічних заходів тощо;

– пріоритетність за міським патріотизмом у вирішенні проблем, а не за державними інтересами;

– індивідуальність у виборі та формуванні кадрового складу муніципалітетів;

– ціннісні стереотипи самовираження муніципалітетів;

– індивідуальність в проблемах модернізації;

– існування власної регіонально-індивідуальної специфіки в проведенні господарської політики.

Міське самоврядування Півдня України весь досліджуваний період часу знаходилося в особливому становищі відносин «центр–регіон», що впливало на організаційну, матеріально-технічну, освітню, медико-санітарну, господарсько-фінансову, промислову, торговельну діяльність органів міського самоврядування.

Н. Полонська-Василенко зазначала, що назва регіону «Новоросія» твердо була засвоєна й політиками, й істориками. І не тільки назва закріпилася, а й думка, що ці землі споконвічно належали Росії, а південноукраїнські землі є Росією, а не Україною. Тільки спочатку несправедливо відібрані, а в кінці XVIII ст. знов

приєднані¹⁷⁰. Хоча цю тезу цілком можна сприймати як антиісторичну російську теорію. Росія підводила історію під назву Новоросія, яка виявилася набором мрій, ідей, які відносяться до різних часів і об'єднані штучно для задоволення імперських амбіцій.

Термін «Новоросія» можна сприймати і як можливість створення нової імперії навколо Чорного моря на відвойованих землях у турків, а столицю зробити на Півдні України для перетворення окраїнної частини імперії на центр. Але грандіозні плани виявилися нездійсненними, хоча на них було витрачено шалену кількість коштів, сил та інтелектуального потенціалу. Загалом термін «Новоросія» офіційно використовувався до другої половини XIX ст., із ліквідацією генерал-губернаторства в політичному вжитку ця назва стає застарілою та згадувалася лише на сторінках місцевих періодичних видань і описів губерній до 1917–1921 рр.

Воєнізація південноукраїнського регіону пов'язувалася з тим, що наприкінці XVIII ст. регіон був «зовнішньою» територією й знаходився не далеко від ворогу Росії – Османської імперії. За «Грецьким проектом» Росія планувала відвоювати землі в турок і захопити протоки Босфор і Дарданелли, а в ідеалі – відродити Візантійську імперію. Тож центр поширив на регіон владу військового командування, яке органічно вписалося в роль повновладного господаря Півдня України, спираючись на думку, що саме військові захопили регіон, тому вони повинні управляти новоприєднаними територіями¹⁷¹. Громадські утворення вважалися підпорядкованими військовим, про що міському самоврядуванню неодноразово нагадували – не завжди коректно, інколи навіть доволі жорстоко та в нецензурній формі.

На нашу думку, завдяки облаштуванню «нового життя» в регіоні змінювалися соціальні відносини. Ті, хто в старих регіонах не

¹⁷⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2 : Від половини XVIII ст. до 1923 р. / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1978. – С. 276.

¹⁷¹ Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 гг. / сост. А. Орлов. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1885. – С. 8–10.

міг сподіватися на краще життя, оскільки всі сфери впливу були поділені між різними родами, на Півдні України швидко збагачувалися й ставали бургомістрами, міськими головами та займали інші посади; кріпаки отримували права особистої свободи; іноземці очолювали адміністрацію губерній і генерал-губернаторство, купецтво швидко збагачувалося й не тільки завдяки торговельним операціям.

Ф. Турченко та Г. Турченко¹⁷² зазначали, що «новоросійський проект» став частиною політики російської держави щодо включення території Півдня України в органічну частину імперії, але цей план, серед іншого, провалився через незадовільний для імперії етнічний склад регіону.

Цілком можна погодитися з думкою Ф. Турченка та Г. Турченко про те, що, штучно поширюючи термін «Новоросія», російський уряд не дав відповідь на запитання: хто такі новороси? У політичній конструкції виходило цілком закономірним, що малоросійський регіон населений малоросами (українцями), оскільки вони є відгалуженням від великоросів (росіян). Новоросія виявилася заселеною українцями, росіянами, татарами та іншими національностями без поширення на них терміна «новороси». Таким чином, ідею Новоросії підтримували штучно у вузьких колах політиків, аристократії, чиновників, краєзнавців та інших, хто мав російське походження. На відміну від них: українське, єврейське, татарське населення вперто не хотіло русифікуватися¹⁷³. Тому можна дійти до висновку, що ідея Новоросії штучно поширювалася на Південь України для задоволення амбіцій російської влади.

О. Платонов зазначав, що «Новоросійський проект» став для Катерини II основою політики протиставлення регіонів, Півночі та

¹⁷² Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – С. 11–15.

¹⁷³ Турченко Ф. Г. Проект «Новоросія» 1764–2014 рр. Ювілей на крові / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : ЗНУ. – 2015. – С. 46–55.

Півдня, з метою перевищення та продовження політики Великого князя Київського Володимира Великого та Російського імператора Петра I. Протиставлення різних регіонів проходило з виділенням у кожному власного неформального центру. Інші міста регіонів відносно регіональних центрів провінціалізувалися й у власному життєзабезпеченні тяжіли до неформальних центрів регіону, залишаючи для столичних міст суто формально-адміністративне положення¹⁷⁴.

О. Платонов порівнює й протиставляє освоєння Півдня України Катериною II та Півночі Росії Петром I, вважає, що концепція протиставлення регіонів імперії стала основою політики імператриці, завдяки якій вона вбачала можливість перевершити здобутки Петра. Тому досить поширеним явищем стало протиставлення регіонів за географічними та топонімічними критеріями: Північ Росії протиставлявся Півдню України, Херсон – Санкт-Петербургу. Місто передбачалося як головний торговельний центр і порт, подібний до столиці на Півночі, але виявився незручним для цієї мети. У подальшому центр південноукраїнського регіону декілька разів змінювався і, нарешті, лідером стала Одеса. Катеринослав (до 1797 р. називався Новоросійськ, передбачалося заснувати в ньому університет і музичну академію, щоб місто славилось як центр наукових знань) протипоставлений також Санкт-Петербургу й пов'язувався з темою «Катерина – Петро»; Миколаїв – Кронштадту (як і Севастополь) як головні військові порти. До того ж південноукраїнські міста протиставлялися кавказьким – Катеринодар і Катериноград¹⁷⁵.

Повної відповідності Південної України й Північної Росії не відбулося насамперед через відсутність чіткого центру, співвідносного з Санкт-Петербургом. Його функції на Півдні розподілилися між Катеринославом і Херсоном, частково – Севастополем. Фактично культурним осередком, що виріс у зоні

¹⁷⁴ Платонов О. Святая Русь. Энциклопедический словарь русской цивилизации / О. Платонов. – М. : Изд-во «Русское хозяйство», 2001. – 634 с.

¹⁷⁵ Там само.

міжетнічних взаємодій, стала Одеса. Неофіційно вона вважалася столицею регіону (про це згадується в працях А. Скальковського¹⁷⁶, П. Герлігі¹⁷⁷), а інші міста регіону, порівняно з Одесою, провінціалізувалися.

Тому не дивно, що саме на це місто звертав увагу кожен імператор, збільшуючи кількість приватних пільгових законодавчих актів, які врешті-решт призвели до поширення на Одесу поняття «Південне Ельдорадо» та виникнення «міського патріотизму», в якому найвищою цінністю була любов до рідного міста. Подібне спостерігалось й у інших містах Півдня України, але до рівня усвідомлення власної унікальності, як в Одесі, не дійшло.

Інший зарубіжний дослідник Гіроакі Куромія¹⁷⁸ порівнює російську інтеграцію Півдня України з освоєнням американцями Дикого Заходу. На наш погляд, некоректно порівнювати американських індіанців із козаками Війська Запорозького та кримськими татарами. Водночас проблеми, пов'язані з небезпекою для життя під час освоєння нових територій, можна знайти і на прикладі Австралії, Нової Зеландії, Африки. Так, зовнішньо це виглядало небезпечно, авантюрно, але внутрішні складові чинники були не універсальними компонентами колонізаційних процесів, а цілком індивідуальними.

Важливою характерною рисою заселення Півдня України було те, що він з самого початку становив арену інтенсивних міжнаціональних процесів. У них активну участь брали представники багатьох народів, суттєво відмінних один від одного за звичаями, характером, рівнем національної самосвідомості, господарського та культурного розвитку. Як відзначалось у звіті Херсонського губернатора за 1852 р., «жодна

¹⁷⁶ Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1795–1823) / А. Скальковский. – Одесса : Городская типография, 1837. – 297 с.

¹⁷⁷ Герлиги П. Одесса. История города 1794–1914 / П. Герлиги. – К. : «Критика», 1999. – 382 с.

¹⁷⁸ Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генезис і тенденції розвитку в умовах спільної трансформації / Г. Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – К. : Інститут соціології НАНУ. – 2006. – № 4. – С. 38–51.

губернія не являє такої різноплемінності, як Херсонська. В ній, крім гостей різних національностей, що становлять значну цифру, постійну осілість мають малоросіяни, великоросіяни, білоруси, серби, болгары, молдавани, греки, вірмени, німці, караїми і євреї»¹⁷⁹. Далі в документах згадуються також поляки, шведи, цигани, литовці, грузини, татари, ногайці, казахи, італійці, французи й мордва, загалом 22 національності. Кожен із цих народів вніс свої неповторні кольори в широку й різнобарвну палітру особливостей культури та побуту, господарського життя регіону.

Цілком можна погодитися з думкою Б. Короленко про неперевершене значення українського народу в колонізації новоукраїнських земель. Українські козаки брали участь у російсько-турецькій війні, їх внесок важко переоцінити. За підрахунками науковця, більшість переселенців були з етнічних українських земель¹⁸⁰. Тому роль українського народу в освоєнні південноукраїнського регіону була провідною. На території Південної України, за даними О. Доніка проживало 80–85 % українського населення, а в Херсонській губернії, станом на 1795 р., проживало 90,5 % українців. Цей показник був вищим, ніж на Правобережжі України¹⁸¹.

Колонізація Південної України проходила різновекторними шляхами: з одного боку це була стихійна хвиля; з іншого – цілеспрямована державна колонізація.

Ще з кінця XVII – початку XVIII ст. заселення велося передусім завдяки самовільному переселенню народних мас. Тільки після приєднання регіону до складу Російської імперії переселенський рух

¹⁷⁹ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1263. Отчеты губернаторов. – Оп. 5. – Спр. 89. – Арк. 48.

¹⁸⁰ Короленко Б. Приєднання та колонізація Криму кінця XVIII століття: український аспект / Б. Короленко // Крим в історичних реаліях України : матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: до 50-річчя входження Криму до складу УРСР. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 404 с.

¹⁸¹ Донік О. М. Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX століть) / О. М. Донік. – К. : КРІОН, 2011. – 247 с.

набув масового характеру. Найбільше переселялося населення з внутрішніх районів держави. Іноземна колонізація була спеціально розроблена російським урядом. Одночасно засновувались колонії німців, шведів, сербів, греків, болгар, вірмен, грузинів та інших національностей. Створювалися найкращі умови для колоністів, особливо для тих, хто побудував би чорноморський флот. Наприклад, такими умовами скористалися 287 колоністів із Риги¹⁸². Тим, хто бажав залишитися в Єлисаветграді, були надані земельні ділянки в розмірі 1 350 дес. Згодом, для 194 бажуючих оселитися в Херсоні виділено кожному по 2 тис. руб., а також *«ублажили всеми выгодами коими они могут воспользоваться»*¹⁸³.

Наказом Г. Потьомкіна про неповернення втікачів-кріпаків від 1776 р. користувалися для заселення власних маєтків нові поміщики. У результаті Південь України заповнили маси біглих кріпаків. Хоча, слід визнати, урядова колонізація проходила не так безболісно й позитивно, як це описувалось у попередніх історичних дослідженнях,

¹⁸² Киреенко Г. Об ордерах князя Потемкина Таврического и графа Зубова, хранящихся в архиве Таврического Губернского Правления (1784–1796) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография М. В. Карского, 1887. – № 3. – С. 1–56; Киреенко Г. Ордера князя Потемкина (продолжение) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография М. В. Карского, 1887. – № 4. – С. 1–45; Киреенко Г. Ордера князя Потемкина (продолжение) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1888. – № 6. – С. 1–63; Киреенко Г. Ордера князя Потемкина (продолжение) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1888. – № 7. – С. 1–24; Киреенко Г. Ордера князя Потемкина (продолжение) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография газеты «Крым», 1889. – № 8. – С. 1–11; Киреенко Г. Ордера князя Потемкина (продолжение) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография газеты «Крым», 1890. – № 9. – С. 1–8.

¹⁸³ ІР НБУВ. – Ф. 9. Архів фортеці Св. Єлисавети. – Отношение И. Синельникова о колонистах из Риги в крепость святой Елизаветы. – Арк. 6.

¹⁸³ ІР НБУВ. – Ф. 9. Архів фортеці Св. Єлізавети. – Спр. 17450–17491. Рапорты городничего коменданту крепости Св. Елизаветы о происшествиях в городе. – 84 арк.; ІР НБУВ. – Ф. 9. Архів фортеці Св. Єлізавети. – Спр. 20745–20750. Рапорты, прошения и переписка по вопросу расследования дела об ограблении елисаветградского купца Григория Ильина. – 12 арк.

а супроводжувалася значною кількістю злочинів. Наприклад, російські війська та козаки, котрі повинні були захищати колоністів на шляху до поселення на Півдні України, безжально їх грабували, гвалтували, вбивали й чинили інші злочини. В урядових військах була велика кількість дезертирів, які вешталися по селах і грабували, залякували, викрадали нещодавно поселених колоністів і переселенців¹⁸⁴.

Переселення на територію Південної України представників різних національностей поставило питання про визначення їхнього статусу. Автор погоджується з думкою В. Колісник, що на основі колонізаційних процесів Півдня України російським урядом була складена класифікаційна система підданих держави, які поділялися на три групи (за критерій взято національно-етнічний чинник). До першої групи віднесені природні піддані, серед яких, своєю чергою, виділялися дворянство, духовенство, міські й сільські обивателі. Другу групу, за офіційною термінологією, становили інородці. До третьої, окремої групи, входили фінляндські обивателі. З належністю чи неналежністю до тієї чи іншої категорії підданих законодавство пов'язувало досить істотні відмінності в правовому статусі особи¹⁸⁵.

Дійсно, ставлення російського уряду до колоністів різних національностей було різним, що знайшло відображення й на законодавчому рівні. Зокрема, єврейське населення було виокремлено в групу, для якої на території Півдня України створена межа осілості. Євреї зобов'язані були нести військову повинність натурою, навіть більшою мірою, ніж інше населення, їм заборонялося брати участь в органах міського самоврядування до 1870 р. Але проявів національної дискримінації в міському самоврядуванні

¹⁸⁴ ІР НБУВ. – Ф. 9. Архів фортеці Св. Єлизавети. – Рапорты городничего коменданту крепости св. Елизаветы о происшестввиях в городе. – Арк. 22–36; Рапорты, прошения и переписка по вопросу расследования дела об ограблении елисаветградского купца Григория Ильина. – 6 арк.; Отношение елисаветградского магистрата комендантской части. – Арк. 12.

¹⁸⁵ Колісник В. П. Національно-етнічний чинник у правовому регулюванні суспільних відносин у XVII – XIX століттях / В. П. Колісник // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 2. – С. 70–77.

зафіксовано не було. На відміну, наприклад, від Волинської губернії¹⁸⁶, в якій губернатор у 1882 р. (тобто в той період, який вважається найкращим для муніципалітетів, оскільки відбулась реформа в дусі самоврядної теорії) скасував вибори у Володимирі-Волинському, тому що обрали на посаду міського голови поляка.

Сформувати прийнятний етнічний склад населення та русифікувати регіон виявилось досить складним завданням, тому уряд докладав надзвичайно великих зусиль з русифікації Півдня України, це стало основою регіональної політики, вбачаючи в російській мові єдиний можливий засіб об'єднання представників різних національностей для більш зручних умов швидкої адаптації. У перетворенні неросійського регіону у внутрішні губернії імперії вирішальну роль відігравали військові, але цей проект зазнав поразки з самого початку, оскільки і українці, й татари в переважній більшості опиралися русифікації.

Н. Полонська-Василенко звертала увагу в дослідженні з історії заселення Південної України саме на українському факторі як визначальному у процесі колонізації регіону, акцентуючи, що він здавна був саме українським і заселявся переважно українцями. Саме переселення на ново-українські землі в її дослідженні сприймається не як перехід українців у підданство Росії, а як право власного вибору зі збереженням прав самоврядування на цих землях. І авторка вбачає в цьому процесі початок «нового життя». Здебільшого на території Півдня селилися українці, які були вихідцями з Правобережної та Лівобережної України (в основному з Волині та Полтавщини) через гірше соціально-економічне становище. Переселенці таким чином намагалися вийти з-під гніту старшини та панів¹⁸⁷.

Авторка дискутує з російською теорією незаселеності Півдня України й доходить висновку, що регіон був хоч і не щільно, але добре

¹⁸⁶ Прищепа О. П. Міста Волині другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олена Петрівна Прищепа. – Чернівці, 2003. – С. 104.

¹⁸⁷ Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734–1775) / Н. Полонська-Василенко. – Ч. 1 : Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії. – Мюнхен : Український вільний університет, 1960. – С. 24–35.

заселений саме українцями. Вихідці з російських внутрішніх губерній також були присутні, але в незначній кількості, в основному це були старообрядці. За підрахунками Н. Полонської-Василенко, найбільшу кількість населення регіону в 1720–1730-ті рр. становили запорозькі козаки та українці з Миргородського та Полтавського полків, згодом до них додалися вихідці з Правобережної України¹⁸⁸. Найбільшу кількість населення Півдня України становили саме українці, а не росіяни разом із іноземцями, які, до речі, також прагнули до «нового життя» та вдалої й легкої кар'єри у квітучій Україні¹⁸⁹.

Після заснування Новоросійської губернії Російська імперія поставила завдання зміцнити власний вплив. З цією метою надавалися різні пільги для переселенців-росіян та іноземців, які б ставали російськими підданими на Півдні України. Особливим був і план заселення південноукраїнської території: «План о поселении в Новороссийской губернии». У ньому Південь України презентувався як пустеля, яку необхідно й бажано заселити, раніше тут ніколи нікого не було, ні звичаїв, ні права, а Росія, як новий господар, має повне право встановлювати нові закони й планувати «нове життя»¹⁹⁰.

Другий розділ плану дослідниця вважає найцікавішим, оскільки він відображав добробут колоністів, яким надавалася земля для користування та самозабезпечення. Звернено увагу на те, що подібне забезпечення землями було характерне для військово-феодального ладу, але новинкою в Російській імперії. Загалом згаданий план був вимогою для поміщиків жити на Півдні України й поширювати російський вплив, а щоб жити їм було краще, землі давали багато. До речі, привабливі умови також створювали військовим¹⁹¹.

Важливим є те, що в документі не йдеться про кріпосне право, оскільки це могло налякати поселенців. У дійсності воно існувало й

¹⁸⁸ Там само. – С. 37–55.

¹⁸⁹ Там само. – С. 204–222.

¹⁹⁰ Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734–1775) / Н. Полонська-Василенко. – Ч. 2 : Заселення Новоросійської губернії. – Мюнхен : Український вільний університет, 1960. – С. 7–15.

¹⁹¹ Там само. – С. 25–45.

на Півдні України, але в значно спрощеній формі, ніж це було на Правобережжі та Лівобережжі України. Н. Полонська-Василенко відображає той факт, що кріпаки на Півдні мали дводенну панщину або могли від неї відкупитися, користувалися рухомим і нерухомим майном, одружувалися без згоди поміщика, особливо жінки (одружилися з чиновником – і пішли собі від пана), що явно було нонсенсом для інших регіонів України. У плані також говорилося про надання рівних можливостей для землеволодіння, але на практиці більше прав мали російські дворяни. Звичайно, дворяни були не задоволені такими «лагідними законами» для кріпаків. Тут більше приводів боятися було не у кріпаків, а у дворян-землевласників. Подекуди доходило до відкритого протистояння між селянами та поміщиками, багато з яких боялися вночі спати й скарги на кріпаків писали, але правил, які б погіршували становище селян-кріпаків, прийнято так і не було¹⁹².

У результаті колонізації регіону був сформований його національний склад. Здебільшого саме українцями була заселена більшість території регіону¹⁹³.

У дослідженнях О. Доніка та О. Данильченка¹⁹⁴ підтверджується, що росіяни були найбільшою групою населення міст Півдня. Вони представляли здебільшого військових, чиновників, дворян, купців, міщан, священиків та інших. Їх чисельність збільшувалася постійно за рахунок механічного переселення із внутрішніх губерній. Прикметна особливість колонізації південноукраїнського регіону полягала в тому, що українці селилися в сільській місцевості, займаючись землеробством, а росіяни здебільшого в містах. На

¹⁹² Там само. – С. 46–69.

¹⁹³ Кабузан В. М. Чисельність та національний склад Новоросії в 60–80-ті рр. XVIII ст. / В. М. Кабузан // Український історико-географічний збірник. – К. : Наук. думка. – 1976. – Вип. 1. – С. 136–149.

¹⁹⁴ Донік О. М. Україна: У складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX століть) / О. М. Донік. – К. : КРІОН, 2011. – 247 с.; Данильченко О. П. Етнічний розвиток і міжнародні зв'язки Півдня України (кінець XVIII – перша чверть XX століття) : монографія / О. П. Данильченко. – Владивосток, 2009. – 119 с.

території кримського півострова в сільській місцевості проживало багато татар. Конкуренцію росіянам за чисельністю в містах становили євреї, що відповідало військово-адміністративній і торговельно-комерційній специфіці південноукраїнських міст. Іноземні колоністи здебільшого оселялися в сільській місцевості, створюючи власні колонії. У містах вони селилися невеликими групами. Наприклад, німці компактно проживали в Судаку, Феодосії та інших містах. Греки – в Херсоні, Маріуполі, кримських містах. Євреї становили найбільш компактні міські громади в усіх містах Півдня, особливо в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Керчі, Єлисаветграді, оскільки на цій території проходила «межа осілості». Молдавани проживали у всіх містах Півдня, але найбільш численна група була в Одесі. Громади українців, болгар, поляків, французів, шведів, сербів, естонців, італійців, чехів, литовців, білорусів, вірмен, грузинів та інших в містах Півдня України були нечисленими.

Урбанізація міст Півдня України проходила достатньо швидкими темпами. Період кінця XVIII – XIX ст. можна вважати першою хвилею урбанізаційних процесів. Рівень міського населення Півдня України значно перевищував показники в інших регіонах України. За підрахунками О. Доніка, середній відсоток зростання населення міст на інших територіях України становив 8,7 %, в містах південноукраїнського регіону він дорівнював 15 %¹⁹⁵. Як зазначав ще А. Скальковський, Одеса не мала дитинства, вона отримала одразу готове населення, причому достатньо заможне¹⁹⁶. Загалом те саме можна сказати про всі міста південноукраїнського регіону, оскільки буквально через рік-два після заснування вони нараховували декілька тисяч населення. За підрахунками дослідника виходило, що в Одесі в 1795 р. проживали крім дворян, чиновників та грецького дивізіону, 2 349 чоловік. Звичайно, А. Скальковський зауважував, що насправді

¹⁹⁵ Донік О. М. Україна: У складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX століть) / О. М. Донік. – К. : КРІОН, 2011. – 247 с.

¹⁹⁶ Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1795–1823) / А. Скальковский. – Одесса : Городская типография, 1837. – С. 47–49.

населення було більше, а похибки пов'язані з тим, що населення з недовірою ставилося до перепису та й сильно швидко змінювалась його кількість, особливо іноземних колоністів¹⁹⁷.

Катеринослав у 1781 р. мав 2 194 особи¹⁹⁸ населення. Одеса в 1797 р., за підрахунками А. Скальковського, мала мешканців уже 5 тис. чоловік разом із жінками, але не рахуючи матросів, військових, дворян і духівництва¹⁹⁹, а вже в 1814 р. – 35 тисяч²⁰⁰. У Херсоні в 1782 р. вже мешкали 10 тис. чоловік²⁰¹.

У 1850-х рр. в Херсоні проживали вже 22 тис. чол., Одесі – 60 тис., Севастополі – 41 тис., Миколаєві – 30 тис.²⁰². Як зазначала О. Дружиніна²⁰³, кількість міського населення постійно зростала бурхливими темпами. Зокрема, у 1827 р. нараховано 73 450 мешканців, а в 1858 р. уже 153 тис. чол. Вона розділяє їх тільки за соціальними групами. Кількість населення за національними групами не показана. Хоча вказано, що росіян було більше, ніж усіх інших національностей.

У 1868 р. у Херсоні нараховувалося мешканців 43 885 чол., у Єлисаветграді – 27 820 чол., Миколаєві – 47 476 чол., Олександрії – 9 455 чол., Бериславі – 6 490 чол., Бобринці – 7 786 чол., Очакові – 4 823 чол., Одесі – 110 823 чол.

¹⁹⁷ Там само.

¹⁹⁸ Первое столетие города Екатеринослава (1787–1887 гг.) : материалы для исторического очерка / сост. М. М. Владимиров. – Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1887. – С. 12–13.

¹⁹⁹ Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1795–1823) / А. Скальковский. – Одесса : Городская типография, 1837. – С. 70–72.

²⁰⁰ Гутри М. Одесса глазами Британцев / Мария Гутри, Мэри Холдернесс, Роберт Лайялл, Роберт Пинкертон, Джон Стефенс. – Одесса : Optium, 2012. – 284 с.

²⁰¹ Дружинина Е. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. Дружинина. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 174.

²⁰² Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – С. 3–44.

²⁰³ Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1981. – 216 с.

У 1897 р. в Херсоні проживали 59 076 чол., Бериславі – 12 149 чол., Миколаєві – 92 012 чол., Олександрії – 14 007 чол., Єлисаветграді – 61 488 чол., Бобринці – 14 281 чол., Очакові – 10 786 чол., Одесі – 403 815 чол., Сімферополі – 49 078 чол., Бахчисараї – 12 959 чол., Бердянську – 26 496 чол., Оріхові – 5 996 чол., Олешках – 8 999 чол., Євпаторії – 17 913 чол., Мелітополі – 15 489 чол., Перекопі – 5 279 чол., Феодосії – 24 096 чол., Керчі – 33 347 чол., Севастополі – 53 595 чол., Катеринославі – 132 238 чол., Олександрівську – 21 503 чол., Маріуполі – 57 431 чол., Новомосковську – 23 245 чол., Павлограді – 17 599 чол., Луганську – 33 564 чол., Слов'яносербську – 3 156 чол., Нікополі – 21 579 чол.

По суті, висновок про перевагу кількість росіян у наведених дослідженнях ґрунтується на розмаїтті станової та конфесійної приналежності (дворяни, міщани, купці, ремісники та інші), але кількісні дані окремо (росіяни, українці, білоруси) ніхто за період кінця XVIII – початку XIX ст. так і не наводив. Розподіл мешканців міст вівся за становим або конфесійним статистичним розподілом. У самих джерелах і статистичних даних цього періоду також зазначалося, що росіян у містах було більше, але не проводився розподіл між росіянами, українцями та білорусами, а всі три слов'янські гілки об'єднувалися в одну під загальною назвою «русские», й зазначалося, що їх було близько 60–80 % міських мешканців південноукраїнського регіону.

Наприклад, у списках населених місць Херсонської губернії, який подавався станом на 1859 р.²⁰⁴, за даними Центрального статистичного комітету та Міністерства внутрішніх справ, у містах Херсонської губернії було всього жителів 323 800, що становило 27,3 % від усього населення губернії. Власне разом росіян, українців, білорусів проживало 77 %, молдаван – 9,25 %, євреїв – 7,02 %, німців – 4 %, болгар – 1,02 %, інших національностей – менше 0,5%. Далі

²⁰⁴ Списки населенных мест Российской империи / сост. Л. Майковым / Херсонская губерния по сведениям на 1859 г. – СПб. : Типография центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1868. – Т. XLVII. – С. 35.

йшло пояснення, що встановити кількість мешканців окремо неможливо через плутанину в приходських списках, а тому великоросів, малоросів та білорусів рахували разом. А серед повітового населення губернії виходило, що білорусів було 2,8 %, росіян – 7,09 %, а українців – 49,3 %. Нижче йшла приписка, що малороси становлять значне населення губернії як у селах, так і в містах і проживають компактними групами. За підрахунками в сільській місцевості українців було 89 %.

Таким чином, статистичне поняття «русские» не означало тільки росіян, а поділялося на три східнослов'янські гілки: росіяни, українці, білоруси. Встановити кількісне співвідношення їх у містах неможливо в результаті незадовільної джерельної бази. Однак якщо взяти до уваги повітове ділення населення та те, що за описами народностей губернії українці виходили достатньо мобільними, то можна припустити, що українці могли становити в містах також значну кількість населення.

Вказувалося, що росіяни дуже добре засвоїли багато українських слів, говірок і особливостей мови. Молдавське населення хоч і зберігало власну мову, повністю вивчило й українську. Серби так узагалі майже злилися з українським населенням. Крім того, зазначалося, що українці Півдня України володіють однією особливістю, яка сильно відрізняє їх від українців інших територій. Вони більш мобільні, оскільки на відміну від українців Лівобережжя та Правобережжя, на них не впливала кріпосна залежність. Вони могли спокійно піти собі в Крим або в Молдавію, на заробітки в міста, на пасовиська до інших господарів або просто втекти. Іноді українські кріпаки-втікачі створювали організовані злочинні угруповання, які діяли проти російських поміщиків і євреїв, що відображало стару пам'ять про гайдамацький рух. Узагалі поширеною є думка, що українці здебільшого займалися землеробством. Так і було. Крім цього, міські українці були задіяні в риболовних артілях, соляному бізнесі, займалися візництвом

(особливо в портових містах) у час, вільний від землеробства, і чабанством – випасом худоби²⁰⁵.

Представники *російської національності* – це дворяни та купецтво, що перебували на державних посадах, займалися торгівлею та промисловістю. Російських селян хоч і селили в селах, але вони там довго не затримувалися, розходилися по містах, як це часто робили й у Росії. *Білоруси* були нечисленними, види їхньої діяльності – візництво та землеробство. *Поляки* поділялися на дві категорії. Перша взяла участь у колонізаційних процесах кінця XVIII ст. Представники її належали до вищих станів і перебували на державній або приватній службі. Друга – переселені урядом у 1847 р. – займалися землеробством і скотарством. Основними заняттями *болгар, молдаван, греків* були – землеробство, скотарство, торгівля. *Німці* в містах працювали викладачами, торговцями, заводчиками, ремісниками, чиновниками. *Шведи* проживали в колоніях, зберігши повністю власну мову та звичаї, вважали себе російськими підданими і в містах вчилися російській мові²⁰⁶.

Вірмени проживали в містах невеличкими групами. Займалися торгівлею та промислами. Однак заможних зустріти можна було рідко, оскільки євреї їм становили конкуренцію в торгівлі. *Євреї* – одна з найчисленніших груп населення в південноукраїнських містах. Основні види занять – це торгівля та комерція. Зустрічалися й ремісники, але мало. У їхніх руках знаходилися головні капітали регіону. Більш вигідно для них було торгувати з українцями та іноземцями. Серед російського населення були відомі тим, що брали в оренду або купували збанкрутілі поміщицькі маєтки й вирощували на них пшеницю або льон, а потім продавали за кордон. Конкуренцію в торгівлі не складала тільки росіянам²⁰⁷.

²⁰⁵ Списки населенных мест Российской империи / сост. Л. Майковым / Херсонская губерния по сведениям на 1859 г. – СПб. : Типография центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1868. – Т. XLVII. – С. 35–40.

²⁰⁶ Там само. – С. 41–44.

²⁰⁷ Там само. – С. 45–55.

Статистичні дані Таврійської губернії, станом на 1865 р.: свідчать про те, що у містах проживало росіян (великороси, малороси) загалом 58 900 чол. (10,2 % загального населення по губернії). Причому їхня кількість була майже однакова як на материковій, так і на півострівній частині. Татар нараховувалося 4,7 % (проживали виключно на півострові). Євреїв було 2,2 %, греків – 1,9 %, інших національностей – менш як 1 %. А всього міських мешканців по губернії – 20,3 %²⁰⁸.

У матеріалах військово-статистичного опису Таврійської губернії статистичне поняття «русские» поширюється лише на росіян і українців. Вони становили найбільшу кількість населення губернії, особливо її материкової частини²⁰⁹.

За даними статистики Катеринославської губернії, великоросіяни вважалися більшістю населення в північно-східній частині (80 тис. чол.), а малороси – в південно-східній. Причому зазначалося, що серби повністю прийняли традиції, звичаї та мову українців і майже злилися в одну національність. Євреї (23 тис. чол.) проживали в усіх містах губернії, займалися торгівлею, греки – компактно в Маріупольському окрузі. Вірмени (до 20 тис. чол.) – це переважно купці та міщани жили і торгували в різних містах Півдня²¹⁰. За списками населених місць у Катеринославській губернії також було розподілення «русских» на великоросів, малоросів і білорусів, але без точного підрахунку. Населення рахувалося за приходськими списками, а в них не було розподілу, тому й статистика рахувала великоросів, малоросів і білорусів як єдине ціле.

Вже за даними 1896 р. не відбувалося поділу на росіян, українців і білорусів. Кількість міського населення подавалася лише в загальному вигляді без розподілу за етнічним і соціальним складом²¹¹.

²⁰⁸ Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния / сост. М. Равесский. – СПб. : Типография МВД, 1865. – Т. ХLI. – С. 53.

²⁰⁹ Военно-статистическое обозрение Таврической губернии. – СПб. : Тип. Генерального штаба, 1864. – Т. XI. – Ч. 1. – С. 191–256.

²¹⁰ Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. центрального статистического комитета МВД, 1863. – Т. XIII. – С. 20–26.

²¹¹ Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон : Типография губернского правления, 1896. – 288 с.

Після 1861 р. розпочинається друга хвиля урбанізаційних процесів. Населення південноукраїнських міст збільшувалося швидкими темпами. Наприклад, за період із 1858 р. до 1897 р. показники урбанізації становили 200, 400, 800 %²¹².

За даними перепису населення 1897 р. виходило, що міське населення складає 28,86 % від усього по губернії. Найбільш заселеними містами вважалися Одеса, Миколаїв, Херсон, Єлисаветград. А в графі рідної мови зазначалося, що українців 1 462 039, росіян – 545 375 по губернії, а от розподілу по містах знову не було. У висновках виходило, що росіян більше проживало в західних районах губернії, а на сході – євреїв та інших національностей. В одній тільки Одесі проживало 55,6 % євреїв відносно до всіх міст губернії. За становим розподілом найбільшу категорію становило міщанство – 62 %. Селян нараховувалося 25 %, купецтва – 1,26 %, іноземців – 2,88 %, інших станів – 8 %. За родами занять міського населення виходило, що в торгівлі більше задіяно єврейського населення, а в промисловості – більше росіян і українців²¹³.

У Таврійській губернії, за даними перепису 1897 р., нараховувалося 20 % міського населення. З них у графі «русские» розподіл проводився окремо за національностями великороси (49,1 %), малороси (10,4 %) та білоруси (0,2 %). Татар у містах нараховувалося 14,2 %, євреїв – 11 %, караїмів – 3 %, греків – 3,6 %, інших національностей – менше 1 %. У сільській місцевості українців проживало значно більше, ніж у містах (42,2 %). Татарського населення в губернії проживало 34%, а росіян – 28 %²¹⁴.

Таким чином, у містах було більше росіян, у сільській місцевості – українців, у повітах Криму переважали татари.

За даними статистики у Катеринославській губернії на 1894 р. міського населення нараховувалося 235 177 чол., що становило

²¹² Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках) / В. М. Константінова. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. – 596 с.

²¹³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLVII. – С. 8–12.

²¹⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLI. – С. 8–12.

12,7 %²¹⁵. Це найменший показник серед південноукраїнських губерній.

У переписі населення 1897 р. міські мешканці за національною ознакою розташувалися таким чином. Усього по губернії переважали українці – 68,9 %, росіяни становили 17,27 %, євреї – 4,69 %, німці – 3,83 %, греки – 2,31 %, татари – 0,82 %, інші національності (поляки, білоруси, молдавани, турки, цигани, французи) – менш як 1 %.

Таким чином, найбільше в губернії проживало українців, росіян і євреїв.

У містах представники зазначених національностей розподілялися таким чином: в Катеринославі було більше росіян (41,78 %) та євреїв (35,43 %), а українців – лише 15,76 %. У Луганську переважали тільки росіяни – 68,16 %. Маріуполь був заселений переважно росіянами (63,22 %), євреїв було 15,14 %, українців – 10,4 %. Інші національності становили абсолютну меншість. Зокрема, українців було 19,2 %, євреїв – 7,1 %, інших національностей – менш ніж 1 %. Майже порівну росіян (51,47 %) і українців (42,99 %) було в Слов'яносербську. У Павлограді українців було 33,43 %, а росіян 34,36 %, євреїв – 27 %. У Олександрівську (42,98 %), Новомосковську (77 %), Верхньодніпровську (56 %), Бахмуті (61,78 %) переважало українське населення. Росіяни та євреї були в меншості.

Таким чином, із дев'яти великих міст Катеринославської губернії росіяни переважали в Катеринославі, Луганську, Маріуполі; у двох містах (Слов'яносербськ і Павлоград) кількість росіян і українців була майже рівною. І в чотирьох містах переважали українці.

Основними заняттями для російсько-українського міського населення були в чиновницькому апараті 63 % росіян, 28 % – українців; на громадській і становій службі росіян – 56 %, 34 % – українців; серед збройних сил більшість була за російським етносом – 35 %, українців не набагато менше – 28 %; серед представників

²¹⁵ Обзор Екатеринославской губернии за 1894 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1895. – С. 18–22.

інтелігенції: росіян – 38 %, українців – 13 %; а землеробством займалися українці – 56 %, а росіяни – 38 %²¹⁶.

У містах Херсонської губернії серед основних занять населення також виділялися росіяни та українці. Зокрема, більшість у росіян була за чиновницьким апаратом – 0,5 % загальної кількості міського населення, а українців – 0,1 %. Зайнятість на громадській і становій службі була за росіянами – 0,11 %, а українців було 0,03 %. У збройних силах росіян перебувало 2,64 % міського населення, відповідно українців – 0,9 %. Серед інтелігенції росіян було 0,3 %, українців – 0,04 %. Землеробством займалися 1,3 % українців, а росіян – 0,7 %²¹⁷.

У середовищі міського населення Таврійської губернії ситуація була приблизно такою самою. Серед чиновництва переважали росіяни – 0,6 %, українці були в меншості – 0,07 %. Громадські та станові посади займали росіяни – 0,2 %, а українців було 0,02 %. Натомість у збройних силах перебувало більше українців – 31,6 %, а росіян – 23 %. У середовищі інтелігенції українці становили 0,24 %, росіяни – 3,2 %. Землеробством займалося росіян 0,7 %, а українців – 3,9 %²¹⁸.

Отже, ситуація за зайнятістю міського населення у всіх містах Півдня України була приблизно однаковою. Більшість росіяни становили серед чиновництва, станового та міського самоврядування, збройних силах Херсонської та Катеринославської губерній і в середовищі інтелігенції. Українці переважали лише в землеробстві та в збройних силах Таврійської губернії.

За підрахунками О. Данильченко, ситуація з національним складом міст на початку ХХ ст. мала такий вигляд. У перші десятиліття питома вага міського населення значно перевищувала показники в інших регіонах України. На Півдні України вона

²¹⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. : Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 13 – 234 с.

²¹⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLVII. – С. 275–285.

²¹⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLI. – С. 275–285.

становила 21,7 %, а взагалі по Україні – 18,3 %. Міста Півдня залишалися багатонаціональними з більшістю мешканців росіян – 43 %, євреїв – 26 %, українців – 24 % та 7 % – інші національності²¹⁹.

Зазначений період можна вважати першим періодом урбанізації на Півдні України. Найбільш численними національностями в середовищі міського населення виявилися росіяни, українці та євреї, що стало наслідком вирішенням військово-адміністративних і торговельно-комерційних завдань. На початку ХХ ст. ситуація в національному складі населення міст змінилася, але не набагато: росіяни, українці та євреї становили більшість населення південноукраїнських міст. Тому їх можна цілком виправдано назвати *українсько-російсько-єврейськими*. До 1897 р. майже неможливо виявити точну кількість українського населення в містах, оскільки статистика велася за парафіяльними книгами, а в них у графі національність запис «русские» об'єднував великоросів, малоросів і білоросів. У статистичних даних 1860 рр. зазначалося, що українці в містах становили одну зі значних етнічних груп, але цифри були показані разом із росіянами та білорусами. За даними перепису 1897 р. можна стверджувати, що українці становили значну частку міського населення, а в деяких містах переважали. Серед основних занять у містах Півдня України провідні позиції належать чиновництву, міського самоврядування, інтелігенції займали росіяни, а українці, в своїй більшості, займалися землеробством.

Таким чином, сформувані прийнятний етнічний склад населення та русифікувати регіон виявилось для уряду досить складним завданням, і тому Південь України не став етнічною частиною Росії.

Автор дослідження обстоює ідею назви *Нова Україна* як вияв початку «нового життя» в багатьох аспектах (економічному, соціокультурному, самоврядному, адміністративному, військовому, побутовому та інших). На нашу думку, вона має більше прав на існування, оскільки за всіма статистичними та демографічними

²¹⁹ Данильченко О. Етнічний розвиток і міжнародні зв'язки Півдня України (кінець XVIII – перша чверть ХХ століття) : монографія / О. П. Данильченко. – Владивосток, 2009. – 119 с.

переписами цей регіон населяли, колонізували та урбанізували саме українці. Натомість російська пропаганда лише робила вигляд, що цей регіон російський, і це в той час, коли російська мова (яка вважалася об'єднуючою в період колонізації) не домінувала в регіоні²²⁰. Якщо Малоросія та Великоросія мали власні традиції, перекази, фольклор, музичну культуру, то хто може назвати «новоросійський» фольклор, музику, епос, інше? Ні, їх просто не існує. Тому пропонуємо назвати південноукраїнський регіон не новоросійським, а новоукраїнським.

Загалом, можна говорити, що південноукраїнські землі, приблизно з кінця XVIII ст., приєдналися до основної української етнічної території. З цього часу постала назва Південна Україна. У ній темпи урбанізації, модернізації, торговельно-промислової діяльності та фінансового зростання проходили швидше, ніж в інших регіонах України та Росії, що вплинуло як на побутове, так і муніципальне життя. Про традиційний уклад згадували тільки тоді, коли необхідно було з'їздити до родичів в інші регіони.

Про те, що новоукраїнський регіон не був російським по суті, зазначали в епістолярній і науковій спадщині багато дослідників, громадсько-політичних діячів, мандрівників та іноземців.

Наприклад, В. Жаботинський, відомий єврейський громадсько-політичний діяч Одеси початку XX ст., у спогадах писав: *«Навіть незважаючи на те, що вона перебувала в Росії й за мого часу була русифікована мовно, Одеса насправді не була російським містом. Вона не була і єврейським містом, хоч євреї й були, очевидно, найбільшою етнічною спільнотою, особливо, якщо зважити на те, що половина так званих росіян насправді були українцями, тобто людьми, що відрізнялися від росіян як американці від англійців або англійці від ірландців»*²²¹.

²²⁰ Черемісін О. В. Нова Україна: урбанізаційні та модернізаційні процеси в кінці XVIII – початку XX ст. / О. В. Черемісін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : Вид-во «ЗНУ», 2016. – Вип. 46. – С. 53–61.

²²¹ Герлігі П. Одеса. Історія міста: 1794–1914 / П. Герлігі. – К. : Критика, 1999. – С. 241.

З точки зору дослідниці Е. Гансової: «одеська» ментальність формувалася під впливом європейських соціокультурних традицій²²². На нашу думку, спостерігається вплив європейських традицій на весь новоукраїнський регіон.

Європейськість новоукраїнського регіону відмічав і градоначальник Одеси герцог Дюк де Рішельє²²³.

Британка Марія Гутрі, яка в кінці XVIII ст. подорожувала Південною Україною з метою оздоровлення, описувала у листах на батьківщину регіон зовсім не як російський, а називала його Скіфією або узбережжя Евксінське²²⁴. Про Південь України розповідає із великим натхненням, змальовує його як достатньо заможний край, у якому «*дерзкие крестьяне самые богатые*», що тут можна зустріти найкращі фрукти, клімат та *французьку гостинність*²²⁵. Авторка листів була добре знайомою з історією регіону. На своєму шляху описує місцевості, назви яким давали ще давні греки.

Мері Холдернесс, англійка, яка перебувала на Півдні України приблизно в 1816–1820 рр., наголошує на тому, що Одеса зобов'язана власним розвитком лише одній людині – французу Дюку де Рішельє²²⁶, а не росіянам. На Півдні України їй найбільше сподобалась приказка, яка найкраще характеризувала корумпованість місцевого чиновництва: «*До неба высоко, до царя далеко*». Хоча в усіх кабінетах знаходився портрет імператора та всі службовці поводитися так, ніби він присутній тут, але всі знали, що звідси до царя дуже далеко. Тому можна й дозволити собі більше²²⁷.

²²² Гансова Э. Социальная функция традиционных обществ в современном украинском обществе: одесское измерение / Э. Гансова // Многонациональный одесский край. Документы. Очерки. Материалы. – Т. 3. – М., 1997. – С. 9.

²²³ Из донесения градоначальника м. Одеси у 1803–1814 рр. герцога Рішельє // Многонациональный одесский край. Документы. Очерки. Материалы. – Т. 1. – М., 1997. – С. 38.

²²⁴ Гутри М. Одесса глазами Британцев / Мария Гутри, Мэри Холдернесс, Роберт Лайялл, Роберт Пинкертон, Джон Стефенс. – Одесса : Optium, 2012. – С. 19–20.

²²⁵ Там само. – С. 22.

²²⁶ Там само. – С. 65.

²²⁷ Там само. – С. 91.

Ось що свідчить один із документів про організацію «нового життя» для херсонського купецтва, датований ще 1782–1783 рр. За ним значиться перелік із 16 купців, які не мали документів на право власності земельних ділянок у розмірі від 20 до 60 дес., але стверджували, що власність отримана від офіцерів російської армії, яким видали землю за дорученням Ганнібала. Але найцікавіше, що за переліком на цих землях уже знаходилися котеджі, сади фруктові та виноградні, амбари, цегельні заводи, млини вітряні, бані, сараї та інші господарські будови²²⁸. І це люди тільки рік-два як приїхали на Південь жити по-новому. І в них це чудово виходило. Російські офіцери як тільки отримали землю у власність, навіть без документів, продали її купцям – і всі задоволені.

Імператор Олександр I назвав книгу англійця Роберта Лайялла «Путешествие по России, Крыму и Кавказу» (1825 р.) ворожою для Російської імперії. В описах мандрівника Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній росіяни виглядають хабарниками, а євреї – шахраями. Південь України він називає окремою країною, мешканцями якої є росіяни, українці, євреї та іноземці. Роберт Лайалл докладно описує історію регіону, характеризує діяльність Петра I та його мрії відносно цивілізаторської місії на узбережжі Чорного моря. Згодом аналізує причини, чому це зробити не вдалося, натомість цей край цивілізували саме представники Західної Європи. Його увага зосереджена на тому, що південноукраїнські міста дуже швидко розвиваються. Протягом 5 років їх уже неможливо впізнати. Дії уряду відносно економічного розвитку регіону вважає недостатньо належними й критикує, особливо ті, що пов'язувалися з торгівлею Західної Європи. У розмірковуваннях доходить до висновків, що Одеса повинна бути одним із найкращих портів світу, а уряд стримує бурхливий розвиток²²⁹.

²²⁸ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 1–7.

²²⁹ Гутри М. Одесса глазами Британцев / Мария Гутри, Мэри Холдернесс, Роберт Лайялл, Роберт Пинкертон, Джон Стефенс. – Одесса : Optium, 2012. – С. 100–179.

Роберт Пінкертон (британець, співробітник Англійського Біблійного товариства, мандрував по Росії в 1814–1820 рр.). Подорожуючи Півднем України, помітив, що всі традиції, яких дотримуються місцеві мешканці, є суто українськими. Навіть дивувався, що місцеві не долюбляють професійних медиків, а звертаються лише до «бабок»²³⁰.

Джон Стефенс (американець із Нью-Джерсі, юрист, дипломат і мандрівник) перебував на Півдні України й залишив власні спогади «Рассказы о путешествии». Характеризуючи регіон, відзначав і негативні, й позитивні риси. За його спостереженнями край щільно заселений іноземцями, знайти собі компанію серед представників греків, італійців, німців, французів і англійців зовсім неважко. Будівлі культурних закладів описує більшими за розмірами, ніж у Сполучених Штатах Америки. Південь України характеризує як регіон, завдяки якому Російська імперія проклала собі шлях від дикого варварства до цивілізації. Для європейців – це регіон бізнесу та відпочинку. Порівнюючи його з Америкою, вояжер дійшов висновку, що Південь України розвивається швидшими економічними темпами. Цей факт не вкладався у голову, оскільки США знаходилися в кращому стартовому становищі²³¹.

Філіпп Вігель (походив із шведської родини, яка оселилася в Російській імперії, у 1826–1828 рр. був градоначальником Керчі) в епістолярній спадщині залишив «Записки», написані російською мовою. У мемуарах детально описує буденне життя на Півдні України. Чільне місце в його творі належить проблемам управління регіоном, а тому характеризує осіб, які були до цього причетні, не тільки з позитивної сторони. Значне місце займає й критика перших осіб регіону. Хоча у власних спогадах Південь України й називає Новоросійським, але розуміє його окремість від норм, порядків і економічного потенціалу суто російських губерній. Для мешканців Півдня російська Північ була дикою країною. На Півдні України

²³⁰ Там само. – С. 208.

²³¹ Там само. – С. 221–264.

дворяни полюбляли розмовляти французькою, німецькою та цуралися поглядів у бік Москви та Петербурга. Багато з них звикли їздити до Відня, який і ближче, і веселіше. Одеса сприймалася столичним містом, у якому царює дух вільнодумства та республіканських ідей. Російські дворяни, чиновники, приїхавши до Півдня, завжди виділялися недостатньо цивілізованими нормами поведінки. Складалось враження, що вони приїхали в село «повелевать крестьянами крепостными», але дуже скоро розуміли, що помилилися. Розкіш життя їх просто шокувала, одяг місцевих дівчат був кращим, ніж на їхніх дружинах, бороди сприймалися варварськими, а регіон поєднував у собі всі найкращі риси Флоренції та Ніцци²³².

Російською мовою на Півдні справді розмовляли, але переважно в містах. Причому, багато мешканців не бажали русифікуватися, а іноземці розмовляли англійською, французькою, німецькою та іншими мовами, ніби були в себе вдома, на батьківщині. Та й російська мова відчула на собі певні видозміни, особливо в існуванні «одеської» мови, унікальність якої визнається багатьма. Наприклад, В. Шишов зазначав: *«Одеська «мова» не була зібранням випадкових неправильностей російської мови, вона мала глибокі коріння й міцні традиції, свої «норми» й «правила»... Російська мова міщан найбільше відчула на собі вплив української та єврейської мовних стихій»*²³³.

Одночасно з будівництвом південних міст поширювалися західноєвропейські архітектурні стилі класицизму, ренесансу, неоготики, ампіру та інші. Цими стилями зводилися адміністративні, торговельні, культурні, релігійні споруди Херсона, Миколаєва, Одеси, Керчі, Севастополя, Катеринослава та інших міст, які ставали прикрасою новостворених міст. Новими явищами в містобудуванні

²³² Вигель Ф. Записки / Ф. Вигель ; сост. А. Н. Полторацкая. – Одесса : Изд-во «Optium», 2006. – С. 156–168.

²³³ Шишов В. Как рождаются одессизмы / В. Шишов // Вся Одесса. 1794–1994. Антология. Словарь. – М. : 1998. – С. 876–879.

стали регулярне планування, ансамблевість вулиць і площ, поєднання із садово-парковою забудовою, що стало видатним спадком української культури. Зокрема, італійським архітектором Ф. Боффо була збудована Лютеранська церква в 1824–1828 рр. Ним спроектований Воронцовський палац (виконаний в західноєвропейському стилі ампір, у якому стіни були прикрашені італійськими картинами)²³⁴. В Одесі Ф. Боффо разом із інженерами І. Уптоном і Б. Фандерфлісом спроектував відомі Потьомкінські сходи. Він же створив палац графині О. Потоцької (нині це одеський художній музей), а також найстаріший висотний будинок в Одесі І. Ягницького. Взагалі один тільки італійський архітектор Ф. Боффо було спорудив понад 30 будинків. Інший італійський архітектор Ф. Моранді, який був в Одесі й відомим громадським діячем, побудував найстарішу єврейську синагогу, його ж авторству належить – будинок Карузо на Ланжеронівській вулиці²³⁵.

Передусім поширювалася мода європейська, оскільки саме вихідці з європейських країн були законодавцями модних течій в одязі, розвагах, культурних проявах. Наприклад, найпопулярнішим рестораном в Одесі став «Французький» (щоправда, деяких російських адміністративних керівників обслуговував безкоштовно), найліпша кондитерська – «Фанконі» (належав швейцарцям), найкращим розважальним клубом був «Одеський» (належав англійцям). Останній був тільки для привілейованих клієнтів і доступ до нього був значно обмежений. Вирізнявся пишністю та гротескністю розважальних заходів. На бали дами одягали найкращі туалети за останньою європейською модою. Велику популярність мав німецький клуб «Гармонія», заснований у 1859 р. У ньому все було облаштовано на європейський лад²³⁶.

²³⁴ Селинов В. Воронцовский дворец, как культурно-исторический памятник Одессы / В. Селинов // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. – Секція соціально-історична. – Одеса, 1929. – Ч. 4–5. – С. 65–74.

²³⁵ Сандомирский Ю. Путеводитель по Одессе / Ю. Сандомирский. – Одесса : Торговый дом И. Сегаль, 1901. – С.43–46.

²³⁶ Там само. – С. 73.

Найбільш популярні газети та журнали друкувались французькою, німецькою, англійською мовами. Навіть періодичне видання «Вестник Южной России» (1820 р.) спочатку виходило французькою мовою. Спроби друку «Вестника» російською мовою спеціально для купецтва призвели до падіння його популярності. Коли керівництво газети звернулося з проханням допомогти в розповсюдженні до поліцмейстерів, та навіть з їхньою допомогою вдалося знайти лише 5 бажаючих його купувати російською мовою. У відповідь місцеве купецтво сказало, що кращі та швидші новини вони дізнаються від євреїв. І це при тому, що кількість російського купецтва була втричі більшою, ніж єврейського²³⁷.

Одеситів часто порівнювали з американцями через заповзятливість, спритність і напористість у вирішенні комерційних справ. В архітектурному плані Одеса не поступалася європейським аналогам. Наприклад, міський театр був побудований за зразком Віденського Ring-Theatre. Фасад виконаний у стилі італійського відродження, а стеля прикрашена головними сценами з творів В. Шекспіра²³⁸. Царювала італійська опера й тільки зрідка з'являлися «провінційні російські трупи», наприклад, Рикановського, Мочалова (який прогорів і покінчив життя самогубством). Хоча російська опера «Жизнь за царя» мала грандіозний успіх, французькі опери були більш популярними, ніж російські. Над польськими операми громадськість плакала, а італійські відвідувала раз на тиждень. Модними були приватні розважальні заходи у французько-італійському стилі, на яких читалися вірші європейських класиків. А колишній консул Франції в Одесі Рено відкрив перше казино на

²³⁷ Скальковский А. Шестидесятилетие общественной жизни Одессы / А. Скальковский // Из прошлого Одессы : сборник статей. – Одесса : Тип. Л. Кирхиер, 1894. – С. 192–193.

²³⁸ Иллюстрированный путеводитель «Вся Одесса». – Одесса : Издание Д. И. Вайнера, 1900. – С. 37–41.

італійський манер (будинок згорів у 1835 р.)²³⁹. Були й незаконні казино, в яких обігрували в карти із англійським джентльменством, а тим, хто програвся, розкіш будинків була малою втіхою²⁴⁰.

Завдяки своїм творчим думкам та ідеям герцог Рішельє перетворив Одесу на європейське місто. Культурне життя до нього називалося часом «піратів», а з його правління почалась ера європейської цивілізації, культури, моди. За часів Дюка де Рішельє місто зажило за європейською модою. Завдяки цьому Одеса перетворилася на «столицю Півдня»²⁴¹. Його наполегливості належить і заснування Рішельєвського ліцею, а для поширення європейської освіти він запросив викладати іноземних вчителів: італійця Патре Ансельмо, Г. Кнорре, грека Христохооса (він любляв давати приватні уроки по 2 руб., а потім на екзамені ставив високі оцінки), англійця Гревса, німця Г. Бруна та інших. Хоча методика навчання залишалася старою, й шмагання учнів було цілком звичним явищем, а деяких після такого навчання відносили до лікарні. У побутовому житті спостерігався шалений розгул учнівської молоді. Тому від місцевих жителів після свят надходила велика кількість скарг. Найбільшим буйством вирізнялися студенти-серби, коли випивали, ставали неймовірними гуляками. Хоча були й прояви високої моралі. Наприклад, образити жінку вважалося злочином, а допомогти товаришу останньою копійкою було героїчним досягненням. Повага до дорослих і батьків була обов'язковою, але старанних не любили²⁴².

Одеса також славилася європейськими модерними течіями в моді. Місцеві кутюр'є Лангле, Тамбюте, Мішель, Верель (Лантьє) не

²³⁹ Скальковский А. Шестидесятилетие общественной жизни Одессы / А. Скальковский // Из прошлого Одессы : сборник статей / Ю. Сандомирский. – Одесса : Тип. Л. Кирхиер, 1894. – С. 204–213.

²⁴⁰ Рассказы одесского старожила // Из прошлого Одессы : сборник статей. – Одесса : Тип. Л. Кирхиер, 1894. – С. 153.

²⁴¹ Сандомирский Ю. Путеводитель по Одессе / Ю. Сандомирский. – Одесса : Торговый дом И. Сегаль, 1901. – С. 7–8.

²⁴² Чижевич О. Город Одесса и одесское общество в 1837–1877 годах / О. Чижевич // Из прошлого Одессы : сборник статей. – Одесса : Тип. Л. Кирхиер, 1894. – С. 5–20.

поступалися найкращим паризьким. Відома модистка Томазі створювала такий шикарний одяг, що замовлення надходили із Санкт-Петербурга. Деякі дами, щоб придбати кращі моделі, цілували їй руки. Отримавши такі новомодні туалети позитивно відрізнялися від російських модниць. Одночасно з нею славилася модистка М. Страц, до якої йшли замовлення з усіх міст Півдня України. Її бізнес проіснував до 1917 р.²⁴³ Взагалі суспільство відзначалося розкошною модою, особливо аристократичне, якого було дуже багато. Модно було носити костюми мінімум за 1 тис. руб., а зазвичай одягались на суму від 3 до 5 тис. руб. (без урахування дорожочінностей на них). Модним було французьке вино, яке, до речі, коштувало дешевше аккерманського.

Із самого початку будівництва Миколаєва Г. Потьомкін піклувався про те, щоб будинки були красиво облаштовані. Планувалося побудувати одне з найкращих міст Європи. Тому Г. Потьомкін запросив на будівництво європейських архітекторів і художників. Зокрема, архітектурною забудовою міста займався італійський архітектор Верест. Найстарішу міську церкву (Адміралтейський собор) побудував відомий італійський архітектор Растреллі. За основу був взятий проект Софійського Адріанопольського храму. Причому внутрішнє облаштування церкви було замовлено в Італії. Серед перших лікарів відзначають німця Дримельмана, який залишив згадку, що в 1789 р. в Миколаєві вже проживали 2,5 тис. чоловік²⁴⁴. Одним з перших керівників міста були іноземці: Фон-Дезін, Маркіз де Траверсе, С. Грейг та інші. Саме вони піклувалися про розведення в місті садів, парків, про благоустрій. Маркіз де Траверсе першим почав вести статистичні відомості, а також активно допомагав міському самоврядуванню складати кошторис. Адмірал С. Грейг у 1821 р. замовив спорудження Обсерваторії, яка вважалася одним із найкрасивіших будинків міста. Будівництвом її займався гідротехнік

²⁴³ Там само. – С. 19–21.

²⁴⁴ Ге Г. Н. Исторический очерк г. Николаева при устье Ингула (1790–1890) / Г. Н. Ге. – Николаев : Русская тип., 1890. – С. 7.

Фон дер-Фліс²⁴⁵. У Миколаєві найкращими розважальними заходами славилися: дача Барбе з найкомфортнішими умовами відпочинку та зимовий театр Шеффера, який був єдиним розважальним центром у зимовий період.

Значний внесок у розвиток Єлісаветграда також зробили іноземці. Серед перших поселенців відзначають сербів, греків, росіян, українців та інших. Першими керівниками були іноземці, наприклад, серб І. Хорват. Одними з перших були навчальні експедиції, до складу яких входили іноземці ще в 1768 р. – професори Елілін і Фальк, доктори Лейпхін і Гріденгірд. Дюк де Рішельє командував у місті під час епідемії чуми в 1813 р., а дезінфекція проводилася за європейською системою Гітом-де-Морво²⁴⁶.

У Херсоні разом із українцями та росіянами селилися французи, серби, італійці, греки, поляки, євреї та інші, загалом складаючи кількість у 45 тис. чол. у 1787 р. Іноземці зробили значний внесок у розвиток міста. Херсонська фортеця будувалася за найкращими західноєвропейськими стандартами. У розробці плану фортеці брали участь іноземні архітектори та інженери І. Герман і К. Гакс. Вона стала зразком земляного фортифікаційного мистецтва. У центрі фортеці розташовувалася Палацова площа, над створенням якої працювали К. Буржуа, А. Вектер, К. Гагендорф та інші²⁴⁷. Визначною пам'яткою архітектури Херсона є Адміралтейський арсенал у стилі класицизму – це одна з найстаріших будівель міста. З європейських архітекторів у Херсоні та Миколаєві працював Ф. Вунш (німець за походженням). Створив всі основні будівлі адміністративного, культового й цивільного призначення. Протягом 1802–1830 рр. він збудував Миколаївський кадетський корпус, Морський острог із лазаретом, штаб і обер-офіцерські будинки, міську управу.

²⁴⁵ Путеводитель и адрес-календарь города Николаева на 1869 г. – Николаев : Тип. Управления николаевского порта, 1869. – С. 2–4, 36, 49.

²⁴⁶ Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А. Н. Пашутин. – Елисаветград : Лито-Тип. Бр. Шполинских, 1897. – С. 5–39.

²⁴⁷ Пиворович В. Б. Улицами старого Херсона / В. Б. Пиворович, С. А. Дяченко. – Херсон : Штрих, 2003. – 196 с.

Він став першим, хто займався благоустроєм Миколаєва²⁴⁸. Джон Говард (англієць) ціною власного життя врятував Херсон від епідемії (колиску Чорноморського флоту та промисловості на Півдні). Тут виник перший ливарний завод, згодом переведений до Луганська. Європейські підприємці вкладали шалені кошти в розвиток торгівлі та промисловості. У 1782 р. виникає перша компанія польських магнатів. У 1784 р. француз Антуан створив торговельну компанію. Згодом на її основі почалась формуватись нова галузь промисловості – розведення лісових плантацій і садів. Г. Потьомкін із англійцем Моффетом підписав контракт на розведення лісів. Понад 200 австрійських суден були задіяні в торгівлі з Херсоном. Генуя, Ліворно та Трієст відправляли власні флотилії для торгівлі зерном. Іноземці створювали перші промислові об'єкти, наприклад, перша вовномийня була відкрита купцем Дімінітру. Перша лісопильня облаштована купцем французом Готропом. А ще працювали тютюнова фабрика Лермана, кораблебудівні верфі Вадона та Спозіто²⁴⁹.

У Катеринославі найкращими готелями вважалися «Європейський», «Дрезден»²⁵⁰. Серед періодичних видань майже однакову популярність мали часописи як російською, так і іноземними мовами. Наприклад, у 1881 р. російськомовних видань нараховувалося 2 360 екземплярів, а іноземними мовами – 2 246²⁵¹.

Будівництво Катеринослава з самого початку відбувалося під впливом західноєвропейських архітектурних стилів. Зокрема, перші будинки були спроектовані та побудовані за стилем класицизму, наприклад, Потьомкінський палац. Спорудження Преображенського собору було замислено за проектом французького архітектора К. Геруа,

²⁴⁸ Николаевцы : энциклопедический словарь / за ред. В. А. Карнаух. – Николаев : Возможности Киммерии, 1999. – 374 с.

²⁴⁹ Херсону 200 лет, 1778–1978 : сборник документов и материалов / редкол. В. П. Завгородний, М. И. Давыдов, А. А. Луганская, В. П. Масенков, А. Г. Митюков. – К. : Наук. думка, 1978. – 327 с.

²⁵⁰ Южная Россия. Путеводитель, справочная книга и календарь. – Николаев : Русская типо-литография, угол Соборной и Спасской, 1896. – С. 7–93.

²⁵¹ Путеводитель и адрес-календарь города Николаева на 1883 г. – Николаев : Тип. Управления николаевского порта, 1882. – С. 42.

але далі фундамента справа не пішла. Згодом, у 1830-х рр., він був побудований, але менший за розмірами та за планом російського архітектора А. Захарова²⁵². До того саме французький архітектор намалював перший генеральний план Катеринослава. Як згадував Г. Потьомкін, зробив він це з давньоримською щедрістю. На його плані відзначалися головні адміністративні, фінансові та культові споруди. Планування К. Геруа виконано в стилі класицизму, розроблені основні напрями архітектурного розвитку міста. Після початку російсько-турецької війни плани Г. Потьомкіна змінилися, замість К. Геруа архітектором міста призначений І. Старов, який зберіг головні тенденції в архітектурі²⁵³. Продовжувачем роботи над генеральним планом міста був шотландський архітектор У. Гесте, й саме його розробки заклали підвалини архітектурного обличчя міста з початку ХІХ ст. Він став батьком головних міських площ і законодавцем архітектурного стилю²⁵⁴. Л. Шарлемань і П. Вісконті (швейцарець) розробили та побудували Троїцький та Успенський собори в Катеринославі в русько-візантійському стилі²⁵⁵. Будинки Ф. Гагена (прибалтійський німець) були окрасою міста під час «індустріального буму». В його творчому доробку – будинки освіти, культові споруди тощо. До його головних витворів належать перше реальне училище, друкарське відділення «Печатня С. П. Яковлева», будинки пожежної та поліцейської команд та інші²⁵⁶. Французький архітектор А. Гоген спроектував та побудував будинок Англійського клубу та став

²⁵² Кузикова Л. Н. Катеринослав-Днепропетровск. Архитектура и архитекторы : учеб. пособ. / Л. Н. Кузикова, С. Н. Антонов. – Запорожье : ПРИВОЗ ПРИНТ, 2009. – С. 5–8.

²⁵³ Кавун М. Загадка Клода Геруа [Електронний ресурс] / М. Кавун. – Режим доступа: www.realnest.com.ua

²⁵⁴ Кавун М. Уильям Гесте – автор генерального плана Катеринослава [Електронний ресурс] / М. Кавун. – Режим доступа: www.realnest.com.ua

²⁵⁵ Кавун М. Архитекторы Петербургских дворцов и храмов Катеринослава [Електронний ресурс] / М. Кавун. – Режим доступа: www.realnest.com.ua

²⁵⁶ Кавун М. Его здания были украшением города [Електронний ресурс] / М. Кавун. – Режим доступа : www.realnest.com.ua

улюбленим архітектором аристократії²⁵⁷. Італійці, брати зі Швейцарії Бернардацці побудували в місті гірничий інститут і апартаменти для академиків²⁵⁸.

Кримська архітектура також славиться творами західноєвропейських майстрів, котрі склали архітектурне обличчя півострову. Взагалі нова кримська архітектурна мода відзначалася певними особливостями. Тут був присутнім синтез європейського та татарського стилів. Найбільш поширеними були такі стилі, як неоготика, англійська готика, античні стилізації (неогрек, римський і неопомпейський), еkleктика, шинкелевський і арабо-мавританський, які створювали цілком «нові» ідеали краси, гармонії, радості, а також нові художні та естетичні уподобання. Усе це повино було створити «нову картину», в якій завойовники вважали себе спадкоємцями найкращих надбань. Зокрема, Воронцовський палац проектували англійські архітектори Е. Блор і В. Гунт. Проекти оборони Севастополя зробили О. Енберг та В. Фельдман. Архітектурний шедевр «Ластівчине гніздо» створив німецький майстер А. Шервуд²⁵⁹. Значний внесок у розвиток кримської архітектури зробив німецький архітектор К. Шинкель. Стиль «хінді», який майже не зустрічався в імперії, пов'язаний із творчістю британського архітектора Е. Блора, що поєднав архітектуру Криму з західноєвропейськими тенденціями розвитку. Ландшафтні пейзажі створювали англійці У. Ходжес та Т. і У. Денніл. Керченський музей розробив Г. Торічеллі, проект музею Крима та палац в Ореанді – К. Шинкель, чайний павільйон в Алупці – Ф. Ельсон. Графська пристань у Севастополі побудована Д. Уптоном, байдарські ворота – К. Ешліманом. Крім того, ще багато спроектували та побудували європейські архітектори. З другої половини ХІХ ст. будинки зводять в псевдотатарському та арабо-мавританському стилях,

²⁵⁷ Кавун М. Любимый архитектор высшего общества [Електронный ресурс] / М. Кавун. – Режим доступа : www.realnest.com.ua

²⁵⁸ Кавун М. Екатеринославский след итальянской династии [Електронный ресурс] / М. Кавун. – Режим доступа: www.realnest.com.ua

²⁵⁹ Памятники архитектуры и музеи Крыма [Електронный ресурс]. – Режим доступа : www.orlovka-online.com

виникають композиції ренесансних стилізацій і починають будувати в стилі модерн, що відповідає тенденціям розвитку загальноєвропейської архітектури досліджуваного періоду. Вони відповідають бажанням замовників модернізуватися й жити відповідно до «нової» моди²⁶⁰.

Російська система освіти на Півдні України не мала значного впливу, оскільки перші училища утримували греки, католики, євреї і розкольники. Крім того, губернське й міське керівництво від генерал-губернаторів і губернаторів, міських голів і депутатів до секретарів і діловодів складалося переважно з іноземців. Першими архітекторами, лікарями та бізнесменами були також іноземці. Російська національність розвивалася під впливом модерних європейських прикладів. Вплив російського відзначався в злочинах, корупції, хабарництві, засиллі кріпосного права та небажанні будувати нові шляхи сполучення, що значно уповільнило модернізацію регіону.

Таким чином, Південь України з початком *«нового життя»* отримав значний європейський розвиток. Модними європейськими рисами життя були: архітектура, мода, вино, періодична преса, музика, театр. Ключовим елементом життя громадян було накопичення матеріальних благ, розвиток торгівлі та промисловості. Тому південноукраїнські землі не отримали в спадок такі відомі російські цінності, як любов до імперії, відданість монархам (відомим був випадок в Одесі в 1814 р., коли представники самоврядування не прийшли у церкву на святкування дня народження Імператриці), а на противагу їм розвинулись прив'язаність до регіональних інтересів, любов до власного міста. Усі громадські інтереси концентрувалися навколо торгівлі, а потім промисловості. Саме іноземний капітал сприяв розвитку торгівлю, курорти, розважальні заклади та промисловість, перетворивши життя на «південний рай» («парадіз»), а

²⁶⁰ Линникова О. Стилевые особенности усадебной архитектуры Крыма периода эклектики в контексте общеевропейских тенденций : дис. ... канд. наук искусствоведения : спец. 50.23.20 «Теория и история архитектуры, реставрация и реконструкция историко-архитектурного наследия» / Ольга Викторовна Линникова. – М., 2011. – 233 с.

російське населення (оцінивши всі переваги та розкіш Півдня, отримавши свободу від поміщицьких податків, більшу заробітну плату та відсутність суворої дисципліни) вже не хотіло повертатися назад на російську північ, де навіть чиновники та керівництво губерній були, порівняно з південними, бідними жебраками. Через це Південь України став країною «парадіз» не тільки для аристократії, й для робітників, селян, перевізників, чиновників і канцеляристів, які відкривали «нове життя». Були навіть проекти реформування поліції за західноєвропейськими зразками, але вони виявилися нездійсненою утопією. Представники всіх станів, національностей, релігійних конфесій були об'єднаними спільними торговельно-промисловими ідеями, стали двигунами розвитку місцевої торгівлі та промисловості.

Звичайно, міста Півдня України знали, що таке бруд і пил на вулицях, але збудовані на західноєвропейський манер, значно різнилися із поняттям «потьомкінські села». Багато міст із сумнівом називали містами за стилем життя ще в середині XIX ст., особливо це стосувалося повітових і заштатних міст. Більше пощастило містам адміністративного або портового призначення, саме завдяки цим двом обставинам вони не перетворилися на закуткові місця та розвивалися.

Таким чином, хоч провладна ідеологія й хотіла представити Південь України суто російською територією, насправді цей регіон став не російським по суті. У всіх описах і характеристиках Південь України не виглядав російським ні культурно, ні духовно. Контраст російських територій і південноукраїнського регіону був сильним. Причому Південь завжди характеризувався значно краще, ніж російські губернії. Адже життя в регіоні виглядало ліпшим, ніж у Росії, населення – заможнішим, ціни – дешевшими (майже такими, які були в Британії). Мешканці Півдня все-таки не були росіянами, а українцями, татарами, євреями, іноземцями з давніми традиціями та цікавим історичним минулим, а самі міські жителі – це європейці соціокультурної традиції і ментальності. Єдине, що пов'язувало регіон із Росією, так це корупція, бюрократія, хабарництво. В усьому іншому Південь України надто контрастує з іншими російськими територіями,

й у свідомості іноземців – це Європа, найбільш цивілізований регіон. Навіть, російські дворяни, котрі досі носили бороди, краще розмовляли французькою та німецькою мовами, ніж російською.

Це був шанс організувати краще життя на нових територіях, а через них оновити імперію, вивести її з відсталості та занедбаності в напрямі «благоденства та процвітання». Грандіозні плани імперії виявилися нездійсненими. Оновити імперію вдалося лише зовнішньо, а внутрішньо бюрократія, розгул дворянства, казнокрадство та корупція потягнули її назад. Новоросія не стала російською, а перетворилася на Південь України та стала об'єднаним економічним конструктом всієї України.

Нові зв'язки (торговельні й ментальні) з країнами Західної Європи дали поштовх для розуміння того, що в Росії не все благополучно. Німці, котрі завжди відзначалися чесністю, практичністю та педантичністю, примкнули до одеської контрабанди²⁶¹, яка розходилася по всій Україні.

Наприклад, відомим був феномен, коли єврейське населення, яке переселялося на Південь України з Поділля та Волині, де жили традиційним життям у містечках-шетлах, їхали до модернізованої Південної України й досить швидко забували традиційність життя. Але перед тим, як їхати до родичів, за 2–3 місяці знаходили старі сюртуки, ермолки та інші предмети традиційного єврейського одягу, обов'язково відрощували пейси і лише в такому вигляді з'являлися перед батьками, котрі хотіли їх такими бачити²⁶².

На території Катеринославської губернії в результаті швидкої індустріалізації та модернізації місцеві робітники, в яких з'являвся надлишок грошей, дивилися вже на світ новим, модерним поглядом. Часто це приводило й до певного розбещення, розгулу та нового

²⁶¹ Вигель Ф. Записки / Ф. Вигель / сост. А. Н. Полторацкая. – Одеса : Изд-во «Optium», 2006. – С. 167–168.

²⁶² Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – С. 41–42.

розуміння моралі, навіть дошлюбних статевих відносин, що явно різнилося з традиційним укладом життя²⁶³.

Ці приклади можна вважати прикметами оновлення, модерності регіону, які доводять, що на Півдні України інтенсивними темпами проходила модернізація, а традиційність уже не встигала за «новим» ритмом життя. Нові соціальні, національні, культурні, торговельно-промислові, фінансові умови створили значно швидші темпи модернізації, ніж в інших регіонах, оскільки на це впливали торговельний зв'язок із країнами Західної Європи (поширення західноєвропейських ідей щодо норм життя, економічного розвитку, культури та інше) та потужна індустріальна база Катеринославської губернії (поширення урбанізаційних процесів, поява надлишку коштів та інше).

Модернізувалося й російське населення. Впливала віддаленість від столиць і нерозвиненість шляхів сполучення. Росіяни дуже скоро починали розуміти, що до цивілізованої Європи ближче, а там привабливіше. Тому виховані в традиціях військового патріотизму та гордості за власне російське походження вивчали іноземні мови раніше, ніж починали голитися²⁶⁴.

Модернізувалося й українське населення. Правобережжя (торгівля якого традиційно орієнтувалася на Польщу) та Лівобережжя (з торговельними інтересами в Москві та Петербурзі) пожвавились, прийшли до руху. З них пішли каравани продуктів на продаж до Півдня, звідки вони потрапляли до країн Західної Європи. Хоча самі торговці з інших регіонів рідко поверталися додому з грошима. Вони пропивали, програвали їх на місці в південних містах²⁶⁵. А переселення на Південь було символом «нового», вільного від панщини та ярма кріпацтва життя.

З розвитком господарсько-економічних процесів відбулося включення Півдня до територіального районування на рівні із

²⁶³ Там само. – С. 35–36.

²⁶⁴ Вигель Ф. Записки / Ф. Вигель / сост. А. Н. Полторацкая. – Одесса : Изд-во «Optium», 2006. – С. 57–65.

²⁶⁵ Там само. – С. 167–168.

Західною, Східною та Північною Україною. Проте особливості включення регіону до складу Російської імперії створили умови для формування нових соціально-економічних, адміністративно-територіальних, національних відносин тощо. Тому цілком можна погодитися з думкою І. Лисяка-Рудницького про те, що Південь об'єднав Україну спочатку економічно через включення до процесу міжнародного розподілу праці, а згодом – і в національному плані й став економічним центром тяжіння новітньої України²⁶⁶. Місцеві мешканці вважали свій регіон кращим, красивішим, більш героїчним (військові ще в кінці XVIII ст. постійно звеличували факт приєднання краю воєнним шляхом)²⁶⁷.

Формування регіональної ідентичності супроводжувалося виникненням егоїстичних настроїв, що міста Півдня є особливими центрами, відмінними від інших. Мешканці Криму постійно доводили своє верховенство над жителями материкової частини Таврійської губернії, стверджуючи, що навіть освіта та економічний розвиток в Криму кращі²⁶⁸. А мешканці промислового донбаського району демонстрували власну зверхність, оскільки регіон промисловий та годує всю державу.

В умовах південноукраїнського регіону найбільш сильними прагненнями для багатьох переселенців були такі: отримати свободу, розпочати «нове життя» (краще та заможніше), розвивати комерцію, підприємництво, отримати нові землі тощо. Тому специфіка регіональної ідентичності виходила з самих умов людського буття в освоєнні нового регіону й зумовлювалася необхідністю спільного та мирного співжиття. На побутовому рівні це визначалося прагненням до модерного життя та розриву із власне традиційним укладом

²⁶⁶ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії: історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т. 1. – С. 145–171.

²⁶⁷ Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 гг. / А. Орлов. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1885. – С. 8–10; Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г. / под ред. К. В. Ханацкого. – Симферополь : Тип. Таврического губернского правления, 1867. – С. 8–78.

²⁶⁸ Андриевский Ф. Н. Статистический справочник Таврической губернии / Ф. Н. Андриевский ; под ред. М. Е. Бененсона. – Симферополь : Тип. Таврического губернского земства, 1915. – Вып. 1. – С. 52–86.

життя, коли потягу до традицій вистачало лише для відвідувань родичів або церкви.

В уявленні населення про міста або місцевість формувалися певні стереотипи. Наприклад, в описах ХІХ ст. за Херсонщиною, Миколаївщиною, Одещиною закріпився ідентифікований статус краю сільського господарства, торгівлі, бізнесу, комерції, підприємництва²⁶⁹, за Донбасом – промисловості²⁷⁰, мешканці Криму завжди вихвалялися красотою природи та туризмом²⁷¹, що дало змогу більшою мірою займатися міськими водогонами та каналізацією. Причому материкова частина Таврійської губернії завжди відділялася від півострівної. За Кримом зберігалася першість за всіма ознаками та критеріями, а материкова частина була більш подібною в своїй ідентичності до Херсонської та Катеринославської губерній, оскільки до Криму вона належала більш адміністративно, ніж ідейно.

Крайова ідентичність своєю чергою призвела до формування міської ідентичності або «міського патріотизму», який віддзеркалював індивідуальні пріоритети в комерції, підприємстві, торгівлі, промисловості, туризмі. За ціннісними орієнтаціями міські мешканці відокремлювали своє місто від іншого, й за містами закріплювалися певні кліше-стереотипи, які їх відрізняли, наприклад: «Благополучний град Херсон» або «коліска Чорноморського флоту», «адміралтейський центр Миколаїв», Одеса – «Південна перлина» або «Ельдорадо», «Севастополь – місто героїчної слави». Кожне місто Катеринославської губернії брало за основу галузь промисловості, Міське самоврядування підсилювало й розвивало такі настрої в необхідному руслі. Наприклад, херсонське самоврядування завжди

²⁶⁹ Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон : Типография губернского правления, 1896. – 288 с.

²⁷⁰ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1901 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1900. – С. 173–213.

²⁷¹ Памятная книжка Таврической губернии на 1889 г. / под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Тип. «Крым», 1888. – С. 5–76.

вважало себе конкурентом Миколаєва²⁷², одеське відзначало свою пріоритетність не тільки в регіоні, а й у державі, міста кримського півострова протиставлялися материковим²⁷³. Кожне громадське управління ототожнювало себе й місто з індивідуальною, самостійною інституцією, не подібною до іншої, й різними методами відстоювало інтереси власного міста.

У кожному муніципальному звіті акцентувалася увага на індивідуальних формах проведення господарства, при цьому власним досвідом з іншими міськими структурами ділитися не поспішали. Міські мешканці ідентифікували себе з власним містом, з певними ціннісними орієнтаціями та розглядали міське самоврядування не загалом як систему, а як окремий представницький орган кожного міста, привласнюючи назви «наше самоврядування», що стосувалося лише органу громадського управління кожного окремого міста з власними побажаннями, критеріями оцінки муніципальних діячів, уподобаннями до обранців. Міські депутати намагалися бути прикладами лише для власних мешканців та критикували самоврядування лише власних міст²⁷⁴.

²⁷² ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 5–15; ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 3–8.

²⁷³ Андриевский Ф. Н. Статистический справочник Таврической губернии / Ф. Н. Андриевский / под ред. М. Е. Бененсона. – Симферополь : Тип. таврического губернского земства, 1915. – Вып. 1. – С. 52–86; Памятная книжка Таврической губернии на 1889 г. / под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Тип. «Крым», 1888. – С. 5–76.

²⁷⁴ Городская дума // Юг. – № 920. – С. 4; Наше городское самоуправление // Юг. – № 921. – С. 3; Наше городское самоуправление // Юг. – № 923. – С. 3; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1402. Протоколы заседаний городской думы за 1872 год. – Арк. 44–76; Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1428. Протоколы заседаний городской думы за 1873 год. – Арк. 76–151; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1622. Протоколы заседаний думы за 1884 год. – Арк. 70–169; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1623. Протоколы заседаний думы за 1884 год. – Арк. 3–36; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1731. Протоколы и журналы заседаний думы за 1905 год. – Арк. 95; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1735. Протоколы и журналы заседаний думы за 1906 год. – Арк. 1–7; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1759. Протоколы и журналы заседаний думы за 1908 год. – Арк. 50; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1769. Протоколы и журналы заседаний думы за 1910 год. – Арк. 70; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1773. Протоколы и журналы заседаний думы за 1912 год. – Арк. 2; Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 4. – Оп. 4. – Спр. 100. Протоколы заседаний одесской

Згодом міський патріотизм спричинив появу «параду міських громад», які на рівні південноукраїнського регіону показали себе не безмовною більшістю в межах аристократично-бюрократичної держави, а доволі активним учасником вирішення самоврядних проблем і формування поглядів на розвиток власного міста та регіону. До побудови громадянського суспільства вони ще не дійшли, але перед центральною владою не втратили обличчя. Саме з південноукраїнських міст найбільше лунало висловлювань про реформування, перебудову міського самоврядування на принципах громадськості й автономії, а діячі Півдня України ставали активними учасниками різних комісій і комітетів із реформування²⁷⁵. Такі погляди згодом вплинули на формування регіональних і міських рухів, а потім і сепаратистських тенденцій як виявлення невдоволення наявними порядками й неможливістю вирішити місцеві проблеми через центр, через економічну дискримінацію регіону Росією²⁷⁶.

Цілком можна погодитися з думкою Г. Коржова²⁷⁷ про те, що своєрідною була ситуація з міською ідентичністю в містах Катеринославської губернії, оскільки, на відміну від інших, у них все

городской думы – Арк. 246; ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 4. – Спр. 101. Протоколы заседаний одесской городской думы – Арк. 76; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 580. Отчет городской управы за 1904 г. – Арк. 67; ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 42–53; Журналы заседаний городской думы. – Арк. 16; Журналы Александровской городской думы за 1902 г. – Александровск : Типография Б. Я. Штерн, 1903. – С. 60; Отчет Александровского городского управления за 1900 г. – Александровск : Типография Б. Я. Штерн, 1902. – С. 144; Отчет Александровского городского управления за 1899 г. – Александровск : Типография Б. Я. Штерн, 1901. – С. 48; Журналы Александровской городской думы за 1900 г. (с приложениями). – Александровск : Типография Б. Я. Штерн, 1902. – С. 123–235; Отчет Александровского городского управления за 1902 г. – Александровск : Типография Б. Я. Штерн, 1904. – С. 34–344.

²⁷⁵ Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – 680 с.; Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного : в 4 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – 879 с.

²⁷⁶ Зеленый П. А. Городская юстиция накануне реформы / П. А. Зеленый. – Одесса : Тип. «Пчелки». – С. 9.

²⁷⁷ Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генезис і тенденції розвитку в умовах спільної трансформації / Г. Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 38–51.

життя залежало від промислових підприємств, яким належала і земля, і житловий фонд, і вся активність була можлива лише з їхнього дозволу. Тому й міське самоврядування, і населення не брали участь у муніципальній діяльності та не були зацікавлені в наведенні ладу в містах. Тим більше, що культ промисловості зводив нанівець усі інші цінності, а тому муніципалітети могли спокійно ставитися до того, що навіть не всі вулиці в містах поймаєменовані, заощені, й не скрізь проведені водогони та каналізація. Громадські управління не витримали етапу піднесення свідомості. Виробилися патронально-клієнтські форми співіснування²⁷⁸. Хоча зауважимо, що до 1870 р. міста Катеринославської губернії мало чим відрізнялися в промисловому сенсі від інших міст Півдня. Була приблизно однакова кількість фабрик і заводів із однаковими напрямками виробничої діяльності, особливо бурхливий і революційно-швидкий розвиток промисловості відбувся лише в другій половині XIX ст.

У міському середовищі Херсонської губернії перемиг культ торгівлі, підприємливості, майже все життя вирувало навколо портів або торговельних пунктів. У містах Кримського півострова домінували думки про красоти природи, що формувало досить зневажливе ставлення до інших регіонів і виділення Криму на перше місце серед інших, що згодом сприяло поширенню культу туризму. Кримські муніципалітети завжди стояли на позиціях винятковості кримського півострова та його мешканців, тому в діяльності міського самоврядування на досить високому рівні була вироблена регіональна культура управління та містечковість сприйняття дійсності. Стратегічність загального громадського міського розвитку ніколи не була їх сильною стороною, завжди знаходилися вузькі стереотипи, за які трималися самоврядні структури й міське населення.

Автор переконаний, що повної універсалізації не відбулось. За адміністративно-територіальним поділом Російська імперія

²⁷⁸ Там само.

становила конгломерат 12 різних регіонів, які мали власні регіонально-індивідуальні історичні традиції та внутрішню самобутність, які центр накладав одні на одні, створюючи ілюзію єдиної держави. Усі наявні в державі губернії з метою централізації управління та виділення індивідуальних особливостей були згруповані у 12 регіонів:

1) *центральний* (Московська, Тверська, Смоленська, Калузька, Тульська, Орловська, Рязанська, Володимирська); 2) *північний* (Вологодська, Архангельська, В'ятська, Олонецька, Санкт-Петербурзька, Новгородська, Псковська); 3) *волзький* (Ярославська, Костромська, Нижегородська, Казанська, Симбірська); 4) *уральський* (Пермська, Оренбурзька); 5) *степовий* (Курська, Воронежська, Тамбовська, Пензенська, Саратовська, Астраханська); 6) *особливий* (землі Війська Донського та Чорноморського); 7) *новоросійський* (Херсонська, Таврійська, Катеринославська і Бессарабія); 8) *малоросійський* (Харківська, Полтавська, Чернігівська, Київська, Волинська, Подільська); 9) *північно-західний* (Вітебська, Могилевська, Мінська, Віленська, Гродненська, Ковенська); 10) *прибалтійський* (Курляндська, Ліфляндська, Естляндська); 11) *кавказький* (Тифліська, Шемаханська, Кутамакська, Дербентська, Ставропольська); 12) *зауральський* (Сибірська, Американські колонії)²⁷⁹.

При цьому, на думку Л. Горизонтова²⁸⁰, регіони Російської імперії мали великі відмінності й різну специфіку узгодженості як між центральною владою, так і між собою, а в сукупності утворювали складну систему взаємодій ідентичностей. Південь України таким чином знаходився на порубіжжі європейських, національно-українських і російських цінностей і впливів, а тому тут легше та швидше відбувався процес спочатку поєднання

²⁷⁹ Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Тип. Товарищества «Общественная польза». – Т. 1. – 1860. – С. 1–12.

²⁸⁰ Горизонтов Л. Империя в регионе, регион в империи. Империя регионов / Л. Горизонтов // Регіональна історія. – Вип. 1. – С. 127–134.

традиційного та новаторського, а згодом і витіснення традиційного прискореною модернізацією. У результаті це, з одного боку, призвело до певного поширення сепаратистських настроїв на Півдні відносно Росії, а з іншого – до інтеграції в єдиному загальноукраїнському масиві, активної участі Півдня саме в українському національному відродженні.

Індивідуальний рівень ідентифікації виріс у міський патріотизм, який знайшов вираження в найкращому розвитку для власного міста та породив егоцентричність стереотипу мислення. Роль міського самоврядування – це підтримка та реклама власної родзинки міського розвитку. Раніше від усіх самоврядування Півдня зрозуміло індивідуальні інтереси в складних процесах модернізації та урбанізації, раніше почало вимагати від центру більшої автономності, представництва. Швидше досягнувши недоліки думської моделі самоврядування почало спрямовувати інші регіони до організованого муніципального руху і вихід його на загальнодержавний рівень. Спроба виявилася невдалою, але вона була. Міста Південної України швидше за інших відчули себе самодостатніми господарсько-економічними комплексами, над якими центр проводить дискримінаційну політику. Прийшло розуміння, що держава використовує новоукраїнський регіон як колонію для утримання центральних регіонів.

Протягом кінця XVIII – початку XIX ст. на Півдні України відбулась доволі болісна низка адміністративно-територіальних змін, які завершилися на початку XIX ст. поділом на Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії зі штучним їх об'єднанням у Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторства²⁸¹.

Реформа початку XIX ст. підбила підсумок у формуванні повітового ділення та створення регіональної ідентичності. Повітовий розподіл Катеринославської, Херсонської та Таврійської

²⁸¹ Черемісін О. В. Особливості організації адміністративного та муніципального управління Південною Україною в кінці XVIII – початку XX століть / О. В. Черемісін // Інтелігенція і влада. – Одеса : Вид-во «Астропринт», 2012. – Вип. 24. – С. 72–85.

губерній вводився відповідно до «Установлень щодо управління губерніями» 1775 р. Хоча південноукраїнські губернії й увійшли в адміністративно-територіальному відношенні до загальнодержавної системи управління, вони не були прикладом централізовано-уніфікованого управління. На території Півдня України розмістили найбільшу кількість градоначальств, Луганський гірничий округ, округи козачих військ, колонії іноземних, єврейських поселень і хліборобів, громади вільних матросів, військові поселення. Деякі структури взагалі не підпорядковувались губернській адміністрації, певні відомства суто формальні, оскільки мали власне особливе керівництво й у своїй діяльності мали права самоврядування. Міста підпорядковувалися не тільки цивільному відомству, а ще й військово-морському та різним галузевим відомствам міністерств²⁸².

Адміністративно-територіальний устрій, який отримала Південна Україна, мав значні відмінності від загальнодержавних стандартів, вирізнявся особливою складністю й запутаністю навіть для сучасників. Відомо багато прикладів, коли в системі підпорядкування виникало безліч проблем і плутанини. Автор вважає, що головним напрямом політики російської влади був шлях на оновлення імперії, а централізація та уніфікація управління були одними з методів цієї модернізації, яка повністю не вдалась.

Уніфікацію та централізацію можна простежити передусім за зовнішніми ознаками: однакові назви адміністративних і самоврядних інститутів влади на місцях, єдиний штат працівників, приблизно однакові території губерній і кількість населення. Проте внутрішні стилі управління українськими, білоруськими, російськими губерніями різнилися так само, як і особливості підпорядкування відомств. Відмінності зумовлювалися внутрішньою специфікою управління, культури, ставленням до обов'язків, історичними традиціями регіонів, які відрізнялися від інших. Південь України виявився «етнічним казаном», у якому змішалися мовні,

²⁸² Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858) / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – С. 65.

релігійні, соціальні, національні уявлення та ціннісні орієнтації. У багатьох описах ХІХ ст. акцент робився на винятковості власного краю, який був для місцевого населення найкращим.

Визначався специфікою упродовж останньої чверті ХVІІІ – першої чверті ХІХ ст. і механізм вирішення питань з управління Південною Україною на рівні вищих органів влади. Протягом останньої чверті ХVІІІ ст. Південна Україна посідала важливе місце в реалізації зовнішньополітичних завдань Російської імперії.

Проте найголовніша проблема полягала в тому, що приєднані території не могли бути відразу адаптовані до адміністративно-правового, соціально-політичного та господарсько-економічного ладу Росії. Тому уряд вдався до утворення паралельно з губернською, ще й генерал-губернаторської системи управління. Територія України була поділена на чотири генерал-губернаторства: Малоросійське, Новоросійське та Бессарабське, Київське, Миколаївське та Севастопольське. Як зазначає В. Шандра²⁸³, генерал-губернаторства стали управлінським механізмом імперського утвердження Російської держави в набутих землях.

У 1802 р. на чолі регіону стає Миколаївський (Херсонський) військовий губернатор. Із 1805 р. його повноваження поєднувалися з посадою Одеського градоначальника. Але вже згодом для більш ефективного управління ці посади були роз'єднані. У 1821 р. місце Херсонського військового губернатора, який очолював Херсонську, Таврійську та Катеринославську губернії, було перейменовано на посаду Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора.

Характерна особливість Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства полягала в тому, що генерал-губернаторів наділяли значною самостійністю в торговельно-господарській діяльності, що надавало можливість швидкими темпами освоїти приєднаний край. Географічне розташування Півдня України

²⁸³ Шандра В. «Губернии на особых правах и привелегиях состоящие...» як політичний проект / В. Шандра // Регіональна історія : збірник наукових статей. – 2009. – № 3. – С. 191–204.

призводило до того, що генерал-губернатори більше, ніж інші, переймалися дипломатичними та протиепідемічними заходами.

В. Шандра²⁸⁴ склала ієрархію генерал-губернаторств України за принципом ефективності роботи. На першому місці вона поставила діяльність Малоросійського генерал-губернаторства, на другому – Новоросійського та Бессарабського, на третьому – Київського.

Особливістю Півдня України було те, що міста губернії були підконтрольні різним адміністраціям. Наприклад, у Херсонській губернії цивільному губернатору були підзвітні такі міста: Херсон, Берислав, Бобринець, Олександрія, Ананьїв, Тирасполь, Нові Дубоссари, Григоріополь, Овідіополь, Очаків. Підконтрольні Херсону як адміністративному центру губернії були такі міста: Єлисаветград, Вознесенськ, Ольвіополь, Новомиргород. Підзвітні головному управлінню Чорноморського флоту: Миколаїв²⁸⁵. У Катеринославській губернії цивільному губернатору були підконтрольні: Катеринослав, Олександрівськ, Бахмут, Верхньодніпровськ, Новомосковськ, Павлоград, Слов'яносербськ. Управлінню гірничого відомства був підзвітний Луганськ. Таганрозькому градоначальнику – міста Таганрог із селищами та хуторами, Маріуполь із селищами та Нахичевань²⁸⁶. У Таврійській губернії цивільному губернатору були підзвітні Сімферополь, Мелітополь, Перекоп, Ялта (до 1914 р.), Феодосія (після 1829 р.), Бердянськ, Мелітополь, Євпаторія. Підконтрольні головному управлінню чорноморського флоту: Севастополь²⁸⁷.

Останнім елементом адміністративно-територіального поділу Південної України стало формування градоначальств, про які вперше згадувалося в указі 1802 р. у контексті надання Одесі та Феодосії

²⁸⁴ Там само.

²⁸⁵ Шмидт А. Материалы для географии и статистики Российской империи. Херсонская губерния / А. Шмидт. – СПб. : Тип. Калиновского, 1863. – Ч. 2. – С. 637–641.

²⁸⁶ Военно-статистическое обозрение Екатеринославской губернии. – СПб. : Тип. Генерального штаба, 1850. – Т. XI. – Ч. 4. – С. 166–188.

²⁸⁷ Военно-статистическое обозрение Таврической губернии. – СПб. : Тип. Генерального штаба, 1849. – Т. XI. – Ч. 1. – С. 191–256.

особливих прав і привілеїв у розвитку торгівлі. З цією метою в міста призначалися спеціальні посадові особи – градоначальники. Теоретично градоначальник був керівником певного територіального округу (градоначальства), виділеного зі складу губернії в самостійну адміністративну одиницю. Градоначальства становили межі окремого міста з прилеглою до нього територією. Такими адміністративно-територіальними одиницями ставали міста внаслідок стратегічного адміністративного, військово-морського або географічного становища, а тому підлягали більш суворому контролю та поліцейському нагляду.

У період 1802–1917 рр. на території держави існували 15 градоначальств, з яких 7 (тобто 46,7 % всіх градоначальств Російської імперії) розташовувалися на Півдні України: Одеське (1803–1837, 1848–1854, 1856–1917 рр.) у періоди 1837–1848 та 1854–1856 рр. перейменовувалося у Військове губернаторство; Феодосійське (1804–1837 рр.) як самостійна адміністративна одиниця проіснувало до 1829 р., а до 1837 р. управління знаходилося в руках Таврійського губернатора, коли ще уряд сподівався, що Феодосія досягне значних успіхів у торгівлі; Керч-Єнікальське (1821–1917 рр.), яке з 1836 р. окремим градоначальником не управлялося, керівництво передано в 1856 р. Бессарабському військовому губернатору, як і в Феодосії; Ізмаїльське (1830–1856 рр.); Севастопольське (1873–1917 рр.), Миколаївське (1900–1917 рр.), Ялтинське (1914–1917 рр.)²⁸⁸. Серед інших були виділені в градоначальства: Москва, Санкт-Петербург, Ростов, Таганрог, Дербент, Кяхта, Дальній, Баку.

Тобто в абсолютно більшу частину градоначальств входили саме прикордонні міста з метою їх особливого адміністративно-територіального підпорядкування, що відповідає загальній тенденції перетворення зовнішніх територій на внутрішні губернії. Градоначальство Дальній, наприклад, взяли в Китаю в оренду після

²⁸⁸ Дмитрієв В. В. Градоначальства Півдня України в XIX – XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Владислав Володимирович Дмитрієв. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 32–34.

опіумної війни. Москва та Санкт-Петербург відрізнялися від інших тим, що були виділені в окремі земські одиниці, а Севастопольське та Керч-Єнікальське градоначальства входили до складу Феодосійського та Ялтинського повітових земств.

Отже, якщо подивитися на карту Російської держави, можна дійти висновку, що градоначальства створювалися в дуже проблемних, складних і багатонаціональних регіонах, а особливо – прикордонних із метою утвердження міцності державного правління в регіоні, а також профілактики та попередження міжнаціональних конфліктів, революційних рухів і сепаратистських тенденцій.

Їхня історична доля докладно розписана в дисертації В. Дмитрієва. За його спостереженням, функції градоначальників були досить широкими, до них входили адміністративні й муніципальні. Вони контролювали поліцію, вирішували торговельні операції та повинні були сприяти більш швидкій реалізації проблем у міському самоврядуванні. З комерційних справ градоначальник підпорядковувався міністру комерції; з цивільних – міністру внутрішніх справ; з судових – генерал-прокурору. Тобто градоначальники були підзвітними одночасно й адміністративній владі, і центральній.

У системі міського самоврядування градоначальники могли здійснювати контроль бюджетної справи, проводити благоустрій міст, опікуватися охороною здоров'я та розвивати освітні заклади. В адміністративних питаннях вони стояли на порядок вище міських установ, яким поліція ніколи не звітувала (фінансування поліції проводилося з міського бюджету, а контролювали її діяльність градоначальники). Градоначальства не мали власного бюджету, а тому користувалися загальним міським бюджетом²⁸⁹.

Після проведення Міської реформи 1870 р. низка обов'язків градоначальників була передана міському самоврядуванню (слідкувати за санітарно-гігієнічним станом міст, розвивати освітні й благодійні заклади, управляти міським господарством, займатися

²⁸⁹ Там само.

благоустроєм, збирати податки), у той же час були надані контрольні повноваження над міськими думами й управами. У зв'язку із зазначеними змінами головним пріоритетом градоначальників стала поліцейська діяльність: вони могли видавати постанови щодо підтримання порядку, накладати штрафи, забороняти виступи та громадські збори, закривати торгові заклади, заарештовувати та звільняти підозрюваних у правопорушеннях посадових осіб²⁹⁰.

Таким чином, явно простежується регіональна індивідуальність Півдня України. Протягом XIX ст. у зв'язку з процесами модернізації та урбанізації регіонально-індивідуальні особливості південноукраїнського регіону тільки посилювалися за рахунок відмінності організаційної, кадрової, фінансової, інженерно-технічної, освітньо-культурної та санітарно-гігієнічної компонент у діяльності міського самоврядування. Загалом уже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Південна Україна відрізнялася від інших регіонів імперії низкою особливостей:

– основна маса міських поселень південноукраїнського регіону була зведена в другій половині XVIII – середині XIX ст. на старих українських, татарських і давньогрецьких поселеннях, військових укріпленнях і не знала традицій громадського децентралізованого міського самоврядування, на відміну від інших територій України. Населені пункти, які існували в регіоні до інкорпорації в Російську імперію, не справили особливого впливу на нові тенденції розвитку. Тим більше, що велика кількість населення складалась із переселенців, котрі не апелювали до попереднього досвіду, а орієнтувалися на нові явища в громадському житті (відхід від традиційного образу поведінки до модерного);

– специфічним був розподіл адміністративних центрів регіону: в семи містах сформовані градоначальства зі встановленням режиму порто-франко (загалом у державі існувало 15 градоначальств). Таким чином, майже половина їх розміщувалася на території Півдня України. У шести містах були створені резиденції цивільної,

²⁹⁰ Там само.

військово-морської адміністрації. В інших регіонах адміністрація розміщувалася тільки в губернських містах. Портових міст було дев'ять, що становило меншість міст регіону, але через них відбувалася жвава торгівля із західноєвропейськими країнами, через які поширювалися й стандарти «нового» модерного життя;

– міста мали різну специфіку узгодженості з різними адміністративними установами. В їхньому управлінні суттєву роль відігравали військові, поліцейські чиновники, що призводило до постійних конфліктів із цивільною владою в регіоні;

– у діяльності міського самоврядування були більш високі показники незалежності роботи від урядової адміністрації, що можна розглядати як прояви міської фронди, у результаті в середині ХІХ і на початку ХХ ст. висунуто вимоги реформування самоврядування на правах широкої автономії. Тому можна вважати, що прояви міського патріотизму були більш значними, ніж в інших регіонах. Для організації роботи громадських інститутів Півдня України уряд прийняв більше регіонально-індивідуальних законопроектів, ніж для інших регіонів;

– населення південноукраїнських губерній було дуже строкатим за національним і релігійним складом, у середовищі якого панували думки змін на краще на основі толерантності (звільнитись від кріпосної залежності, мати власні земельні ділянки, займатись підприємництвом, торгівлею, позбутися податків та інше);

– з ідеями «нового життя» пов'язувалися й перспективи російської держави. Інкорпорація Півдня України до складу імперії породила плани оновлення держави: будівництво нових портів, через які можна вести власну незалежну торгівлю, освоєння нових сільськогосподарських територій, створення нової системи адміністративно-територіального устрою, поширення нової системи самоврядування на принципах децентралізації та незалежності міських фінансів від державних, розроблення нового погляду на значення дворянства та інше.

Усе це виявилось показовим прикладом того, як імперські грандіозні плани виявилися нездійсненими та провальними.

* * *

У зв'язку з інкорпорацією південноукраїнського регіону до свого складу Російська держава отримала шанс розпочати грандіозне оновлення наявних відсталих феодальних порядків. Вийшовши на нові рубежі, імперія отримала можливість розбудувати взірцевий регіон із новими містами, флотом, торговельно-промисловими центрами, суспільними відносинами на капіталістичних засадах, із перетворенням міських станів на міську буржуазію, адміністративно-територіальним поділом і міським самоврядуванням шляхом колонізаційно-русифікаторської політики. Для багатьох колоністів відкрилась можливість організувати нове життя (втекти від кріпосного права, отримати земельні ділянки, організувати власний бізнес, позбутися податків або рекрутської повинності та інше).

Російська влада не засновувала міста на порожньому місці, а займалась реконструкцією та відбудовою вже наявних українських та татарських населених пунктів і військових укріплень. Росіяни, євреї, молдавани та інші національності склали достатньо великі компактні групи міського населення, у руках яких були зосереджені комерція, торгівля, державна служба, промисловість, освіта. Пов'язувалося це з військово-адміністративними та торговельно-комерційними особливостями занять у містах Півдня України. У структурі сільського населення регіону переважали також українці, що були найбільш мобільними серед усіх інших українських територій. Займалися не тільки землеробством, а й соляним, рибним, візницьким бізнесом. У структурі міського населення щодо зайнятості мешканців росіяни переважали серед чиновництва, міського й станового самоврядування, інтелігенції. Українці здебільшого займалися міщанськими справами. Міста Півдня України були багатонаціональними, але переважали всього 3 етноси: росіяни, українці та євреї. Українське населення в культурному плані впливало на всі інші народи. Саме в українців і росіяни, і серби, й інші національності переймали мовні та культурні традиції.

У реальності багатьом планам російського уряду не судилося справдитися. Політика оновлення та модернізації не реалізувалася

повністю. Економічно південноукраїнський регіон більше тяжів до українських земель і вже наприкінці XVIII ст. економічно їх об'єднав. Південноукраїнські землі не вдалось перетворити на Нову Росію ні ідейно, ні політично. Так, він вважався рівноправним, а в багатьох аспектах кращим від інших регіонів, але внутрішнього зближення неросійських територій не відбулося. Штучний «Новоросійський проект» віджив себе ще в XIX ст. й у політичному плані вважався архаїчним. Уряд так і не дав відповіді на питання, хто такі новороси, а в результаті колонізаційної політики відбулось заселення багатьма національностями, які не бажали русифікуватися.

Відбулася еволюція міст від військово-адміністративних до поліфункціональних торговельно-промислових поселень. Швидка забудова й адаптація населення призвели до формування особливої регіональної ідентичності та міського патріотизму як нової системи індивідуальних цінностей організації внутрішнього життя.

Новий адміністративно-територіальний устрій Півдня України в основних рисах був створений за часів Катерини II і проіснував до 1917 р., хоча й вирізнявся надзвичайною складністю, важкістю та заплутаністю навіть для самих чиновників. Він формувався без прив'язки до традицій попередніх історичних періодів на відміну від інших регіонів. Саме тому багато в чому Південь України став полігоном для апробації новаторських ідей (наприклад, призначати керівниками регіону іноземців, надати міським громадам значний обсяг земель тощо). Уряд запровадив адміністративний устрій для підтримки, захисту й контролю наявного державного ладу в регіоні, а тому поліцейські та військові функції адміністрації стали домінуючими, що виявилось навіть у найбільшій кількості градоначальств на території Півдня України. Тут російський уряд порушив історичне районування й запровадив військово-бюрократичну систему з метою контролю багатьох іноземців.

У результаті міста Півдня України швидко усвідомили себе як самостійні організми, здатні індивідуально вирішувати комплекси необхідних місцевих проблем. Самоврядування індивідуально вирішувало питання благоустрою, земельної політики, муніципалізації власності, проведення водогону, асенізації, розвитку

освітньої та медичної галузей та інші проблеми, а тому усвідомлення автономності від адміністративної та державної влади було на більш високому рівні, ніж в інших регіонах. Міське самоврядування Півдня України одним із перших зрозуміло необхідність реформування системи та взяло найактивнішу участь у проектах унезалежнення муніципалітетів від державної влади. Тому ступінь сепаратистських настроїв був значно вищим, ніж в інших регіонах, що особливо виявилось на початку ХХ ст., і це можна вважати результатом попереднього історичного досвіду південноукраїнських земель.

2.2. Міське самоврядування: формування, інтерпретації, статус

До другої половини ХVІІІ ст. управління містами в різних регіонах російської держави не мало свого самостійного статусу, однаковості, що супроводжувалося свавіллям керівників місцевої адміністрації, гальмувало розвиток міст. Міського самоврядування не було в принципі, але зростання ролі міст у житті імперії вимагало адекватного міського управління.

Зазначена потреба була зафіксована «Грамотою на права й вигоди містам Російської імперії» від 21 квітня 1785 р.²⁹¹, яка стала першим в історії управління розгорнутим законом організації міського життя й супроводжувалася пізніше цілою серією міських положень про його устрій. Закон зберіг державне міське управління, визначив юридичний статус міського населення; передбачив громадське міське управління, організацію ремісничого, цехового устрою, підпорядкованість міського самоврядування царській адміністрації.

Закон визнав самостійний статус міста як суб'єкта управління, статус і функції міських дум, магістратів, ратуш, які очолювали голови, бургомістри, ратмани, а також повноваження старост, суддів совісних судів, засідателів, що працювали разом з городничими,

²⁹¹ Жалованная грамота на права и выгоды городам Российской империи // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. ХХІІ. – С. 362–384.

комендантами, які й підпорядковувалися губернатору та його правлінню²⁹².

Міські громади мали право юридичної особи, власність, службові приміщення, прибутки з майна, торговельного обороту, спеціальні збори на потреби громадськості, добровільні додаткові знижки (внески), суспільну скарбницю, кошторис прибутків і витрат, канцелярію, штат службовців і архів. Збори громадськості проводилися по кожному з шести розрядів «міських обивателів» із дозволу губернатора.

Формування міського громадського управління відбувалося складно, повільно й часом не обмежувалося. У результаті цей процес розтягнувся до 1917 р. і не був завершеним, оскільки характеризувався політикою подвійних стандартів, половинчастістю, бюрократичною централізацією і поліцеїзацією. Міста були занесені до спеціального «штату». Катерина II зазначала, що за час її правління було побудовано 216 міст, але не всі можна було в дійсності визнати такими за способом життя. Коли перед прийняттям Міського положення 1870 р. уряд зацікавився побутовими умовами життя південноукраїнських міст, то 1/6 міст була визнана (за ознакою зайнятості населення) суто промисловими, 1/3 напівпромисловими-напіваграрними, інші – аграрними²⁹³.

Проблеми, пов'язані з визначенням статусу міських поселень, завжди викликали інтерес на різних історичних етапах. Науковці постійно цікавилися питаннями визначення поняття міста, статусу самоврядування, а також тим, хто має право формувати муніципалітети. Дослідники вдавалися до багатьох пояснень функціонального призначення міст, і до наших днів стали вже традиційними дискусії на предмет визначення міст як торговельно-промислових, або промислово-торговельних, або аграрно-промислових. У цьому розділі автор хоче звернути увагу на статусність самоврядування залежно від адміністративного призначення міст

²⁹² Там само.

²⁹³ Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – С 3–44.

Півдня України та на те, хто саме брав участь у формуванні муніципалітетів: міський житель чи обиватель.

У дослідженнях попередників, після тривалого інтелектуального пошуку і довгих дискусій, зазначалось, що статус міста неможливо визначити інакше, як погодитися з офіційно визнаними урядом, а точніше кажучи «призначеними» або «підтвердженими». Дійсно, у межах Російської імперії XVIII ст. не було жодної теорії чи визначення, що таке місто, але були певні загальні уявлення про це. Зокрема, місто повинно було мати такі ознаки: герб, план, населення, територіальні межі, бюджет, органи влади. Згідно із зазначеним уявленням, міста поділяли на торговельні, промислові, портові й інші. У багатотомній праці «Міські поселення Російської імперії» (1860–1864 рр.) подається історія визначень поняття «місто» на основі досліджень професора Новикова²⁹⁴. Сам професор у власному дослідженні зробив перелік усіх міст у державі, але тільки тих, які згадувалися в офіційних актах з 862 по 1844 рр. Під поняттям «місто» в період Київської Русі визначалися укріплені поселення, які зобов'язані своїм походженням необхідності захищатися від нападів ворогів. Тому містами вважалися лише захищені фортифікаційними спорудами поселення. З фіскальною метою була проведена реформа 1708 р., яка поділила державу на губернії. Адміністрація зобов'язана була слідкувати за фінансовими та іншими справами. До кожної губернії були приписані міста, а до міст – передмістя. Усього нараховували 339 міст.

На основі наказу 1719 р. склад губерній був збільшений до 11, а кількість міст зменшена до 255. Станом на 1762 р. кількість губерній збільшена до 16, і лише за 4 роки правління Катерина II довела їх число до 20. Власне визначаючи поняття «місто», відштовхувалися від роздумів Катерини II, яка в 1767 р. висловила думку, що в державі існує багато міст: столичні, фабричні, торговельні, транзитні, аграрні. Тому місто повинно мати офіційно визнаний центральним управлінням або волею імператора статус, і населення буде називатися міським.

²⁹⁴ Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Тип. Товарищества «Общественная польза». – Т. 1. – 1860. – С. 5–12.

У 1775 р. імператриця в документі «Учреждения о губерниях»²⁹⁵ висловила думку, що вся суть губернського правління повинна бути однаковою: тобто рівною повинна бути кількість урядових осіб, однакова форма ведення справ і зіставними мають бути площі їхніх територій із майже однаковою кількістю місцевого населення. Стало правилом, що в кожній губернії повинно бути від 300 до 400 тис. населення, а в кожному повіті передбачалось мати від 20 до 30 тис. місцевого населення. Для створення центрів адміністрації на Півдні України населені пункти та військові фортеці, які існували до приєднання регіону до Російської імперії, перейменовувалися в міста або будувалися нові.

У 1785 р. була утворена 41 губернія, в яких нараховувалося 493 повіти й повітові міста, які вносилися до спеціального «штату», а 86 міст було визнано заштатними. На території Півдня України станом на 1785 р. вводилися органи міського громадського управління в Херсоні (місто з 1778 р.), Маріуполі (місто з 1778 р.), Бахмуті (місто з 1783 р.), Олександрівську (з 1785 р. призначений посадом, але розпочало роботу самоврядування спрощеного зразка), Новомосковську (місто з 1784 р.), Павлограді (місто з 1784 р.), Слов'яносербську (з 1785 р. поширилися права спрощеного самоврядування), Бериславі (з 1785 р. спрощене самоврядування), Єлисаветграді (місто з 1784 р.), Новогеоргіївську та Олександрії (з 1785 р. на правах спрощеного самоврядування), Ольвіополі (місто з 1781 р.), Сімферополі (місто з 1784 р.), Карасубазарі (з 1785 р. на правах спрощеного самоврядування), Олешках (із 1785 р. отримали права спрощеного самоврядування, а в 1854 р. «призначені» містом), Севастополі (місто з 1783 р.), Євпаторії (у 1785 р. отримала права спрощеного самоврядування), Бахчисараї (з 1785 р. на правах спрощеного самоврядування), Балаклаві (окреме місто на правах спрощеного самоврядування)²⁹⁶.

²⁹⁵ Учреждения для управления Губерний Всероссийской Империи // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XX. – С. 229–304.

²⁹⁶ Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1863. – С. 433–464.

Таким чином, станом на 1785 р. Жалувана грамота була поширена на 18 міст Півдня України, з них: 9 міст – з правами повного самоврядування і 9 міст – із правами спрощеного самоврядування. Протягом кінця XVIII – початку XIX ст. Міське положення 1785 р. було поширене на Вознесенськ (з 1795 р.), Овідіополь (з 1793 р.), Очаків (з 1792 р.), Оріхів (з 1801 р.), Керч (з 1821 р.), Ногайськ (з 1821 р.) Бердянськ (з 1827 р.), Аккерман (з 1812 р.), Ялту (з 1837 р.), Феодосію (з 1787 р.), Одесу (з 1794 р.), Миколаїв (з 1789 р.)

До 1796 р. кількість губерній збільшилася до 49, 91 місто було «призначене» повітовим і 7 – заштатними. Під час імператорства Павла I губерній стало 41 з двома областями. За правління Олександра I кількість губерній стала знову 41 з 2 землями козачих військ. Адміністративно-територіальні поділи змінювали поняття про міста губернські, повітові, безповітові та заштатні. Різниця між ними полягала тільки в ставленні уряду до адміністрації регіону. Безповітовими або заштатними називалися ті міста, з яких органи державного управління були виведені або їх просто не існувало.

Станом на 1865 р. на Півдні України були: 3 міста губернських (Херсон, Катеринослав, Сімферополь), 20 повітових (Херсон, Катеринослав, Сімферополь, Олександрія, Ананьїв, Бобринець, Одеса, Олешки, Бердянськ, Євпаторія, Мелітополь, Перекоп, Ялта, Феодосія, Олександрівськ, Верхньодніпровськ, Бахмут, Новомосковськ, Павлоград, Словоносербськ), 4 безповітових (Берислав, Овідіополь, Очаків, Керч), 14 заштатних (Вознесенськ, Єлисаветград, Маяки, Новогеоргіївськ, Новомиргород, Ольвіополь, Бахчисарай, Балаклава, Карасубазар, Ногайськ, Оріхів, Старий Крим, Єнікале), 2 військово-морських (Миколаїв, Севастополь), 1 окружний (Маріуполь)²⁹⁷.

А. Шмідт²⁹⁸ зазначав, що міста Єлисаветград, Вознесенськ, Ольвіополь, Новомиргород, Новогеоргіївськ були суто військовими, а Миколаїв і Одеса – військово-портовими з комендантським управлінням.

²⁹⁷ Там само. – С. 468–652.

²⁹⁸ Шмідт А. Материали для географии и статистики России. Херсонская губерния / А. Шмидт. – СПб. : Тип. департамента генерального штаба, 1862. – Т. 2. – С. 637–641.

За типологією міського самоврядування можна розподілити їх таким чином:

Перша група – з повним міським самоврядуванням, до неї автор відніс міста з діючими міськими думами (загальними та шестигласними або розпорядчими), магістратами, міськими депутатськими зібраннями, сирітськими та совісними судами, квартирними комісіями, будівельними комітетами, біржами з комітетами та іншими комісіями, які дозволялося запроваджувати муніципалітетам на основі чинного законодавства – Херсон, Єлисаветград, Новомиргород, Одеса, Миколаїв, Сімферополь, Севастополь, Керч, Катеринослав.

Друга група – зі спрощеним міським самоврядуванням. До неї віднесені міста з діючими магістратами або ратушами, сирітськими судами, совісними та квартирними комісіями – Олександрія, Бобринець, Берислав, Новогеоргіївськ, Ольвіополь, Очаків, Олешки, Бердянськ, Євпаторія, Мелітополь, Перекоп, Ялта, Бахчисарай, Балаклава, Карасубазар, Ногайськ, Оріхів, Старий Крим, Єнікале, Верхньодніпровськ, Бахмут, Новомосковськ, Павлоград, Слоб'яносербськ, Маріуполь, Олександрівськ, Маяки.

Третя група – із прирівняними до міського самоврядування, до неї віднесені міста, в яких поліцейські управління належали до органів міського самоврядування – Ананьїв, Овідіополь.

Таким чином, до першої групи міст із повним міським самоврядуванням належало 9 міст (23,7%), до другої групи міст із спрощеним міським самоврядуванням – 27 міст (71%), до третьої групи міст – 2 (5,3%).

Зміна статусів міст стосувалася Бобринця, який до 1828 р. був селищем. Мелітополь до 1842 р. також вважався селищем. Ананьїв отримав міський статус у 1832 р. Вознесенськ був переведений зі статусу військового поселення в 1860 р. до складу цивільного підпорядкування. У результаті на нього було поширене повне міське самоврядування. Місту Маяки в 1862 р. дозволено отримати статус

міста та повне міське самоврядування²⁹⁹. Олександрівськ у 1866 р. отримав статус міста з повним самоврядуванням³⁰⁰.

Також згадувалося в адрес-календарях Катеринославської губернії «місто» Луганський завод (1796 р. заснування), у якому діяло міське самоврядування в складі: 1 керівник, 2 члени, 7 чиновників і 24 нижніх чини, але міське самоврядування за реформою 1870 р. було введено тільки в 1884 р.³⁰¹

Таким чином, на території Південної України міські поселення були в достатній кількості. Найменше міст мала Катеринославська губернія. Однак не всі з них на середину ХІХ ст. можна було визнати дійсно містами за критерієм «міський спосіб життя».

Наприклад, був поставлений під сумнів статус міст Перекоп і Армянський Базар, оскільки вони мали незначну кількість міського населення, майже не існувало ремісничої промисловості, а торгівля дійшла до занедбаного стану, що змусило багатьох мешканців шукати роботу в інших містах³⁰².

Тобто відбувався відтік населення, що є більш характерним для селищ. Органи самоврядування для двох міст знаходились у Перекопі. Життя в Ялті та Феодосії не повністю відповідало міському. У Феодосії помічався відтік населення і в інші міста в пошуках роботи поїхали 2 500 чол.³⁰³

²⁹⁹ Списки населенных мест Российской империи / сост. Л. Майковым / Херсонская губерния по сведениям на 1859 г. – СПб. : Типография центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1868. – Т. XLVII. – С. 15–281; Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. В Павлович. – СПб. : Тип. департамента генерального штаба, 1862. – С. 299–340; Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. центрального статистического комитета МВД, 1863. – Т. XIII. – С. 10–188; Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния / сост. М. Равеский. – СПб. : Типография МВД, 1865. – Т. XLI. – С. 15–200.

³⁰⁰ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 1–2.

³⁰¹ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1900. – С. 201–204.

³⁰² ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 7588. – Арк. 5–21.

³⁰³ ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 7714. – Арк. 227.

У результаті занедбаності торгівлі в Балаклаві, Бахчисараї, Ногайську міські мешканці переважно займалися саме сільськими промислами (землеробством, рибальством, городництвом, садівництвом і скотарством). Відзначалося, що у Верхньодніпровську більшість мешканців зайняте саме в сільських промислах³⁰⁴. Місто настільки було доведене до бідності, що мало чим відрізнялося від простого села. Ананьїв хоч і отримав статус міста в 1832 р., але повністю зберігав сільський уклад життя³⁰⁵.

Маяки, отримавши статус міста в 1862 р., зберігали повністю сільський спосіб життя. Сільськими промислами займалися мешканці Овідіополя, в якому кожна родина (всього мешканців 3 600) орендувала від 4 до 12 десятин землі. Не чужими сільські примисли були й для мешканців Ольвіополя, в якому, окрім хліборобства, жителі займалися чумацтвом. Безперспективним у всіх смислах вважався Очаків³⁰⁶.

Отже, далеко не всі міста Півдня України могли пишатися міським статусом життя. Під сумнівом знаходилися щонайменше 14 міських поселень, а це становить 35 %, що є доволі значним показником. З іншими було більш-менш зрозуміло, оскільки промислові та торговельні види занять домінували над визнаними сільськими. Уряд надавав міський статус, можливо, з точки зору більшої симетрії, з метою, щоб кількість міст у губерніях була майже однаковою, згідно з настановами «Учреждений о губерниях».

Не менш важливою проблемою є визначення міських категорій населення, оскільки саме від цього відштовхувались у формуванні муніципалітетів. У період 1785–1870 рр. поняття «міський мешканець» трактувалось у широкому та вузькому значеннях. У широкому сенсі до городян належали всі, хто постійно проживав у цьому місті й приписаний до певних станів (дворянство, міщанство, купецтво, ремісники, різночинці й інші), у вузькому – під городянами розуміли ті

³⁰⁴ Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния / сост. М. Равесский. – СПб. : Типография МВД, 1865. – Т. XLI. – С. 15–200.

³⁰⁵ Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – С. 7–12.

³⁰⁶ Там само. – С. 42–44.

стани, яким дозволено було формувати склад органів міського громадського управління. Остання дефініція звужувала розуміння «городянина» до «міського обивателя».

До цього статусу були прикріплені лише 6 станів: купці, міщани, ремісники, почесні городяни тощо. Якщо перші три стани були присутні в більшості міст, то інші були представлені або в меншості міст, або були повністю відсутні. Тому муніципалітети формувала значно менша кількість міського населення. Термін «міський обиватель» у законодавстві Російської імперії використовували для визначення міських мешканців. Застосовували також термін «справжній міський обиватель» для позначення домовласників без розподілу на стани³⁰⁷.

До міської реформи 1870 р. міські обивателі становили окремі корпорації, яким дозволялося формувати міське самоврядування й вести господарство. Дворянство, духівництво й інші стани мали право в містах на нерухоме майно та володіння землею, але не мали права брати участь у діяльності муніципалітету.

Таким чином, чітко розмежовувалися поняття «міський мешканець» і «міський обиватель», які не мали між собою нічого спільного.

Виокремлення міських обивателів із середовища інших городян відбулось із прийняттям Міського положення 1785 р., коли Катерина II мала на меті створити окремий спадковий стан «*середній стан людей*» як торговельно-промисловий клас. Це можна розглядати як один із елементів «нового життя». На її думку, все суспільство повинно розподілятися на три класи: дворянство, середній стан, землероби. На перший стан покладався обов'язок захищати батьківщину, а тому заняття торгівлею та промислами є для нього протиприродною справою. Землероби також не можуть займатися торговельно-промисловими заняттями, оскільки за законами природи їхня справа – вирощувати хліб. За таким укладом життя роль середнього стану була

³⁰⁷ Жалованная грамота на права и выгоды городам Российской империи // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXII. – С. 362–384.

досить ясною. Тому на запитання «хто складає міську громадськість?» була досить проста відповідь: міщани, які займаються торгівлею, промисловістю, ремеслами та мореплавством³⁰⁸. Негативним явищем для закріплення громадського життя була наявність станового представництва. З одного боку, Катерина II проголошувала необхідність безстанового управління містами, з іншого – встановлювала становий поділ. Ст. 77 Жалуваної грамоти³⁰⁹ закріплювала поняття «міського обивателя». До них відносили купців, міщан, ремісників та осіб, які проживають за власний рахунок. Таким чином, виходило, що Катерина II, пропагуючи безстановість, законодавчо оформила станове управління, тобто податні стани купців, міщан, ремісників. Це явище повністю виключало можливість дієвого громадського управління.

Отже, статус міст визнавався в необхідності надання мешканцям засобів придбання майна шляхом торгівлі, промислів, ремесел із метою примноження багатства держави. Тому й необхідно було зробити з міських громад окремий спадковий стан, представники якого займалися і міським самоврядуванням, і господарством.

У XIX ст. суть поняття міського обивателя була поширена на інші стани, які володіли в межах міст нерухомою власністю та брали участь у сплаті податків до міських бюджетів. Для Одеси це було зроблено окремим законом 1863 р³¹⁰.

Після Міської реформи 1870 р. ситуація зі статусом міст і міського самоврядування радикально змінилася. Нові поселення отримують статус міста, змінюється статус міського самоврядування, а поняття «прирівняні до міського самоврядування» зникло.

Таким чином, протягом 1870–1917 рр. можна розподілити міста лише на дві групи: з повним самоврядуванням і спрощеним самоврядуванням.

³⁰⁸ Там само.

³⁰⁹ Там само.

³¹⁰ Положение об общественном управлении г. Одессы 30 июня 1863 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1866. – Собр. 2. – Т. XXXVIII. – Отд. 1. – С. 403–412.

На Півдні України, після реформи 1870 р., нараховувалося 45 міст, із яких до першої групи входили міста із повним самоврядуванням (міська дума та управа) – Херсон, Миколаїв, Одеса, Олександрія, Новогеоргіївськ, Ананьїв, Єлисаветград, Бобринець, Вознесенськ, Новомиргород, Ольвіополь, Овідіополь, Очаків, Сімферополь, Бахчисарай, Бердянськ, Ногайськ, Оріхів, Олешки, Євпаторія, Перекоп, Мелітополь, Генічеськ, Феодосія, Старий Крим, Ялта, Алушта, Керч, Севастополь, Катеринослав, Олександрівськ, Луганськ, Верхньодніпровськ, Бахмут, Новомосковськ, Павлоград, Маріуполь, Ізмаїл, Акерман, Балаклава.

До другої групи міст із спрощеним міським самоврядуванням належали Берислав, Маяки, Нікополь, Слов'яносербськ³¹¹.

Третя група, до якої входили прирівняні до міського самоврядування, після реформи 1870 р. перестала існувати, а міста увійшли до складу першої групи з повним міським самоврядуванням.

Таким чином, до першої групи належали 39 міст, що складало 90,7 %, а до другої групи міст належали чотири міста, що становило 9,3 %.

Розподіл міст по регіону та по кожній губернії окремо відповідав загальноприйнятим у імперії стандартам. Порівняно з іншими губерніями держави кількість міст особливо не відрізнялася. Наприклад, у Естлянській губернії було 5 міст³¹², Тамбовській – 13³¹³, Орловській – 12³¹⁴, Оренбурзькій – 6³¹⁵, Сибірській – 7³¹⁶,

³¹¹ Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон : Типография губернского правления, 1896. – С. 15–288; Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – С. 15–176.

³¹² Памятная книжка Эстляндской губернии на 1896 г. – Ревель : Тип. Губ. Правления, 1896. – С. 3.

³¹³ Памятная книжка Тамбовской губернии на 1879 г. – Тамбов : Тип. Губ. Правления, 1879. – С. 36.

³¹⁴ Памятная книжка Орловской губернии на 1870 г. – Орел : Тип. Губ. Правления, 1870. – С. 147.

³¹⁵ Памятная книжка Оренбургской губернии на 1870 г. – Оренбург : Тип. Губ. Правления, 1870. – С. 11.

у Волинській губернії було 12 міст³¹⁷, Гродненській – 9³¹⁸, Віленській – 7³¹⁹, Олонецькій – 7³²⁰, Мінській – 9³²¹, Пензенській – 13³²², Ковенській – 9³²³, Курській – 15³²⁴, Могилівській – 27³²⁵, Нижегородській – 13³²⁶, Воронежській – 12³²⁷, Подільській у 1859 р. було 16 міст³²⁸, а в 1911 р. – 26³²⁹. Найбільшу активність у зміні статусів міст можна зафіксувати в українських губерніях. Майже не змінювався статус у російських, білоруських і прибалтійських губерніях.

Зміна статусу міст і самоврядування в цей період відбулася в Алушті, Генічеську, Ізмаїлі. Д. Чорний³³⁰ у дисертаційному дослідженні висловив думку про те, що Нікополь можна вважати

³¹⁶ Памятная книжка Симбирской губернии на 1868 г. – Симбирск : Тип. Губ. Правления, 1868. – С. 16.

³¹⁷ Прищепя О. П. Міста Волині другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олена Петрівна Прищепя. – Чернівці, 2003. – С. 5.

³¹⁸ Памятная книжка Гродненской губернии на 1864 г. – Гродно : Тип. Губ. Правления, 1865. – С. 147.

³¹⁹ Памятная книжка Виленской губернии на 1867 г. – Вильно : Тип. Губ. Правления, 1867. – С. 32.

³²⁰ Памятная книжка Олонецкой губернии на 1857 г. – Петрозаводск : Тип. Губ. Правления, 1857. – С. 152.

³²¹ Памятная книжка Минской губернии на 1864 г. – Минск : Тип. Губ. Правления, 1864. – С. 67.

³²² Памятная книжка Пензенской губернии на 1867 г. – Пенза : Тип. Губ. Правления, 1867. – С. 32.

³²³ Памятная книжка Ковенской губернии на 1890 г. – Ковна : Тип. Губ. Правления, 1890. – С. 36.

³²⁴ Памятная книжка Курской губернии на 1892 г. – Курск : Тип. Губ. Правления, 1892. – С. 36.

³²⁵ Памятная книжка Могилевской губернии на 1909 г. – Могилев : Тип. Губ. Правления, 1909. – С. 47.

³²⁶ Памятная книжка Нижегородской губернии на 1855 г. – Нижний Новгород : Тип. Губ. Правления, 1855. – С. 36.

³²⁷ Памятная книжка Воронежской губернии на 1856 г. – Воронеж : Тип. Губ. Правления, 1856. – С. 54.

³²⁸ Памятная книжка Подольской губернии на 1859 г. – Каменец-Подольский : Тип. Губ. Правления, 1859. – С. 109.

³²⁹ Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. – Каменец-Подольский : Тип. Губ. Правления, 1911. – С. 140.

³³⁰ Чорний Д. М. Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – початку XX ст. : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / Дмитро Миколайович Чорний. – Харків, 2008. – С. 32.

містом із 1904 р. Натомість В. Константинова³³¹ в своїй монографії відмітила, що не коректно, за Д. Чорним, писати про те, що Нікополь був містом, оскільки жодного законодавчого документа підписано не було. Автор монографії погоджується з В. Константиною в тому, що дійсно законодавчого чи іншого офіційного документа про зміну статусу цього міста не було, але Нікополь визначався в багатьох виданнях як «місто» зі спрощеною системою самоврядування до 1917 р. Тому й виникли подібні непорозуміння.

Наприклад, в адрес-календарі Катеринославської губернії за 1894 р.³³² зазначалося, що до складу спрощеного самоврядування Нікополя входять староста – дворянин А. Подгурський, заступник – міщанин Г. Карпушкін. Кандидатами вважалися поселянин П. Гоге, селянин А. Лапкін, письмоводителем був обер-офіцер А. Некрасов. У адрес-календарі за 1895 р.³³³ Нікополь згадується як містечко, в якому діють органи міського спрощеного самоврядування. У 1903 р.³³⁴ відзначалося, що в Нікополі за спрощеною системою самоврядування старостою був міщанин М. Філіппов, а заступником – міщанин Г. Карпушкін. В адрес-календарях Катеринославської губернії за 1911 і 1912 рр.³³⁵ Нікополь згадується як «містечко» з діючими органами самоврядування спрощеного зразка.

³³¹ Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках) / В. М. Константинова. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – С. 117.

³³² Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1894. – С. 93.

³³³ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1895 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1895. – С. 269–270.

³³⁴ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1903 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1903. – С.66.

³³⁵ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1911 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1911. – С. 101; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1912 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1912. – С. 65.

За офіційним визнанням, Нікополь був «містечком вільних матросів», у якому в 1834 р. був відкритий цех із вільновідпущених міщан, державних селян і різночинців. І з цього року Нікополь користувався правами міського спрощеного самоврядування³³⁶.

Отже, Нікополь слід визнати «містечком», але за статусом самоврядування віднести до міської спрощеної системи управління.

У досліджуваний період також були відомі передмістя в Миколаєві, Новогеоргіївську, Єлисаветграді, Бобренці, Овідіюполі, Григоріюполі, Верхньодніпровську, Новомосковську, Павлограді. Законодавчо на всі передмістя також поширювалося міське самоврядування. Зокрема, для всіх передмість одного міста обиралася одна загальна дума в складі міського голови, 2 депутатів і 1 секретаря³³⁷.

Міські положення 1870 р. та 1892 р. повністю виключили із вжитку становий принцип формування міського самоврядування як характеристику негативного міського розвитку. Право називатися міськими обивателями втратило всякий сенс. Можливість формувати органи самоврядування отримали всі, хто постійно мешкає в межах певного міста та володіє в ньому нерухомим майном³³⁸. Таким чином, становий ценз формування муніципалітетів був замінений майновим, а тому після 1870 р. влада в самоврядуванні південноукраїнських міст перейшла до фінансово-торговельно-промислових прошарків населення.

З наведеної таблиці (див. Додаток Б) можна побачити, що найбільше міських обивателів, які могли брати участь у виборах до громадських управлінь, знаходилося на території Херсонської

³³⁶ Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Тип. Товарищества «Общественная польза». – Т. 3. – 1863. – С. 36–56.

³³⁷ Там само. – С. 433–652.

³³⁸ Городовое положение 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1873. – Собр. 2. – Т. XXXXV. – Отд. 1. – С. 820–839; Городовое положение 11 июня 1892 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1893. – Т. XII. – С. 430–456.

губернії. Водночас їхня кількість у більшості міст майже доходила до 50 %. Крім того, у чотирьох містах Таврійської губернії кількість обивателів перевищувала 40 %. Зокрема, найменша кількість зафіксована в Катеринославській губернії, у ній кількість обивателів не перебільшувала 36 % і не була меншою, ніж 20 %.

У співвідношенні різних станів у всіх містах домінували в більшості міщани (лише в Ялті кількість купців перевищувала міщанство), купці займали друге місце, ремісники – третє. Але в органах громадського самоврядування кількісно переважали саме купці.

Після 1861 р. чисельність міського населення значно зростає в результаті урбаністичних процесів індустріального періоду. Ліквідація кріпосного права звільнила багато робочих рук, а промисловий переворот змусив шукати роботу в містах. Тому кількість міського населення почала швидко зростати. За підрахунками В. Константинової³³⁹ в пореформений період у Катеринославі вона збільшилась на 829 %, Маріуполі – на 540 %, Олександрівську – 775 %, Верхньодніпровську – 335 %, Бахмуті – 322 %, Павлограді – 214 %, Новомосковську – 211 %, Слов'яносербську – 118 %, Ялті – 6 217 %, Севастополі – 824 %, Старому Криму – 481 %, Мелітополі – 327 %, Феодосії – 362 %, Бердянську – 309 %, Керч-Єнікале – 257 %, Сімферополі – 339 %, Балаклаві – 294 %, Ногайську – 148 %, Оріхові – 157 %, Бахчисараї – 112 %, Одесі – 437 %, Миколаєві – 300 %, Єлисаветграді – 290 %, Новогеоргіївську – 131 %, Новомиргороді – 286 %, Херсоні – 190 %, Овідіюполі – 168 %. У Карасубазарі та Перекопі тенденції зростання не мали чіткої динаміки, оскільки збільшення населення чергувалося зі зменшенням.

Швидкість зростання міського населення міст Півдня України в пореформений період була значно вищою, ніж в інших регіонах. Наприклад, на Волині темпи збільшення були низькими й

³³⁹ Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках) / В. М. Константинова. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – С. 390–405.

пов'язувалися з будівництвом залізниць³⁴⁰ на початку ХХ ст. У Наддніпрянській Україні урбанізація як результат промислового розвитку міст була інтенсивнішою, хоча все одно відставала від темпів південноукраїнських міст. Тільки в одній Одесі проживало на 20 % більше населення, ніж у Києві та Харкові одночасно³⁴¹. Незважаючи на те, що кількість виборців тільки зменшувалась, бюджети отримували більше доходів за рахунок оподаткування місцевого населення.

За міським Положенням 1870 р.³⁴² виборче право (активне й пасивне) належало: 1) особам фізичним і юридичним (урядовим, благодійним, навчальним), які володіли в межах міст нерухомою власністю, що коштувала від 300 до 3 000 руб.; 2) особам і різним закладам, яким належали в межах міст торговельно-промисловими закладами, але виключалися з цієї категорії ті, кому були нараховані недобори, церковнослужителі, господарі трактирних закладів тощо. Новий закон скасовував ділення на стани й міські громади проголошував безстановими. Євреям заборонялося брати участь у міських виборах, окрім території їх постійного мешкання. До такої території якраз і належали міста Півдня України.

За Положенням 1870 р.³⁴³ допускалася низька кількість виборців: для Одеси – 80 депутатів на 100 000 міського населення, для губернських міст із населенням понад 100 000 чол. – усього 100 депутатів³⁴⁴, для повітових міст і градоначальств – 60 депутатів на 100 000 населення, в інших містах – 40 депутатів міських зборів на 100 000 чоловік населення.

³⁴⁰ Прищепа О. П. Міста Волині другої половини ХІХ– початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олена Петрівна Прищепа. – Чернівці, 2003. – С. 134.

³⁴¹ Чорний Д. М. Міста Лівобережжя України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / Дмитро Миколайович Чорний. – Харків, 2008. – 511 с.

³⁴² Городовое положение 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1873. – Собр. 2. – Т. XXXXV. – Отд. 1. – С. 820–839.

³⁴³ Там само. – С. 820–839.

³⁴⁴ Черемісін О. В. Вибори в Херсоні в 1913 р. / О. В. Черемісін // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С. 225–228.

Таким чином, у містах Півдня України в період 1870–1892 рр. виборчим правом могли користуватися не більш як 10 % осіб, а на практиці значно менша кількість – 5–6 %³⁴⁵. Після прийняття Міського положення 1892 р. у всіх містах Півдня України кількість виборців скоротилася до 1 %, а реально брали участь у виборах від 0,1 до 0,6 %³⁴⁶. Звичайно, в країні доходило й до парадоксів під час виборів: наприклад, у Черкасах 24 виборці обирали 24 депутатів міської думи, в Твері 19 виборців обирали 24 гласних, у Ніжині 18 городян обирали 22 депутатів³⁴⁷. На Півдні такого не було, але все одно кількість виборців порівняно із дореформеною добою значно зменшилась.

Отже, Жалувана грамота 1785 р. була більш демократичною, оскільки за новим Положенням міську владу отримала найбільш заможна частка населення та дворянство. Зменшилось право бути обраними до міських інституцій не тільки ремісники, а й робітники та інтелігенція. Усіх виборців рахували не за абетковою системою, а за розмірами сплачуваних податків. Процедура виборів була громіздкою й у край незручною. Кожний розряд самостійно висував кандидатів у гласні, причому кожний виборець міг висунути будь-яку кількість кандидатур. Голосування могло перетворитися в суще катування коли кандидатів було більш як 10 й для виборців, і для виборчої комісії. Процедура також створювала всі можливості для зловживань (підкласти в ту або іншу урну більше куль, менше тощо).

³⁴⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLVII. Херсонская губерния. – С. 5–7; Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLI. Таврическая губерния – С. 2–9; Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLVIII. Екатеринославская губерния. – С. 2–9.

³⁴⁶ Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – С. 15–176.

³⁴⁷ Семенов Д. Д. Городское самоуправление / Д. Д. Семенов. – СПб. : Типография Н. Я. Стойковой, 1901. – С. 137.

Уряд, виходячи з міркування, що в громадському управлінні з правом голосу можуть брати участь тільки жителі, які сплачують на користь міста будь-які «повинності» (під якими розумілися прямі податки), не визнав можливим поширити виборче право на підставі освітнього цензу. Подекуди він допускав до громадського управління інтелігенцію, але тільки в тих місцевостях, де вже існував квартирний податок. Згодом, у подальшому його розробленні, питання про цей податок було порушено під час ухвалення закону за міністра О. Тимашева (Міністр Внутрішніх справ у 1868–1878 рр.). Під час розгляду проекту в Раді міністрів один з її членів, відомий статистик П. Семенов, запропонував визнати участь квартирантів у міському управлінні й корисною, і справедливою. П. Семенов наголошував, що склад міського товариства визначений недостатньо повно і що, на його думку, було б справедливо й корисно приєднати до складу міських громад найбільш значних орендарів квартир, які постійно перебувають у містах. Наприклад, орендар квартири вартістю 500 руб. сплачував повинності на користь міста набагато більше, ніж власник будинку у віддаленій частині міста вартістю не більш ніж 100 руб. У губернських і повітових містах знайдеться також багато таких домовласників, майно яких має незначну цінність і які через бідність звільнені зовсім від податків із власності, між тим ці особи лише тому, що вони домовласники, включалися до складу міської громадськості, а наймачі великих квартир виключаються з нього, незважаючи на те, що між ними є особи досить заможні. Таке становище квартирантів, з його точки зору навряд чи було б справедливим³⁴⁸.

Проте пропозицію П. Семенова не підтримували деякі губернатори, посилаючись на те, ніби вона неузгоджена із чинним законодавством. Хоча встановлення квартирного податку привернуло б до виборів у громадські управління мирових суддів, адвокатів, докторів. Натомість міські думи Півдня України, завдяки переважанню

³⁴⁸ Там само.

в них купецького та міщанського станів, не сильно бажали розширення виборчого права на користь освічених прошарків.

Одним із значних недоліків Міського положення 1870 р. є одночасне поєднання в повноваженнях міського голови очолювання міської думи та міської управи. Усі розуміли незручність такого стану. Цього не було в дореформений час, оскільки реально загальних дум в містах не існувало з 1820-х рр. Теоретично таке поєднання передбачалося, але відносини загальної думи до розпорядчої, в якій і зосереджувалася та невелика влада, яку залишала адміністрація міській громаді, були такими непропорційними³⁴⁹, що нікому не могла прийти в голову думка про перенесення цієї аномалії в реформовані установи.

У складі органів громадського управління не було повного представництва всіх городян. Істотна частина гласних інтерпретувала інтереси муніципалітетів і міщанна власний розсуд, на основі сформованого під впливом походження, особливостей виховання кола спілкування, стилю життя, фінансового становища, політичних поглядів і багатьох інших факторів світогляду. Можливо, щиро прагнучи діяти на благо всьому місту, вони захищали насамперед те, що самі вважали важливим, обирали той шлях, який вважали правильним для себе. Більшість робітників, котрі мешкали в містах, селян, а також «середніх міських прошарків»: ремісників, кустарів, дрібних торговців, підприємців, прикажчиків, інженерів, вчителів, артистів, дрібних чиновників і службовців, лікарів та інших – були не в змозі захищати свої інтереси на муніципальному рівні, оскільки за законодавством вся влада почала належати фінансово-промисловій буржуазії³⁵⁰.

³⁴⁹ Зелений П. А. Городская юстиция накануне реформы / П. А. Зеленый. – Одесса : Тип. «Пчелки». – С. 6–9.

³⁵⁰ Черемисин А. В. Органы самоуправления Южной Украины в конце XVIII – начале XX веков: между народным представительством и государственной властью / А. В. Черемисин // Science and education a new dimension, 2 (3), issue: 18, 2014, P. 50–54.

Міське положення, прийняте 11 червня 1892 р.,³⁵¹ змінило принципи обрання міських дум і їхні взаємини з адміністрацією, ставши основним документом міської контрреформи. Був значно підвищений майновий ценз (максимальний його розмір у столицях становив 3 000 руб., мінімальний – 100 руб.). Із числа міських виборців були виключені купці нижче першої гільдії в столицях і нижче другої – в інших містах. У результаті кількість виборців скоротилася в 2–3, а то й у 5–10 разів, так що подекуди вона могла зрівнятися із числом гласних. (Становила від 20 до 160 осіб). Виборчі права зберегли лише від 0,5 до 1 % міського населення, а в містах Південної України – до 1%³⁵². Муніципальне самоврядування опинилося в руках міських домовласників. Зрозуміло, що за такої малої кількості виборців не було потреби й у розрядах. Залишилися одні виборчі збори.

Домінування в містах фінансово-торговельно-промислових прошарків населення обумовлювало швидке зростання витрат кошторисів на утримання самих самоврядних інститутів за рахунок зменшення видатків на соціальну сферу. Міське положення 1892 р. не сприяло зростанню кількісного складу виборців.

Таким чином, ліберальне Міське положення 1870 р. у цьому відношенні виявилось гірше, ніж Катерининська грамота 1785 р.

³⁵¹ Городовое положение 11 июня 1892 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1893. – Т. XII. – С. 430–456.

³⁵² Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLVII. Херсонская губерния. – С. 5–7; Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLI. Таврическая губерния – С. 2–9; Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLVIII. Екатеринославская губерния. – С. 2–9.

³⁵² Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – С. 15–176; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1910. – С. 18–24; Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон : Типография губернского правления, 1896. – С. 15–288.

Адже за зазначеним положенням право міського обивателя надавалося лише домовласникам, купцям і ремісникам. Натомість попередній закон дарував це право і представникам так званих ліберальних професій, іменитим громадянам, особам із університетськими атестатами, художникам трьох мистецтв, тобто архітекторам, живописцям, скульпторам і «музикосочинителям». Згодом, коли за Павла катерининська реформа зазнала розгрому, й загальна дума майже перестала існувати навіть у столицях, усе міське управління перейшло до шестигласної думи, що складалася з купців, міщан і ремісників.

Губернські адміністрації Півдня України взагалі бачили муніципалітети залежними виконавчими органами, а на працівників самоврядування дивились, як на підпорядкованих чиновників найнижчого рангу, яких за певні провини можна було карати доганами, штрафами та звільняти (а за серйозні провини віддавати під суд), натомість, коли діячі муніципалітетів виявляли працьовитість, то можна було *«удостоить их своими милостями»*³⁵³. Наприклад, висловлювання градоначальника Одеси про ставлення до міських дум *«презренные именуемые себя депутатами городских обществ»* можна вважати найменшою образою за написання скарг на діяльність адміністративних управлінь³⁵⁴.

Дореволюційні автори позитивно оцінювали проведену міську реформу 1870 р.: відзначали досить широке виборче право, яке в середніх і малих містах фактично було рівносильне загальному; поділ повноважень між думою й підконтрольною їй управою; самостійність у сфері міського господарства, у вирішенні справ місцевого значення, переважна більшість із яких не потребувала затвердження адміністрації³⁵⁵. У той же час фіксувалася

³⁵³ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. – Спр. 537. – Арк. 2.

³⁵⁴ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 952. – Арк. 10.

³⁵⁵ Черемісін О. В. Умови функціонування органів місцевого самоврядування Херсона, Миколаєва, Одеси наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / О. В. Черемісін // Південний архів : збірник наукових праць. Історичні науки – Херсон : Видавництво ХДУ. – 2008. – Вип. 28–29. – С. 174–178.

половинчастість Міського положення 1870 р.: розрядна виборча система, яка встановлювала нерівність у правах, голос великих платників був більш вагомим, ніж голос дрібних; фактичне усунення від участі у виборах квартиронаймачів, до числа яких входили представники інтелігенції, чиновники, робітники й особи інших прошарків, що не володіли нерухомістю; залежність міського голови від державної адміністрації, яка затверджувала його на посаді³⁵⁶.

У сучасних дослідженнях міська реформа 1870 р. оцінюється цілком позитивно, тому що, за оцінкою сучасних науковців, у результаті її проведення вдалося створити потужну, продуману, справжню та дієву систему самоврядування³⁵⁷. У той же час існувала велика кількість байдужого населення, достатньо високим був відсоток апатичних та негативних настроїв щодо самоврядування. Також були ті, хто не бажав змін і виступав за збереження старих порядків. Зауважимо, що населення міст Півдня України визнавало необхідність в існуванні та розвитку громадських установ і йому не потрібно було доводити за допомогою поліції необхідність такого явища, як це було і в інших регіонах держави³⁵⁸.

Міська контрреформа 1892 р. позбавила виборчих прав представників дрібної буржуазії (місцевих торговців, ремісників, прикажчиків, різночинців та інших), але посилила в міських думках роль господарів нерухомої власності. На території Півдня України не відбулося підсилення інтелігенції, в міському самоврядуванні сильні позиції займали представники фінансової буржуазії протягом 1892–

³⁵⁶ Черемісін О. В. Обговорення умов міських реформ в Херсонській губернії у 1860-х рр. / О. В. Черемісін // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. – Вип. 2. – С. 252–258.

³⁵⁷ Цибуленко Л. О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної і виробничої власності в XIX – на початку XX століть. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Лариса Олександрівна Цибуленко. – Дніпропетровськ, 2001. – 180 с.

³⁵⁸ Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування : монографія / Ю. О. Нікітін. – Суми : ВД «Білий птах», 2016. – С. 64.

1917 рр., що породжувало антагонізм в середовищі міського населення.

Значна кількість тих, хто не бажав брати участь у муніципальних виборах, свідчить про пасивність і байдужність до міських проблем і потреб, політики й виборів традиційних учасників виборчого процесу, у зв'язку з чим авторитет управлінь ще більше знижувався. Наприклад, тільки в Миколаєві в 1873–1896 рр. накопичилося понад 60 заяв про небажання брати участь у міському самоврядуванні³⁵⁹. Загалом ця тенденція збігалася в усіх містах регіону як у дореформену, так і у післяреформену добу. Негативну роль відіграла традиційно характерна для обивателів зневіра в можливості будь-що змінити своїм голосом.

На початку ХХ ст. виникло гостре протиріччя: значна частина городян, що бажала залучитися до активної ролі в управлінні містами, у тому числі за допомогою виборів, була позбавлена такої можливості, а тому виявляла повну апатію до виборів та невдоволення до муніципалітетів; натомість більшість тих, хто мав виборче право, не бажали його реалізовувати. Норми закону й реальний стан у міському управлінні не відповідали тим очікуванням, які мала більшість городян. Система міського управління, зосереджена в руках купки найбільш заможних городян, усе більше не відповідала соціальній структурі, потребам і умовам життя міст.

Також у цей період посилилася критика міського самоврядування як з боку громадськості, так і з боку політичних сил. По суті виникла кризова ситуація, коли громадськість бажає продовження реформ, а держава не бажає їх проводити. Муніципалітети Півдня вже не могли виконувати подвійне та потрійне навантаження, а тому потрібно було виходити з кризи та обирати єдиний напрям розвитку самоврядних інституцій.

³⁵⁹ ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1693. – Арк. 15–48; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1705. – Арк. 63–216.

Очікування більшості громадськості стосувались збільшення автономності самоврядування.

Критика ситуації в муніципалітетах, поєднана із загальними тезами про неієздатність самодержавної влади на початку ХХ ст., лунала з боку громадськості, політичних кіл і зі сторінок преси, як столичної, так і південноукраїнської, наприклад, у газеті «Юг»³⁶⁰. Відмінність позицій із муніципальних проблем полягала насамперед у питанні про компетенцію міського самоврядування, ступінь його самостійності від державної влади.

Партія «Союз 17 жовтня» в своїй програмі закликала до «розвитку й зміцнення начал міського самоврядування й залучення до участі в самоврядуванні широкого кола осіб». Згідно з «октябристською» програмою, представники від міського самоврядування, разом із особами, обраними від земств, духівництва, закладів торгівлі й промисловості, вищих навчальних закладів, повинні були становити половину членів верхньої палати органу народного представництва – Державної ради. Представники ліберальної течії в своїй програмі визначали, що місцеве самоврядування має поширюватися на всю державу. Представництво в органах місцевого самоврядування повинне ґрунтуватися на загальному, рівному, прямому та закритому голосуванні місцевих жителів, без відмінності статі, віросповідання й національності. Що стосувалося питання про компетенцію муніципалітетів, то вказувалося, що це повинні бути «за можливості всі сторони місцевого життя», що мали «центристський» ліберальний напрям³⁶¹.

Кадетська партія загалом відстоювала інтереси ліберальної громадськості, зокрема щодо діяльності місцевих органів влади –

³⁶⁰ Городская дума (заседание 12 марта) // Юг. – № 920. – С. 4; Новая дума // Юг. – № 964. – С. 3; Вокруг новой думы // Юг. – № 965. – С. 3; Я-ль. Вокруг да около // Юг. – № 967. – С. 3; На городские темы // Юг. – № 1008. – С. 3; Наблюдатель. Городская дума // Юг. – № 1046. – С. 3; Городская дума // Юг. – № 1047. – С. 3; К выборам городского головы // Юг. – № 1049. – С. 3.

³⁶¹ Программы главнейших русских партий / под ред. А. Стеблова и И. Сахарова. – М., 1917. – С. 5–64.

зменшення податків на населення та оптимізацію витрат із метою звільнення бюджетів від непотрібних видатків на адміністративні потреби. Міському самоврядуванню пропонували відкривати для населення народні університети, бібліотеки, читальні та інші типи освітніх закладів з метою подальшого розширення освіти³⁶².

Народні соціалісти виступали за народовладдя не тільки на державному, а й на місцевому рівні. Передусім пропонували створити умови для рівного отримання освіти, для цього надати повну свободу дій як приватним, так і громадським організаціям, у тому числі й самоврядуванню. Усі землі планували націоналізувати й поділити на дві категорії: державну та муніципальну. А на користування земельними наділами створити для всіх однакові умови³⁶³.

У документах соціалістичної течії містилася вимога демократизації, повсюдного введення організованого на широких демократичних засадах міського громадського управління й розширення повноважень органів самоврядування. Значну увагу муніципальним питанням приділила партія есерів, незважаючи на те, що вважалася селянською. У результаті зміст частин програм меншовиків і есерів, що стосувалися міст, можна звести до концепції «муніципального соціалізму». В її основі лежить ідея про можливість без взяття влади в країні загалом, на основі приходу до влади органів місцевого самоврядування, почати перетворення міського господарства на соціалістичних засадах. Втілення ідей «муніципального соціалізму» бачилося шляхом здійснення муніципалізації, всебічного розвитку міських підприємств, соціальної підтримки трудового населення, скасування непрямих податків шляхом заміни їх прямими, що стягувались із забезпечених власників, і тому подібних заходів³⁶⁴. Партія «Народна свобода»

³⁶² Голубцов С. А. Русские политические партии / С. А. Голубцов. – М. : Тип. Изд. Комиссии московского совета солдатских депутатов № 385, 1917. – С. 41–42.

³⁶³ Там само. – С. 62–63.

³⁶⁴ Программы главнейших русских партий / под ред. А. Стеблова и И. Сахарова. – М., 1917. – С. 5–64.

прямо не зазначала власних переконань стосовно міського самоврядування, але обстоювала принципи демократизму, рівності, братерства, загального виборчого права, захист прав, свобод та майна громадян. Важливою для неї була ідея свободи агітації. У партійній програмі наголошувалось на необхідності надати рівні права для всіх національностей. Діяльність муніципалітетів пропонували побудувати згідно з демократичними цінностями на принципах децентралізації. Надати громадським інституціям повну свободу у вирішенні місцевих проблем, а частину коштів передавати від державної скарбниці. Водночас зазначалось, що вони не можуть брати участь у вирішенні аграрного питання. Місцеві органи влади пропонувалося зробити автономними утвореннями з правом видання місцевих законів, а земства зберегти, але повністю звільнити їх від державного втручання³⁶⁵. Роль державних органів влади – стежити за законністю виконання місцевими органами влади покладених обов'язків.

Далі всіх у питаннях розвитку самоврядування пішла партія соціалістів-революціонерів. Ідеальний державний устрій вони планували розробити таким чином, щоб основу держави складали самоврядні міські й сільські громади. Наступним ступенем повинні були стати місцеві автономні національно-територіальні громади. Таким чином, соціалісти-революціонери вимальовували федеративний державний устрій з правом кожної нації на самовизначення. Усі закони, які прийме парламент, повинні виноситися на народний референдум, і саме народ має затверджувати закони. Партія виступала за передачу земельної власності органам самоврядування, а користування землею повинно було стати зрівняльно-трудовим. За це орендар мав сплачувати фіксований податок, а землі поділити таким чином, щоб ділянки приносили приблизно однаковий прибуток у такому розмірі, в якому її можливо було обробити однією особою. Отриманий дохід від використання

³⁶⁵ ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 2–6.

муніципальних земель самоврядування мало витратити на громадські потреби³⁶⁶.

Соціал-демократична партія планувала поліпшити життя робітничого класу й передати йому в управління промислові підприємства, у той же час участь його в органах самоврядування не передбачалася. Нічого в програмі не було сказано щодо прав самоврядування на земельну власність. Партія вважала за необхідне у вирішенні аграрного питання провести муніципалізацію земель таким чином, щоб можна було їх здавати в оренду всім бажаючим у необмежених розмірах. Причому передбачалося проводити муніципалізацію землі примусовим чином³⁶⁷. У результаті таким становищем могли скористатися насамперед заможні представники населення, а бідним нічого не залишилося. Водночас капіталізація мала необмежений характер, що в перспективі могло б призвести до витіснення дрібних власників і формування монополістичних об'єднань. Відповідно соціал-демократів не можна назвати виразниками інтересів широкої маси населення³⁶⁸.

Українська партія соціалістів-революціонерів із самого початку своєї діяльності висувала ідею національно-територіальної автономії України. Була найбільш масовою партією із соціальною селянською та інтелігентською основою. Особливий акцент партія робила на аграрній перебудові, мала значний авторитет на селі. Головна мета – адаптувати соціалістичні ідеї до конкретних умов існування української демократії. У той же час соціалісти-революціонери планували кардинальне вирішення проблеми муніципального господарства та встановлення прогресивного податку на дохід та спадок населення.

Українська соціал-демократична робітничка партія висувала ідеї на право кожної нації на культурне та політичне самовизначення.

³⁶⁶ Голубцов С. А. Русские политические партии / С. А. Голубцов. – М. : Тип. Изд. Комиссии московского совета солдатских депутатов № 385, 1917. – С. 47–51, 71–72.

³⁶⁷ Там само. – С. 54–62.

³⁶⁸ Черемісін О. В. Думська модель міського самоврядування Півдня України у XVIII–XX століттях / О. В. Черемісін // Scriptorium nostrum. – Вип. 1 (4). – 2016. – С. 62–92.

Головними тезами в програмі партії були: демократизація суспільства; автономія України; конфіскація великої земельної власності. Владу повинен отримати освічений робітничий клас, хоча в програмі містилися тези про ліквідацію класової диктатури. У межах організації самоврядування в програмі містилися ідеї щодо надання місцевим громадам прав широкої автономії як на місцевому, так і на крайовому рівнях для всього населення країни. У галузі освіти планувалося передати всі навчальні заклади (в тому числі й муніципальні, земські) в підпорядкування майбутньому парламенту. В обов'язок місцевим органам влади ставили нагляд за промисловими підприємствами, а муніципалітети повинні були створювати біржі праці представникам від робітників³⁶⁹.

Українська партія соціалістів-федералістів обстоювала ідеали соціалізму, автономії України, широких демократичних свобод і культурної діяльності та децентралізовану внутрішньо-адміністративну будову. В її програмі не розглядалися проблеми будівництва влади на місцевому та самоврядному рівнях.

Українська партія самостійників-соціалістів своїм ідеалом бачила самостійну та незалежну Україну, яка повинна бути Республікою вільних людей і вільної праці. Основними завданнями були: зорганізувати українських робітників, хліборобів та інші верстви населення, що стоять на варті інтересів працюючих. З приводу місцевого та міського самоврядування проголошувалися автономність областей і країв на виборних засадах. На погляд соціалістів-самостійників, на відповідальних посадах мають бути українці. Школи повинні належати міським і сільським громадам і обслуговуватися ними самостійно, а освіта має бути безкоштовною. Так само, як і

³⁶⁹ Фомин В. М. Программные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX в. – 1917 г.) : сборник документов / В. М. Фомин. – М. : ИНИОН РАН, 1996. – Вып. 1. – С. 16–23.

соціалісти-революціонери, самостійники-соціалісти планували запровадити прогресивний податок³⁷⁰.

Українська радикальна партія виступала за боротьбу проти самодержавства, встановлення конституційного ладу, а Україна повинна була бути автономною складовою Російської держави. На їхнє переконання, українські землі мають володіти правами широкого самоврядування як міського, так і сільського. У ці самоврядні одиниці громади могли об'єднуватися за територіальним принципом. Кожний округ повинен мати власний окружний сейм як регіональний представницький орган місцевого управління. Представники місцевої влади були відповідальними тільки перед судом, а право обиратися в окружні сейми мали тільки місцеві мешканці округу.

Українська демократична партія висувала на перший план гасла автономії України із більшою самостійністю у вирішенні місцевих проблем. Гостро критикувала централізовану побудову російського самодержавства, яка веде до несправедливого розподілу матеріальних благ між різними народами.

У 1905 р. Українська демократична партія та Українська радикальна партія об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію, що висувала ідею перетворення Росії на децентралізовану державу з автономною Україною з власним краєвим законодавством, із розумним розподілом прав парламентів федеративного та краєвого. Зазначені партії обстоювали права самовизначення народів, а також територіальних громад об'єднуватися в самоврядні інститути влади на місцях та керувати землями округу³⁷¹.

Програмним документом Революційної української партії (створена в 1900 р.) стало гасло незалежної України на основі праці М. Міхновського «Самостійна Україна». Після гострих внутрішньопартійних дискусій у 1902 р. частина рупівців

³⁷⁰ Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. / упорядник В. С. Журавський. – К. : Наук.-інформ. підприємство «Пошук», 1992. – С. 53–72; Ольжич О. Український націоналізм / О. Ольжич. – К. : Дніпро, 1994. – С. 297–305.

³⁷¹ Григорук Н. Українська демократична партія та Українська радикальна партія: утворення, програми та об'єднання / Н. Григорук // Україна – Європа – Світ. – С. 100–105.

відкололася й утворила, на чолі із М. Міхновським, Українську народну партію. Вона проголошувала себе представником міського та сільського пролетаріату, визнавала соціалістичний ідеал єдиним, який зможе задовольнити потреби українського народу. Тому, на переконання представників партії, фабрики повинні належати робітникам, а земля – селянам. Майбутнє України – це Самостійна Україна – спілка вільних і самоврядних українських земель. М. Міхновський гостро критикував колоніальний статус України в складі Росії, а також русифікаторську та великодержавну політику³⁷².

Українська соціалістична партія (створена в 1900 р.) проголошувала революційне повалення царизму та встановлення демократичних прав і свобод, свободи від капіталізму. Програмою зазначалося усунення цілковитої залежності України від Росії. Україна повинна була стати демократичною республікою з повним рівноправ'ям усіх націй, які населяли її територію, із загальним виборчим правом. Принцип існування громадського самоврядування був серед головних пріоритетів майбутньої української республіки. Земля та засоби виробництва повинні були пройти шлях до повного усуспільнення³⁷³.

Партії національних меншин України займалися проблемами політичного майбутнього власних народів. Зокрема, єврейська соціал-демократична робітничка партія «Поалей-Ціон» (в Україні перша організація створена в Катеринославі в 1900–1901 рр., а згодом – і в інших містах) намагалась поєднати ідеї соціалізму з сіонізмом. Партія обстоювала пріоритети територіального вирішення єврейського питання шляхом створення власного центру в Палестині. Також ставила завдання з ліквідації капіталістичної системи та повалення класової переваги буржуазії над пролетаріатом. У 1904 р. в Одесі частина представників партії відкололася та виключила

³⁷² Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський. – К. : Діокор, 2002. – С. 50–58.

³⁷³ Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність / А. І. Павко. – К. : Іван Федоров, 1999. – 248 с.

положення про Палестину, почала називатися Сіоністсько-соціалістичною робітничою партією. Її члени вважали національну автономію недостатньою для вирішення єврейського питання та розширили вимоги до національного рівноправ'я. Інша частина партії об'єдналася в 1905 р. в Єврейську соціал-демократичну партію та проголосила створення національної автономії на базі самоврядування громад. Про розвиток самоврядування України або Півдня в програмних документах не йшлося, оскільки найбільш актуальною проблемою для них було вирішення національного питання³⁷⁴.

До політичної та культурної діяльності початку ХХ ст. підключилися й інші національні меншини південноукраїнського регіону. Активно заявили про свої позиції болгари, вірмени, греки, татари, турки, литовці та інші. Зокрема, греки утворили декілька громадських культурних організацій, які працювали в напрямку культурного їхнього культурного розвитку. Болгари заснували в Одесі культурний центр з розвитку національної самосвідомості. Турки й татари, як зазначала О. Ядловська, не утворювали ні власних партій, ані громадських організацій, хоча переслідувалися владою за будь-які збори.

Вірмени сформували власні політичні партії соціалістичного спрямування «Дашнакцутюн» і «Гнчак». Вони активно збирали кошти й відправляли на батьківщину, оскільки головною метою їхньої діяльності було здобуття незалежності Вірменії та повалення самодержавства. Активно діяли парторганізації в Криму та Одесі.

Представники грузинської національності, що компактно мешкали в Одесі, виступала за більш тісні економічні, торговельні та транспортні зв'язки з Грузією. Активні революційні виступи

³⁷⁴ Фомин В. М. Програмные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX в. – 1917 г.) : сборник документов / В. М. Фомин. – М. : ИНИОН РАН, 1996. – Вып. 1. – С. 93–105.

литовців відбувалися в межах Катеринославської губернії, де був сформований Литовський соціал-демократичний Союз³⁷⁵.

Отже, російські політичні сили країни висунули ідею трансформації самоврядування в бік демократизації та більшої самостійності, причому можливість перетворення муніципалітетів пов'язувалася з політичними змінами в суспільстві, у системі центральної державної влади. Суттєвим соціалістичні партії вважали надання широких виборчих прав. У самоврядуванні вони вбачали потужну силу, яка здатна провести суспільство шляхом розвитку буржуазного громадянського порядку з широкими повноваженнями місцевих громад з правом регіонального самовизначення різних національностей, що в межах південноукраїнського регіону було надто актуальним питанням. Вони планували провести різке розмежування між земським, обласним, міським і сільським самоврядуванням. До самоврядних проблем пропонували віднести весь спектр місцевих нестатків. Муніципалітети повинні були володіти такими самими повноваженнями, як і центральна влада, але в межах певних місцевостей, міст і сіл, а тому необхідний розподіл між місцевою законодавчою та виконавчою гілками. У їхніх судженнях, загалом, панувала позитивна оцінка діяльності дореволюційної моделі міського самоврядування, яке було потужним стимулом міських процесів.

Українські політичні партії на початку ХХ ст. виступали за національне, культурне та політичне самовизначення українського народу. Більшість із них бачили автономію українських земель у складі Російської федерації. Ідеї самостійності та незалежності української держави відстоювала лише УНП на чолі із М. Міхновським. У програмних документах українських партій містилося мало інформації з приводу розвитку самоврядних інститутів влади. Загалом визнавалася необхідність їхнього існування

³⁷⁵ Ядловська О. С. Партії та громадсько-політичні організації малочисельних етнічних груп на Півдні України в добу Центральної Ради / О. С. Ядловська // Чорноморський літопис. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ, 2013. – Вип. 8. – С. 43–46.

на основі автономії, децентралізації, виборності, територіальної приналежності, відповідальності перед судом, управління землями, господарством, освітою. Але взагалі питання розвитку самоврядування займали пропорційно меншу частину програмних вимог, оскільки більш актуальною проблемою було на той час вирішення майбутнього української держави. Українські політичні партії не давали чіткої та вичерпної відповіді на запитання: яким хочемо бачити власне самоврядування?

Партії та громадські організації національних меншин на території Півдня України до діяли досить активно, але не виявляли особливого бажання співпрацювати з українським національно-визвольним рухом. Самоврядування їх не цікавило, власну діяльність спрямовували на вирішення проблем національної ідентифікації, проголошення власних незалежних держав, культурного, економічного, торговельного розвитку.

Самодержавство не вживало серйозних заходів у муніципальній сфері, не відповідало на критику, вже не могло ефективно контролювати й впливати на суспільство.

Слід визнати, що до 1917 р. як на Півдні України, так і в державі ситуація в сфері міського самоврядування мала риси кризової. Громадськість і політичні партії вважали думську модель самоврядування не життєздатною, а тому наголошували на необхідності її реформувати. Органи громадського управління, існуючи понад 100 років, спочатку зіткнулися з проблемами самодіяльності, а згодом із браком громадської ініціативи. Але з часом громадськість усвідомила, які можливості надає самоврядування. Згодом народжувалися ідеї, які почали розглядати громадську діяльність на благо городян як важливу й актуальну для себе. Крім того, ускладнювалося життя в містах, бурхливо зростала кількість їхнього населення, багатобічними ставали інтереси й потреби міського співтовариства, яке все більше усвідомлювало себе як відмінне від російського.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. міським громадам ставало занадто тісно в рамках тих форм організації міського управління, які були встановлені й реформовані державою. Це проявилось у невідповідності муніципального виборчого права, ступені їхньої залежності від царської та адміністративної влади, рівня й темпів розвитку міського господарства, фінансових можливостей міських дум громадським очікуванням.

До початку 1917 р. криза дореволюційної системи міського самоврядування зовсім не означала, що сама обрана модель у результаті виявилася негативною або помилковою. Формування думської моделі міського самоврядування на Півдні України, на регіонально-індивідуальному рівні, пройшло тривалий історичний шлях. Підсумки діяльності муніципалітетів дійсно були приголомшливими, водночас їх можна оцінювати як суперечливі й неоднозначні. Міське самоврядування сприяло формуванню цивільної самосвідомості городян, уявлень про особистість, міської ідентичності, міського та регіонального патріотизму, спільності всіх жителів міста незалежно від їхнього соціального стану. Своєю чергою це надало, нехай і обмежену, можливість набути управлінський досвід, долучитися до влади та сформувати *«місцеву еліту»*. Однак збереження значних обмежень у виборчих правах, вузького цензового складу *«батьків міста»*, урізаної сфери компетенції й прав муніципалітетів гальмували й зводили нанівець ці позитивні моменти.

Фінансові підсумки діяльності були досить значними. Південь України став лідером у зростанні міських доходів. Однак порівняння успіхів міст Півдня України з досягненнями міст Заходу Європи було не на користь південноукраїнських. Водночаспоказники зростання були кращими й стабільнішими, ніж в інших регіонах російської держави.

Та модель громадського розвитку, в умовах якої відбувалася модернізація південноукраїнського регіону, для подальшого успішного руху й подолання проблем у рамках наявної системи

потребувала реформування. Громадськість об'єктивно була зацікавлена в посиленні свого впливу в органах міської влади з метою зорієнтувати муніципалітети на вирішення житлово-комунальних проблем, покращити умови побутового життя, особливо в окраїнних районах. Але думська модель самоврядування була ефективною для привілейованих, успішних станів суспільства. Саме для них були важливими і значущими цінності, які існували в самоврядуванні. Опозиція царській монархії в південноукраїнському суспільстві зміцнювалася за рахунок невдоволення міських станів ситуацією в муніципальному питанні. Але щоб її змінити, потрібно було проводити докорінні зміни в самоврядуванні, починаючи з моменту встановлення статусу міського самоврядування.

* * *

Отже, формування органів міського самоврядування часом не обмежувалося, а тому виявилось довгим і незавершеним. Для південноукраїнського регіону розбудова громадських інституцій в управлінні містами стала цілковито новим явищем. Тому на них покладалися складні завдання: за короткий час не тільки адаптуватися й перебрати важелі управління від військового командування, а й розробити необхідний комплекс заходів, спрямованих на організацію господарського розвитку міст. Статус самоврядування в різних містах визначався адміністративним значенням та індивідуальною готовністю кожного окремого міста отримати громадське управління. Переведення міст і муніципалітетів із одного статусу в інший мало індивідуальний характер, залежачи від регіональних особливостей і стану соціально-економічного розвитку. Тому для реалій Півдня України був вищим рівень зміни статусів, на відміну від інших територій імперії, в яких зміна статусів була доволі рідким явищем. Новим для муніципалітетів Півдня України виявилось ставлення військових до новоутворених цивільних інституцій, оскільки панували ідеї про те, що військові захопили цей регіон і повинні були ним управляти. Вони не доброзичливо ставилися до депутатів муніципалітетів, а

висловлювання на зразок «ничтожнейшие» ще були найменшою образою.

Протягом досліджуваного періоду відбулась еволюція формування органів міського самоврядування: самостійні одиниці кінця XVIII ст. – адміністративна опіка першої половини XIX ст. – громадське самоврядування 1870–1892 рр. – фінансово-буржуазні муніципалітети кінця XIX – початку XX ст.

Незважаючи на задекларованість урядової політики щодо підсилення саме міських станів у міському самоврядуванні та перетворення їх на господарів міського господарства, державній владі не вдалося повністю виконати це грандіозне завдання. Слід, звичайно, відзначити демократичність Жалуваної Грамоти 1785 р., оскільки більша кількість городян могла брати участь у виборах, однак це не перетворило міські стани на міських господарів. Політика подвійних стандартів імперського зразка не зруйнувала становості, військові ненавиділи міські стани й не бажали їм віддавати першість у цивільних справах. Зміни законодавства першої половини XIX ст. тільки зменшили права муніципалітетів і пропорційно збільшили повноваження адміністрації, перетворивши самоврядні одиниці на найнижчу інстанцію державної виконавчої влади. Тому підсилювались тенденції апатичності міських станів, серед яких виділялося купецтво. Реформа 1870 р. планувалася державою як виправлення помилок попереднього періоду, але начебто ліквідація становості в муніципалітетах призвела до формування розрядності та зменшення пропорційності у кількості виборців, що призвело до підсилення ролі фінансової буржуазії, а після 1892 р. виборчими правами міг скористатися менш як 1 % міського населення. Підсилення ролі дворянства в муніципалітетах Півдня України також не виправдалося.

У результаті на Півдні України не було завершено формування муніципалітетів та не набула поширення жодна з наявних теорій міського самоврядування. У новій Україні воно поєднувало риси бюрократизму, самостійності, родинної протекції, фінансових інтересів, державного контролю, міського патріотизму. Однак не слід

забувати про умови, у яких здійснювалися міські перетворення. По-перше, у Росії діяв монархічний принцип верховної влади, за якого народ був лише підданим, а тому й міське самоврядування повинно було виражати інтереси держави. По-друге, Росія того часу відрізнялася сильною бюрократичною системою. По-третє, міське самоврядування формувалося в аграрній країні з переважно сільським населенням і своєрідною міщанською організацією життя. Надії на формування дієвої системи муніципального самоврядування в дореволюційній Росії та Півдні України не справилися, а ідеї децентралізації зазнали краху. Відповідно громадськість не домоглася демократизації міського самоврядування, оскільки цей процес потребував глибокого реформування соціально-політичного ладу Росії загалом, що було неможливо в умовах існування царського самодержавства.

Сформовані в містах органи громадського самоврядування відповідали адміністративно-фінансовим завданням центральної влади, оскільки уряд їх створював із метою перекладення тягаря фінансових зобов'язань з центрального бюджету на місцеві. Формувати органи самоврядування повинно було міське населення, але права участі в них були надані не всім станам міських мешканців. Самоврядування не змогло стати лідером міських громад, оскільки не виражало інтереси більшості населення і було виведено з процесу розбудови громадянського суспільства.

2.3. Муніципальні діячі Півдня України: статус, образи, типологія поведінки

Для розгорнутого висвітлення історії південноукраїнського самоврядування важливе значення має аналіз людського фактору. Від людської діяльності залежить ставлення до тих або інших органів влади, міст і регіону. Саме представники муніципалітетів впливали на розвиток міст, їхній зовнішній вигляд, наявність інженерно-технічної інфраструктури; створювали життєвий простір для міського населення. Важливою є не тільки соціальна, релігійна та

професійна приналежність, а й рівні соціальної поведінки представників міського самоврядування Півдня України в досліджуваний час.

Усім співробітникам міського самоврядування після обрання необхідно було скласти присягу, за якою громадські обранці повинні бути гарантами певних духовних і етичних цінностей: чесності, працьовитості, благопристойності, тобто бути людьми «способнейшими и достойнешими». У цій присязі співробітники самоврядування обіцяли повністю підпорядковуватися самодержавному правлінню та виконувати настанови й інструкції вищих посадових осіб. Причому форма присяги для муніципальних діячів залишалася незмінною як у дореформену добу, так і в післяреформену. Представники міських громад складали присягу на вірність государю імператору й зобов'язувалися виконувати всі розпорядження вищого керівництва незалежно від посади підпорядкування, бути вірними до останньої краплі крові³⁷⁶ (див. Додаток А).

Присягою співробітники міських дум підписувалися під тим, що вони становили найнижчу посаду в державному управлінні країною, що не узгоджувалося із самоврядною теорією самоврядування, а було ближчим до державної теорії. Своєю чергою гласні (депутати) й інші співробітники міського самоврядування не були професіоналами в міському управлінні, термін їхньої роботи був обмежений депутатським мандатом. Однак вони відігравали важливу роль, задавали характер і спрямованість функціонування органів самоврядування, займали певне місце у формуванні норм і правил організації життєдіяльності співтовариства.

На практиці співробітники системи міського самоврядування південноукраїнського регіону по-різному розуміли власні завдання, що спричинило їх розподіл на кілька типів залежно від особистої поведінки на посаді та внеску у вирішення громадських проблем.

³⁷⁶ ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 52.

Представництво від шести міських розрядів у думах було неоднаковим. Від власне «міських обивателів» – один гласний; купецтва – три гласних (за кількістю гільдій); цехові ремісники обирали по одному гласному від кожного цеху; немісцеві й іноземці – по одному гласному від кожного стану; посадських від кожного району в містах; імениті громадяни – сім гласних від кожної з семи груп розряду.

Корпус співробітників муніципалітетів формувався лише з двох загонів – гласних (виборних представників міщан) і канцелярських працівників. Населення могло обирати лише депутатів.

Вибори на Півдні України зазвичай проходили спокійно, окрім декількох випадків: в Одесі в зв'язку зі скандалом через підміну голосів³⁷⁷ і в Херсоні³⁷⁸ в 1913 р. Багато виборів закінчувалися написанням заяв із проханням про звільнення з різних причин: за станом здоров'я; через відсутність самотійного торговельного стану або обтяження комерційними справами; незнання грамоти, оскільки були не освіченими. Підкреслимо, що останні заяви написані від першої особи, автори ж заявляють, що є неписемними. Можливо, таким чином вони банально бажали знайти привід, щоб уникнути громадських зобов'язань. Після кожних виборів у канцелярії генерал-губернаторів або губернаторів постійно звертались особи, які хотіли звільнитись від громадської «повинності», що було більше правилом, ніж винятком³⁷⁹. У всіх містах Півдня України траплялись випадки, коли депутати апатично ставилися до своїх обов'язків і писали заяви про звільнення або просто не ходили на засідання.

³⁷⁷ Письма избирателя к предстоящим городским выборам в Одессе. – Одесса : Типография А. Шульце, 1889. – 36 с.

³⁷⁸ Черемісін О. В. Вибори в Херсоні в 1913 р. / О. В. Черемісін // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С. 225–228.

³⁷⁹ ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1693. – Арк. 5–63; ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 34–89; ДАЗО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 369. – Арк. 123; Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 78. – Оп. 10. – Спр. 29. – 300 арк.

У російських губерніях імперії губернатори самі звільняли і міських голів, і гласних, а замість них призначали нових. До речі, саме призначали губернатори, а не переобирала громадськість. Тобто принцип виборності порушувався. У російських губерніях міськими головами, особливо в повітових і заштатних містах, призначалися губернські секретарі, як, наприклад, це було в Пензенській³⁸⁰, у Калузькій губерніях³⁸¹.

Становий склад усіх галузей міської влади прямо залежав від вектора соціально-економічного розвитку міст. Інтенсивне торговельне життя робило неминучим широку присутність купців у складі міської влади. Жалувана грамота й адміністративний розвиток міст визначали головні позиції представників купецтва в громадському управлінні.

Міське населення південноукраїнських міст неоднозначно ставилося до органів міського самоврядування і їхніх обранців, сприймаючи службу в муніципалітетах як важку повинність, особливо в період першої половини ХІХ ст. Проте саму систему самоврядування вони вважали необхідною та корисною для них же самих, що пояснюється громадським піднесенням середини ХІХ ст. На нашу думку, подібна ситуація була пов'язана з відсутністю у центральної влади виразної позиції стосовно структури, принципів і методів побудови органів громадського управління за одночасної відчуженості населення від державної влади й загальної до неї недовіри. Тобто держава не змогла визначитись з тим, що саме вона хоче від самоврядування. Натомість місцеві громади дали відповідь на це запитання. На їхній погляд, муніципалітети потрібні для поліпшення комунальних умов життя, соціальної сфери, утримання медичних і освітньо-культурних закладів. Центральна влада, натомість, зорієнтувала зусилля громадських управлінь на утримання державних інститутів влади, а інтереси міських мешканців стали

³⁸⁰ Памятная книжка Пензенской губернии на 1867 г. – Пенза : Тип. Губ. Правления, 1867. – С. 118.

³⁸¹ Памятная книжка Калужской губернии на 1874 г. – Калуга : Тип. Губ. Правления, 1874. – С. 36–74.

факультативним заняттям для муніципалітетів. Усі зміни в структурі та принципах роботи самоврядування відбувалися лише навколо кон'юнктурних питань у половинчастому вигляді, а коли громадське піднесення згасало, вони згорталися.

За досліджуваний період міцні позиції в складі міської влади міст Півдня України посідали представники купецького стану. Це пов'язано, по-перше, з посиленням станової переваги купецтва над іншими (представники обиралися від кожної гільдії окремо, а їх було три) та зміцненням економічних позицій купців; по-друге, з певною престижністю посади голови, створеною Жалуваною грамотою (головував як у розпорядчій, так і у виконавчій міській думі; бути обраним, здебільшого, мав шанс представник саме купецького стану, оскільки їх було більше кількісно, зазвичай, міським головою ставав представник першої або другої купецької гільдії). У більшості повітових і заштатних міст переважали представники міщанського стану. Ремісники були завжди в меншості серед обранців міських мешканців, а представники почесних громадян та інтелігенція були майже відсутні – становили одиничні приклади.

Для організації та діяльності міських управлінь наслідки обрання на посаду міського голови представників купецтва були різними. Приналежність до купецького стану керівника міської влади була чинником як негативним, так і позитивним для розвитку багатьох сторін міського життя. З одного боку, торговельно-промислова діяльність відволікала купця-голову від суспільної служби, а іноді й негативно позначалася на становищі окремих груп міського населення. З іншого – на відміну від чиновника, купець міг робити фінансові послуги місту, по-господарськи вирішувати проблеми поповнення бюджету й міського благоустрою, а міг всі можливості від посади обернути на власну користь і збагачення. Чиновництво, своєю чергою, могло віддати наказ на виконання не вигідних для самоврядування заходів. Наприклад, за міський кошт провести бал для дружини губернатора, або придбати квартири для співробітників державних установ, або збільшити фінансування військових офіцерів і поліції, знищити купецький бізнес у місті та інші. Особливої радості від здійснення такої діяльності у муніципальних діячів не було. Та,

зазвичай, доводилося виконувати, оскільки в законах зазначалося, що потрібно виконувати накази вищого керівництва, але не уточнювалося, до якої межі. Тому межу встановлювали самі чиновники та керівництво губернських адміністрацій.

Іноді представники громадськості йшли на конфлікти з чиновництвом. Могли довести власну правоту перед центральною владою й скасувати невідгідні розпорядження вищого керівництва губернії. Наприклад, у Херсоні та Єлисаветграді відстоювали заборону на закриття купецького бізнесу, виступали проти думки губернатора Херсонської губернії у вирішенні проблеми розвитку порту, в Одесі – проти корупційних схем градоначальника навколо винного відкupu та інше. Подібні прояви міської «фронди» мали найвищі показники саме в південноукраїнських містах. Наприклад, у Полтаві міські депутати двічі не погодилися з думкою губернатора. Їм конкретно пояснили, що вони на громадській роботі, а тому повинні займатися нею на громадських засадах, забрали всі кошти, нічого не залишивши на зарплати міським обранцям. Натомість на Півдні України такого не було. Тут депутати самі собі й зарплати встановлювали, і додаткові повинності на міщан покладали. Іноді міським мешканцям навіть доводилось від власних обранців захищатися³⁸².

Обраних зі складу гласних міських голів затверджував на посаді губернатор або міністр внутрішніх справ. Через міських голів встановлювалися взаємовідносини міського управління та губернської адміністрації. Скажімо, коли справа за рівності голосів не могла бути вирішена простим голосуванням, голоси міських голів були на користь її вирішення. Голови мали право призупинити виконання думою будь-якої постанови, якщо вбачали в ній порушення закону, а також передати її на вирішення генерал-губернатору чи губернатору. З термінових справ міські голови мали право приймати самостійні рішення і ставити до відома членів дум.

³⁸² ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1553. – Арк. 2–10; ДААРК. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 317. – Арк. 70–112; ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1579. – Арк. 2–14; ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 438. – Арк. 2–50.

Нарівні з гласними міським головам надавалося право вносити в думи ті чи інші пропозиції. Вони попередньо затверджували доповіді, що вносилися на слухання, а також були відповідальними за передання їх до друку³⁸³.

За соціальною ознакою в містах Херсонської губернії до 1870 р. міцні позиції займали купці в Одесі, Херсоні, Миколаєві, Єлисаветграді, Новомиргороді, Сімферополі, Севастополі, Маріуполі. Переважно це були купці другої гільдії, купці першої гільдії займали, в основному, керівні посади (міські голови, їх заступники). Міщани також були представлені, але в незначній кількості. Ремісники та почесні громадяни в міських думах були у меншості та займалися канцелярською роботою на посадах письмоводителів, архіваріусів, столоначальників тощо. В інших повітових і заштатних містах губернії: Олександрії, Бобринці, Ольвіополі, Новогеоргіївську, Григоріополі, Овідіополі, Бериславі та Очакові в міському самоврядуванні більшість була за міщанським станом і посадськими. Натомість купецтво, ремісники та інші стани у громадському управлінні мали незначне представництво³⁸⁴.

Після 1870 р. міцні позиції в муніципалітетах Херсонської губернії зайняли представники фінансової буржуазії та купецтва. Другорядну роль відігравали міщани, дворяни та православне духівництво. В абсолютній меншості виявилось представництво осіб інтелігентних професій: лікарів і вчителів³⁸⁵.

³⁸³ Черемисин А. В. Органы самоуправления Южной Украины в конце XVIII – начале XX веков: между народным представительством и государственной властью / А. В. Черемисин // Science and education a new dimension, 2 (3), issue: 18, 2014, P. 50–54.

³⁸⁴ Списки населенных мест Российской империи / сост. Л. Майковым / Херсонская губерния по сведениям на 1859 г. – СПб. : Типография центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1868. – Т. XLVII. – С. 25–281; Путеводитель и адрес-календарь города Николаева на 1869 г. – Николаев : Типография управления николаевского порта Е. С. Павловского, 1869. – С. 34–109; Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон : Типография губернского правления, 1896. – С. 25–288; Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1863. – С. 34–693.

³⁸⁵ Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – С. 15–176; Памятная книжка Херсонской губернии на

У міському самоврядуванні Катеринославської губернії до реформи 1870 р. перші позиції займали представники купецьких станів, але в абсолютній меншості міст: Катеринославі та Маріуполі, які виділялися з-поміж інших інтенсивними торговельними зв'язками. В Олександрівську було майже рівне представництво купецтва та міщанства. У Верхньодніпровську, Новомосковську, Павлограді, Бахмуті в муніципалітетах спостерігалось переважання міщанського стану, оскільки зазначені міста вели переважно сільський спосіб життя і жили за рахунок сільського господарства³⁸⁶.

Після 1870 р. картина в соціальному представництві кардинально змінюється. Соціальна стратифікація міського самоврядування стає більш рівнозначною в усіх містах Катеринославської губернії, оскільки симетрично майже в рівних частках представлені фінансова буржуазія, купецтво, міщанство, дворянство, почесні громадяни (переважно особисті), землеміри, лікарі, вчителі, хіміки. Таким чином, міське представництво Катеринославської губернії було більш різноманітним, ніж у містах Херсонської губернії³⁸⁷.

1911 г. / под ред. А. А. Золотарева. – Херсон : Типография Херсонского губернского правления, 1911. – Ч. 1. – С. 34–89; Адрес-календарь и справочная книжка всего города Николаева на 1912 г. – Николаев : Тип. «Трудовая газета», 1911. – С. 56–147; Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 г. – Херсон : Типография Херсонского губернского правления, 1914. – С. 134–319; Исторический очерк г. Елисаветграда / сост. А. Н. Пашутин. – Елисаветград : Лито-Тип. Бр. Шполинских, 1897. – С. 34–209.

³⁸⁶ Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. В. Павлович. – СПб. : Тип. департамента генерального штаба, 1862. – С. 267–390; Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. центрального статистического комитета МВД, 1863. – Т. XIII. – С. 25–188; Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – С. 15–176; Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1859. – С. 67–174; Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1864 г. – Екатеринослав : Тип. Я. Чаусского, 1860. – С. 124–288; Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1867 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1866. – С. 104–326.

³⁸⁷ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1889 г. / сост. Н. С. Быстрицкий. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1889. – 622 с.; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1895 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского

У міському самоврядуванні Таврійської губернії, як у дореформену, так і в післяреформену добу, міцні позиції в представництві місцевого населення займали купці (переважно другої гільдії) та міщани. Зміни в законодавстві не внесли суттєвих доповнень у соціальній стратифікації. У меншості перебували ремісники, почесні громадяни та представники інтелігентних професій³⁸⁸.

Міське самоврядування південноукраїнських губерній було багатонаціональним за своїм складом. За етнічним представництвом в громадських установах були поляки, румуни, французи, греки, вірмени, татари, євреї, перехрещені євреї, німці та інші. Та найбільшу частку становили росіяни та українці.

За даними перепису 1897 р. можна вирахувати кількість представників громадськості за національною ознакою (див. додаток П). Зокрема, у міському самоврядуванні Херсонської губернії переважали росіяни, українці становили другу етнічну групу в муніципалітетах. У Бериславі нараховувалося 10 % росіян і 83,3 % українців; Александрія була представлена 35 % росіян і 58,8 % українців; Очаків, Маяки, Ольвіополь були українізовані на 55,6 % проти 44 % росіян; Бобринець мав один з найбільших відсотків українського представництва в муніципалітеті – 61,9 %.

губернского правления, 1894. – 318 с.; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1911 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1911. – 434 с.; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1912 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1912. – 428 с.

³⁸⁸ Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – 176 с.; Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния / сост. М. Равесский. – СПб. : Типография МВД, 1865. – Т. XLI. – 200 с.; Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г. / под ред. К. В. Ханацкого. – Симферополь : Тип. таврического губернского правления, 1867. – 657 с.; Карманный календарь Таврической губернии на 1869 г. – Симферополь : Тип. таврического губернского правления, 1868. – 171 с.; Памятная книжка Таврической губернии на 1889 г. / под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Тип. «Крым», 1888. – 697 с.; Адрес-календарь служащим в Таврической губернии на 1915 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1915. – 314 с.

Ананьєв показав майже однакове представництво українського (35 %) та російського (41,6 %) етносів із невеличкою перевагою росіян. Приблизно такі самі результати були у Вознесенську: росіян – 42,8 %, українців – 38,1 %.

Найбільш русифікованими муніципалітети виявилися в Херсоні – 75,4 %, Миколаєві – 90,4 %, Новогеоргіївську 63,3 % Овідіополі – 63,3 %, Новомиргороді – 95,6 %, Єлисаветграді – 59,8 %, Одесі – 72,8 %.

Попри те, що в містах Півдня України єврейське населення становило одну з найбільших етнічних груп, у міському самоврядуванні вони брали участь дуже слабо. Найбільшим представництвом від євреїв могла пишатися лише Одеса з кількістю в 6,4 %, а найменше – в Миколаєві – 0,6 %. У Херсоні було обрано до складу громадських установ 1,5 %, а Єлисаветграді – 2,9 %. Румуни переважно обиралися в двох містах – Ананьєві (6,5 %) та Бобринці (4,8 %).

Поляки показали найбільшу активність у самоврядуванні в Херсоні (8,4 %), Миколаєві (7,4 %), Ананьєві (15,6 %), Єлисаветграді (7,8 %), Бобринці (4,8 %), Вознесенську (9,5 %), Одесі (8,7 %) та Овідіополі (9 %) ³⁸⁹.

Таким чином, у більшості з семи міст Херсонської губернії в муніципалітетах переважали росіяни. У шести громадських установах переважало українське населення. У двох містах у громадських установах нараховувалася майже рівна кількість українців і росіян із невеличким переважанням останніх. Поляки були достатньо широко представлені у 8 містах губернії, а румуни – в двох. Євреї були в абсолютній меншості в усіх самоврядних структурах.

У 4 містах Катеринославської губернії більшість становили представники російської національності: в Катеринославі (63 %), Маріуполі (67,8 %), Павлограді (64,6 %) та Луганську (83,3 %).

³⁸⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLVII. – С. 216–273.

Багато з них брали участь ще в Кримській війні. Інші національності майже не обиралися. Найбільш компактним представництвом греків міг пишатися Маріуполь (14,3 %). Євреї активно обиралися в 5 містах губернії. Найвищий показник мав Катеринослав – 13 %, а найменший – Новомосковську (3 %). У Павлограді обиралося 6,25 % від євреїв, а в Олександрівську та Бахмуті – близько 4 %.

Перевага українців у муніципалітетах спостерігалася в чотирьох містах губернії. В Олександрівську – 58 %, Бахмуті – 68,9 %, Верхньодніпровську – 60,7 %, Новомосковську – 53 %.

Лише одне місто губернії мало рівне представництво українців та росіян – Слов'яносербськ³⁹⁰.

Таким чином, у Катеринославській губернії було майже рівне представництво українців та росіян в органах міського самоврядування. Чотири муніципалітети були з перевагою росіян, чотири – українців та один із рівним представництвом. Це відповідало розподілу населення в губернії за національною ознакою. Відповідно простежувалась тенденція: якої національності більше представників у районі, такої ж у складі муніципалітетів.

У містах Таврійської губернії більшість становили представники російської національності: в Сімферополі (71,6 %), Керчі (84,3 %), Карасубазарі (42 %), Бердянську (67,9 %), Ногайську (85,7 %), Олешках (91,3 %), Євпаторії (63 %), Мелітополі (76,9 %), Перекопі (77,8 %), Ялті (82,7 %), Феодосії (69,2 %), Старому Криму (80 %).

Українці в більшості були тільки в самоврядуванні Оріхова (81,8 %). В інших містах губернії вони, звичайно, обиралися, але в мізерній кількості – по всіх містах від 2 до 10 %. Тобто конкуренцію росіянам скласти не могли. Найбільше українців увійшло до складу муніципалітетів у Бердянську (21,5 %), Ногайську (14,3 %), Мелітополі (13,5 %).

У повітових і заштатних містах багато було представників татарської національності. Причому спостерігалася така тенденція:

³⁹⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XIII. – С. 190–256.

чим меншим було місто за адміністративним статусом, тим більшим був відсоток представництва кримськотатарського населення. Зокрема, у Бахчисараї було 70,5 % представників від татар. У Карасубазарі – 31,5 %, Євпаторії – 15,2 %, Перекопі – 11,1 %, Феодосії – 5,7 %, Сімферополі – 5,5 %. У материковій частині Таврійської губернії більшість становили представники росіяни, татар тут майже не було³⁹¹.

³⁹¹ Адрес-календарь служащим в Таврической губернии на 1915 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1915. – С. 34–314; Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – С. 15–176; Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния / сост. М. Равесский. – СПб. : Типография МВД, 1865. – Т. ХLI. – С. 25–200; Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г. / под ред. К. В. Ханацкого. – Симферополь : Тип. таврического губернского правления, 1867. – С. 96–257; Карманный календарь Таврической губернии на 1869 г. – Симферополь : Тип. таврического губернского правления, 1868. – С. 34–71; Памятная книжка Таврической губернии на 1889 г. / под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Тип. «Крым», 1888. – С. 134–397; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1889 г. / сост. Н. С. Быстрицкий. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1889. – С. 141–322; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1895 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1894. – С. 56–218; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1911 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1911. – С. 56–234; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1912 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1912. – С. 89–228; Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. В. Павлович. – СПб. : Тип. департамента генерального штаба, 1862. – С. 134–171; Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. центрального статистического комитета МВД, 1863. – Т. ХIII. – С. 15–188; Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – С. 25–176; Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1859. – С. 87–174; Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1864 г. – Екатеринослав : Тип. Я. Чаусского, 1860. – С. 141–288; Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1867 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1866. – С. 121–326; Списки населенных мест Российской империи. Херсонская губерния по сведениям на 1859 г. / сост. Л. Майковым / – СПб. : Типография центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1868. – Т. XLVII. – С. 15–281; Путеводитель и адрес-календарь города Николаева на 1869 г. – Николаев : Типография управления николаевского порта Е. С. Павловского, 1869. – С. 59–79; Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон : Типография губернского правления, 1896. – С. 25–288; Городские поселения в

Представники від єврейського етносу були в меншості. У різних містах обиралося від 2 до 10 %. Депутати від вірмен, греків, німців та інших мали від 2 до 4 %³⁹².

Таким чином, у більшості муніципалітетів Таврійської губернії переважали представники російської національності. Мізерною була участь у самоврядуванні українського, єврейського, вірменського, грецького та інших народів. Зокрема, українці були в більшості в одному місті й в одному татарі.

За релігійною ознакою в міському самоврядуванні брали участь переважно християни православної конфесії як у дореформену, так і післяреформену добу. Євреям дозволено було обиратись в органи громадського управління лише після 1870 р., але до цього часу вони могли потрапити до міського самоврядування шляхом хрещення. Після 1870 р. євреї обиралися до складу міських дум, але їхнє представництво було значним лише в Одесі. В інших містах Півдня України вони були в меншості: від 2–3 до 10 осіб залежно від статусу міста. У частині міст регіону вони взагалі були відсутні. Представники мусульманської конфесії були учасниками міського самоврядування здебільшого на території Кримського півострова залежно від функціональності зайнятості міста. У військово-адміністративних містах їхня кількість була не значною, а взаштатних пропорційно збільшувалася³⁹³. Труднощі в поділі

Российской империи. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1863. – С. 131–293; Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 г. / под ред. А. А. Золотарева. – Херсон : Типография Херсонского губернского правления, 1911. – Ч. 1. – С. 56–189; Адрес-календарь и справочная книжка всего города Николаева на 1912 г. – Николаев : Тип. «Трудовая газета», 1911. – С. 45–147; Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 г. – Херсон : Типография Херсонского губернского правления, 1914. – С. 89–319; Исторический очерк г. Елисаветграда / сост. А. Н. Пашутин. – Елисаветград : Лито-Тип. Бр. Шполинских, 1897. – С. 89–209.

³⁹² Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLI. – С. 190–256.

³⁹³ Адрес-календарь служащим в Таврической губернии на 1915 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1915. – С. 34–314; Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – С. 15–176; Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния / сост. М. Равеский. – СПб. : Типография МВД, 1865. – Т. XLI. – С. 25–200; Памятная книжка Таврической

представників міського самоврядування за конфесійною ознакою виявились у специфіці джерельної бази, в якій майже ніколи не зазначалася релігійна приналежність, тому неможливо поділити відсотковість представництва християн на греко-католиків, католиків, православних, протестантів.

губернии на 1867 г. / под ред. К. В. Ханацкого. – Симферополь : Тип. таврического губернского правления, 1867. – С. 96–257; Карманный календарь Таврической губернии на 1869 г. – Симферополь : Тип. таврического губернского правления, 1868. – С. 34–71; Памятная книжка Таврической губернии на 1889 г. / под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Тип. «Крым», 1888. – С. 134–397; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1889 г. / сост. Н. С. Быстрицкий. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1889. – С. 141–322; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1895 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1894. – С. 56–218; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1911 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1911. – С. 56–234; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1912 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1912. – С. 89–228; Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. В. Павлович. – СПб. : Тип. департамента генерального штаба, 1862. – С. 134–171; Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. центрального статистического комитета МВД, 1863. – Т. XIII. – С. 15–188; Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – С. 25–176; Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1859. – С. 87–174; Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1864 г. – Екатеринослав : Тип. Я. Чаусского, 1860. – С. 141–288; Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1867 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1866. – С. 121–326; Списки населенных мест Российской империи. Херсонская губерния по сведениям на 1859 г. / сост. Л. Майковым. – СПб. : Типография центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1868. – Т. XLVII. – С. 15–281; Путеводитель и адрес-календарь города Николаева на 1869 г. – Николаев : Типография управления николаевского порта Е. С. Павловского, 1869. – С. 59–79; Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон : Типография губернского правления, 1896. – С. 25–288; Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1863. – С. 131–293; Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 г. / под ред. А. А. Золотарева. – Херсон : Типография Херсонского губернского правления, 1911. – Ч. 1. – С. 56–189; Адрес-календарь и справочная книжка всего города Николаева на 1912 г. – Николаев : Тип. «Трудовая газета», 1911. – С. 45–147; Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 г. – Херсон : Типография Херсонского губернского правления, 1914. – С. 89–319; Исторический очерк г. Елисаветграда / сост. А. Н. Пашутин. – Елисаветград : Лито-Тип. Бр. Шполинских, 1897. – С. 89–209.

Найбільш поширеною на території Півдня України протягом досліджуваного періоду була поведінкова модель діячів міського самоврядування, яку автор назвав «егоцентричною». Це поведінкова модель, яка виражалася в проявах конфліктності представників міських обранців, у ненормативному (апатичному, байдужому) ставленні до покладених громадських обов'язків, що виражалось в написанні скарг один на одного, відсутністю на робочих місцях або у деструктивних (вихід за межі наявних норм, правил поведінки, посадових інструкцій), дисфункціональних (некомпетентність, нецільове використання бюджетних коштів, безграмотність) та індивідуально-цільовими (обкладення подвійними та потрійними повинностями міського населення, продаж громадського майна та інтереси особистого збагачення) формами поведінки. У багатьох представників виникало невдоволення від громадських обов'язків із різних причин: низькі прибутки, неможливість займатися власним бізнесом, недосконалість законодавства, низька громадська оцінка. Стимулом до здійснення діяльності виступав лише матеріальний інтерес. Тим більше, що депутати використовували міський бюджет для власного забезпечення (стаття «утримання органів громадського управління»), на що йшло 10 %.

Були відомі й інші методи збагачення. Наприклад, шляхом установа додаткових податків і повинностей для міського населення, збори яких оминали міські кошториси й потрапляли напряму до кишень муніципальних діячів. Також поширеним явищем у містах регіону було подвійне та потрійне оподаткування, тобто підвищення вже наявних податків. Вирізнялись діячі у своїй діяльності казнокрадством і нецільовим використанням громадських грошей. Зокрема, відомий випадок, коли двоє співробітників самоврядування списали з міського бюджету 3 528 руб.³⁹⁴ нібито на користь наказу громадського нагляду, але використали їх на власні потреби, за що Херсонським судом були покарані на кілька років

³⁹⁴ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1391. – Арк. 1–5.

виправних робіт. Цим самим міські діячі намагалися зберігати зовнішній благопристойний вигляд, відповідно всіляко приховували результати власної діяльності, а тих, хто виводив їх на чисту воду, різними засобами підставляли та розоряли, знищували торговельні лавки й інше.

Натомість працьовитий міський представник виступав в образі жертвовного ягняти, коли егоцентристи всіма засобами намагалися усунути його від участі в управлінні громадськими інтересами. Наприклад, міського голову Одеси в 1796 р. у прямому сенсі били лицем об стіл, щоб самотійно не займався громадськими справами міста³⁹⁵, а співробітники одеського самоврядування, купці П. Варватов і О. Сапожников, були ув'язнені й жорстоко побиті поліцейськими за те, що написали в сенат скаргу на неправомірні дії міського голову та градоначальника в справі винного відкупу³⁹⁶. Сімферопольський голова ремісничої управи Діюшанд жорстоко бив тих, хто писав скарги на нього, що брав хабарі й більше нічого не робив³⁹⁷. Загалом діяльність на громадських посадах представників «еґоцентричного» образу муніципалів жодної користі для громадськості та держави не приносила, оскільки була сконцентрована тільки на власному збагаченні.

Поширеним явищем була маніпуляція міською земельною власністю у співробітництві з поліцією майже в усіх містах південноукраїнського регіону. Наприклад, міщанам здавали в оренду міські землі на рік, а після того, як ті вирощували врожай, міські депутати приходили й за допомогою поліції відбирали врожай у міщан і продавали, а отримані гроші привласнювали³⁹⁸. Наприклад, однією з перших є скарга херсонських міщан і купців на незаконну діяльність депутатів міського самоврядування в 1797–1798 рр.³⁹⁹.

³⁹⁵ Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 гг. / А. Орлов. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1885. – С. 8–10.

³⁹⁶ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1553. – Арк. 2–10.

³⁹⁷ ДААРК. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 317. – Арк. 70–112.

³⁹⁸ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1579. – Арк. 2–14.

³⁹⁹ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 438. – Арк. 2–50.

Вона була адресована для розгляду імператору Павлу І. Виразником інтересів херсонських мешканців став міщанин Щека, який і привіз до Санкт-Петербурга пакет із 29 документів. Можливо, він і зміг би довести свою правоту, але сам убив з рушниці чергового офіцера в Ордонанз-Гаузі з метою привернути до себе увагу імператора, оскільки нікому більше не хотів розповідати подробиці справи. Увагу він, звичайно, привернув і за наказом імператора був засуджений у Санкт-Петербурзі палатою суду та розправи першого департаменту 27 червня 1800 р., а 5 липня помер і був похований на Волковському кладовищі. Лише після цього в Сенаті почали розглядати по суті документи, які він привіз із собою.

Цими документами херсонські купці та міщани засвідчували, що міська дума разом із магістратом занадто обтяжують громадськість незаконними поборами та податками невідомо, на які витрати, від 20 до 30 руб. із кожного. Одночасно з цим міське самоврядування разом із городничим Зоріним відбирали кожного року врожай зерна в міщан. Неодноразово міські громади звертались зі скаргами до Новоросійського губернського правління (в березні 1798 р. та 15 червня 1798 р.). Однак воно так і не розглянуло цю справу, хоча на городничого Зоріна був накладений штраф у розмірі 25 руб. (який він так і не сплатив), а міщанина Щеку двічі за скарги притягували в Херсоні до відповідальності й саджали до в'язниці, де з ним обходились досить жорстоко. Перший раз він був засуджений до публічного покарання батогом, а другий – опинився за ґратами. Херсонські міщани та купці написали нову скаргу до губернського правління, в якій засвідчували жорстоке ставлення до Щеки. Правління вимагало пояснень від магістрату та городничого, але не дочекалось, хоча Щеку випустили з-під варти. Розуміючи, що на місцевому рівні справедливості не домогтися, міщанина Щеку обрали повіреним від херсонських міщан і купців, які надали йому паспорт чорноморського козака Самодіна, і відрядили «шукати правди» до Санкт-Петербурга.

Вже в 1801 р. сенат виніс свою постанову про те, що міські побори та податки, встановлені херсонським самоврядуванням, є незаконними, та скасував їх, члени магістрату були усунені від діяльності, а магістрат зобов'язали робити викладки міських податків за погодженням із городянами.

Інші скарги на представників міської влади мали комерційний характер і розглядалися палатою цивільного суду в Херсоні та комерційним судом Одеси, а центральний уряд не звертав на них увагу. Вироки були не обтяжливі, на відповідачів накладали лише незначні грошові стягнення або зобов'язували зробити певні поступки на користь позивача.

Загалом подібні випадки були поодинокими й у загальному контексті лише призводили до зростання контролю з боку адміністративних установ. З початку ХІХ ст. можна вже говорити й про зловживання з боку губернаторів.

Зловживання чиновництва були настільки відкриті, що про це зазначав Павло І у власному указі. Зокрема, перераховував випадки, коли поліція збирає подвійні та потрійні податки з одного майна саме найбільш бідної частини міського населення.

Корупція, хабарництво та бюрократія розцвіли навіть в більших розмірах, ніж у старих регіонах.

Таким чином, модернізація й «нове життя» не усунули негативних явищ минулого – корупцію та хабарництво. У новому житті Півдня України вони набули нових форм і масштабів. Проблема корумпованості міського самоврядування Півдня залишається недостатньо вивченою через незадовільний стан джерельної бази. Збереглося не дуже багато формулярних списків громадських обранців. У списках була спеціальна графа, в якій зазначалося, чи бере людина хабарі. У деяких ця графа не була заповнена, а в інших залишився запис, що хабарів не брав. У життєписах муніципальних діячів є певні згадки про подібні явища. Збереглися поодинокі скарги, в яких значилося, депутати й канцеляристи хабарі беруть, і в дуже великих розмірах. Тих, хто

хабарі відмовляється давати, ув'язнюють, жорстоко б'ють та ставляться до них, як до кримінальних злочинців. Виникає питання: за що можна було брати хабарі в самоврядуванні. Широкі можливості для цього відкривалися під час приписування до міських станів, видачі торгових посвідчень, перевірки правильності ведення торгівлі, здачі в оренду міського майна, проведення будівельно-ремонтних робіт тощо. Враховуючи свідчення сучасників про те, що обіг документації в муніципалітетах ішов дуже повільно, можна вважати цілком вірогідним, що хабарництво в самоврядуванні було цілком буденним явищем.

Особливо корумпованість розквітала під час здачі в оренду земельних угідь. Завершувалося це продажем зовсім іншим людям. Дуже поширеним було явище самозахоплення міських земель: після цього можна було не сплачувати податок та «добровільні внески».

Про рівень корумпованості можуть свідчити приклади винного відкупу в Одесі. У 1818–1819 рр. декілька депутатів міського самоврядування (77 підписів) поскаржилися в Сенат на те, що міський голова та градоначальник утворили союз, завдяки якому розподіляють винний відкуп тому, хто більше їм заплатить (хоча за правилами винний відкуп повинен був віддаватися на відкритих торгах), витрачають величезні кошти з міського бюджету на власні потреби. За підрахунками, вони не відзвітувалися про витрату 400 тис. руб., створивши при цьому керівництво міської думи з осіб *«им благодетельствованных»*. А тих, хто з ними не погоджується, саджають у в'язницю, там жорстоко виховують і вимагають сплачувати більше податків. Таким чином із місцевого купецтва змогли вибити додаткових 200 тис. руб.

Ці скарги градоначальник пояснював дуже просто: *«... все делается по закону, деньги употребляются на нужды граждан, все налоги уравнительные, а кого в тюрьму сажают то за убийство и преступления»*⁴⁰⁰. Начебто вказані дії – ні що інше, як міська змова

⁴⁰⁰ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 952. – Арк. 10–60.

проти нього, що є зацікавлені особи в міському самоврядуванні, які хочуть захопити відкуп і влаштувати в місті вільну торгівлю горілкою з власних виробництв. У такому випадку буде страждати від недоборів міський бюджет, а тому умови винного відкупу повинні залишатись незмінними.

У відповідь депутати Одеси вимагали від Сенату докладно вивчити суть справи та змусити градоначальника знайти інші засоби заробляти гроші, *«чтобы купцы города свободно допускались к торгам по винному откупу и чтобы градоначальник делал это открыто»*.

Градоначальник не міг зрозуміти дій одеського купецтва, оскільки вони особисто завдячували йому за проведення винного відкупу, а тепер насмілилися на нього скаржитись *«потому что хотят откупом завладесть плохие люди которые принесут много вреда, и выгоду от продажи приобретут фабрики, а не город»*⁴⁰¹.

Резолюція Сенату по справі була винесена 28 жовтня 1819 р.: винний відкуп залишити без змін, контракт із відкупщиками визнати законним. Заступаючись за громадськість Одеси, сенат наказав градоначальнику не обтяжувати бідних мешканців, проводити наступного разу відкуп відкрито, а прибутки від нього віддавати в бюджет для складання загального капіталу.

Не задовольнившись рішеннями, купці Павло Варваров і Осип Сапожников подали скарги на поліцейстерів міста за завдані незаконні образи, оскільки їх не допускали до участі у винному відкупі, ув'язнили, а від квартальних офіцерів вони зазнали тілесних побоїв дубинками. У результаті офіцерів поліції справедливо покарали. Резолюція Сенату по справі – *«не чинить обиды одесским купцам»*.

Міському самоврядуванню вдалося домогтися певної рівноваги у відносинах із громадськістю та градоначальником, довести, що не всі дії адміністративної влади громадськістю сприймаються позитивно, що можна цілком законно довести власну правоту й не

⁴⁰¹ Там само.

завжди виконувати розпорядження *«высшего начальства»*. Показовим було негативне ставлення до міського самоврядування з боку генерал-губернатора, цивільного губернатора, віце-губернатора, навіть градоначальника міста. Можна припустити, що в цих випадках градоначальник діяв за прямими вказівками Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора.

Відзначився і Д. Кортаці – міський голова Одеси, котрий зовсім не володів російською мовою, на документах розписувався французькою. Він прославився корупційною схемою із закупівлі щєбня. У результаті був засуджений, що стало доказом того, що нове життя поєднувалося зі старою системою російської бюрократії. Також на хабарі у розмірі 1 тис. руб. піймався градоначальник А. Казначеев, але видав це за допомогу бідним Одеси на великі свята. Також до його творчості належить ревізія кошторисів комерційного суду та наказу громадського нагляду. Справа в тому, що коли проходили ревізії, касири переводили кошти з однієї установи до іншої, тому все було правильно. Градоначальник А. Казначеев розкрив цю схему, й виявилась нестача декількох десятків тисяч рублів. Але справа залишилась нерозкритою, оскільки касир помер (у місті він користувався доброю репутацією чесної людини), а більше ніхто інформацією не володів⁴⁰².

Адміністрація Миколи I крізь пальці дивилася на зловживання губернаторів, поліції, військових і поширювала девіз «у нас все обстоит благополучно». Урешті-решт, уряд змушений був вжити певних заходів для припинення адміністративних зловживань, але вони не виправили загальної ситуації. Наприклад, перша скарга на діяльність адміністративного правління Херсонської губернії датована 1815 р. і адресована Сенату з проханням розібратись у цій справі. Іван Ліненко, григоріопольський предводитель дворянства, скаржився на віце-губернатора Херсонської губернії Калагеоргія за незаконне усунення від посади. І. Ліненко розповідав про безліч

⁴⁰² Чижевич О. Город Одесса и одесское общество в 1837–1877 годах / О. Чижевич // Из прошлого Одессы : сборник статей. – Одесса : Тип. Л. Кирхиер, 1894. – С. 26–28, 32.

випадків із зловживанням владними повноваженнями⁴⁰³. До того, як поскаржитись Сенату, І. Ліненко просив губернське правління розібратись у цій справі, але це йому не допомогло. Виявилось, що віце-губернатор не сприймає як повноважну інституцію губернське правління і рішення колегіального органу не є для нього авторитетними, і він сам особисто ухвалює всі постанови. Залишилось лише здогадуватись, як віце-губернатор ставився до органів міського самоврядування, якщо навіть не збирався брати до уваги рішення колегіального органу адміністративного управління і перетворив його разом із губернатором на слухняний комітет. У результаті І. Ліненка звільнили з посади⁴⁰⁴.

Ситуація повторилась через деякий час, коли в 1818 р. Єлисаветградський предводитель дворянства Абертасов скаржився в сенат на губернатора Херсонської губернії за те, що останній незаконно усунув його з посади. Предводитель дворянства звинувачував губернатора в тому, що він зловживає посадовими правами⁴⁰⁵. Після того, як губернатору стало відомо про зміст скарги, він викликав до себе Абертасова і досить довго (на 6 аркушах у справі) доводив йому, мовляв, якщо не вгамується й не перестане скаржитися, то зробить дуже погано як для себе, так і для міста. У результаті після розгляду справи губернатор в Єлисаветграді збільшив міські й земські повинності вдвічі, усунув Абертасова з посади, а Сенату пояснив, що ці збори потрібні на благоустрій міста й богоугодних закладів (інвалідних і сирітських будинків). Таким чином було продемонстровано, що міськими та становими справами тепер будуть займатися не органи самоврядування, а особисто губернатор.

⁴⁰³ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 864. – Арк. 1–6.

⁴⁰⁴ Черемісін О. В. Взаємовідносини органів громадського управління з губернською адміністрацією Херсонщини в кінці XVIII – 70-х рр. XIX ст. / О. В. Черемісін // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць. – Черкаси : Видавництво Черкаський ДНУ. – 2007. – Вип. 3. – С. 204–209.

⁴⁰⁵ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 903. – Арк. 2–21.

Були відомі й такі випадки, коли управлінням Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора звільнялись працівники одеського магістрату. Так було з секретарем Міщенком. Його в 1828 р. усунули за незаконні дії (зарахування до списків одеських міщан іноземців і біглих каторжників), але він відпрацював власні помилки й був поновлений на посаді⁴⁰⁶.

Були й інші скарги на представників адміністративного управління, одних чиновників на інших, але вони вже не отримували резонансу ні серед громадськості, ні серед центральної влади. Грошей у муніципалітетах майже ні на що не вистачало, про що депутати постійно писали до уряду скарги, які залишалися без відповіді.

Цілковито зрозуміло, що в цих умовах у середовищі міських громад поширювалися негативні тенденції. Розвиток станового самоврядування виключав можливість діяльності широкої громадськості. У кожного стану був власний інтерес, тому ніхто не хотів витратити власні кошти на задоволення потреб інших. Зокрема, якщо ремісничі управи прийняли рішення не сплачувати щорічні податки до міських бюджетів, то вони і не сплачували, а ремісники в Таврійській губернії ще й встигали зловживаннями займатися, чим немало здивували санкт-петербурзьку комісію з міських справ. Багато ініціатив про фінансову допомогу не знаходили в міських думах підтримки й не виконувалися. У депутатському середовищі визріли й поширилися ідеї про те, що такі якості характеру, як чесність, порядність, відповідальність, піклування про добробут людей, є негативними для працівника муніципалітету. Наприклад, саме за такі якості характеру постійно дорікали одеському міському голові Н. Новосельському⁴⁰⁷.

У середовищі міських громад поширювався свого роду соціальний протест проти виконання громадських обов'язків,

⁴⁰⁶ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1369. – Арк. 2–22.

⁴⁰⁷ Обзор деятельности бывшего одесского городского головы Н. А. Новосельского. – Одесса : Типография А. Шульце, 1880. – С. 2–36.

покладених на індивіда, громадська служба вважалася непривабливою, і прохання про самовідвід рідко коли не задовольнялися. Городяни часто скаржились на обтяжливість служби, великі грошові витрати й кількість різноманітних поборів. Після реформи 1870 р. депутати міських дум дещо змінили тактику та стратегію власного збагачення за допомогою поширення в містах модернізаційних нововведень: водогону, асенізації, електрифікації тощо. Оскільки до міського самоврядування обиралися особисті домовласники, то, прокладаючи в центральних районах міст інженерно-технічні нововведення, у власних будинках піднімали ціни до максимального рівня. Окраїнні райони міст у жодному муніципалітеті Південної України депутати міських дум не полюбляли, оскільки їх мешканці не могли принести великого прибутку до бюджету. Такі явища, як корупція, казнокрадство, ніколи не полишали міста Півдня України, у багатьох випадках їх приховували, заповнюючи графу в міському бюджеті «різне», до якої потрапляли шалені кошти (від 5 до 10 % загального бюджету) і які ніколи детально не розписувалися.

Були й випадки, коли працівники муніципалітетів хотіли працювати, але їм заважали формальними та бюрократичними засобами. Зокрема, секретар григоріопольського самоврядування Ф. Торпанов мав бажання чесно виконувати свої обов'язки, за що й був жорстоко побитий поліцмейстером Погоржельським. Довгих чотири роки (1831–1834 рр.) вирішувалася справа в херсонському суді, й лише скарга Ф. Торпанова міністру юстиції Д. Дашкову, в якій він зазначав: *«...не только доведен до разорения, но и до последней степени бедствия»*, дозволила зрушити справу з місця. У херсонському суді справа була визнана *«тянущейся»* та невирішеною⁴⁰⁸.

⁴⁰⁸ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1336. – Арк. 1–3; Черемісін О. В. Скарги щодо діяльності органів міського самоврядування та адміністративного управління Херсонської губернії кінця XVIII – початку XX століття / О. В. Черемісін // Інтелігенція і влада. – Одеса : Вид-во «Астропринт», 2011. – Вип. 22. – С. 65–84.

Також зустрічався поведінковий образ «конформістський», основною характеристикою якого є пристосування до чинних порядків, відсутність бажання будь-що змінювати, недостатньо сумлінне ставлення до покладених громадських обов'язків. У цьому випадку стимулом до праці виступав індивідуальний інтерес нічого не робити. Представники цієї поведінкової моделі були повністю задоволені наявним ладом і не вважали за потрібне будь-що змінювати у власному, громадському або державному житті. Вони були цілком пристосовані до вигідної ситуації й відчували себе абсолютно комфортно, особливо, якщо не потрібно було щось робити. Необхідну роботу ніколи не виконували, навіть із затримкою, вважаючи, що це абсолютно нікому не потрібно, й що вони не отримають жодного покарання⁴⁰⁹. Загалом представники такої поведінкової моделі знаходились у повітових або заштатних містах Півдня України: Олександрія, Бобринець, Берислав, Григоріополь, Новогеоргіївськ, Ольвіополь, Очаків, Олешки, Євпаторія, Мелітополь, Перекоп, Бахчисарай, Балаклава, Карасубазар, Ногайськ, Оріхів, Старий Крим, Єнікале, Верхньодніпровськ, Бахмут, Новомосковськ, Павлоград, Слов'яносербськ, Маяки.

Представники цієї поведінкової моделі були малоосвіченими або намагалися представити себе такими. Подібні факти були відомі й у губернських містах, але в повітових і заштатних справа виглядала серйозніше. Наприклад, у Бобринці вирішення справ із місцевими мешканцями затягувалися міським самоврядуванням на десятиріччя. В Ананьєві та Овідіюполі муніципальні працівники взагалі на роботу не приходили. В Єлисаветграді існував безлад у діловодстві міського самоврядування. Тому в міського голови Одеси П. Зеленого⁴¹⁰

⁴⁰⁹ Черемисин А. В. Образ городского самоуправления Южной Украины в контексте административного устройства региона конца XVIII – начала XX веков / А. В. Черемисин // XI Международная конференция посвященная проблемам общественных наук «Формирование новых концепций научных исследований психологии и педагогики» (г. Москва, 29 июня 2013 г.). – М. : Центр гуманитарных исследований «Социум». – С. 38–41.

⁴¹⁰ Зеленый П. Городская юстиция накануне реформы / П. Зеленый. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1890. – С. 6; Черемисин А. В. Интеллектуальное наследие сотрудников

склалось враження, що саме з діловодством представники Єлисаветградського самоврядування взагалі не були знайомі. Цікавий факт був відмічений в Очакові. Людина, яка займалася діловодством, виявилася абсолютно неосвіченою і, зрозуміло, це негативно позначилось на діяльності муніципалітету⁴¹¹.

У містах Катеринославської та Таврійської губерній робота органів самоврядування значно уповільнювалась саме через наявність таких представників, яких усе влаштовувало і, які вважали, що працювати взагалі не потрібно. Єдине, що робили, так це писали скарги один на одного або на добропорядних депутатів міських дум, приводи до яких були здебільшого вигаданими. Примітним фактом є те, що зазначений тип поведінки нікого із сучасників не шокував, навіть знаходилося багато захисників. У після реформену добу це явище зберігалось і процвітало в усіх містах Півдня України, такі діячі безцільно, безтолково й безкарно проживали життя за громадський кошт⁴¹².

Але в історії південноукраїнських громадських управлінь є багато прикладів і відданих своїй роботі муніципальних діячів, котрі весь час постійно працювали над удосконаленням міського життя. Їхні поведінкові моделі – «працьовитий» і «меценатський» – цікаві й унікальні характером діяльності, присвяченням усього свого життя для поліпшення міського побуту. Вони були активними учасниками дискусій у залах міських дум і почувалися досить самодостатніми особами. Таких представників міських обранців можна визначити як супернормативних (винятково сумлінні) у діяльності. Вони і в міських управліннях дуже активні, фінансували благодійні заходи, брали участь у різних комісіях і комітетах, займалися

самоуправления Юга Украины в середине 19 – начале 20 веков / А. В. Черемисин // Потенциал современной науки. – 2014. – Вып. 1. – С. 75–82.

⁴¹¹ Черемисин О. В. Професійний портрет діячів міського самоврядування Херсону в кінці XVIII – початку XX ст. / О. В. Черемисин // Інтелігенція і влада. – Одеса : «Астропринт», 2012. – Вип. 27. – С. 72–82.

⁴¹² Зеленый П. Городская юстиция накануне реформы / П. Зеленый. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1890. – С. 7.

публіцистичною діяльністю та створювали позитивну рекламу для образу міського самоврядування. Міські мешканці називали таких представників «батьками міста». Вони завжди отримували задоволення від громадської діяльності, а тому їх каденція тривала досить довго. Можна сказати, що вони перетворювали статус виборної посади на професійну діяльність, оскільки все життя працювали в муніципалітетах. Стимулом для їхньої діяльності виступали саме громадський інтерес, розвиток власного міста, будівництво, модернізація міського простору життя та інше.

З іншого боку, участь у міському самоврядуванні приносила й певну перевагу. Особливе зацікавлення викликала посада міського голови. Відомі випадки, коли купці всіма можливими засобами прагнули зайняти цю посаду, що додавало їм авторитету в суспільстві й забезпечувало перевагу у веденні комерційної діяльності. Але разом із усіма негараздами були відомі муніципальні діячі, які завжди намагалися бути корисними громадськості та старанно виконували свої обов'язки на громадських посадах. Зокрема, можна відзначити старанною роботою П. Турчанінова (миколаївський міський голова)⁴¹³, С. Чайковського (працівник одеського магістрату)⁴¹⁴, Б. Картамишева та В. Харламова (одеські бургомістри)⁴¹⁵.

Були й випадки, коли особи несли покарання за власні неправомірні дії, а через деякий час відпрацьовували корисними справами й отримували пробачення. Зокрема, секретар одеського магістрату титулярний радник Каліо отримав дві догани⁴¹⁶, але згодом він виправився, допомагаючи купцям і міщанам. За підтримки

⁴¹³ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 455. – Арк. 1–4.

⁴¹⁴ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1579. – Арк. 1–14.

⁴¹⁵ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1654. – Арк. 1–7.

⁴¹⁶ Перший за наказом Сенату від 10 березня 1832 р. по справі Єлисаветградської міщанки Полівневої, а другий за наказом Державної Ради від 7 квітня 1832 р. по справі сина купця Черкова.

градоначальника Одеси розпорядженням Державної ради від 2 грудня 1834 р. догани з секретаря Каліо були зняті⁴¹⁷.

У досліджуваній період більшість діячів органів управління були переконані, що добре написаний, «справедливий» закон здатний уберегти від помилок, і головне завдання полягало лише в суворому його дотриманні⁴¹⁸. Вони вірили в те, що в разі помилки можна уникнути покарання й почати все заново з «чистого аркуша»⁴¹⁹, вважали, що навіть найкращий працівник може зрозуміти народні потреби тільки за допомогою раптової перевірки з боку адміністрації⁴²⁰.

Проте завжди знаходилися особи, які чесно, старанно й сумлінно виконували свої обов'язки перед громадськістю, власним прикладом демонструючи, що попри всі негаразди людина може бути рушієм людських відносин, модернізації та найголовніше – виразником кращих духовних сил.

Як свідчать документи, зазначені діячі міського самоврядування відрізнялися за походженням, сімейним станом, матеріальним становищем та іншими характеристиками, але в них було спільне бажання і можливість працювати на користь громадськості, що й вирізняло їх з-поміж інших: не формалізм, не бюрократизм, а саме людяність у вирішенні справ.

Привертає увагу біографія П. Турчанінова. Уже в 1790 р. херсонська громадськість обрала його на службу в міське самоврядування на посаду ратмана. На цій посаді П. Турчанінов пропрацював три роки, характеризувався як відповідальний, сумлінний і добропорядний працівник. У 1797 р. виписався з таганрозького купецтва та прописався в миколаївське. Він надавав значну допомогу в благоустрої міста, й у тому ж році міська громадськість обрала його на посаду старшини. П. Турчанінов

⁴¹⁷ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1654. – Арк. 1–7.

⁴¹⁸ РДІА. – Ф. 1263. – Оп. 6. – Спр. 101. – Арк. 36–48.

⁴¹⁹ РДІА. – Ф. 1263. – Оп. 6. – Спр. 93. – Арк. 23–53.

⁴²⁰ РДІА. – Ф. 1263. – Оп. 6. – Спр. 67. – Арк. 23–49.

отримав можливість опікуватися такими справами: добробут та захист городян; примноження міських доходів; правильне ведення торгівлі тощо. Завдяки власним господарським здібностям здобув особливу повагу серед миколаївських купців і міщан, під час відкриття в місті ратуші був обраний міським головою⁴²¹.

На перших виборах до органів міського самоврядування в Миколаєві П. Турчанінов виявив себе дуже активно. Під головуванням поліцмейстера колезького асесора Вороновського провів вибори на високому рівні та повністю дотримався вимог «Жалуваної грамоти» 1785 р. На посаді міського голови він здійснив багато перетворень і запровадив нововведення, розвивав торгівлю й комерцію. Сам він пишався, що на цій посаді вдалось утримувати в місті порядок, спокій і тишу. У 1798 р. багато сил і власних коштів міський голова витратив на те, щоб запобігти проникненню в місто епідеміологічних захворювань. За це він був нагороджений миколаївським комендантом генерал-майором Вяземським похвальним свідоцтвом.

Зразкову службу П. Турчанінова на посаді міського голови яскраво підтверджують і атестати про найкращі казенні підряди, свідоцтва про сумлінну працю, отримана у подарунок дача на досить солідну суму. У 1799 р. він був нагороджений золотою медаллю за сумлінну діяльність у миколаївському муніципалітеті, а разом з нею отримав *«монаршее благоволение»*. Найкращими доказами його порядності та старанної праці є листи миколаївських городян, у яких П. Турчанінову надавалась така характеристика: *«...с начала открытия в городе Николаеве Ратуши, находясь в настоящей должности городского головы, установил во всем порядок, что до благоустройства города относилось надлежащим порядком, и ревностным отправлением его отличил себя столько, что отдали ему должную справедливость в уважении»*⁴²².

⁴²¹ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 455. – Арк. 1–4.

⁴²² Там само.

Одним із прикладів організації «нового життя» є особистість І. Андросова, котрий, також не був уродженцем Півдня України, але став одним із найпалкіших прихильників чесної роботи в самоврядуванні. Народився в м. Брянську (Орловська губернія) приблизно в другій половині XVIII ст. Грамоті навчився від батька, який займався торгівлею. Розпочав працювати в канцелярії Брянського магістрату. Після шестирічної діяльності переїхав займатися торгівлею до Єлисаветграда, де й одружився з А. Синєвською. Згодом родина оселилася в Одесі через комерційні справи. Уже в 1797 р. він був обраний ратманом до міського самоврядування, в якому одразу помітив безліч зловживань і тяглість негативних традицій із російської глибинки. Тому І. Андросов прийшов до висновку, що в «новому житті» не можна допускати проявів корупції, хабарництва. У своїй діяльності він викривав протизаконні дії працівників канцелярії муніципалітету й став першим місцевим реформатором. Після його доносів адміністрація губернії все-таки приводила самоврядування до «букви закону».

У 1801 р. був обраний ратманом реформованого магістрату, а в період 1802–1806 рр. став першим бургомістром. Був завжди чесним, старанним і сумлінним. За ці якості в 1808 р. одеська громадськість і обрала його міським головою. На цій посаді він був нагороджений похвальним листом від громадськості; грамотою Дюка де Рішельє від 22.07.1811 р.; імператор Олександр I подарував йому золоту медаль на червоній стрічці. Усе це – за чесну та сумлінну працю.

Після завершення строку перебування на посаді міського голови І. Андросов не полишив громадської діяльності. У 1813 р. був у складі продовольчої комісії, а під час епідемії чуми допомагав всіма силами рятувати людей. Тільки в 1830 р. пішов з посади, придбав хутір і почав займатись землеробством. Але ця діяльність йому не принесла ні спокою, ні успіху, оскільки постійно страждав від

нечесних сусідів, крадіжок. Змінити вже нічого не міг. У 1838 р. був убитий розбійниками дорогою на власний хутір у Кривій Балці⁴²³.

Ще однією постаттю, що привертає дослідницьку увагу, є Степан Чайковський, який був обраний діловодом у міський магістрат 17 липня 1802 р. На цій посаді за старанну працю та вислугу років він був двічі нагороджений і переведений на роботу до магістрату секретарем 28 квітня 1815 р. Працював чесно та сумлінно, хабарів не брав. Керівництво відмічало його здібності до кар'єрного зростання, але він можливостями не скористався, коли кілька разів проходив атестацію у губернського секретаря. За багато років служби в міському самоврядуванні Миколаєва жодного разу С. Чайковський не брав відпусток, лікарняних, працював без обідньої перерви та навіть дуже часто понаднормово. Багато грошей також не заробив, жив із великою родиною на річну заробітну плату в 400 руб.

С. Чайковський перебував у миколаївському магістраті до 26 червня 1826 р. і звільнився за власним бажанням (оскільки стан здоров'я не дозволяв залишатися на службі). Від Миколаївського та Севастопольського військового губернатора адмірала Грейга 25 січня 1833 р. надійшло прохання до міської думи виплатити пенсію вдові працівника магістрату, титулярного радника Марії Чайковській з двома доньками. Муніципалітет із співчуттям поставився до горя й погодився виплатити річну заробітну платув сумі 400 руб., але за браком коштів було сплачено лише 300 руб., попри те, що С. Чайковський майже все життя віддав службі й миколаївському самоврядуванню⁴²⁴.

Одеські бургомістри, купці другої гільдії Б. Картамишев і В. Харламов як працівники міського самоврядування представлені не тільки старанними, чесними та сумлінними працівниками муніципалітету, а й визначними меценатами.

⁴²³ Галаган Н. И. Памяти одного из общественных деятелей г. Одессы И. И. Андрossoва / Н. И. Галаган. – Одесса : Экономическая типография, 1895. – 8 с.

⁴²⁴ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1654. – Арк. 1–7.

Власну кар'єру в одеському магістраті Б. Картамишев розпочав із 1823 р., працюючи збирачем податків за квартплату. У 1828 р. він був обраний депутатом для збирання припасів для армії, одночасно продовжував збирати податки за квартирну плату. З 1829 р. перебував на службі в міському самоврядуванні з нагляду за торгівлею. Під час епідемії чуми в Одесі Б. Картамишев як волонтер працював комісарським помічником і за власний кошт купував для людей необхідні речі й медикаменти. За сумлінну працю та допомогу людям Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором М. Воронцовим він був тричі нагороджений. Чотири роки, з 1 січня 1830 р. до 1 січня 1834 р., працював на посаді ратмана міського магістрату; у 1835 р. був членом тимчасового магістрату.

Із 2 січня 1836 р. до 1 січня 1839 р. Б. Картамишев обіймав посаду бургомістра. За надання допомоги бідному населенню міста був доброю репутацією градоначальника та генерал-губернатората щирою повагою одеситів. Пропонували Б. Картамишеву й високі посади в адміністративних установах, але він відмовився, оскільки хотів бути ближче до людей, яким необхідна допомога. За визначні заслуги в роботі міського самоврядування був нагороджений в думі золотою медаллю 25 січня 1836 р.

У період перебування на посаді бургомістра Б. Картамишев не шкодував здоров'я, грошей і власних сил для допомоги одеситам і виявився справжнім меценатом. Він купував необхідні речі для приказу громадського нагляду, за що був обраний членом Одеської ради. Цілий рік (із 1837 р. по 1838 р.) бургомістр брав участь у лікуванні постраждалих від чуми одеситів, за що був обраний членом міського будинку бідних. Усіма своїми заслугами він ніколи не хвалився і не вимагав від адміністрації компенсування витрат, за що від генерал-губернатора отримав *«признательную благодарность»*. Найвищою для нього нагородою, що підкреслила всі заслуги в сфері

міського самоврядування та меценатства, стала золота медаль, яку він отримав 22 жовтня 1838 р.⁴²⁵.

По-іншому склалася доля ще одного купця другої гільдії, працівника самоврядування Одеси В. Харламова, який також був заможним меценатом, але не мав родинного щастя. Кар'єру в міському самоврядуванні розпочав у 1823 р., збирав податки. З 1825 р. по 1827 р. працював міським старостою, одночасно готуючи продовольчі запаси для армії. Із 1828 р. В. Харламов розпочав меценатську діяльність, був помічником комітету з благоустрою лікарень для військових. У 1835 р. також був членом тимчасового магістрату. Для градоначальника та Новоросійського генерал-губернатора він зробив багато корисних справ, за що постійно отримував від них нагороди. З 1836 р. почав благодійну діяльність на користь православної церкви, робив подарунки (грошима та корисними речами) одеським і київським церквам і монастирям, за що Синод виявив йому *«Святейшее благоволение»*.

В. Харламов із січня 1836 р. був обраний на посаду бургомистра магістрату. За значні пожертви на благоустрій одеських церков і за подарунки церковним вихованцям він був нагороджений золотою медаллю на Анненській стрічці. Бургомістр робив значні пожертви та подарунки на користь київських семінаристів. Також протягом 1837–1838 рр. допомагав у лікуванні хворих чумою, за що був нагороджений золотою медаллю *«в петлице на Александровской ленте»*, яка йому була вручена від Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. Робота в міському самоврядуванні була завершена 1 січня 1839 р., коли йому запропонували більш високу посаду в Чорноморському відомстві⁴²⁶.

Колезький реєстратор Олександрівської ратуші І. Мазайков характеризувався як розумний, працьовитий, його ніколи не штрафували (що було рідкістю на середину ХІХ ст., у той час, як у Бахмуті виявляли постійні порушення, а інші представники

⁴²⁵ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1391. – Арк. 1–5.

⁴²⁶ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1528. – Арк. 1–6.

Олександрійського самоврядування П. Захарін і О. Васильченко постійно хворіли по кілька місяців, а потім знаходились у 3-місячних відрядженнях із метою врегулювання комерційних справ), що сприяло кар'єрному зростанню. Але він відмовився з метою працювати далі в міському самоврядуванні на посаді архіваріуса. Купець А. Міллер взагалі сильно здивувався, що був обраний до складу самоврядування, оскільки постійно хворів і не міг виконувати громадську роботу, навіть не був на самих виборах. На його місце бургомістра губернське правління призначило А. Ляшенка, в якого також виявилася страшна хвороба. На це місце губернське правління затвердило купця першої гільдії П. Захаріна, який також одразу захворів. Секретар Олександрівської ратуші О. Васильченко характеризувався більш ніж позитивно, і з метою добропорядного ведення справ був переведений із Катеринославського губернського правління в Олександрівську ратушу.

Також добропорядністю характеризувався купець другої гільдії В. Пашков, який одразу після обрання до складу міського самоврядування став старостою олександрійського спрощеного самоврядування. Натомість ратман Псоваха та бургомістр Захар'єв протягом своєї громадської діяльності в м. Олександрівську лише заробляли для особистого збагачення до 600 руб. на рік шляхом продажу міської власності, у той час, коли офіційно зарплата в рядових депутатів коливалась у межах 200–400 руб. на місяць, а в міських голів – від 800 до 1000 руб. Такі додаткові надходження були непоганим доповненням до зарплати. І це попри те, що всі офіційно присягали бути чесними й сумлінними⁴²⁷.

У Маріупольському самоврядуванні позитивно виділялася на загальному фоні особа депутата-купця К. Данилова, який був обраним у 1876 р. і завдяки власній працьовитості успішно пропрацював на цій посаді до 1892 р. Особливу пошану за власну роботу, активність і модернізаційні нововведення здобули міський голова Маріуполя А. Чебаненко та члени управи К. Попов і К. Авертанов. З-поміж інших

⁴²⁷ ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 15–51.

виділялася працьовитістю та натхненням особа члена мариупольської управи А. Караманова, який одночасно займав посади з 1888 р. до 1895 р. і писаря, і члена управи, був і депутатом міської думи, і членом оцінної та ярмаркової комісії⁴²⁸.

З другої половини ХІХ ст. завдяки «працьовитій» поведінковій моделі співробітників самоврядування городяни поважно називали гласних муніципалітету «батьками міста». Для південноукраїнських міст поняття «батьки міста» не було абстрактним висловлюванням, а персоніфікувалось у конкретні образи. Наприклад, для Херсона – таким батьком був Н. Блажков, Миколаєва – В. Доценко, Олександрівська – Я. Новицький, Одеси – В. Новосельський, Єлисаветграда – А. Пашутін та інші. Вони постійно займалися самовдосконаленням, активною громадською, меценатською, публіцистичною діяльністю, пропагували позитивність і необхідність існування самоврядування, були еталоном поведінки для інших. Саме завдяки їхній діяльності образ міського самоврядування зберігся до сьогодні цілком позитивно.

У той же час городяни були постійно вкрай незадоволені їх повільною роботою на засіданнях, коли монотонно зачитувалися доповіді, рідко відбувалися дебати й можна було тільки й почути кілька фраз: «приймаємо?» – «приймаємо!». Але альтернативності цим особам дійсно не було, тому вони надовго (на цілі десятиліття) зберігали першість на міських виборах⁴²⁹.

⁴²⁸ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 2; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 21–89. ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 190. – Арк. 20.

⁴²⁹ Черемісін А. В. Культура місцевого самоуправління в містах Юга України в кінці ХVІІІ – початку ХХ століть / А. В. Черемісін // VII Міжнародна конференція присвячена проблемам суспільних наук «Формування нових концепцій наукових досліджень психології та педагогіки» (м. Москва, 27 квітня 2013 р.). – М. : Центр гуманітарних досліджень «Соціум». – С. 128–132; Черемісін О. В. Культура управління містами Півдня України в кінці ХVІІІ – на початку ХХ століть / О. В. Черемісін // Гуржівські історичні читання : збірник наукових праць. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2013. – Вип. 6. – С. 269–272.

Активізація роботи більшості гласних спостерігалась під час розгляду питань, пов'язаних з портом, водогоном і каналізацією, скаргами тощо. Натомість у вирішенні питань щодо дніпровського гирла, культурно-масових заходів вони були абсолютно індиферентними. Відчувалось таке ставлення, ніби мова йде про непотрібні для міст справи. Активних учасників у роботі міських дум було небагато, від 10 до 17 гласних, усі інші були інертною масою. Характерна особливість більшості міського представництва – зберігання повної тиші на засіданнях муніципалітету, тому в народі їх назвали «групой молчальников». Однак, коли питання торкалися їх особистих інтересів, відбувалася й активізація роботи⁴³⁰.

Наприклад, депутат херсонського муніципалітету С. Кости́лев за чотири роки на засіданнях думи виступав всього два рази. Перший – про проведення водогону по вул. Михайлівській; другий – про вільне торговельне місце на вул. Адміралтейській, яке він бажав придбати. С. Кости́лев був одним із старших діячів самоврядування, але до 1900 р. був надзвичайно активним і на обговорення виносив багато суспільно важливих питань. Гласний І. Корбуль також був надзвичайно мовчазним на засіданнях муніципалітету. Але на завершення роботи міської думи завжди зазначав, що він проти підвищення оцінного збору, чим нагадував давньоримського сенатора Катона⁴³¹.

Депутат Н. Спозіто постійно мовчав на засіданнях. Мабуть, його все влаштовувало й змінювати, на його думку, нічого було не потрібно. Але за чотири роки депутатства він вимовив з місця лише одну фразу, якою виказав необхідність збільшити орендну плату за пристань. Підвищенням оренди для пристані «Русалка» опікувався також гласний Є. Вадон. Дуже зручно, оскільки співвласником цієї пристані він сам і був. Але хоч вони і були зайняті на власних підприємствах, все ж знаходили час для того, щоб узяти участь у діяльності міського самоврядування. Депутату А. Ходушину

⁴³⁰ Городская дума // Юг. – 1889. – № 520. – С. 2.

⁴³¹ Думское заседание // Юг. – 1899. – № 520. – С. 2.

займатися громадськими справами заважав стан здоров'я, хоча він дуже добре розумівся на особливостях ведення міського господарства⁴³².

Печатка «героїчного» мовчання на думських засіданнях лежала на таких депутатах, як П. Білек, Коник, Г. Серебряков, А. Тропін та інші. Хоча можна до них поставитися з розумінням, оскільки брали участь у діяльності самоврядування тільки другу каденцію (трохи більш ніж шість років) і ще не встигли ознайомитися зі всіма тонкощами ведення міського господарства. Серед них найбільше виділявся А. Тропін. Його родина в Херсоні була відомою своєю меценатською діяльністю, заснувала безкоштовну лікарню для бідних, яка в народі отримала назву «Тропинка»⁴³³.

Депутат П. Білек брав участь у різних комісіях, завжди проявляв самостійність і неординарність мислення, але його позитивні якості не реалізовувались на дебатах у муніципалітеті.

Гласний доктор Бегун був одним із ініціаторів багатьох суспільно корисних проектів. Наприклад, виступав за проведення в Херсоні трамваю. Журналісти бажали викрити його неправомірні дії зі зловживання посадовими обов'язками. Згодом став для керівництва «Кримського вісника» та «Юга» головним ворогом, оскільки іноді бив із іншими депутатами їх журналістів⁴³⁴.

Цікавий факт помітили про депутата Риндзюньського. Йому колеги подарували торговельне місце за декілька тисяч рублів, а він приєднувався на засіданнях до тих, хто виступав проти збільшення оцінного збору.

Виділявся гласний С. Зайчик (платний юрисконсульт), який постійно виступав за скасування платного навчання в міських школах для бідних, зменшення платні за електроенергію. Незважаючи на благородні наміри, особливої підтримки серед

⁴³² Думское заседание // Юг. – 1899. – № 523. – С. 2.

⁴³³ Думское заседание // Юг. – 1899. – № 561. – С. 2.

⁴³⁴ Думское заседание // Юг. – 1899. – № 562. – С. 2.

населення не мав. Чому? Тому що ніколи не зменшував оплату за власні юридичні послуги⁴³⁵.

Захистом прав домовласників займався С. Волохін, який постійно на думських засіданнях виступав за зменшення оподаткування для домовласників і збільшення орендної платні з власників заводів. Дивно, але його пропозиції підтримки не знаходили. Хоча в самоврядуванні більшість представників були домовласниками.

Депутат А. Єфанов доволі активно брав участь у дебатах і підтримував ідею чесної роботи самоврядування. Однак серед громадськості популярним не був, оскільки виступав проти збільшення оподаткування для заможного населення⁴³⁶.

Журналісти сподівалися, що депутат А. Мелетін дуже багато зробить для херсонців, оскільки, на відміну від інших, мав вищу освіту. За чотири роки діяльності громадським обранцем перші два роки він дисципліновано (як у школу на уроки) ходив на засідання, а наступні два роки говорив про незадовільний стан міських шкіл і виступав з ідеєю створення спеціального інституту міських лікарів. До нього так і не дослухались. Гласний М. Тропін цю ідею гостро розкритикував. Натомість підтримали пропозицію М. Тропіна, оскільки він виступив з ініціативою створення безоплатної лікарні для бідних.

Цікава історія вийшла з херсонським ломбардом, який був створений депутатами міської думи з метою надання дешевих кредитів торговцям і ремісникам. Із 1897 р. надавав кредити під 24 % річних. Тому в народі він здобув погану славу. Подейкували, що ломбард займається здирництвом, а отримати дешевий кредит було неможливо дрібним торговцям і ремісникам. Тому робота ломбарда стала символом недобросовісної діяльності громадських обранців⁴³⁷.

⁴³⁵ Думское заседание // Юг. – 1889. – № 562. – С. 1–2.

⁴³⁶ Думское заседание // Юг. – 1889. – № 580. – С. 2; Думское заседание // Юг. – 1901. – № 859. – С. 2.

⁴³⁷ Вынужденные объяснения // Юг. – 1900. – № 593. – С. 1–2.

Серед найбільш авторитетних і популярних діячів херсонського муніципалітету були Д. Горловський, Н. Блажков, М. Беккер та інші. Саме їх називали «батьками міста». Вони постійно брали участь у дебатах, різних комісіях, займалися публіцистичною діяльністю й обиралися до Державної думи. Саме за роки їхньої діяльності в Херсоні проведено водогін, каналізацію, здійснено електрифікацію⁴³⁸.

Міські гласні вважали, що краще займатися справами, які вимагають найменшої енергійності, простими та зрозумілими. Складається таке враження, що міські діячі ще не вийшли зі стану мислення патріархальності міського життя, не розуміли, що міське господарство вийшло за межі простоти та нескладності, а сучасне життя починає прискорюватися й ставить перед гласними нові завдання, яким вони не відповідають.

Місцеві журналісти на сторінках періодичної преси запитували: чим керуються виборці, коли обирають бездіяльних, безініціативних людей у міські гласні? Насправді поведінка виборців зумовлювалася простими чинниками, зокрема необхідністю вшанувати місцевих купців або заводчиків. Також на прихильність виборців впливали заможність кандидатів або власні симпатії. Тому виникали певні групи виборців: «марченківці», «блажківці», «беккерівці» та інші. Міські жителі з недовірою ставилися до ідей, які пропагували кандидати в гласні міської думи, тому підтримували лише окремих, найбільш привабливих (із поведінкової точки зору діячів) кандидатів. Здебільшого виборці були переконані, що добробут міста залежить насамперед від роботи діячів самоврядування, а люди повинні лише прийти на вибори та проголосувати, тобто не відбулось внутрішнього усвідомлення, що добробут міста залежить саме від усіх мешканців⁴³⁹. Звідси й низька активність виборців, якщо взяти до

⁴³⁸ Заседание Городской Думы // Юг. – 1900. – № 695. – С. 2.

⁴³⁹ Наше городское самоуправление // Юг. – 1901. – № 820. – С. 1-2; Наше городское самоуправление // Юг. – 1901. – № 821. – С. 1-2; Наше городское самоуправление // Юг. –

уваги, що у виборах 1870 р. до 1913 р. брали участь у середньому від 205 до 500 осіб. Хоча ці цифри набагато перевищували показники інших регіонів держави.

Законодавчо кількість виборців обмежувалася протягом 1870–1892 рр. до 10 %, в у 1892–1917 рр. – до 1 %. Зокрема, у Херсоні в 1870 р. виборців було близько 0,82 %, у 1909 р. – 0,6 %, в 1913 р. – 0,3 %. Тенденція в принципі очевидна – постійне зменшення кількості виборців протягом кількох десятиліть. І це відбувалося, скоріше, від апатичності у ставленні до дій самоврядування з боку громадськості. Критики на адресу муніципалітетів вистачало. Проте міські діячі не погоджувалися з думкою городян і постійно наголошували на правильності й необхідності власної роботи. В ідеалі депутати самоврядування вважали, що більше користі від їхніх дій буде тоді, коли склад Міських Дум не змінюватиметься⁴⁴⁰.

З моменту поширення Міського положення 1870 р. до 1917 р. у думах удалось створити лише ядро працівників самоврядування, через це місцева інтелігенція бажала за рахунок нових виборів збільшити кількість працюючих муніципалів, а тому проводила необхідну агітацію серед виборців. На передвиборчих зборах помітне було недоброзичливе ставлення міських мешканців до кандидатів у гласні з вищою та спеціальною освітою. Інтелігенції таке ставлення взагалі було незрозумілим, оскільки для багатьох питань ведення міського самоврядування необхідні були спеціалісти. Міським жителям намагались пояснити, що варто уважніше придивлятися до освічених людей, оскільки за ними було майбутнє міста. Однак більшість населення не сприймала слова інтелігенції.

Міські гласні не погоджувались з думкою інтелігенції і журналістів й різними засобами намагались пояснити громадськості корисність

1901. – № 850. – С. 1-2; Наше городское самоуправление // Юг. – 1901. – № 859. – С. 1-2; Наше городское самоуправление // Юг. – 1901. – № 860. – С. 2.

⁴⁴⁰ Черемісін О. В. Професійний портрет діячів міського самоврядування Херсона в кінці XVIII – початку XX ст. / О. В. Черемісін // Інтелігенція і влада. – Одеса : «Астропринт», 2012. – Вип. 27. – С. 72–82.

власної роботи. Насамперед увага зверталася на те, що постійно залучаються до роботи муніципалітету відповідні спеціалісти, а найголовніше, що більше користі від міської думи й управи буде, якщо склад не буде змінюватися на нових виборах.

Загалом наприкінці XIX – на початку XX ст. на сторінках газети «Юг»⁴⁴¹ багато писалося про стан муніципалітетів (не тільки херсонського). У міському самоврядуванні виділялися три групи депутатів: прогресивні (брали участь у роботі попередніх скликань міської думи), праві (відомі власними громадськими справами) та ті, що були маловідомі міській громадськості.

У міському самоврядуванні Херсона мало хто підтримував депутатів від єврейського населення та й депутати несхвально ставилися до їхньої присутності в муніципалітеті, навіть пропагували ідеї серед виборців, що нічого доброго їм ця присутність не принесе, оскільки єврейські гласні не несуть перед ними відповідальності.

Більшість депутатів міського самоврядування характеризувалися відсутністю ініціативності, працьовитості, підприємливості. Наприклад, бюджетна комісія рекомендувала міській управі Херсонау 1899 р. збільшити надходження до міського бюджету за рахунок підвищення орендної плати з заводів. Міська дума відмовилась від проведення зазначеного заходу, оскільки підняття орендної платні заводам суперечило ідеї, що міське самоврядування підтримує розвиток фабрично-заводської промисловості. Наряду з цим міська дума досить суворо ставилася до прохань дрібних ремісників і торговців і збільшувала їм податки, хоча платоспроможність дрібних ремісників і власників заводів годі було й порівнювати⁴⁴².

⁴⁴¹ Думское заседание // Юг. – 1899. – № 598. – С. 2; Городская дума // Юг. – № 969. – С. 4; На городские темы // Юг. – № 1008. – С. 3; Наблюдатель. Городская дума // Юг. – № 1046. – С. 3; Городская дума // Юг. – № 1047. – С. 3.

⁴⁴² Наше городское самоуправление // Юг. – 1900. – № 601. – С. 2; К выборам в городскую думу // Юг. – 1900. – № 613. – С. 3; Наше городское самоуправление // Юг. – 1901. – № 859. – С. 3; Черемісін О. В. Міське самоврядування Південної України кінця

На початку ХХ ст. міських депутатів почали обирати й до Державної думи (парламентське представництво), що символізувало «парад міських громад» до центральних органів влади. У виборах взяли участь і південноукраїнські муніципальні діячі, які гідно представили Південь України.

У дослідженні О. Коника зазначалося, що від різних верств українських губерній до складу парламенту було обрано 382 депутати, з яких 15 осіб були представниками міського самоврядування південноукраїнських губерній, що становило 4 % від усіх українських губерній. До обраних південноукраїнських входять: міські голови – 5 (М. Блажков від Херсонської губернії, православний дворянин, із вищою освітою, Херсонський міський голова; О. Коняхін від Херсонської губернії, православний, мав вищу освіту, особистий дворянин, редактор-видавець; Медієв Решид Медій Огли від Таврійської губернії, кримський татарин, поселянин, мусульманин, редактор кримськотатарської газети, мав середню освіту; О. Новіков від Таврійської губернії, православний, дворянин, мав вищу освіту та вчене звання професора; Ф. Філатов від Катеринославської губернії, православний, почесний громадянин із купецького стану, мав нижчу освіту); гласні міських дум – 10 (М. Алексеєнко від Катеринославської губернії, православний, дворянин, займався власним бізнесом і був записаний у купецтво, мав вищу освіту, був професором фінансового права; А. Бродський від Херсонської губернії, єврей із міщанського стану; О. Волохін від Херсонської губернії, православний, мав вищу освіту й був професором історії, зі спадкових почесних громадян; Я. Гололобов від Катеринославської губернії, православний, дворянин, журналіст, редактор журналу, мав середню освіту; Д. Закржевський від Херсонської губернії, православний, дворянин, освіта середня; С. Крим від Таврійської губернії, караїм, мав вищу освіту, особистий дворянин, підприємець, співвласник банку; С. Левашов від

Херсонської губернії, був заступником міського голови, мав вищу освіту та вчене звання професора (медик), із дворянського стану; О. Пергамент від Херсонської губернії, православний єврей, мав вищу освіту й був одеським почесним громадянином; О. Хорват від Херсонської губернії, православний, дворянин із вищою освітою, був професором-фізіологом; Є. Щепкін від Херсонської губернії, православний дворянин, мав вищу освіту та вчене звання професора)⁴⁴³.

Таким чином, до складу Державної думи було обрано: від Херсонської губернії 9 муніципальних діячів, від Катеринославської – 3, від Таврійської – 3. За соціальною ознакою серед депутатів найбільше були представлені дворяни – 10, за ними йшли почесні громадяни – 3, міщани – 1, поселяни – 1. За релігійною ознакою більшість становили представники православної конфесії – 11. Лише по одному депутату мали караїми, хрещені управослав'ї євреї, іудеї, мусульмани. За освітнім цензом більшість була з вищою освітою – 11, найменше з нижчою – 1, із середньою – 3.

Порівняно з іншими губерніями імперії, південноукраїнські міста виділялися найбільшою представництвом купецтва як у числі міських мешканців, так і кількістю у муніципалітетах. В інших губерніях у співвідношенні за соціальною, національною та релігійною ознаками була інша картина. Зокрема, у муніципалітетах Чернігівської губернії переважали дворяни. У 1898 р. усього по губернії нараховувалося 353 депутати – дворяни, 34 – різночинці та 10 купців⁴⁴⁴. У містах Київської губернії більшість становили дворяни. Купців було багато лише в Києві – 26 %, в інших містах – 1–5 %. Однак спільно дворяни та купецтво в муніципалітетах переважали. Особи з вищою та середньою

⁴⁴³ Коник О. О. Депутати Державної Думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) : монографія / О. О. Коник. – Дніпропетровськ : Герда, 2013. – С. 395–432.

⁴⁴⁴ Шара Л. М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Любов Миколаївна Шара. – Харків, 2002. – С. 131.

освітою були в меншості, натомість багато було неграмотних⁴⁴⁵, що дає змогу оцінити якісний склад самоврядування й розуміння поставлених перед ними завдань.

У міському самоврядуванні Гродненської губернії⁴⁴⁶ більшість отримали римо-католики (причому в заштатних містах їх була абсолютна більшість), а за ними євреї, православні, мусульмани, протестанти. У Мінській губернії⁴⁴⁷ більшість отримали міщани та ремісники, а купецтво опинилося в меншості. У Віленській губернії⁴⁴⁸ переважали купці, але серед усього міського населення більшість була за міщанами й ремісниками. Так само розподілились депутати у Воронежській губернії⁴⁴⁹, де більшістю обрано купців, а в самих містах переважав міщанський стан. Також купецтво зайняло більшість у самоврядуванні в містах Калузької губернії⁴⁵⁰.

Ковенська губернія⁴⁵¹ обирала переважно дворян, натомість купецтво та міщанство були в абсолютній меншості. У більшості міст дворянство ставало міськими головами. Нижегородська губернія⁴⁵² мала приблизно однакову кількість купців і міщан. Міста Олонецької губернії⁴⁵³ здебільшого обирали купців і міщан, а дворянство займало

⁴⁴⁵ Нікітін Ю. О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60-70 років XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Юрій Олександрович Нікітін. – Київ, 2004. – С. 116–118.

⁴⁴⁶ Памятная книжка Гродненской губернии на 1864 г. – Гродно : Тип. Губ. Правления, 1865. – С. 147–166.

⁴⁴⁷ Памятная книжка Минской губернии на 1864 г. – Минск : Тип. Губ. Правления, 1864. – С. 67–80.

⁴⁴⁸ Памятная книжка Виленской губернии на 1867 г. – Вильно : Тип. Губ. Правления, 1867. – С. 118.

⁴⁴⁹ Памятная книжка Воронежской губернии на 1856 г. – Воронеж : Тип. Губ. Правления, 1856. – С. 43–54.

⁴⁵⁰ Памятная книжка Калужской губернии на 1874 г. – Калуга : Тип. Губ. Правления, 1874. – С. 36–74.

⁴⁵¹ Памятная книжка Ковенской губернии на 1890 г. – Ковна : Тип. Губ. Правления, 1890. – С. 36–64.

⁴⁵² Памятная книжка Нижегородской губернии на 1855 г. – Нижний Новгород : Тип. Губ. Правления, 1855. – С. 65–95.

⁴⁵³ Памятная книжка Олонецкой губернии на 1857 г. – Петрозаводск : Тип. Губ. Правления, 1857. – С. 150–152.

меншість. У містах Подільської губернії⁴⁵⁴ більшість становили міщани, на другому місці – дворяни, а купців було 5 %, менше тільки духівництва й селян – 4 %. За релігійною ознакою тут більшість – православні.

Міста Могилівської губернії чітко не визначилися з більшістю. Представництво в самоврядуванні мало змішаний характер. Були присутні купці, міщани, почесні громадяни, інтелігенція, надвірні, статські радники, колезькі секретарі. Більшість можна визначити лише за релігійною ознакою – православні, у меншості – католики та євреї. У містах Псковської губернії більшість представників муніципалітетів становили купці, меншість – міщани. Усі були за національною ознакою росіяни, а за релігійною – православні⁴⁵⁵. Такий самий розподіл був і в самоврядуванні таких губерній: Симбірської⁴⁵⁶, Оренбурзької⁴⁵⁷, Орловської⁴⁵⁸, Тамбовської⁴⁵⁹, оскільки серед населення більшість була російськомовною та православною.

Таким чином, можна побачити, що ідея Катерини II перетворити міські стани на повновласних міських господарів зазнала фіаско. Купецтво та міщанство далеко не по всіх містах імперії мали більшість. На Півдні України купецтво переважало в містах і в самоврядуванні. В інших регіонах, попри те, що серед міських мешканців купців було не багато, у муніципалітетах вони становили більшість. Існувала значна кількість губерній, у яких купецтво утворювало коаліції з іншими станами (в основному з міщанством і дворянством) задля отримання

⁴⁵⁴ Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. – Каменец-Подольский : Тип. Губ. Правления, 1911. – С. 140–152.

⁴⁵⁵ Памятная книжка Псковской губернии на 1864 г. – Псков : Тип. Губ. Правления, 1864. – С. 25–67.

⁴⁵⁶ Памятная книжка Симбирской губернии на 1868 г. – Симбирск : Тип. Губ. Правления, 1868. – С. 45–86.

⁴⁵⁷ Памятная книжка Оренбургской губернии на 1870 г. – Оренбург : Тип. Губ. Правления, 1870. – С. 11.

⁴⁵⁸ Памятная книжка Орловской губернии на 1870 г. – Орел : Тип. Губ. Правления, 1870. – С. 147.

⁴⁵⁹ Памятная книжка Тамбовской губернии на 1879 г. – Тамбов : Тип. Губ. Правления, 1879. – С. 36.

абсолютної більшості. У багатьох містах домінувало дворянство, а в багатьох представництво було змішаним.

Настрої мешканців усіх міст імперії характеризувалися апатичністю, пасивністю і недовірою до виборів. У них брала участь меншість населення, але з різним відсотковим співвідношенням, що загалом до 1892 р. не перевищувало 10 %, а, наприклад, у містах Київської губернії – 3 %⁴⁶⁰. Після 1892 р. кількість виборців скоротилася від 0,6 до 0,1 %, і це далеко не тільки в результаті змін до законодавства.

Також об'єднавчим фактором могло бути неабияке бажання губернаторів і генерал-губернаторів втручатися в справи муніципалітетів, що вважалося цілком нормальним і звичайним явищем, тільки з різним ступенем залежності: абсолютним та відносним.

Абсолютне підпорядкування було більш звичним явищем для власне російських губерній, там ніхто й помислити не міг про критику адміністрації. Губернатори були просто «місцевими царями-батюшками». Вирішили губернатори призначити власних секретарів міськими головами, правильно, навіщо на вибори ходити. А якщо городяни самі оберуть дворян, то ще краще.

Залежність від адміністрації спостерігалась і в українських губерніях, але вже з наявністю критичного ставлення до коронних інституцій. Наприклад, ще генерал-губернатор О. Куракін поставив полтавське самоврядування в повну залежність. Він персоніфікувався у декількох образах: «батько», «пан», «господар». Тільки виникне якесь питання, лише він і займається: лікарні відкриває, благоустроєм керує та навіть систему покарань у в'язницях реформує. Міській думі, в якій, до речі, купецтва було мало, просто спуску не давав,

⁴⁶⁰ Нікітін Ю. О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60-70 років XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Юрій Олександрович Нікітін. – Київ, 2004. – С. 116–118.

змушував працювати⁴⁶¹. Його послідовники продовжували традиції управління: М. Рєпін, М. Долгоруков та інші.

Насправді роль муніципалітету полягала насамперед в тому, що він був чудовим ломбардом для населення. Адже всі справи міського самоврядування знаходились у канцелярії губернаторів, а депутатам наказали слухатися поліцію. Коли М. Долгоруков надавав характеристику українцям, то зазначив, що вони мають безліч ресурсів, але не вміють ними користуватися, тому їй потрібно державі їх організувати. Самоврядуванню взагалі не довіряли, а тому була введена спеціальна посада «міського пристава» з обов'язком спостерігати та доносити в адміністрацію. Громадські установи Півдня України такої посади не знали. І все-таки, всупереч «спартанським» умовам існування, один раз міська дума виявила ініціативу й особисто звернулася до генерал-губернатора. У відповідь дума отримала сувору догану. І один раз депутат Федір Ємельянов ризикнув і не погодився з думкою О. Куракіна, але до нього поставилися з розумінням – вибачили та залишили його думку без уваги⁴⁶².

Були також поодинокі вияви активності в муніципалітетах Правобережної України, але всі вони зазнавали утисків з боку адміністрації.

Адміністративний контроль і опіка існували й на Півдні України. Зокрема, херсонські губернатори займалися благоустроєм, водночас постійно критикуючи за цемісцеве самоврядування. В Єлисаветграді забороняли купецький бізнес. У той же час миколаївських військових губернаторів можна скоріше назвати мерами, ніж тих осіб, яких на цю посаду обирали. Адже саме вони цими міськими головами керували. В Одесі генерал-губернатори, також виявляли ініціативу в міських справах, які законодавчо були покладені на муніципалітет. У Таврійській губернії губернатори прямо зазначали муніципалітетам, скільки грошей потрібно виділяти на військове

⁴⁶¹ Павловский И. Ф. Полтава. Исторический очерк ее как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856) / И. Ф. Павловский. – Х. : Сага, 2009. – С. 19–32.

⁴⁶² Там само. – С. 32–43.

утримання, на закупку квартир для чиновників адміністрації⁴⁶³ і т. д. У Катеринославській губернії, наприклад, губернатор А. Фабр любляв займатися благоустроєм і озелененням Катеринослава, відшукував нові джерела прибутків для самоврядування та й взагалі замість муніципалітету контролював все міське життя. Зокрема, у дисертації О. Бобкової в розповіді про героїчні зусилля А. Фабра щодо озеленення міста дума згадується у 1872 р., коли просила назвати бульвар іменем губернатора (Фабрським)⁴⁶⁴.

На Півдні України самоврядування постійно намагалося бути відносно незалежним від адміністративної опіки, та й ступінь боротьби був набагато вищим, ніж в інших губерніях. Зокрема, херсонське самоврядування не збиралося сплачувати штраф адміністрації за самовільні збільшення податків для населення. Двічі штрафували й нічого ніхто не сплачував, а з часом справа й сама забулася. Постійно писали скарги й до Сенату, особисто до царя з проханнями розібратися в неправомірних діях адміністративного правління, за що утискалися, а депутатів ув'язнювали та били, залякували, але вони оптимізму не втрачали та писали нові скарги. У деяких справах, найбільш резонансних і голосних, центральна влада ставала на бік муніципалітетів.

Тобто по суті як соціальний інститут муніципалітети Півдня України могли чудово працювати й відстоювати власні інтереси. Наприклад, у 1908 р. херсонські депутати відстояли свою точку зору щодо розвитку порту. Цивільний губернатор не вважав діяльність гласних надто професійною, оскільки вони були представниками різних професій (стоматологи, юристи та інші). Себе він вважав експертом, а тому й погляди на розвиток порту (спрямованість діяльності на внутрішні ринки – Олександрівський і Донецький) мали раціональний характер, оскільки торгувати можна було дешевим вугіллям. У перспективі це – перемога в конкуренції з Миколаєвом. За

⁴⁶³ ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 3. О раскладке городских налогов на 1811 г. – 169 арк.

⁴⁶⁴ Бобкова О. М. Адміністративна та культурно-просвітницька діяльність А. Я. Фабра на Півдні України (30-ті – перша половина 60-х рр. XIX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Оксана Михайлівна Бобкова. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 130–137.

планом гласних муніципалітету потрібно було побудувати залізну колію від станції до порту. План губернатора після довгих дебатів, які точилися майже рік, відклали. Його більше всього обурювало те, що гласний стоматолог Рябков може не погоджуватися з керівником губернії, а інші слухаються мільйонера Рабиновича. Керівники муніципалітету привернули громадськість на власну сторону та заручилися підтримкою Міністерства торгівлі. Рада Міністрів залишилася осторонь цієї справи, але наказала депутатам узгоджувати дії з губернатором, а не звертатися напряму до міністерств, що призводить до непорозумінь⁴⁶⁵. Гласні це взяли до відома, підшили до справи й здали в архів, а згодом про це й забули. Цікаво, що при цьому губернатор згадував ностальгічно дореформені часи, коли, на його думку, губернатори були абсолютними господарями.

В одному з випадків у 1828 р. було засуджено багато чиновників Херсонської губернії за хабарництво на чолі з віце-губернатором Херсонської губернії А. Рюлем, а з губернатора Комстадіуса зроблено «слабака», який не здатен слідкувати за порядком у себе вдома. Таким чином, теорію про те, що губернатори були повноцінними господарями регіонів, можна вже поставити під сумнів.

Виявилось, що чиновництво губернії дуже полюбляє брати хабарі, а прокуратура всі справи покриває (знищувала або ховала скарги), за що мала власний відсоток, а «захищає» прокуратуру обер-прокурор Сенату Журавльов. Очолював усі корупційні схеми віце-губернатор А. Рюль (хоча, можливо, губернатора він просто покривав). Наприклад, дворянський засідатель Касперов скаржився, що після візиту до А. Рюля в нього залишилося тільки 150 руб., тому секретарю він пропонував тільки 100 руб. за швидке оформлення документів. Хоча в принципі секретарям давали по 25 руб. А так, найчастіше, чиновництву пропонували від 100 до 300 руб. за послуги, що стосувалися оформлення документів. Найбільше коштів брали за те, щоб позбутися рекрутської повинності. Тут суми були вже

⁴⁶⁵ ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 5–15; ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 4–8.

більшими – від 500 до 1 000 руб. За те, щоб улаштуватися на роботу, наприклад, до казенної палати, потрібно було викласти від 200 до 500 руб. Полюбляло чиновництво брати «подарунками». Наприклад, херсонські міщани подарували прокурору срібний сервіз, що коштував 450 руб., а потім кожухи за 200 руб. і за 400 руб. Іноді дарували коней, вино. Усе це проходило через казенну палату. Найбільший зафіксований хабар прокурор Шульженко та А.Рюль вимагали від єврея Фанюнга (8 000 руб.) за закриття проти нього кримінальної справи, в якій значилося, що він покриває втікачів⁴⁶⁶.

Під час розслідування було проведене громадське опитування щодо хабарництва в губернії. У всіх містах місцеві жителі показали, що чиновники губернії є *«весьма великими взяточниками, которые очень вредны и поселили страх у большинства городского общества своими незаконными действиями»*. Під час розгляду справи в судовому засіданні губернатор виявився ні до чого не причетним, навіть слабаком, який не здатен тримати в покорі власне чиновництво, чимвоно і користувалося. Хоча можна припустити, що губернатора захищали та покривали, брали провину на себе. Водночас прямі докази його провини відсутні. Усе відбувалося, як написано у висновках до справи, коли губернатор був у відрядженнях. До різних термінів покарання були засуджені всі винуватці, окрім обер-прокурора Сената, провину якого так і не вдалося довести. Найвищою посадовою особою, яку засудили, був віце-губернатор Херсонської губернії А. Рюль⁴⁶⁷.

Південноукраїнські міста одними з перших (ще в 1820-х рр.) виступили за проведення муніципальних реформ і позбавлення їх адміністративної опіки. Також вони брали найактивнішу участь у розробці та апробації нових законопроектів. Зокрема, були апробовані «міські» закони про прибутки та видатки Одеси й Херсона. В Одесі в 1863 р. було поширене нове «муніципальне» законодавство нарівні з Москвою та Санкт-Петербургом. Після проведення міської реформи 1870 р. почували себе більш незалежно, ніж в інших регіонах. Якщо

⁴⁶⁶ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1242. – Арк. 21–45.

⁴⁶⁷ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1402. – Арк. 30–60.

адміністрація різних губерній дозволяла собі вільно втручатися в господарські справи, скасовувати вибори, вносити поправки до бюджетів та інше, то в містах Півдня України намагалися проводити самостійну політику, за що губернатори писали скарги вже на муніципалітети, мовляв, не хочуть слухатися адміністрацію й мають нахабство діяти самостійно. У 1910 р. саме в Одесі було проведено перший і останній загальноімперський з'їзд діячів самоврядування з метою координації зусиль. Але влада розпочала боротьбу з опозицією, і більше представники громадськості не збиралися⁴⁶⁸. Саме в південноукраїнських містах на початку ХХ ст. переважали заклики до автономізації, незалежнення та продовження муніципальних реформ. Ця позиція активно проведена була в життя в Одесі під час революційних подій 1905–1907 рр., коли муніципалітет виступив з ініціативою створення Одеської республіки.

Таким чином, міське самоврядування Півдня України, хоч і знаходилося під значним впливом адміністративної опіки, проявляло значно вищі показники самостійності в роботі ніж в інших регіонах. Серед соціальних станів у роботі муніципалітетів лідерами стали (до 1870 р.) купецтво, міщанство та ремісники. Останні ніколи не становили більшості в жодній громадській установі. Вихідці з купецтва здебільшого ставали лідерами, міськими головами та переважали серед гласних у портових і адміністративних центрах губерній. Міщанство зазвичай домінувало в повітових і заштатних містах регіону. Купецтво обиралося більшістю в громадські установи далеко не в усіх регіонах і містах імперії. Адміністрація завжди ставила самоврядування в підпорядкованість, із різним ступенем залежності, але це нівелювало значення муніципалітетів у принципі. Боротьба самоврядування із адміністративною опікою мала місце, але не завжди муніципалітети перемагали.

* * *

⁴⁶⁸ Чорний Д. М. Міста Лівобережжя України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / Дмитро Миколайович Чорний. – Харків, 2008. – С. 218.

Отже, у містах Півдня України не склалося єдиного соціо професійного образу муніципального працівника та поведінкової ідентичності.

За соціальною ознакою більшість у міському самоврядуванні становили представники купецтва або фінансової буржуазії. Про заштатні та повітові міста можна сказати, що міцні позиції займали в них і міщани. За поведінковою моделлю муніципальних діячів можна поділити на такі типи: егоцентричний, конформістський, працьовитий, меценатський, мовчазний, «батьки міста». Це якісно й відрізняло аналізований регіон від інших, у яких склад громадських інституцій був здебільшого змішаним і перебував у абсолютній залежності від адміністративної влади. У деяких регіонах імперії при муніципалітетах створювалися особливі посади наглядачів із метою контролю за їхньою діяльністю. Міста Півдня України обійшлися без таких осіб, що сприяло розвитку індивідуальної діяльності. У той же час створювались групи для самозахисту міських інтересів від сваволі адміністрації. Надмірна зацікавленість адміністративної влади в регіоні військово-поліцейськими функціями відкривала простір для більшої ініціативності самоврядування в міських справах. Безсумнівно, для міст Півдня України були звичними явищами бюрократизм, апатичність, казнокрадство або нецільове використання бюджетних коштів, але було й багато представників депутатів, які намагалися діяти по-модерному (по-новому).

Разом із населенням прискореними темпами модернізувалося й міське самоврядування, діячі якого першими виступали проти адміністративної опіки, за автономізацію, демократизацію муніципалітетів, проводили боротьбу з бюрократизмом, хабарництвом. Хоча слід відзначити, що на Півдні України з початком «нового життя» по-новому постала проблема хабарництва та казнокрадства, оскільки в новому регіоні ці явища навіть підсилилися в результаті віддаленості від центру. Не завжди діяльність депутатів громадських інституцій була успішною, багатьох було ув'язнено та побито, чесність і прозорість не віталися, громадська оцінка небула позитивною.

Водночас можемо констатувати, що регіонально-індивідуальна активність діячів південноукраїнського самоврядування була на кілька порядків вищою, ніж у інших регіонах.

Відхід від традиційності відносин у владних структурах виявився у відсутності родинного протекціонізму, що було звичним явищем в інших регіонах імперії. Самоврядування Півдня України з початком «нового життя», яке призвело до прискореної модернізації, отримало більше дієвих, працьовитих і активних представників громадськості, які відстоювали інтереси автономізації, демократизації громадських структур. Іноземці у владних інститутах Півдня України поширювали західноєвропейські ідеї та зразки управління, що вилилося в європеїзацію новоукраїнського регіону та формування модернізованої міської громадськості з бажанням думати модерно (по-європейськи).

Родинно-протекційні зв'язки, які були звичним явищем у різних регіонах імперії, не встигли відіграти в міському самоврядуванні помітну роль. Водночас зрідка можна було побачити в одному громадському управлінні батька й сина або інших родичів, та під час виборів родини кандидатів у депутати займалися найактивнішим піаром власних домочадців.

Дворянство на Півдні України ніколи не отримувало більшості в складі муніципалітетів, на відміну від інших регіонів. Та й купецтво не мало абсолютної переваги в кількісному складі, оскільки багато було депутатів від міщанства. Натомість ремісників обирали в меншій кількості. Однак за релігійною ознакою більшість у громадських інституціях була за православними. Натомість в інших регіонах переважали не тільки православні, а й римо-католики, протестанти, мусульмани, іудеї.

Таким чином, представництво в муніципалітетах, соціально-професійні образи та поведінкові типи депутатів значно різнилися залежно від географічного районування імперії та індивідуальних особливостей кожного регіону. На Півдні України представники міського самоврядування характеризувалися передусім значно вищим рівнем самовираження, самоорганізації, ініціативності.

РОЗДІЛ 3

УЧАСТЬ САМОВРЯДУВАННЯ В РОЗВИТКУ МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Господарська, підприємницька діяльність міського самоврядування була дуже актуальною в досліджуваний період часу, оскільки стала одним із головних джерел наповнення міських кошторисів. Нове явище в історії – перетворення міст Півдня України на великих землевласників, які завдяки новозбудованим портам розгорнули бурхливу торговельну діяльність. Муніципалітети Півдня України швидко усвідомили власну значимість і корисність у процесах управління земельними володіннями та портами. Вони активно включилися в процес модернізації портових споруд, будівництво нових шляхів сполучення та спробували капіталізувати земельні ресурси міст.

У зазначений період край перетворився на новий промисловий регіон держави, у розвиток якого вкладався іноземний капітал. Завдяки цьому в період індустріального буму прискореними темпами відбувалися урбанізація та модернізація, виникли нові міста Донецьк і Луганськ. Зазначені процеси значно прискорили міський розвиток за рахунок розширення життєвого простору, а міське самоврядування отримало можливість наповнювати бюджети завдяки податкам із нових мешканців міст і промислових об'єктів, які швидко розбудовувалися в часи індустріалізації. Також муніципалітети підтримували прокладення залізниць, оскільки розуміли, що від цього залежить їх подальше життя в модернізованому світі.

3.1. Розвиток земельної політики міського самоврядування

У кінці XVIII ст. містам Півдня України була виділена значна кількість земель, яку включили до складу міського господарства. Такою кількістю землі не володіло жодне міське поселення імперії. Земельна власність могла стати запорукою найуспішнішого розвитку й значного прибутку. Тому земельна політика повинна була стати для муніципалітетів першоосновою господарювання з модерними та раціональними підходами до управління. Наділення міст значними земельними ресурсами було для царської Росії цілком новим явищем. Абсолютна більшість міст імперії не володіла великими землями. Міста мали маленькі наділи, що дозволяли лише розширювати міський простір і рости територіально. Як об'єкти господарювання земельні ресурси не використовувалися, були незначними – від 200 до 2–4 тис. десятин. Звідси й прибутки за статтею земельної власності були мізерними.

Новим елементом у господарюванні для міст Півдня України було виділення значних земельних наділів – до 47 тис. дес. Це мало стати й новим базовим елементом господарства південних міст, економіка яких повинна була спиратися на нові капіталістичні засади розвитку й стати опорним механізмом ідей «нового життя». Тобто Південь України мав бути позитивним модернізаційним прикладом іншим регіонам. Проте законодавець значно обмежив права самоврядування на використання земельних ресурсів, довівши тим самим свою феодалську відсталість і капіталістичну незрілість. Виявилося, що громадські інститути можуть лише отримувати орендну плату із землі, а власного господарства вести не можуть. Тому ступінь модернізації в розвитку земельної власності був на низькому рівні, відповідно вона охопила меншість міст регіону.

У примітці до статті 421 Зводу законів цивільних⁴⁶⁹ передбачалося, що порядок управління державним майном і всі права, з володінням

⁴⁶⁹ Закон гражданский // Свод законов Российской империи (с приложением к 3812 ст., положение о порядке описи; оценки и продаже имущества) (СЗРИ) : в 16 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1846. – Т. X. – Глава. 1–3. – С. 382–505.

пов'язані, містяться в Зводах урядових установ⁴⁷⁰. У Зводах установ в основному прописані норми, що регламентували діяльність різних органів державної влади. Статути про Казенне управління визначали повноваження відомств, які здійснювали управління відповідним казенним нерухомим майном, порядок його опису й межування, складання необхідних планів та інших пропозицій із поліпшення використання казенної нерухомості, порядок проведення публічних торгів й інші питання, які стосувалися надання в користування казенного нерухомого майна.

Необхідно підкреслити, що в названих законах є багато нормвідносно міських земель тільки Півдня України, що визначало характер регіонально-індивідуальної специфіки. Зокрема, у частині четвертій Статуту про казенні оброчні статті⁴⁷¹ встановлювався порядок передачі ділянок міських земель в оброчне утримання з метою влаштування дач та інших господарських нестатків за встановлену плату тільки на Півдні України.

Здійснення права державної власності на міські землі регламентувалося також у Статуті міського й сільського господарства⁴⁷², інших законодавчих актах Російської держави. У досліджуваний період в управління міською земельною власністю стосувалося вирішення всіх питань відносно майна, що розміщувалося на землях. Ці питання відносилися до предмета регулювання як адміністративного, так і цивільного права. Право власності на громадське майно не можна ототожнювати з майном, що знаходиться у власності держави, приватних осіб, відомств і різних управлінь. Громадська земля південноукраїнських міст призначалася

⁴⁷⁰ Устав службы правительственной // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Собр. 2. – Т. III. – С. 37–40.

⁴⁷¹ Устав казенных оброчных статей // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1838. – Собр. 2. – Т. VIII. – С. 42–65.

⁴⁷² Устав городского и сельского хозяйства // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Собр. 2. – Т. XII. – С. 21–91.

для місцевих потреб. Суб'єктами права власності на громадську землю поставали дворянські, міські й сільські громади. Дореволюційна юридична література характеризувала власників громадської землі як публічних юридичних осіб⁴⁷³.

Від імені міських поселень у майнових відносинах могло брати участь міське громадське управління. Цивільний обіг землі повинен був здійснюватися на підставі загальних законів, Міського положення⁴⁷⁴, Положення про губернські установи⁴⁷⁵ і Статуту про міське і сільське господарство⁴⁷⁶ з дотриманням правил, встановлених у приватних положеннях про прибутки і витрати Херсона⁴⁷⁷ та Одеси⁴⁷⁸.

Джерелом формування муніципального земельного фонду була узаконена передача державою земель містам із можливістю використовувати їх у міських інтересах без великих урядових дотацій (також не виключалося право купівлі муніципалітетами земель, але це право практично не використовувалося). Кількість землі в містах

⁴⁷³ Черемісін О. В. Міське землеволодіння Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / О. В. Черемісін // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 4. – С 75–81.

⁴⁷⁴ Жалованная грамота на права и выгоды городам Российской империи // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXII. – С. 362–384.

⁴⁷⁵ Общие губернские учреждения // Свод законов Российской империи (СЗРИ) : в 16 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Т. II. – С. 125–414.

⁴⁷⁶ Устав городского и сельского хозяйства // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Собр. 2. – Т. XII. – С. 21–91.

⁴⁷⁷ Расписание доходов и расходов губернского города Херсона // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Собр. 2. – Т. 8. – С. 571–584.

⁴⁷⁸ Высочайше утвержденное положение о доходах и расходах города Одессы, и о управлении ими // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 2. – Т. 39. – С. 192–201; Расписание доходов и расходов портового города Одессы // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1834. – Собр. 2. – Т. 9. – С. 261–271; Об уравнении доходов и расходов города Одессы и о пособии сему городу от казны // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1859. – Собр. 2. – Т. 34. – С. 602–605.

була різною. Це залежало від багатьох причин, наприклад, розміру самого міста, наявності продуктивних сил, розміру зручної та незручної землі, кількості населення.

Землі, які належали містам, органи самоврядування могли використовувати по-різному: а) для хліборобства (на міських землях в основному засівався хліб озимий і яровий; за право користування землею у міський прибуток щорічно сплачувалися гроші з десятини); б) для розведення виноградників, садів та городів (із садових рослин – яблука, персики, абрикоси, груші; з городніх – капуста, буряк, морква, ріпа, редис, салат, кукурудза, цибуля, картопля, петрушка; з баштанних – дині, кавуни); в) віддавати в оренду⁴⁷⁹, під залог⁴⁸⁰ й відкупне утримання (наприклад, органи місцевого самоврядування мали право відбирати земельні ділянки в приватних осіб на користь міста для отримання вигоди шляхом здачі в оренду, платилася сума 4-5 руб. за десятину; роздавати селянам землі в зручних районах для хліборобства по 15 дес. на душу, в незручних – по 8 дес. на душу; здавати в оренду для облаштування господарств міщан з міських володінь на підставі статей 756, 759 і 760 т. XII Зводу законів про міське та сільське господарство⁴⁸¹; г) відкривати фабрики, заводи, мануфактури, які поділялися на ті, що сплачували гроші виключно на користь міста; ті, що нічого не платили, оскільки сплачували за право торгівлі гільдійські гроші; броварні утримувались відкупом⁴⁸²; д) дозволяти видобуток корисних копалин.

Отже, в період кінця XVIII – середини XIX ст. міста Півдня України були великими землевласниками, які не займалися сільським господарством. Тому муніципальна влада повинна була здавати землі

⁴⁷⁹ ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 60. – 150 арк.

⁴⁸⁰ ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 464. – 110 арк.

⁴⁸¹ Устав городского и сельского хозяйства // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Собр. 2. – Т. XII. – С. 21–91.

⁴⁸² Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – 176 с.; Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. центрального статистического комитета МВД, 1863. – Т. XIII. – 188 с.

в користування з метою отримання фіксованого доходу завдяки платежам податків і повинностей, надаючи кожному орендарю певну волю у встановленні системи господарювання.

Весь земельний фонд міської власності Півдня України можна поділити на кілька категорій: а) ділянки; б) хутори, дачі з заміськими будинками. Становлячи власність міста, землі не могли переходити з рук у руки. Пізніше на ці землі поширився порядок надання ділянок в оброчне утримання для будівлі дач та інших господарських нестатків; в) слободи, мешканці яких вважалися міськими міщанами, юридично такі землі становили власність міста, могли переходити тільки від міщанина до міщанина й тільки односельцю; продаватися могло тільки майно, розташоване на землях, а не самі землі⁴⁸³.

За принципом землекористування землі міст могли бути розділені на такі види: «дворові» місця в місті, які належали власникам на повному праві; хутірські землі, що роздавалися в умовне володіння; садибні землі й «ділянки» як орні землі знаходилися також в умовному володінні. На право користування видавалися спеціальні відкриті «листи». Складність полягала в тому, що для різних категорій міської землі не було встановлено єдиних правил землевідведення. Вони варіювались залежно від форм і видів землеволодіння. Окремі правила існували для землевідведення мешканцям різних міст, передмість і дач, розташованих на міській землі⁴⁸⁴.

У правилах генерального межування Таврійської губернії, затверджених указом від 27 лютого 1820 р., зазначалося, що для роздачі землі необхідно керуватися окремими постановами губернського керівництва, при цьому враховувати права місцевого татарського населення. Такими правилами закріплювалися положення про те, що міські землі (які могли брати в оренду всі бажаючі) повинні бути відмежовані за соціально-етнічними ознаками. Тобто з метою

⁴⁸³ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 353. – 69 арк; ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 10–30.

⁴⁸⁴ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1329. – Арк. 1–7; Лонгинов А. В. Устройство Одесского порта и первоначальный отвод земли г. Одессе / А. В. Лонгинов // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1894. – Т. XVII. – С. 73–84.

недопущення міжетнічних суперечностей рекомендовано було розділити татарське міське землеволодіння від християнських купців і міщан. За кожним власником необхідно було закріплювати юридичне оформлення ділянок міської землі. Усі суперечності із земельних справ повинні були вирішувати судові інстанції⁴⁸⁵.

У містах Херсонської на Катеринославської губерній указом 1802 р. муніципальній владі дозволялося виділяти місцевим мешканцям по 25 дес. землі в одні руки з метою влаштування власної системи господарства. Однак згодом виявилось, що місцеві мешканці почали займати землі самовільно, без відводу⁴⁸⁶.

Упорядкування процесу землевідведення вирішувалося виданням у 1842 р. «загальних правил для роздачі земель у Новоросійському краї та Бессарабії та Одеському градоначальстві»⁴⁸⁷. Із загального змісту можна зробити висновок про те, що ділянки землі почали відводитись в розмірі однієї десятини з метою розведення садів і виноградників, з умовою посадити протягом трьох років 100 фруктових дерев або 1 200 куців винограду. Однак ці заходи не були успішними. Правила обов'язково вимагали необхідної облаштованості й загрожували за невиконання відчуженням землі.

Форми використання цих земель були різними: існували власне господарство, оренда, скопщина, тобто здача за частку врожаю. Оброчні міські землі здавалися в оренду з публічних торгів на обмежені терміни міщанам для хліборобства та сінокосіння. Хутірські землі використовувалися як садиби для розведення садів і виноградників. Частина земель відводилася під хліборобство; на цих землях переважно велося господарство, але вони роздавалися і

⁴⁸⁵ РДІА. – Ф. Бумаги графа Сперанского. – Оп. 1. – Спр. 211. – Арк. 12–84.

⁴⁸⁶ Черемісін О. В. Суперечності з приводу розмежування міського землеволодіння Херсону наприкінці XVIII ст. / О. В. Черемісін // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 201–203.

⁴⁸⁷ О распределении земель Новороссийского края // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXIX. – С. 163–177.

подесятинно за гроші або з частки врожаю. Виділені землі міщанським товариствам під хліборобство знаходились не в користуванні общини односельців, а були поділені на ділянки⁴⁸⁸.

Проаналізувавши особливості розведення сільськогосподарських культур на міських землях Херсонської губернії, можна зробити висновки: перевага віддавалася вирощуванню хліба (озимого та ярового) та винограду; скотарству; рибальству; шовківництву й бджільництву. У містах Катеринославської губернії міське самоврядування віддавало в оренду землі під будівництво промислових об'єктів: млинів вітряних і парових; заводів цегляних і лісопильних; складів із метою організації торгівлі лісом по нижній течії Дніпра; будівництва бараків для робітників; лише незначна частка землі віддавалася для ведення сільського господарства й організації сінокоосу⁴⁸⁹. У містах Таврійської губернії самоврядування більшість земель віддавало в оренду під розведення баштанів⁴⁹⁰. У галузі вирощування хліба (найпоширенішими сортами пшениці були ярова й озима) врожай збільшився з 1,5 чверті на душу населення в 1804 році до 5,5 чверті на душу населення у 1861 р., тобто в 3,6 разу. Зросла також кількість хліборобів із 2 601 чоловіка в 1804 р. до 53 978 чоловік у 1829 р. – 20,7 разу⁴⁹¹, а до 1861 р. ще майже на 33 тис. чоловік⁴⁹².

У скотарстві популярним було розведення коней, овець, свиней і рогатої худоби. Кількість худоби збільшилася з 5 960 голів у 1807 р. до 115 837 голів у 1861 р., тобто в 19,4 разу. Прибуток не вказувався

⁴⁸⁸ Черемісін О. В. Міське землекористування Херсона, Миколаєва, Одеси наприкінці XVIII – у першій половині XIX століттях / О. В. Черемісін // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 5. – С 75–83.

⁴⁸⁹ ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 14–53; ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 18–75; ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 38–126; ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 26–68; ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 21–90; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 1–3.

⁴⁹⁰ ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1020. – 126 арк; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 304. – 34 арк; ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1–3.

⁴⁹¹ Отчет и речи чрезвычайного собрания Общества сельского хозяйства Южной России. – Одесса : Гор. тип., 1838. – С. 45–89.

⁴⁹² РДІА. – Ф. 1263. – Оп. 6. – Спр. 31. – Арк. 34–64.

в грошовому еквіваленті, але робились висновки, що «заняття це приносить величезні вигоди місцевому населенню». У галузі скотарства найбільш розвинутим було розведення овець, що дало великі доходи. Багато власників навіть не знали точну кількість їхніх отар⁴⁹³.

Шовківництво, як і бджільництво, також не отримало розвитку. Кількість землі, відведена під шовківництво, з часом не змінювалась і становило до 25 дес. на міських землях. У середньому шовк виготовлявся від 0,5 фунтів до 8 пудів 18 фунтів. У офіційних документах відзначалось, що ця галузь сільського господарства розвивалася дуже погано⁴⁹⁴. Серед причин нерозвиненості можна виділити нестачу коштів і технологій; організованого поливу; мінливість погоди⁴⁹⁵.

Оцінюючи розвиток сільського господарства на міських землях за першу половину XIX ст., губернські адміністрації дійшли висновку, що господарська частина в містах вимагала посиленого нагляду з боку адміністрації. Міста, володіючи величезними земельними угіддями, були доведені бездіяльністю органів самоврядування до нестачі в засобах на покриття необхідних витрат. Загальний стан земельної власності міст оцінювався як неефективний, відзначалося нераціональне господарювання. Через це й були необхідні великі зміни⁴⁹⁶.

Із сукупності занять на міській землі формувалася бюджетна частина міст. У розписах про прибутки й витрати вона представлена під різними найменуваннями (залежно від правил складання кошторисів). Називалася ця частина «прибутки з землі, приналежної

⁴⁹³ Памятная книжка Таврической губернии на 1864 г. / под ред. К. В. Ханацкого. – Симферополь : Тип. таврического губернского правления, 1864. – С. 160–194.

⁴⁹⁴ РДІА. – Ф. 1263. – Оп. 6. – Спр. 31. – Арк. 34.

⁴⁹⁵ Отчет и речи чрезвычайного собрания Общества сельского хозяйства Южной России. – Одесса : Гор. тип., 1838. – 89 с.; Отчет о действиях Общества сельского хозяйства Южной России / сост. И. Палимпсестовым. – Одесса : Гор. тип., 1855. – 68 с.; Отчет инспекции сельского хозяйства южных губерний за 1857 г. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1857. – С. 24–89.

⁴⁹⁶ РДІА. – Ф. 1263. – Оп. 6. – Спр. 67. – Арк. 48

місту». З цієї ж статті формувався й витратний фонд міста, тобто частина, яку муніципальна влада могла використовувати на місцеві необхідності й потреби. У частині видатків бюджету на розвиток сільського господарства не було жодної статті за весь досліджуваний період.

Структуру міського землеволодіння та землекористування можна побачити в Додатку Л.

Найбільшою кількістю земель володіли міста Херсонської губернії. Значно виділявся Херсон із 47 000 десятинами міської землі. Одеса мала у володінні 12 000 дес. землі⁴⁹⁷. В інших містах рідко коли кількість земель була менш як 6 000 дес. Тому в містах Херсонської губернії бюджети отримували найбільшу кількість доходів – від 46 до 77 %. Найменшу кількість прибутків від статті «з землі, приналежної місту та оброчний збір» отримували Миколаєві (близько 30–35 %) та в Одесі (від 6 до 14 %). Прибутки до бюджетів за статтею «збори з промисловців і закладів промисловості» становили 6–20 %. У містах Херсонської губернії зафіксовано найбільший розрив у прибутках із землі та з промисловості. В Ольвіополі, навпаки, прибутки із землі, приналежної місту, були меншими, ніж прибутки з промислових закладів. Земельний міський фонд розподілявся таким чином: вигінні, оброчні та сінокісні землі становили абсолютну більшість у використанні і з них отримували найбільшу кількість прибутку; другорядні позиції (в кількісному та прибутковому смислах) займали землі під виноградниками, городами, садибами, фруктовими садами. Кількість землі, яку неможливо було використовувати в сільськогосподарському виробництві (незручна, під шляхами сполучення), приблизно була однаковою із землями, які займали територію міст⁴⁹⁸.

Міста Катеринославської губернії володіли значно меншими земельними ресурсами – від 3 до 9 тис. дес. Із усіх земель у губернії

⁴⁹⁷ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1329. – 7 арк.

⁴⁹⁸ Матеріали для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2-х т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. 2. – С. 3–44.

містам належала лише невелика частина – 0,5 % від усієї території. У розподілі міських земель найбільшу частку завжди використовували під сінокіс⁴⁹⁹, після 1870 р. відбувся перерозподіл у структурі земельної власності, й найбільшу частку почали займати вигони⁵⁰⁰. Найбільше було земельної власності в Маріуполі. Дохід із земель надходив до бюджетів у розмірі від 30 до 60 %.

Таким чином, розрив між статтями прибутків із земель був значно меншим, ніж у містах Херсонської губернії. Земельний міський фонд розподілявся таким чином: вигінні, оброчні та сінокісні землі становили більшість у використанні, і з них отримували найбільшу кількість доходу; другорядні позиції (у кількісному та прибутковому значеннях) займали землі під виноградниками, городами, садибами, фруктовими садами.

Міста Таврійської губернії володіли меншою кількістю земель на Півдні України (від 2 до 8 тис. дес.). Найбільше земель відмежовано до міської власності Феодосії, Перекопа та Бердянська. Доход міські бюджети отримували в розмірі від 30 до 70 %. Найбільше прибутку за цією статтею було в Старому Криму (74 %). Із промисловості був значно більшим, ніж в інших містах – від 8 до 30 %. Найбільше доходів за цією статтею зафіксовано в Севастополі (43 %). Розрив між статтями із земель і промисловості був значно меншим, ніж у містах Херсонській та Катеринославській губерніях. Прибутки з промисловості перевищували інші статті в Севастополі та Керч-Єнікале. Земельний міський фонд розподілявся таким чином: кількість вигінної землі перевищувала кількість інших видів земельної власності, оброчні землі становили наполовину меншу частку, другорядні позиції (у кількісному та прибутковому значеннях) займали землі під виноградниками, городами, садибами, фруктовими садами, баштанами.

⁴⁹⁹ Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1864 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1864. – С. 160–194.

⁵⁰⁰ Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1875 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1875. – С. 8–17.

У першій половині XIX ст. губернатори, намагаючись пояснити незадовільний загальний рівень розвитку, управління та модернізації земельних ресурсів, прийшли до таких висновків: 1) відсутність матеріальної зацікавленості з боку місцевого населення; 2) муніципальні органи влади не організували переробних промислових підприємств; 3) органи міського самоврядування не подбали про встановлення раціональної системи господарства й системи обробки полів, як результат – відсутність толок і раціональної сівозміни, що призводило до неврожаїв; 4) нераціональна система розподілу землі між жителями; 5) органи місцевого самоврядування не вживали заходів із удосконалення технологій виробництва і підвищення кваліфікації робітників; 6) в галузі виноробства спостерігались основні проблеми – нестача грошей для розвитку, слабка купівельна спроможність населення, виготовлялася неякісна продукція, нестача технологій для переробки врожаю; 7) успішно розвивалися тільки скотарство й рибні промисли, як відзначалося в оглядах Херсонської губернії, ці галузі були дуже корисними в економіці міста й краю загалом.

Активність міського самоврядування у модернізації знаходилася на низькому рівні. Муніципалітети задовольнялись лише отриманням фіксованої орендної платні.

Одночасно з цим до 1830-х рр. намітились і негативні тенденції в цих галузях – значне зменшення продажу, вилову риби. Це відбувалося не в певні періоди, а постійно, оскільки було наслідком зменшення кількості риби, постійного підвищення оподаткування. Скотарство в основному страждало від інфекційних захворювань тварин, які призводили до значного падіння худоби. Постійне підвищення цін на корм у результаті спричинило те, що на утримання витрачалося більше, ніж отримувався прибуток. Крім того, регулярно підвищувались податки.

Кроки виходу зі складної ситуації були намічені урядом і місцевою адміністрацією, а практичне втілення покладено на міські органи влади. Були розроблені такі заходи: а) наділення додатковою

землею, у результаті розширювалися посівні площі; б) збільшення грошових дотацій (нерегулярні й одноразові); в) організація муніципалітетами цехів із переробки сільськогосподарської продукції; г) стимулювання торгівлі (передусім зовнішньої); д) упровадження нових засобів оброблення землі, збору врожаю; е) створення умов для зацікавленості населення в занятті сільським господарством. У результаті вдалося вивести з примітивного стану багато галузей міського господарства⁵⁰¹.

Отже, у південноукраїнських містах земельна політика повноцінно не реалізовувалася в досліджуваній період. Депутати міського самоврядування ще не усвідомлювали необхідність модернізації сектору.

Міськеположення 1870 р. внесло у розвиток муніципальної земельної політики певні зміни, пов'язані головним чином із процесом купівлі-продажу земельної власності. Зокрема, нове положення надало права міському самоврядуванню від імені громадськості купувати та відчужувати нерухоме майно, укладати договори, виступати позивачем у суді та брати участь як відповідачу у майнових суперечностях. Цим визначалося право власності муніципалітетів на земельні фонди, право встановлювати ціни за оренду або користування міськими земельними ресурсами, надавати концесії на будівництво різних підприємств на міських землях, які входили до складу міст або виходили за їхні межі.

Було визначено, що міські землі ставали об'єктом ринкових відносин. Наприклад, Маріуполь у 1875 р. отримав у дарунок 12 тис. дес. земельної власності⁵⁰², на якій міська дума в 1876 р. забороняла випас худоби⁵⁰³, а в 1890–1893 рр. дозволяла їх здавати в оренду з метою добування каменю й боролась із самозахопленням земельної

⁵⁰¹ Матеріали для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2-х т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – С. 3–44.

⁵⁰² ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 5–17.

⁵⁰³ ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 17. – С. 54–70.

власності міщанами⁵⁰⁴. У 1896 р. міська управа Маріуполя віддавала в оренду земельний фонд під забудову цегляних і черепичних заводів, які отримала в дарунок⁵⁰⁵ і лише в 1897 р. дозволила віддавати землі в оренду місцевим громадам для сільськогосподарського освоєння⁵⁰⁶. Олександрівськ у 1894–1895 рр. продавав міські землі з торгів⁵⁰⁷. У 1899–1902 рр. відбулось розділення повноважень у сфері продажу земельної власності між думою та управою на користь міської управи⁵⁰⁸, в 1901 р. Олександрівська міська дума перебрала на себе функції продажу концесії на проведення в місті водогону⁵⁰⁹.

Катеринославська міська дума в 1901 р. уклала договір із російським трубопрокатним заводом на оренду землі з метою будівництва спеціалізованого заводу з виготовлення труб⁵¹⁰. У 1903 р. Катеринославська міська дума видала наказ про відчуження земельної ділянки на користь міста від міщанина І. Ніколаєва (справа розглядалася в суді, і міське самоврядування постало в ролі позивача з метою стягнення орендних платежів за користування міською землею)⁵¹¹.

Єлисаветградська міська дума в 1898 р. вирішувала земельні суперечності в судових інстанціях з метою будівництва залізниці між Єлисаветградом і Вознесенськом. Місцеві громади цьому заважали, оскільки займалися самозахопленням земельної міської власності⁵¹². Сімферопольська міська управа в 1892 р. придбала у власність 3 700

⁵⁰⁴ ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 5–15; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 1.

⁵⁰⁵ ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 11. – 17 арк.

⁵⁰⁶ ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 207. – Арк. 23–41; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 10–45.

⁵⁰⁷ ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 34–81.

⁵⁰⁸ ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 46–60.

⁵⁰⁹ ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 10–18.

⁵¹⁰ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 3а. – Арк. 1–3.

⁵¹¹ ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 11–23.

⁵¹² ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 31–38.

саж. кв. у статського радника М. Міхно⁵¹³. Тут муніципалітетам постійно доводилося боротись із самозахопленням міської землі, а місцевим громадам відстоювати свої права у судових інстанціях⁵¹⁴. Бахчисарайська міська управа також докладала постійних зусиль на боротьбу із самозахопленнями. Зокрема, у 1881 р. відбулось судове засідання за фактом самозахоплення міської землі штаб-ротмістром М. Біляловим⁵¹⁵. Євпаторійська міська управа також була в судах як позивач безліч разів через факти самозахоплення міської землі міщанами⁵¹⁶. У Феодосії за такими фактами пройшло кілька судових засідань, у яких міському самоврядуванню доводилося відстоювати право на земельну власність⁵¹⁷.

Контроль за діями міського самоврядування в сфері земельної політики посилювався після Міської реформи 1892 р. Тепер за новими положеннями муніципалітетам необхідно було встановити ціни на земельні ресурси губернаторів, а міністр внутрішніх справ повинен був затверджувати постанови міського самоврядування в питаннях відчуження нерухомої власності. Таким чином контроль за проведенням муніципальної земельної політики був поділений між різними рівнями підпорядкування, що значно послабляло пристосування до ринкових умов діяльності.

В усіх бюджетах міст південноукраїнського регіону виділялася спеціальна частка, яку міста отримували за рахунок господарського використання міських земель і угідь.

Порівняно з попереднім періодом, за цією статтею зросли збори до бюджетів. Зокрема, найбільшими доходами міг пишатися тільки Херсон (43,4 %) ⁵¹⁸, тому для нього ця частка бюджету вважалася домінуючою. У Маріуполі прибутки від використання міської

⁵¹³ ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 516. – Арк. 4–12.

⁵¹⁴ ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 832. – Арк. 12–23.

⁵¹⁵ ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 6–18.

⁵¹⁶ ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 304. – Арк. 14–24.

⁵¹⁷ ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 4–10.

⁵¹⁸ Отчет херсонской городской управы за 1896 г. – Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1897. – С. 23–89.

земельної власності становили 23,8 %⁵¹⁹, в Єлисаветграді – 40 %⁵²⁰, у Катеринославі – 20 %⁵²¹, Олександрівськ отримував прибуток у розмірі 20 %⁵²², в Ялті доходи до бюджету протягом досліджуваного періоду постійно коливалися: 47 % у 1870 р., 1872 р. – 15 %, у 1887 р. – 65 %, 1894 р. – 13 %, а на початку ХХ ст. становив уже 15 %⁵²³, у Сімферополі – 23 %⁵²⁴, у Євпаторії – 30 %⁵²⁵, у Бахчисараї – 40 %⁵²⁶, у Керч-Єнікальському градоначальстві – 30 %⁵²⁷, в Акермані – 30 %⁵²⁸, в

⁵¹⁹ ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 3–9; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 5–19; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 5–17.

⁵²⁰ ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 6–14; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 12–45; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 5. – Арк. 15–67; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 11. – Арк. 20–39; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 21–29; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 12–38; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 24. – Арк. 22–56; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 37. – Арк. 31–68; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 24. – Арк. 19–76; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 48. – Арк. 3–7; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 60. – Арк. 53–59; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 84. – Арк. 6–17; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 92. – Арк. 23–32; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 93. – Арк. 22–58; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 100. – Арк. 20–68; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 101. – Арк. 76–79;

⁵²¹ ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 4–8; ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 12–21; ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 23–46; ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 2–6; ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 1–4; ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 34–89; ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 12–19.

⁵²² ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 56–96; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 2–4; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 216. – Арк. 12–44; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 367. – Арк. 17–45.

⁵²³ ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 6–18; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 10–46; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 45–84; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 753. – Арк. 23–40; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 554. – Арк. 15–29.

⁵²⁴ ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. – 49. – Арк. 2–6; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 24–86; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. – 156. – Арк. 24–93; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. – 273. – Арк. 11–38; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. – 830. – Арк. 13–37.

⁵²⁵ ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 619. – Арк. 23–45; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 579. – Арк. 45–56.

⁵²⁶ ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 509. – Арк. 56–90; ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 195. – Арк. 17–56; ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 13–28; ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 15–28; ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 19–76.

⁵²⁷ ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. – 4530. – Арк. 56–62.

⁵²⁸ Смета доходов и расходов города Аккермана на 1899 год. – Аккерман : Тип. И. М. Гринштейна, 1900. – С. 34–63; Отчет Аккерманской городской управы за 1900 год. – Аккерман : Тип., И. М. Гринштейна, 1901. – С. 45–86.

Одесі – 12 %⁵²⁹, у Миколаєві – 20 %⁵³⁰, у Севастополі – 20 %⁵³¹. У всіх інших містах дохід до бюджетів від земельних міських володінь був приблизно однаковим – від 20 до 30 %.

Таке наповнення міських бюджетів було регіонально-індивідуальною специфікою саме міст Півдня України, оскільки в інших регіонах прибуток від міської землі взагалі був дуже мізерним, а найчастіше і взагалі відсутнім.

Жодної копійки за вказаною статтею доходу не витрачалося на розвиток міських земельних ресурсів. Земельна політика самоврядування складалася з того, що весь тягар витрат, пов'язаних із землекористуванням, покладався на кишені орендаторів. Кошти, отримані від здачі землі в оренду, перерозподілялися між неприбутковими заходами: утримання навчальних закладів, медичне обслуговування, повернення боргів і кредитів.

Найменша кількість прибутків до бюджету була в Одесі, оскільки там земельні ділянки були поділені для здачі в оренду на 12 дес. і заборонялося перездавати в суборенду, що унеможлиблювало концентрацію їх в одних руках і позитивно впливало на їхню доступність для орендарів.

Л. Цибуленко досить слушно вважає, що серйозно до проблеми розвитку земельної власності почало ставитися херсонське, миколаївське та одеське самоврядування, постійно працюючи над удосконаленням її продуктивності. Щоб впорядкувати земельне господарство, муніципалітет розділив орну міську землю на 5 категорій залежно від вартості. Це призвело до мінімізації спекуляцій, пов'язаних із земельним господарством. Демографічне

⁵²⁹ Обозрение отчетов одесской городской думы за 1864–1874 гг. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1874. – 13–28 с.; Отчет городской думы за 1878 г. – Одесса : Русская тип., 1878. – С. 18–32; Отчет городской думы за 1887 г. – Одесса : Русская тип., 1887. – С. 13–98; Отчет одесской городской управы за 1902–1905 гг. – Одесса : Славянская тип., 1905. – С. 21–122.

⁵³⁰ Отчет николаевской городской управы за 1887–1889 гг. – Одесса : Славянская тип., 1891. – С. 20–44.

⁵³¹ Отчет Севастопольской городской управы о движении денежных сумм. – Севастополь, 1878. – С. 18–46.

зростання населення супроводжувалося подрібненням господарств орендарів. Херсонське самоврядування спиралось у своїх діях на досвід Великобританії, Німеччини та США, а тому постійно піклувалося про систематичне угноєння ґрунтів, змішану плодозміну та використання вдосконалених механізмів. На рубежі XIX – XX ст. муніципалітет вирішив, що отримувати орендну плату за користування земельним міським господарством недостатньо, потрібно негайно розробити програми оптимального землекористування, які полягали в розвитку зрошування, обробки полів, розумної сівозміни. Одеський муніципалітет творчо й раціонально підходив до проблем користування земельними ресурсами з метою збільшення прибуткових надходжень до бюджету, пошуку альтернативних варіантів розвитку господарства й широкого задоволення попиту міського населення на землю⁵³².

Серед галузей сільського господарства на міських землях Катеринославської губернії найбільшого розвитку отримали землеробство, городництво. Городництвом міські мешканці займалися з самого початку заснування міст і вважали це необхідним елементом міського стилю життя. У міському середовищі навіть виділився окремий клас городників як певна субкультура міського населення. Найкращими серед них вважалися болгари. Вони спеціально орендували міські землі для розведення городів, на яких вирощували: картоплю, капусту, моркву, мак, кріп та інші культури. Поширення на міських землях отримали дині, кавуни, кукурудза. Сади розводили лише поодинокі ентузіасти, оскільки це вимагало значних капіталовкладень, а цим міське населення особливо пишатися не могло.

З метою поширення садівництва в губернії в 1817 р. у Катеринославі було відкрите державне училище садівництва, але

⁵³² Цибуленко Л. О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної і виробничої власності в XIX – на початку XX століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Лариса Олександрівна Цибуленко. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 32–40.

проіснувало недовго. З покладеними на нього завданнями воно не впоралось і було закрите в 1858 р., але міським мешканцям запам'яталося тим, що там можна було придбати дешеві дерева. Взірцевими міськими садами вважалися лише два в Катеринославі – дворянський і міський, які утримувалися за рахунок громадськості. Тваринництво отримало розвиток на міських землях виключно з промисловою метою. Функціонування в містах значної кількості підприємств із переробки продуктів тваринництва вимагало безперервного постачання ресурсів⁵³³.

Тваринництвом на міських землях займалися навіть у більших масштабах, ніж у селах, оскільки для селян худоба була робочою силою і її ніхто не продавав. У міських володіннях, навпаки, приватні підприємці орендували землі спеціально під вигони, продавали худобу в достатній кількості для постачання сировини міським промисловим підприємствам. Хоча тваринництво того часу страждало більше, ніж інші галузі сільського господарства. Якщо серед проблем останніх були кліматичні й економічні причини, то до проблем тваринництва додавалися часті епідеміологічні захворювання. Міське самоврядування постійно видавало обов'язкові інструкції щодо запобігання їм, але низький рівень культури міського населення та повне нерозуміння корисності заходів боротьби з різними епідеміологічними захворюваннями худоби зводили нанівець усі старання муніципалітетів⁵³⁴.

Тютюнництво було майже нерозвиненою галуззю сільського господарства на міських землях. Хоча Міністерство державного майна й особисто М. Воронцов докладали зусиль для розвитку цієї галузі в містах Катеринославської губернії, нею займалися лише поодинокі колоністи Олександрівського й Маріупольського повітів.

⁵³³ Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1864 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1864. – С. 160–194.

⁵³⁴ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1895 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1895. – С. 72–90.

У середовищі міського населення не знайшлося представників із необхідними знаннями для розведення тютюну. Оброблення тютюну відбувалося лише в Катеринославі. Там знаходилися 2 спеціалізовані фабрики, які випускали продукцію на суму від 300 до 450 тис. руб. за рік. Станом на 1894 р. статистики констатували повний занепад цієї галузі, оскільки вона виявилася економічно нерентабельним заняттям. Місцеві виробники не витримали конкуренції з кримськими плантаторами⁵³⁵. На міських землях виноградарство й виноробство поширення не отримало, адже активно розвивалась у поміщицьких господарствах⁵³⁶. Цукробурякова галузь на міських землях також не мала ні розвитку, ні поширення. Вона існувала лише в Бахмутському повіті завдяки відкриттю спеціалізованої фабрики. Бджільництво розвивалось на міських землях Катеринослава, Олександрівська та Новомосковська, й лише в останньому бджіл розводили з промисловою метою. Інші господарі використовували цю галузь виключно для домашнього вжитку.

Таким чином, до середини ХІХ ст. Катеринославська губернія була майже виключно аграрним регіоном, а в промисловому плані перспективи оцінювалися досить обережно. Представники одеського самоврядування зазначали, наприклад, що Катеринослав не буде мати розвитку промисловості, не вірили що в Олександрівську колись побудують залізницю⁵³⁷. Лише з середини ХІХ ст. починається епоха промислово-технічного перевороту, розвитку металургійної та вугільної промисловості. Сільське господарство продовжувало займати провідні позиції в розвитку міської земельної політики, але відбулась значна переорієнтація в діяльності міського

⁵³⁵ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1894. – С. 1–19.

⁵³⁶ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1889 г. / сост. Н. С. Быстрицкий. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1889. – С. 118–219.

⁵³⁷ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1899. – 407 с.

самоврядування, якому вигідніше було віддавати міські землі в оренду під будівництво промислових підприємств. Міські земельні володіння продовжували й у пореформену добу бути джерелом прибутку для бюджетів, але муніципалітети просто здавали землі в оренду дрібним власникам, які вже на власний розсуд вирішували, що на них вирощувати.

Отже, структура міських земельних володінь виявилася досить строкатою. Лише незначна частина міського населення працювала на орендованих міських землях. Купецький і міщанський стани віддавали перевагу не орендованій міській землі, а купленій. Зокрема, після звільнення селян від кріпосної залежності та зменшення дворянського землеволодіння купецьке землеволодіння почало мобільно розвиватися. Купецтво міст Катеринославської губернії скуповувало селянські та дворянські наділи з промисловою метою, в основному для видобутку кам'яного вугілля. До 1900 р. купецьке землеволодіння, порівняно з дореформеним періодом, збільшилося на 156 025 дес. землі, що склало 285 % від попередніх розмірів⁵³⁸.

Міщанський стан завжди був найменш конкурентоспроможним у завоюванні земельного ринку. На 1897 р. міщани мали лише 2,6 % усіх земельних володінь, що становило 1 % від загальної кількості приватної землі в губернії, а інші брали землю в оренду⁵³⁹. Міщанське землеволодіння було сконцентроване тільки на міських землях і мало певну перевагу над розпорошеним купецьким землеволодінням. Проте виграли міщани менше, ніж купці, не тільки абсолютно, а й відносно. Адже селяни і колоністи були більше зацікавлені розвитком відносин земельної власності й виявилися більш мобільними в цьому процесі, ніж дворяни, купці та міщани. На жаль, муніципалітети цікавились лише наповненням бюджетів за

⁵³⁸ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1900. – С. 172–219.

⁵³⁹ Там само.

рахунок необхідних статей прибутків, а не раціональним розвитком земельної власності. З загального земельного фонду лише 138 дес. здавали в оренду приватним особам під облаштування садиб, а іншу землю віддавали під сільське господарство, будівництво заводів, вигін тварин міських мешканців, навіть для утилізації сміттєвих відходів, а також під розташування державних військ⁵⁴⁰.

Олександрівське самоврядування здавало в оренду під розвиток сільського господарства 1 045 дес., які поділило на 153 ділянки, за них отримувало до бюджету дохід у розмірі від 3 до 15 руб. за десятину. Лише 867 дес. надавались міським мешканцям під вигін тварин. Для збільшення прибутковості міського кошторису в 1899 р. дума прийняла рішення про створення ще 8 ділянок орної землі за рахунок освоєння порожніх земель⁵⁴¹.

Бахмутське самоврядування із земельного комплексу 18 дес. віддало на проведення залізниці, 3 372 дес. – в оренду під вигони, землеробство і лише 200 дес. здавало в оренду для будівництва промислових підприємств.

Верхньодніпровський муніципалітет поділив всю міську землю на дві частини: 1 244 дес. виділив для оренди під аграрне використання і 1 806 дес. – для розвитку тваринництва.

У структурі Мелітопольського землеволодіння 11 786 дес. здавалося в оренду під міський вигін, сільське господарство, будівництво промислових підприємств і складів.

Новомосковський муніципалітет використовував 87 % земельної власності для здачі в оренду під вигін, сільське господарство.

⁵⁴⁰ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 3а. – Арк. 1–3; ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 34–96; ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 16–39; ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 82–134; ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 18–93; ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 34–78.

⁵⁴¹ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 38–132; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 15–86; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 23–132; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 45–60.

Луганське та Павлоградське самоврядування всю міську землю здавало в оренду в середньому по 1 руб. 80 коп. за десятину, що приносило щороку до міського бюджету близько 1 500 руб.

Слов'яносербське землеволодіння поділялося на 720 дес. садиб, 700 дес. здавалося в оренду міським мешканцям під сільське господарство, що було для них основним заняттям⁵⁴².

За статистичними даними, на міських землях Таврійської губернії протягом усього досліджуваного періоду майже не розвивалися скотарство, бджільництво та шовківництво. У землеробстві на міських землях переважало вирощування озимої та ярової сортів пшениці, вівса, ячменю, льону, картоплі. Усього в земельній міській власності Таврійської губернії нараховувалося 73 636 дес., які включалися до системи казенної власності, й становили 35,1% від усієї державної власності. Така галузь, як тютюнництво, отримала значний розвиток не тільки в Таврійській губернії загалом, а й на міських землях і займало визначне місце. Муніципалітети здавали землі в оренду під цю галузь сільського господарства з більшою вигодою, ніж під землеробство або скотарство. Планації становили невеликі господарства розміром від 0,3 до 2,6 дес.⁵⁴³ Такі невеликі розміри плантацій залежали від того, що протягом багатьох років тютюн сіявся на одних і тих же місцях, що призводило до спустошення. Характерною особливістю було те, що тютюнництво отримало розвиток тільки на міських землях Кримського півострова, на материковій частині Таврійської губернії (Бердянський, Мелітопольський, Дніпровський повіти) тютюнові плантації існували тільки в селищах за межами міської власності⁵⁴⁴.

⁵⁴² Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1900. – С. 172–219.

⁵⁴³ Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1900 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1900. – С. 171–234.

⁵⁴⁴ Памятная книжка Таврической губернии на 1889 г. / под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Тип. «Крым», 1888. – С. 173–256.

Насправді земельні площі під тютюнництвом займали набагато більше земельних територій, ніж це підраховано за дослідженнями центрального статистичного комітету. Якщо вірити міській звітності, то тютюнові плантації займали площу на 40 % більшу, ніж за офіційними підрахунками. До офіційної статистики не ввійшли міські землі, які вважалися незручними для сільського господарства, а насправді на них успішно вирощувався тютюн лише з тією різницею, що господарі клали прибуток собі в кишеню, а податків і поземельних зборів на користь міських бюджетів не сплачували. Зокрема, за міськими даними, на першому місці з розведення тютюну були землі Сімферополя, на другому місці – землі Ялти, на третьому – Феодосії, четверте місце успішно поділили Перекоп із Євпаторією. Хоча в офіційній статистиці Перекоп узагалі не згадувався, як такий, на землях якого вирощували тютюн⁵⁴⁵. Порівняно з цими землями на материковій частині Таврійської губернії тютюнництво було розвинуто на примітивному рівні.

За розрахунками статистичного бюро, валовий дохід від продажу кримського тютюну за рік дорівнював 2 670 000 руб., а на міське господарство припадало лише 10 % від загального прибутку. Протягом 1890 рр. спостерігалось збільшення посівних площ під тютюн лише в Ялті та Сімферополі, а на інших міських землях їхня площа тільки зменшувалась. У 1896 р. у Феодосії через незадовільні кліматичні умови тютюн майже загинув. Загалом темпи його врожайності у південно-східній частині Криму зменшились, що вплинуло на діяльність промислових підприємств, які почали скуповувати кавказький тютюн⁵⁴⁶.

З метою покращення якості й збільшення кількості врожайності тютюну місцеві плантатори вимагали від міського самоврядування таких поступок: 1) надати можливість господарям продавати вирощений тютюн на міських землях місцевим промисловцям;

⁵⁴⁵ Памятная книжка Таврической губернии на 1890 г. / под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Тип. «Крым», 1889. – С. 3–69.

⁵⁴⁶ Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1900 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1900. – С. 85–106.

2) розробити спеціальні довгострокові кредити; 3) створити систему спеціалізованих навчальних закладів. Однак ці заходи не входили в інтереси кримських муніципалітетів, яким вигідніше було не звертати уваги на цей процес, оскільки й прибуток від тютюнових плантацій до бюджету потрапляв тільки за оренду землі, і то не завжди. А кількість тютюнових фабрик із часом тільки зменшувалася.

Таким чином, можна відзначити, що загалом на міських землях тютюнництво розвивалося досить позитивно, але міське самоврядування зовсім не цікавилось цією галуззю, яка приватним особам приносила численні прибутки, а міські бюджети залишалися порожніми, задовольняючись лише невеликим доходом від здачі землі в оренду. Сплачували міські податки далеко не всі господарі, тому з часом нагромаджувалися значні недобори, які не намагалися стягувати. Загалом муніципалітети показали досить інертне ставлення до розвитку міського земельного фонду, абсолютно не контролюючи боротьбою зі шкідниками, умови роботи міського населення на плантаціях і фабриках (простими робітниками найчастіше були неповнолітні діти та жінки). Зауважимо, що ці категорії працівників залишилися, з мовчазного дозволу самоврядування, без жодних соціальних гарантій і захисту їхніх прав, без можливості медичного обслуговування в міських лікарнях.

Виноробство та виноградарство не відіграло досить помітну роль у господарському використанні міської земельної власності. Значний внесок у розвиток виноградарства зробила російська аристократія. У 1811 р., за пропозицією Х. Стевена, був відкритий Імператорський ботанічний сад, а М. Воронцов у 1828 р. заснував там інститут виноробства, а також розвивав власні господарства Ай-Даніль, Массандру й Алупку⁵⁴⁷.

Розведення виноградників почали наслідувати і органи міського самоврядування. У 1869 р. в Ялті, за сприяння громадського управління, було засноване товариство садоводів і виноробів, яке

⁵⁴⁷ Карманный календарь Таврической губернии на 1869 г. – Симферополь : Тип. таврического губернского правления, 1868. – С. 111–122.

видавало власне періодичне видання та провело спеціалізовані виставки до 1884 р⁵⁴⁸. Розведенням виноградників на міських землях займались у Мелітополі й Балаклаві. У статистичних даних зазначалось, що у Мелітополі їх було дуже багато. Крім того, у Бердянську в 1880-х рр. розташовано понад 200 дес. виноградників. Усього в Бердянському повіті було під виноградниками 1 505 дес. Тому на частку міських земель припадав незначний відсоток (13,3 %) у розведенні виноградників. У Феодосії, за повідомленнями управи, нараховувалось у 1884–1886 рр. 800 дес., зайнятих виноградниками. За даними Центрального статистичного комітету (далі – ЦСК), усього в Феодосійському повіті було 2 300 дес. під виноградниками. Таким чином, на міській землі розміщувалося 34,8 % виноградників повіту. Але загалом виноградарство поширилось лише в приватних і селянських господарствах⁵⁴⁹.

Значні площі виноградників нараховувались у Сімферопольському повіті, але, за даними ЦСК, розмежувати їх між міськими землями й повітовими не можна. В Євпаторії та Перекопі відмічалось, що виноградарство поширено досить слабо, ці міста мають під ними незначні площі. Даних про врожайність винограду на міських землях Кримського півострова взагалі не існує. Відомі лише точні дані з 47 приватних господарств, однак скорочені. Тому звітність із цієї галузі господарства дуже незначна. Продукція збувалась на місці або її споживали самі виробники. Відомо, що протягом 1890-х рр. урожайність винограду постійно збільшувалась. Кожного року в статистичних даних зазначалося, що вона була кращою, ніж у минулому році⁵⁵⁰.

⁵⁴⁸ ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 554. – Арк. 15–29.

⁵⁴⁹ Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1892 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1891. – С. 56–62.

⁵⁵⁰ Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1892 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1892. – С. 54–67; Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1900 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1900. – С. 85–106; Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1901 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1901. – С. 54–68.

Відомі незначні факти про господарства виноградників на міських землях материкової частини Таврійської губернії. Зокрема, за даними Бердянської управи, підготовка десятини землі під виноградник коштує 300 руб., а догляд за ними – від 60 до 200 руб. Зазначалося, що в Бердянську збирався високий урожай. Як свідчать дані Мелітопольської міської управи, урожайність склала понад 1 000 пудів винограду з десятини міської землі. Як стверджували місцеві мешканці, зі ста кущів збирали більш як 25 пудів винограду. Отже, можна підрахувати, що зі 3 200 кущів міських виноградників збиралося понад 800 пудів винограду з десятини. Виноград із Бердянська й Мелітополя збували в торгових точках Херсона та Катеринослава⁵⁵¹.

Садівництво й городництво в структурі міського господарства Таврійської губернії відігравало допоміжну роль, хоча відзначалося, що ця галузь була добре розвинута й місцеве населення дотримувалось стародавніх традицій в цій справі. Під час переходу Криму під владу Росії знаходили в містах засохлі різні дерева. Перші заходи Г. Потьомкіна були спрямовані на розвиток садівництва в кримських містах і палацах. Однак бажаних результатів не було досягнуто, оскільки землі роздавалися безсистемно аристократії, військам і взагалі невідомим особам, які виявлялися поганими садівниками й сільськими господарями. У результаті багато земель залишалися необробленими та порожніми.

⁵⁵¹ Адрес-календарь и справочная книга Таврической губернии на 1908 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1908. – С. 164–234; Адрес-календарь и справочная книга Таврической губернии на 1910 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1910. – С. 131–245; Адрес-календарь и справочная книга Таврической губернии на 1911 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1911. – С. 204–324; Весь Бердянск на 1911 г. – Бердянск : Тип. «Бердянские новости», 1911. – С. 23–67; Адрес-календарь и справочная книга Таврической губернии на 1912 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1912. – С. 194–322.; Памятная книжка Таврической губернии на 1914 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1914. – С. 189–324; Памятная книжка Таврической губернии на 1915 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1915. – С. 188–278.

Господарі садових ділянок спрямовували діяльність на промислове виробництво сушених фруктів, консервів, що відрізняло міське самоврядування Таврійської губернії від інших. Головний поштовх кримському садівництву надало будівництво Лозово-Севастопольської залізниці, яка пов'язала півострів із ринками столичних міст. Після цього кримські фрукти та вироблена з них промислова продукція витіснили з ринку закордонні товари. У 1870-х рр. імпорт фруктів перевищив експорт. Наприклад, із Одеського та Севастопольського портів, за даними 1870 – 1880 рр., було вивезено з Криму понад 30 тис. пудів фруктів, а ввезено менш як 1 тис. пудів⁵⁵².

Найбільші промислові сади були на Ялтинських⁵⁵³, Сімферопольських⁵⁵⁴, Феодосійських⁵⁵⁵, Керченських міських землях і в Карасубазарі. Їхні розміри коливалися від 16 до 100 дес. Наприклад, один сад в 16 дес. на міській землі був засаджений 3 200 деревами. Здебільшого на міських землях вирощували яблука та груші. Господарі фруктових садів мали значні прибутки від їхньої здачі в оренду, а до міських бюджетів нічого не потрапляло. Від цього господарі отримували річний дохід більш як 4 тис. руб. Найменше садівництво в губернії було розвинуто в Євпаторії та Перекопі.

На думку орендарів фруктових садів, ця галузь сільського господарства занепадала з деяких причин: 1) відсутність правил користування водними ресурсами. Наприклад, найбільш заможні татари володіли водними джерелами й пустили всю воду на зрошення тютюнових плантацій, від чого постраждали власники садів. У Ялті був випадок у 1885 р., коли господар фруктового саду з револьвером у

⁵⁵² Роспись доходов и расходов города Одессы за 1850–1893 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – С. 23–236; Роспись доходов и расходов г. Одессы на 1887 г. с объяснительною запискою и приложением. – Одесса : Типография А. Шульце, 1887. – С. 22–227; Отчет Севастопольской городской управы о движении городских и других сумм за 1876–1877 гг. – Севастополь : Типография городского управления, 1878. – С. 12–36.

⁵⁵³ ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1 – Спр. 554. – Арк. 34–152.

⁵⁵⁴ ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 831. – Арк. 26–68.

⁵⁵⁵ ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 3–14.

руках доводив кримським татарам необхідність налити йому бочку води; 2) кліматичні умови; 3) шкідливі комахи, які губили врожай. За даними Бахчисарайської міської управи, в 1882 р. комахи поїли не тільки листя на деревах, а й навіть грецькі горіхи.

За повідомленнями А. Скальковського⁵⁵⁶, перші сади на материковій частині Таврійської губернії з'явилися з кінця XVIII ст. в різних селах, а на початку XIX ст. вони існували в приватних господарствах С. Жермена, Сен-Прі та інших представників аристократії. Міністерство державного майна дозволило поширити садівництво серед державних селян і роздавати для цього міську землю. А. Скальковський писав у своїй праці, що поселення не обходилося без саду, а існування без нього міста взагалі вважалось неможливим⁵⁵⁷. Отже, садівництво було на міських землях звичним явищем. Однак розведення садів на міських землях було можливим лише за умови виконання суворих правил. Обов'язкове засадження господарств деревами та робота на території громадських садів були для міського населення непопулярним навантаженням. А факт відчуження міської землі на користь розведення садів навіть сприймався агресивно.

Після проведення Міської реформи 1870 р. садівництво на міських землях занепало. Продукцію продавали в Херсоні, Катеринославі, Нікополі та Мелітополі. Часто на міських землях вирощували абрикоси, персики, шовковицю, що значно відрізняло ці сади від кримських.

На міських землях материкової частини Таврійської губернії городництво майже не було поширене. Лише в місті Олешки, за даними перепису 1885 р., городництвом займалась більшість населення – 82,9 %. Причому 59 % населення міста тільки цим промислом і заробляли на життя, а 23 % займались землеробством. Ті, хто не мав власного городу, вивозили продукцію до Херсона. На

⁵⁵⁶ Скальковский А. Историческое обозрение Новороссийского края / А. Скальковский // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1836. – № 11. – Ч. 22. – С. 446–504.

⁵⁵⁷ Там само.

території міських земель Кримського півострова значне поширення отримало городництво з переважанням вирощування гарбузових культур і баштанництва⁵⁵⁸.

Можна погодитися з думкою В. Константинової⁵⁵⁹ про те, що перевага в земельній політиці міського самоврядування була за орендною платою. Муніципалітети опрацювали різні схеми таких послуг із різними категоріями земель. При цьому в різних містах індивідуально вирішували проблеми пошуку компромісу між інтересами муніципалітету (поповнення бюджету та інтересами міського населення). У той же час міські інститути самоврядування Херсонської губернії більше піклувалися про здачу в оренду під вирощування сільськогосподарської продукції (пшениці, ячменя, озимої та ін.), про розвиток скотарства на міських землях, а муніципалітети Катеринославської губернії докладали зусиль для здачі в оренду земель із метою промислового будівництва та створення на них системи капітальних забудівель, міська влада в Таврійській губернії традиційно займалася розвитком і протекцією баштанництва в межах земельного фонду.

Проблема самозахоплення міських земель стояла перед всіма самоврядуваннями, і вирішувало її кожне місто індивідуально: від побиття власників і самовільного відбору землі та руйнації побудованих будинків – до притягнення самовільних господарів до суду⁵⁶⁰. Наприклад, у Євпаторії в курортній зоні було досить поширеним явище незаконного самозахоплення та будівництва трактирів і різних будинків для курортників. Виселенням таких елементів займалася міська поліція за повідомленнями міської управи. Причому виселення проходило досить жорстоко, супроводжуючись

⁵⁵⁸ Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – С. 8–176.

⁵⁵⁹ Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках) / В. М. Константинова. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. – С. 216–217.

⁵⁶⁰ ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 832. – Арк. 67–110; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 905. – Арк. 45–93; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 304. – Арк. 14–56; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 1; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 18–76.

побиттями та ув'язненнями⁵⁶¹. В. Константинова зазначала про те, що найхарактерніша ситуація склалась у Катеринославі. Там біднота задовольнялася самозахопленням занедбаних земель, а заможні діяли більш нахабно, відкрито й на перспективу⁵⁶². Такі характерні приклади можна знайти в кожному місті.

На нашу думку, ситуація зі зловживаннями на міських землях значно складніша та глибша, оскільки вона призводила до спекуляції та конфліктів. Весь комплекс зазначеної проблеми можна поділити на кілька категорій.

Перша категорія – міжетнічні зловживання із самозахопленням земель. Зокрема, у 1830-х рр. відомий конфлікт між вірменським і слов'янським населенням за міську землю Григоріополя⁵⁶³. Учасники посилались на грамоту Павла від 1798 р. Вирішуючи цей конфлікт, уряд навіть пішов на поступки й запровадив повне міське самоврядування в цьому місті, лише б чвари припинилися.

У 1870-х рр. греки Маріуполя⁵⁶⁴ вирішили, що міські землі належать саме їм, посилаючись на грамоту 1779 р., а міська дума винесла рішення про те, що міська земля належить місту, а не окремим національностям.

Друга категорія – економічні зловживання, коли міські землі самозахоплювали з метою продажу та перепродажу в приватні руки, штучно виводили ці землі з цивільного обігу. Ця проблема була й у дореформену, і післяреформену добу.

Третя категорія – комунальні зловживання. Вони власне пов'язані з діями міського самоврядування: його представники могли власними рішеннями змінити поземельний збір оціночним, що явно суперечило чинному законодавству, або за допомогою поліції

⁵⁶¹ ДААРК. – Ф. 681. – Оп.1. – Спр. 304. – Арк. 39.

⁵⁶² Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках) / В. М. Константинова. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. – 596 с.

⁵⁶³ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 961. – Арк. 10–29; ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1303. – Арк. 4–11.

⁵⁶⁴ Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках) / В. М. Константинова. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. – С. 193–220.

відібрати врожай у дрібних орендарів (змінити при цьому строки оренди), що було більш характерно для міст Херсонської губернії.

Четверта категорія – самозахоплення з метою штучного розширення міських меж без дозволу муніципалітетів. В Олександрівську такі дії викликали значне невдоволення з боку самоврядування, і обом сторонам конфлікту довелось багато часу провести в судових інстанціях.

П'ята категорія – соціальні зловживання, у результаті яких бідним прошаркам міського населення або взагалі нічого не залишалось, або доводилося задовольнятися незручними земельними володіннями, в той час як більш заможні сконцентрували у власних руках ділянки по 200–300 дес. і в міський бюджет жодної копійки оренди не сплачували.

У цьому аспекті Південь України суттєво відрізнявся, мав регіонально-індивідуальну специфіку, бо мав величезну земельну власність (від 2 до 47 тис. дес.). В інших регіонах імперії міська земельна власність нараховувала до 2–4 тис. дес. Конфліктні ситуації навколо землі в інших містах невідомі. А адміністрацію південноукраїнських губерній хвилювало самозахоплення міських земель міщанами й те, що останні мають нахабство не сплачувати податки⁵⁶⁵. Життя губернаторів європейської Росії було спокійнішим, тому що міста європейської частини імперії майже не мали у своїй власності земель. Земельні ресурси українських губерній рідко перевищували 1 тис. дес. зручної землі. Відповідно вся земельна політика була спрямована на здачу землі в оренду кільком особам і отримання за це до бюджету кілька сотень або тисяч карбованців. Однак такі надходження були майже непомітними, ніякого значення не мали. Наприклад, у Полтаві⁵⁶⁶ нараховувалися 921 дес., а

⁵⁶⁵ Бобкова О. М. Адміністративна та культурно-просвітницька діяльність А. Я. Фабра на Півдні України (30-ті – перша половина 60-х рр. XIX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Оксана Михайлівна Бобкова. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 131.

⁵⁶⁶ Павловский И. Ф. Полтава. Исторический очерк ее как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856) / И. Ф. Павловский. – Х. : Сага, 2009. –

використовували лише 550 дес., за що отримано дохід 2 тис. руб. Більше прибутків приносила навіть оренда парків і риболовних озер. Про модернізацію використання міських земельних ресурсів взагалі мова не йшла.

У російсько-білоруських містах землі було не набагато більше, а в багатьох випадках ще й менше. Наприклад, у Нижегородській губернії міські земельні ресурси не перевищували 2 тис. дес. Найбільша кількість землі була в губернському місті – 1 785 дес., але оброблялося лише 874 дес.⁵⁶⁷. В інших так само використовувалася лише половина земельного фонду від наявного. У Воронежській губернії найбільше земель було в губернському місті – 4,5 тис. дес., інші міста володіли в середньому 2–3 тис. дес., але обробляли лише половину⁵⁶⁸. В інших губерніях європейської частини приблизно така сама ситуація. Лише в містах Сибіру площа міської земельної власності наближалася до південноукраїнської, але доходи від використання земельного фонду були меншими.

У багатьох статистичних даних відомості про земельні ресурси міст були взагалі відсутні. Регіональну різницю можна побачити в наповненості статистичних відомостей. В українських губерніях є більше інформації про економічні показники. У російських губерніях домінували історичні відомості, про міста, метеорологічні спостереження, розклад прийому губернаторів, а про міське самоврядування взагалі інформація майже відсутня. У відомостях прибалтійських і білоруських губерній мало писали про муніципалітети, а більше про розклади потягів, пошти й телеграфи.

Таким чином, бачимо, що міста Півдня України були найбільшими землевласниками в імперії й отримували значну кількість прибутків за використання міського земельного фонду.

С. 35–67; Историческое обозрение города Полтавы. – Полтава : Тип. Губ. Правления, 1856. – С. 147–161, 285–300.

⁵⁶⁷ Памятная книжка Нижегородской губернии на 1855 г. – Нижний Новгород : Тип. Губ. Правления. – 1855. – С. 207–208.

⁵⁶⁸ Памятная книжка Воронежской губернии на 1856 г. – Воронеж : Тип. Губ. Правления, 1856. – С. 43–54.

Тому не дивно, що на міських землях було зафіксовано багато конфліктів. Модернізація земельних відносин на Півдні України відбувалась достатньо ефективно, однак у меншості міст і остаточно незавершилась. Позитивним був сам факт її здійснення, у самоврядування нарешті усвідомило, що можна використовувати наявні ресурси набагато раціональніше.

Отже, в досліджуваній період міста Півдня України були великими землевласниками, але не вели власне сільське господарство, а здавали землі в оренду, докладаючи мінімальних зусиль для модернізації земельної власності і системи господарювання. Водночас самоврядуванню постійно доводилося і боротися із самозахопленнями землі. Цю ситуацію також зумовлювала відсутність можливості отримати кредитні кошти без застави.

* * *

Наприкінці XVIII ст. на міста Півдня України було поширено цілком нове явище для всієї імперії – велике міське землеволодіння. Інші міста держави мали незначні земельні ресурси. У той же час у муніципалітетів було відсутнє бажання брати участь у модернізації земельних відносин. Сподівання уряду на те, що міста стануть за рахунок цього золотими мільйонерами, не справилися. Феодальні пережитки виявилися сильнішими, ніж модерні тенденції, і вилилися, з одного боку, в грабунок міщанського стану, а з іншого – в некерований процес самозахоплення земель і перетворення їх на приватну власність і несплату орендної платні.

Таким чином вийшло, що самоврядування Півдня України було великим землевласником, що стало новим явищем в державі, оскільки в інших регіонах міста володіли незначною власністю і прибутку до бюджетів майже не приносили. Окрім здачі в оренду міських земель, мало було активності в розробці різних перспективних проектів: в розвитку галузей господарства, боротьбі зі шкідниками, збільшенні врожайності з десятини землі тощо. Навіть активної боротьби з неплатниками орендних зборів за користування земельними ділянками не проводили. Мобільність самоврядування в

цьому питанні була на низькому рівні. Хоча перспективи були, адже міста володіли величезними земельними ресурсами. Та за досліджуваний період в землеволодінні лише заплуталися, хто якими ділянками володіє й на яких підставах.

Земля, відведена містам, становила власність міста, а власникам належало право тільки користування, яке вони могли втратити, якщо не дотримувалися визначених умов. До негативних рис подібного процесу можна віднести такі: не було зацікавленості вкладати великі капітали в розвиток земельних ділянок; відсутність необхідних матеріальних ресурсів, тому що кредити без застави не можна було отримати; міста одержували в бюджет мінімальний прибуток; необхідність утримувати адміністрацію та муніципалітет. Управління земельною власністю муніципальними органами влади можна охарактеризувати таким чином: 1) загальний рівень розвитку й управління земельними ресурсами оцінювався незадовільно; 2) відсутність матеріальної зацікавленості з боку місцевого населення; 3) муніципальні органи влади не організували переробних промислових закладів; 4) органи місцевого самоврядування не подбали про встановлення раціональної системи господарства й системи обробки полів, як результат – відсутність толок і раціональної сівозміни, що спричинило пагубні наслідки через неврожаї; 5) нераціональна система розподілу землі між жителями; 6) органи місцевого самоврядування не вживали заходів з удосконалення технологій виробництва й підвищення кваліфікації робітників; 8) у галузі виноробства основні проблеми – брак коштів для розвитку, слабка купівельна спроможність населення, виготовлення неякісної продукції, нестача технологій для переробки врожаю; 9) успішно розвивалися тільки скотарство й рибні промисли, ці галузі були дуже корисними в економіці міст й краю загалом.

У інших регіонах Російської імперії міста майже не мали земельної власності в господарстві (900–1700 дес.). Крім того, до зручних належала лише половина. Тобто землі ці в господарському житті ролі ніякої не відігравали. Прибутки за статтями

землекористування були непомітними в кошторисах. Натомість самоврядування Півдня України мало в розпорядженні великі земельні ресурси (12 тис. – 40 тис. дес.), і доходи були досить значними, але тільки від оренди, адже до модернізації земельного комплексу й ведення повноцінного сільського господарства муніципалітетами справа так і не дійшла. Модернізаційні нововведення намагалися запровадити Херсон, Миколаїв, Одеса, але особливо великих успіхів у цьому плані не досягли. Тобто до капіталістичних форм господарювання з боку самоврядування Півдня України не дійшло. Усе зупинилося на кризі феодалізму. Усіх цілком задовольняло становище лише отримувати орендну плату з приналежних місту земель, але й тут навіть не намагалися збирати кошти, які недобросовісні орендарі не сплачували до бюджетів.

Міське положення 1870 р. внесло в розвиток муніципальної земельної політики багато позитивних змін. Кожен муніципалітет цілком індивідуально почував себе у справах визначення орендної плати, методики боротьби з неплатниками, встановлення правил користування земельними ділянками, упитаннях купівлі-продажу та цін на землі й інших.

Загалом міське землеволодіння можна визначити цілком структурованим явищем у системі міського господарства як у дореформений, так і в післяреформений період. Міські землі за своєю структурою протягом всього досліджуваного часу поділялися на землі сільськогосподарського та промислового призначення, здавалися в оренду на однакових умовах як для дрібних орендарів, так і для промисловців. Особливої мобільності в організації раціональної земельної політики, модернізації та капіталізації майже не помічалося.

Розвиток «нового життя» та модернізаційних процесів на Півдні України відбувався значно швидшими темпами, ніж у інших регіонах держави. Завдяки існуванню великого міського землеволодіння самоврядування отримало в розпорядження значно вищі прибутки до міських бюджетів, які можна було використовувати на неприбуткові

заходи. У землекористуванні муніципалітети виявилися менш активними в досліджувані роки значно менша кількість міст намагалася провести модернізацію в міському аграрному секторі. Але значні кошти, які отримували органи самоврядування за експлуатацію земельної власності, були використані на модернізацію портів, будівництво нових шляхів сполучення – залізниць. У цьому аспекті модернізація поширювалася значно вищими темпами, оскільки міста проводили активну торгівлю та швидко розвивалась промисловість, а міське самоврядування бажало отримувати від цих процесів більше прибутків та виграти конкуренцію як на регіональному, так і на державному рівнях.

3.2. Участь муніципалітетів у розвитку господарства

Із кінця XVIII ст. в країнах Західної Європи розпочався бурхливий процес промислового перевороту. Активно розвивалися промисловість і будівництво залізничних шляхів. Російські та українські землі не були в цій справі піонерами. Тут розвиток мав специфіку наздоганяючої промисловості – слідом за країнами Західної Європи, особливо за Англією. В українських землях промисловий переворот розпочинається тільки в 1840-х рр., хоча регіон був готовий для прокладення залізниць ще раніше і зробити це могла лише держава, оскільки такі заходи потребували великих капіталовкладень. Південь України значний поштовх для промислового перевороту й будівництва залізниць отримав лише після Кримської війни та початку експлуатації донбаського вугільного басейну. Але, незважаючи на високу модернізаційну активність, зацікавленість і комерційну вигідність південноукраїнських муніципалітетів, наздогнати Європу та ліквідувати велику прірву в промисловому розвитку не вдалося. Однією з причин цього можна назвати половинчастість державної

програми надання самоврядуванню прав підприємницької активності та поширення муніципальної власності.

Із початку XIX століття в південноукраїнських містах спостерігалось збільшення кількості підприємств промислового значення. Вони, як правило, знаходились у приватній власності, проте біля витоків їхнього будівництва, відкриття та організації роботи часто стояли органи міського громадського самоврядування, яке надавало землю під будівництво підприємств або ремісничих майстерень, видавало свідоцтва на власність або укладало концесії з власниками.

Певні кошти від підприємницької діяльності надходили до міських бюджетів. Отримані за цією статтею прибутки міста Півдня України використовували не для розвитку промисловості та дрібних ремісників протягом 1785–1870 рр., а на власні потреби й соціальні неприбуткові заходи: утримання та ремонт навчальних закладів; медичне обслуговування. Ці кошти були настільки малими, що їхня роль загалом для розвитку соціальних заходів була майже непомітною.

До 1870 р. міські бюджети отримували також незначні прибутки за статтею зборів із промисловості. Зокрема, у Миколаєві частка зборів із промисловців становила 10,8 %⁵⁶⁹, у Херсоні збори з промисловців і закладів промисловості приносили місту прибуток у розмірі 6,5 %, Олександрії – 13 %⁵⁷⁰, Ананьєві – 8 %, Бериславі – 23 %, Вознесенську – 15 %, Григоріополі – 4,7 %⁵⁷¹, Єлисаветграді –

⁵⁶⁹ ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1242. – Арк. 17–126; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1166. – Арк. 3–30; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1165. – Арк. 18–69; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1129. – Арк. 3–30; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1005. – 33 арк.; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1004. – Арк. 13–29; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 946. – Арк. 2; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 670. – Арк. 5–50.

⁵⁷⁰ Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1863. – С. 433–464.

⁵⁷¹ Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – С. 3–44.

37 %⁵⁷², у Новогеоргіївську – 20 %, Новомиргороді – 7 %, Овідіюполі – 5 %, Ольвіюполі – 54 %, Очакові – 15 %⁵⁷³, Катеринославі – 7 %⁵⁷⁴, Олександрівську – 15 %⁵⁷⁵, Бахмуті – 19 %, Верхньодніпровську – 8,5 %, Новомосковську – 6 %, Маріуполі – 9 %, Мелітополі – 17 %⁵⁷⁶, Перекопі – 8,5 %, Феодосії – 9 %, Карасубазарі – 30 %, Євпаторії – 50,2 %, Ногайську – 23 %, Оріхові – 14 %, Старому Криму – 43 %, Керчі – 26 %⁵⁷⁷, у Маяках бюджет взагалі не отримував прибутків за цією статтею.

Бачимо, що чим менше місто було за розмірами та кількістю населення, тим більшою була частка в бюджеті від зборів з промисловців.

Загалом роль промисловості в містах Півдня України в дореформений період була незначною. У більшості випадків серед промислових підприємств переважали фабрики й заводи з переробки продуктів сільського господарства та тваринництва. Причому в містах Таврійської губернії домінували підприємства з переробки продуктів сільського господарства, у містах Катеринославної – із переробки продуктів тваринництва, у містах Херсонської губернії майже однаково були розміщені підприємства з переробки продуктів сільського господарства та тваринництва. Помітною була та обставина, що кількість ремісничих майстерень, які зберігали цеховий устрій і символізували феодальний стан, значно переважала

⁵⁷² Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1863. – С. 503–520.

⁵⁷³ Там само. – С. 521–555.

⁵⁷⁴ Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1864 г. – Екатеринослав : Тип. Я. Чаусского, 1860. – С. 160–194.

⁵⁷⁵ ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 10 а. – Арк. 12–34; ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 12–41; ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 18–103; ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 10–68; ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 17–78; ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 18–96.

⁵⁷⁶ Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – С. 3–44.

⁵⁷⁷ ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 12–24; ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 4–10; ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 3–14.

над кількістю фабрик і заводів, які вважалися оплотом капіталістичних відносин і символізували промисловий переворот.

До 1870 р. серед усіх міст Півдня України нараховувалося 10, у яких фабрики й заводи були відсутні; 13, у яких фабрик і заводів було до 10; 14 – фабрик і заводів було понад 10.

Роль міського самоврядування полягала лише в наповненні бюджетів за рахунок місцевих податків і зборів із промисловців і закладів промисловості. Жодних дій, пов'язаних із промисловим розвитком, органи міського самоврядування не робили. Не цікавилось міське самоврядування соціальними відносинами в промисловості (понаднормовою роботою дітей, жінок, наявністю відпусток і лікарняних), ні фізичним і моральним станом працівників на підприємствах, ні медичним обслуговуванням. Немає жодного обов'язкового для виконання розпорядження стосовно поліпшення умов праці або підвищення заробітної плати на підприємствах. Муніципалітети не звертали увагу навіть на облаштованість ремісничих майстерень, особливо не переймалися і розвитком фабрик і заводів⁵⁷⁸. У той же час, отримуючи незначні податки з промислових підприємств, надмірно пишалися їхніми доходами.

У період кінця XVIII – першої половини XIX ст. для Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній характерним було переважання різноманітних галузей, пов'язаних з переробкою сільськогосподарської продукції: борошномельне, салотопне, вовномийне, винокурне, свічкове, миловарне, шкіряне, тютюнообробне та інші виробництва. Вони зосереджувались переважно на невеликих мануфактурах: розташованих як на території міських земель, так і всередині міст Півдня України.

У той же період уже досить виразно простежувалися регіональні відмінності, зумовлені появою та розвитком спеціалізованої промисловості, розташуванням її сировинної бази. На Донбасі поруч

⁵⁷⁸ Черемісін О. В. Участь адміністративного управління в розвитку промисловості м. Херсона кінець XVIII – перша половина XIX століть / О. В. Черемісін // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 6. – С 63–67.

із численними шахтами з видобутку кам'яного вугілля зосереджувалися металургійні та механічні підприємства. У Херсонській губернії переважало суднобудування, започатковане там ще наприкінці XVIII ст., та промисловість із переробки продуктів рослинного та тваринного походження. У Таврійській губернії більше було підприємств з переробки продуктів тваринного походження. Однак дохід від них до міського бюджету був мізерним.

Як підкреслювала О. Дружиніна, великі заводи та фабрики регіону в цей час були майже виключно державними, їхньому успішному розвитку заважала відсутність вільнонайманих працівників. Дослідниця зробила висновок, що в 50-х роках XIX ст. всі галузі державної промисловості знаходились у кризовому стані, тому держава за свій рахунок підтримувала більш значні для економіки підприємства. Зокрема, серед усіх цегельних заводів на увагу заслуговували лише вісім. Підсумок роботи Луганського ливарного заводу, який значно вплинув на розвиток південноукраїнського регіону, виявився скромним порівняно з аналогічними уральськими підприємствами. Стан промисловості Херсонської губернії оцінювався як не конкурентноспроможний, а в Таврійській губернії трохи краще, ніж у Херсонській, але гірше, ніж у Катеринославській. Не набагато ліпшим було становище поміщицьких мануфактур. У той час більш-менш стабільно розвивались лише купецькі підприємства, на яких використовували працю переважно вільнонайманих робітників⁵⁷⁹.

Розвиток торговельно-господарських об'єктів Південної України уповільнювався ще й абсолютно незадовільним станом транспортної системи. Декілька дослідників звернули увагу на те, що стан гужового та річкового транспорту в 1840–1850-х рр. гальмував розвиток і торгівлі, і промисловості. Дорожнеча перевезень сировини і готової продукції робила більшість галузей промислового виробництва нерентабельними.

⁵⁷⁹ Дружиніна Е. И. Южная Украина : 1800–1825 гг. / Е. И. Дружиніна. – М. : Издательство «Наука», 1981. – С. 286–295.

У дореформений і в післяреформений періоди міста Херсонської губернії в промисловому розвитку перебували на низькому рівні, оскільки не було ще знайдено покладів вугілля, руди й інших копалин. Завжди не вистачало лісу й питної води для населення. Тому не могло бути достатньо закладів важкої промисловості, про що писав у своїх роботах ще А. Скальковський.⁵⁸⁰

Після міських реформ другої половини XIX ст. розпочався активний промисловий розвиток регіону. Продовжували домінувати підприємства, які спеціалізувалися на переробці тваринної та сільськогосподарської продукції. Міське самоврядування намагалося змінити саму структуру промисловості, оскільки не було єдиного органу, який би контролював промислові заклади. Муніципалітети прагнули перебрати на себе функції управління та регулювання. Міські голови в 1870-х рр. писали листи міністру внутрішніх справ про необхідність проведення нагальних заходів із поліпшення ситуації й пропонували ухвалити пільги для закладів промисловості. Таким чином виходило, що муніципалітети активно включилися в процес розвитку промисловості тільки після реформи 1870 р. Комітетами із перевірки міст зауважувалось, що причина незадовільного стану промисловості пов'язана з неврожаями, які, за даними статистичних комітетів, дійсно мали місце. Але прямого зв'язку не прослідковувалося⁵⁸¹.

Новим явищем періоду 1870–1917 рр. стало формування фабрично-заводського законодавства як сукупності законодавчих актів, що регулювали трудові відносини на промислових підприємствах і участь в них міського самоврядування. У цей період було прийнято досить багато нормативних актів, які регулювали наймання й звільнення працівників, умови й охорону праці, вирішення трудових

⁵⁸⁰ Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы 1793–1823 / А. Скальковский. – Одесса : Гор. тип., 1837. – 296 с.; Скальковский А. Заметки о торговых и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 г. / А. Скальковский. – СПб. : Гор. тип., 1865. – 181 с.

⁵⁸¹ Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного : в 4 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – 879 с.

конфліктів тощо. За новим законодавством самоврядування могло мати муніципальні промислові підприємства у власності. Масштаби її муніципалізації були незначними – у власність міста перейшло до 20 % промислових підприємств. У той же час цей показник виявився більшим, ніж у інших регіонах держави, оскільки під муніципалізацію підпали до 10 % підприємств. Проте муніципалітети вважали за необхідне здавати їх в оренду й отримувати малий, але фіксований прибуток, не замислюючись над витратами для розвитку та модернізації промислових об'єктів та соціальний захист працівників. За законодавством самоврядування вело слабкий контроль за діями підприємств, була виключена можливість муніципалітетів брати участь в управлінні й регулюванні закладами⁵⁸².

Загалом упровадження фабрично-заводського законодавства та інтенсивний розвиток індустріалізації, поширення ідеї муніципальної власності сприймалися позитивно. Однак ця новація обслуговувала потреби фінансово-комерційних кіл із метою збереження за ними панівного становища за рахунок зменшення ролі муніципалітетів. Революція 1905–1907 рр. дала поштовх у розвитку фабрично-заводського законодавства завдяки наданню можливості створення профспілкових комітетів, відпочинку, поліпшення медичного обслуговування. Адже в середовищі пролетаріату вже поширювалися революційні теорії з приводу боротьби праці з капіталом, але знов-таки – без участі в цьому процесі органів міського самоврядування. Навіть не враховувалася участь муніципалітетів в організації соціального захисту. Не відомо жодного розпорядження міських дум із приводу надання відпусток або лікарняних листів, інших рішень, а обов'язкові правила, які випускав кожний муніципалітет, майже не

⁵⁸² Ермилов В.С. Медицинское страхование в Южной Украине (1890–1930-е гг.) / под. ред. Б. П. Криштопы. – Николаев : МП «Возможности Киммерии», 1997. – 217 с.; Ермилов В. С. Страхование от несчастных случаев и медицинская помощь застрахованным на юге Украины: очерки истории / В. С. Ермилов. – Николаев : МП «Возможности Киммерии», 1996. – 114 с.

торкалися питань промислових підприємств, особливо їхньої модернізації й дотримання ними санітарно-гігієнічних умов⁵⁸³.

Інтенсивний розвиток торговельної діяльності на Півдні України був обумовлений наявністю чорноморських і азовських портів. Через південноукраїнські порти вивозили значну частину українського хліба, а імпортували різноманітні товари з-за кордону. Муніципалітети самостійно або при підтримці урядових інститутів намагалися покращити стан портів. Підпорядкованість порту одночасно місту й губернатору та Міністерству внутрішніх справ і фінансів дуже гальмувала цей процес.

Із середини 1860-х рр. розпочалася модернізація південноукраїнських портових споруд, оскільки загрозовою стала конкуренція з боку США, Австрії, Прибалтики та інших. Від уряду була отримана допомога й оголошені конкурси проектів. Це викликало зацікавлення з боку громадськості. У цих конкурсах брали участь і вітчизняні, й іноземні інженери. Було запропоновано кілька десятків різних проектів⁵⁸⁴.

Роль міського самоврядування при цьому зводилася до контролю за виконанням проектів. Містам Півдня України доводилося конкурувати з портами Балтійського моря, які мали більшу підтримку уряду. Це в подальшому вилилося в одну з причин місцевого сепаратизму, оскільки митні норми були більш сприятливими для портів Балтійського моря. Саме через них за кордон йшов найбільший потік товарів, особливо промислових. Через порти Чорного та Азовського морів вивозили їх меншу кількість. Тим більше, що, за повідомленнями іноземців, до портів Балтики привозили кращі та якісніші товари, ніж до портів Півдня

⁵⁸³ Там само.

⁵⁸⁴ Дорошева А. О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Антоніна Олександрівна Дорошева. – Одеса, 2009. – С. 95–98.

України, в які через Марсель поступали товари, що були у вжитку, або ті, що вже вийшли з моди⁵⁸⁵.

На рубежі XVIII – XIX ст. чорноморсько-азовські порти Півдня України змогли зосередити на собі торговельні відносини з країнами Західної Європи та Америки. Але до кінця XIX ст. найбільш значний торговельний рух відбувався між Одесою та Санкт-Петербургом, установилась певна спеціалізація портів за торговельними оборотами. Зокрема, за даними 1896 р. найбільше промислових товарів за кордон постачали саме з портів Балтики, а з чорноморсько-азовських, більше вивозили хліба (173 млн пуд. проти 39 млн пуд. з Балтики)⁵⁸⁶.

Царський уряд наприкінці XVIII ст. проводив відносно портів Півдня України протекціоністську політику для посилення колонізаційних процесів. Цілком допускалося, що й західні країни будуть більше цікавитися торговельними відносинами через чорноморсько-азовські порти. Тому митні тарифи були розроблені з більшими перевагами для портів Півдня України. У результаті вони відтягнули на себе більшу частину торгівлі з Балтики. Вже на початку XIX ст. в уряді почали підтримувати положення теорії порівняльних і абсолютних переваг на основі безперешкодного обміну товарами. Це вплинуло на загальну ситуацію в торгівлі в різних регіонах імперії.

З розвитком інтернаціоналізації торговельного життя імперії зросла роль митних органів і митних ставок у різних регіонах держави. У 1820-х рр. стало зрозуміло, що промисловості Росії та Англії не можуть конкурувати між собою. Як наслідок – зросли митні тарифи. Зокрема, за митним тарифом 1822 р. частково

⁵⁸⁵ Гутри М. Одесса глазами Британцев / Мария Гутри, Мэри Холдернесс, Роберт Лайялл, Роберт Пинкертон, Джон Стефенс. – Одесса : Optium, 2012. – 284 с.

⁵⁸⁶ Фабрично-заводская промышленность и торговля России. – СПб. : Тип. И. А. Ефрона, 1896. – 786 с.

заборонялось ввозити імпорتنі товари, що сприяло підвищенню цін і розвитку одеської контрабанди⁵⁸⁷.

Уже в 1850 р. за новим митним тарифом торгівля південноукраїнських портів була обмежена, що знаменувало завершення протекціоністської політики для регіону. Кримська війна негативно вплинула на обсяги зовнішньої чорноморської торгівлі. У таких умовах були розроблені митні тарифи на основі вільної торгівлі, що зменшувало ставки на сільськогосподарську продукцію. Це, своєю чергою, призвело до того, що через чорноморсько-азовські порти стали здебільшого продавати зерно, а через порти Балтики – промислову продукцію. У 1881 р. уряд знову повертається до протекціонізму, що посприяло збільшенню обсягів виробленої сільськогосподарської продукції. Також це позитивно вплинуло на стан промисловості регіону.

Митна політика в імперії мала регіональні особливості. Зокрема, Фінляндія проводила власну митну політику. Південь України мав можливості для розвитку промисловості та збільшення обсягів у вивезенні продуктів сільського господарства, а порти Балтики – преференції у вивезенні промислової продукції⁵⁸⁸.

Така політика уряду посприяла становленню південноукраїнських портів як центрів морського судноплавства з розміщенням в них пароплавних компаній. Завдяки будівництву залізниць була створена єдина транспортна система, яка пов'язувала Південь із центральними та прибалтійськими регіонами держави. Це призвело до становлення чорноморських портів як основних в експорті, а балтійських – як головних портів імпорту. На початку ХХ ст. уряд удосконалював митну політику відносно власної промисловості. У результаті в містах Півдня почали усвідомлювати

⁵⁸⁷ Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра I до наших дней / В. Витчевский. – СПб. : Изд. Д. А. Казицына и Ю. Филлипова, 1909. – С. 15–23, 39–54, 78–100, 131–140, 210–273; Історія митної справи в Україні / Костянтин Миколайович Колесников, Олег Вікторович Морозов, Геннадій Миколайович Виноградов, Олег Олександрович Дячок. – К. : Знання, 2006. – 606 с.

⁵⁸⁸ Там само.

дискримінаційність політики уряду щодо регіону. Держава використовувала Донецький вугільний басейн для розвитку промисловості, але головними пунктами вивозу промислової продукції були порти Балтики. Це спричинило невдоволення південноукраїнських міст, особливо Одеси. Основна особливість полягала в тому, що її митниця не входила до складу митних округів, а підпорядковувалася напряму галузевому департаменту і мала назву «головного митного сховищу»⁵⁸⁹.

Іноземці вважали, що царська адміністрація не справедливо ставиться до портових міст Півдня з точки зору митних тарифів, оскільки вони гальмували їх бурхливий модернізаційний, торговельний і економічний розвиток. Встановлення урядом несправедливих тарифів призвело до формування економічної дискримінації портів Півдня. У результаті поширились думки про те, що Україна була колонією Росії. Хоча офіційно до 1917 р. жоден правлячий режим не визнавав її колонією.

На українських землях думки про те, що союз України з Росією не приносить їй позитивних змін, з'явилися ще на початку ХІХ ст. в середовищі купецтва⁵⁹⁰. Уже в середині ХІХ ст. міське самоврядування Півдня України висловлювало невдоволення щодо державних податків, будівництва шляхів і тим, що Росія надає переваги центральним губерніям. Це призвело до прагнення перегляду стосунків України та Росії⁵⁹¹. А наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. це вилилося в економічні підстави муніципальної «фронди» (приклад проголошення Одеської республіки⁵⁹²) та

⁵⁸⁹ Там само.

⁵⁹⁰ Величко С. Питання російського колоніалізму в українській думці. Політична залежність, ідентичність та економічний розвиток / С. Величко // *Ab imperio*. – 2002. – № 1. – С. 323–367.

⁵⁹¹ Черемісін О. В. Обговорення умов міських реформ в Херсонській губернії у 1860-х рр. / О. В. Черемісін // *Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць*. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. – Вип. 2. – С. 252–258.

⁵⁹² Турченко Г. Ф. Регіональний рух у південноукраїнському регіоні на початку ХХст. / Г. Ф. Турченко, Є. П. Назарова // *Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету*, 2011. – Вип. 30. – С. 138–144.

розуміння того, що південноукраїнські губернії є самодостатніми й можуть спокійно прожити без участі метрополії, яка більшість капіталу використовує на власні потреби.

На початку ХХ ст. М. Міхновський зазначав, що Україна є російською колонією, і Росія від неї ніколи не відірветься. Саме тому, на його думку, Україні потрібно проголошувати самостійність⁵⁹³. Ю. Бачинський вважав Україну колонією, а її економіку недорозвиненою, підкреслював, що її експлуатують німці, поляки, росіяни⁵⁹⁴.

М. Яснопольський на рубежі ХІХ – ХХ ст. порівнював податки Росії та інших територій (які вважав адміністративними, а не національними одиницями) й прийшов до висновку про їхню нерівномірність в імперії. Виходило, що більше податків сплачують не російські регіони, оскільки Росія більш централізована, ніж Османська, Австро-Угорська та інші імперії. Діяч підкреслював, що шлях до найкращого майбутнього Росії пролягає через політику децентралізації, надання регіонам автономних прав для справедливого розподілу податків.

До цього аспекту взаємовідносин України з Росією зверталися й ідеологи радянської державності. Зокрема, В. Ленін зауважував, що Росія повністю експлуатує Україну, оскільки забирає все, а натомість нічого не вкладає. Тому це твердження С. Величко тлумачить як колоніальну та дискримінаційну політику Росії щодо України. Російський імперіалізм став перепоною для України на шляху розвитку. Колоніалізм призвів до зубожіння, а не до прогресу. Хоча в самій Росії капіталізм був прогресивним явищем, відокремлення від неї інших народів стало б економічно не вигідним для неї. Тому В. Ленін запропонував спільну боротьбу українців і росіян проти

⁵⁹³ Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський. – К. : Діокор, 2002. – С. 50–58.

⁵⁹⁴ Величко С. Питання російського колоніалізму в українській думці. Політична залежність, ідентичність та економічний розвиток / С. Величко // *Ab imperio*. – 2002. – № 1. – С. 323–367.

самодержавства, а не національно-визвольну. Окремо він зауважив щодо Півдня України, доводячи, що вивіз капіталу за кордон є прогресивним, тому що виникають передумови для розвитку капіталізму на приєднаних землях і створюються підприємства з раціональним поділом праці⁵⁹⁵.

Й. Сталін у загальному плані не писав про колоніальні стосунки Росії та України (хоча визнавав неросійські народи до 1917 р. пригнобленими самодержавством), але зазначав, що вони є реакційними, тому не мають прав на самовизначення народів. На думку С. Величко, Й. Сталін ставив промисловий розвиток Півдня України на такий самий рівень, як і в центральних регіонах Росії, а це передбачало, що Україна не була колонією⁵⁹⁶.

Сучасний дослідник історії України А. Каппелер зауважував, що Росія проводила дискримінацію української промисловості ще з ранньої петрівської індустріалізації. Загалом він визначав Південь України «новим» регіоном, який володів багатьма особливостями (менше кріпаків, більші темпи зростання економіки, більша мобільність, підприємництво та космополітичний дух, строкатість населення). Для нього Одеса – етнічний плавильний котел і найменш українське місто. А. Каппелер зазначав, що уряд створював для розвитку торгівлі перепони митними законами, у результаті яких в Україну імпортували російські готові товари. А це породжувало негативні тенденції в розвитку української промисловості, в якій переважали євреї, росіяни та іноземці, а не українці. Висока частка серед земель сільськогосподарського призначення саме українських зумовила сприйняття України як аграрного придатку Росії. Відповідно образ українця подавався як неписемний землероб.

Однозначно визначити, чи мала Україна колоніальний статус, на погляд науковця, не можна. З одного боку – мала, оскільки власники (не українці) промислових та торгових закладів експлуатували українців. З іншого – ні, бо Росія робила значні капіталовкладення, що

⁵⁹⁵ Там само.

⁵⁹⁶ Там само.

різниться з колоніальним статусом, адже колонії тільки експлуатують, а не капіталізують⁵⁹⁷.

Опираючись на опрацьовані матеріали, вважаємо, що не можна розглядати взаємовідносини Росії та України в колоніальному ракурсі. Наприклад, економічна дискримінація дійсно мала місце, але не була доведена до рівня колонії з нещадною експлуатацією. Росія вважала українські землі власними, більш заможними, на яких українці самостійно господарювати не можуть, а тому їм просто необхідна протекція ззовні.

Паралельно із модернізацією портів відбувалось і будівництво залізниці, яка повинна була з'єднати центральні райони держави з портами Чорного й Азовського морів. Уперше питання про будівництво залізниці постало ще в 1836 р., коли почала явно простежуватись тенденція невідповідності між потребами в транспортній мережі та її станом. У 1858 р. був створений державний комітет залізничних шляхів. Розуміючи важливість будівництва залізниць для розширення шляхів сполучення на внутрішньому ринку та налагодження морської міжнародної торгівлі, комітет розробив низку проектів залізничного будівництва для південних губерній Російської імперії. Головне завдання у впровадженні залізниць полягало в прискоренні темпів доставки вантажів у порти. Кошти, які вдавалося отримувати від торговельних операцій, самоврядування витрачало на міський благоустрій.

Ініціаторами будівництва залізничних шляхів були представники адміністративного управління губерній і депутати міських дум. Для здійснення поточних проектів міське самоврядування укладало необхідні контракти. Позитивні результати та збільшення товарообігу в містах призвели до активізації діяльності муніципалітетів. Депутати громадських управлінь розуміли виняткову роль розвинутої системи інфраструктури загалом і транспортної мережі зокрема для покращення стану господарства та робили все можливе для її розбудови. Наприклад, Одеський

⁵⁹⁷ Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер. – К. : «К.І.С», 2007. – С. 78–125.

муніципалітет розробив проект будівництва залізниці між Санкт-Петербургом, Одесою та Києвом. Це дозволило скоротити існуючий шлях на 400 верст. Тому міське самоврядування Одеси за підтримки біржового комітету та комітету торгівлі клопотало перед Міністерством шляхів сполучення і Мінфіном про його реалізацію.

Ініціатива проведення залізниць до Кримського півострова в 1860-х рр. надходила від губернського земства. Оцінюючи важливу й нагальну необхідність залізничного сполучення Криму з центральними регіонами Російської держави земство намагалося насамперед не оцінити вигоди цього проекту, а підрахувати фінансові витрати на такий масштабний проект. Активні члени губернського земства звернулися за консультаціями як до урядових кіл, так і до громадських організацій, у ролі яких постали міські думи та заможні підприємці. Саме на Таврійське земство були покладені перемовини про будівництво залізниці, яка поєднає Крим із центральними регіонами країни, з урядом – для отримання необхідних гарантій і дозволів, з Катеринославським губернським правлінням – із метою отримання дозволу на прокладення залізниці через губернію та міським самоврядуванням, щоб отримати право безкоштовного відчуження для цього міських земель⁵⁹⁸.

За складеним планом залізниця повинна була пройти через Катеринослав, а потім у Крим із розділенням у Чонгарі гілок на Севастополь і Феодосію. Згодом у 1867 р. з'явився план про будівництво залізниці прямим шляхом від Харкова до Феодосії. Більшість повітів і міське самоврядування Катеринославської та Таврійської губернії погодилися на цей проект за тієї умови, що міські думи витратять до 2 % бюджетних надходжень. Урядовими колами проблема будівництва залізниці усвідомлювалась і стояла на першому місці не тільки в стратегічному плані, а й у торговельно-

⁵⁹⁸ Краткий исторический очерк развития и деятельности ведомства путей сообщения за 100 лет его существования (1798–1898 гг.). – СПб. : Тип. Путей сообщения, 1898. – С. 73–81; Исторический очерк развития железных дорог в России с их основания до 1897 г. включительно. – СПб. : Тип. Министерства путей сообщения, 1898. – Вып. 1. – С. 23–63.

промислового, тому план проведення залізничної колії від Харкова до Феодосії був затверджений.

Крім того, у Таврійського губернського земства виникла ідея після завершення будівництва залізниці від Харкова через Катеринослав, Олександрівськ, Чонгар, Сімферополь, а далі на Севастополь і Феодосію провести ще одну колію – від Севастополя до Одеси, поєднавши таким чином Правобережжя та Лівобережжя Південної України, що мало значні торговельно-промислові вигоди. Роль міського самоврядування зводилась у цьому процесі до безкоштовного відчуження міських земель для будівництва залізниці та сплачування на ці проекти певної кількості бюджетних коштів. Усі гарантії будівництва залізниці брали на себе уряд і земства⁵⁹⁹. Таким чином, роль міських дум у цьому процесі була мінімальною та незначною.

Таврійське губернське земство збирало необхідні статистичні відомості про готовність міського самоврядування до прокладання залізниць через їхні міста. Та вони були отримані лише з п'яти міських дум: Карасубазарської, Старокримської, Ялтинської, Бахчисарайської, Керченської. Думки Сімферопольського самоврядування не були враховані як серйозні, оскільки базувалися не на фактах, а на уявленнях одного з депутатів. Керченська міська дума виклала не стільки ідеї щодо цієї проблеми, скільки підрахунки кількості завезених і вивезених товарів, їхню вартість, можливі прибутки до міського бюджету. Інші міські думи визнавали позитивним і вигідним прокладення через міста залізниці⁶⁰⁰.

На користь поєднання залізничними шляхами Кримських міст свідчило торговельне сполучення та збільшення товарообігу з Кавказом. Усі спеціалісти в один голос заявляли, що з'єднання Криму з центром Росії призведе до покращення торговельних зв'язків із Кавказом, що на другу половину XIX ст. було досить актуальним, тим більше, що Кримські порти взимку не втрачали навігаційних можливостей і не замерзали. До того ж вони були в

⁵⁹⁹ Там само.

⁶⁰⁰ Там само.

більш вигідному становищі порівняно з Азовськими не тільки за кліматичними умовами, а й фінансово, оскільки ціна за фрахт і перевезення товарів, різні міські податки та збори (ластові, якірні й інші) були меншими. Для Криму будівництво залізниці було важливим з промислової точки зору, оскільки сприяло не тільки розширенню торгівлі та товарообігу, а й розвитку власної соляної промисловості. Разом із будівництвом залізничних шляхів відійшло в історію суто українське традиційне явище – чумацький соляний промисел, який був досить популярним і на Півдні України. Це значно вплинуло на цінову політику навколо солі, оскільки до будівництва залізниці сіль продавалася дорожче ніж за 40 коп. на Півдні України, у Білоруських землях – за 1 руб., після проведення залізниці ціна впала до 12 коп. за пуд.

Загалом після будівництва Кримської залізниці та падіння ціни на сіль місцеве населення почало частіше використовувати сіль, що спричинило появу в їхньому раціоні більшої кількості страв. За даними статистичного комітету, у зв'язку з падінням ціни на сіль мешканці Південної України почали більше споживати рибу та м'ясо. Позитивними тенденціями після будівництва залізниці позначився розвиток таких галузей господарства, як тютюнництво, виноробство, рибальство тощо. Також залізниця стала каталізатором видобутку нафти в землях Феодосійського повіту, але використовувалася лише для внутрішньої необхідності. Цікаво, що феодосійські поклади нафти не вважалися перспективними⁶⁰¹.

Будівництво залізничних шляхів позитивно вплинуло на зростання попиту на робочу силу, яка була необхідна для роботи на заводах, фабриках, у портах, на залізницях, збільшуючи таким чином кількість робочих місць, а разом із тим – і урбанізацію. У результаті розпочався її другий період «індустріальний». Після звільнення селян від кріпосної залежності вивільнилась і велика кількість робочої сили, яка не завжди знаходила собі роботу в селах. Тому багато

⁶⁰¹ Там само.

робочого люду переселилося в міста, де їх поглинула робота в промисловій, торговельній і будівельній сферах. За даними В. Константинової, урбанізація на Півдні України проходила досить швидко, була найбільш масова, численніша, ніж у інших регіонах держави. Темпи зростання населення в містах на Півдні України становили від 200 до 800 %⁶⁰².

Загалом будівництво залізничних шляхів позитивно вплинуло на розвиток Півдня України в стратегічній, торговельній, промисловій, господарчій та інших галузях. Уряд, промисловці, підприємці, земства отримували величезні прибутки від використання залізниці, які навіть принесли понаднормові доходи.

Самоврядування в цей процес вклало: 1) безкоштовно міські землі; 2) бюджетні витрати на будівництво. Муніципалітети використовували будівництво залізничних шляхів сполучення для поширення ідеї міського патріотизму, оскільки саме завдяки їй самоврядування приписувало головні здобутки в розвитку міст собі: завдяки тому, що будуються залізниці, розвивається промисловість, торгівля; це активізує урбанізацію, збільшує міський простір та доходи до бюджетів. Ті міста, в яких була прокладена залізниця, отримали шанс на значний економічний розвиток. Міське самоврядування мало з цього збільшення прибутків за рахунок міського населення під час індустріальної урбанізації. І, навпаки, в містах без залізниць відбувався зворотній процес перетворення на село та відтік мешканців.

З метою покращення зв'язків між Одесою та Донецьким кам'яновугільним басейном органи самоврядування порушили питання про будівництво залізниці від Одеси через Вознесенськ, Новоукраїнку, Новомиргород, Черкаси, с. Красне, Крути до Москви та від Вознесенська до станції Долинської Харківсько-Миколаївської залізниці. Депутати громадських управлінь розуміли виняткову роль розвинутої системи інфраструктури загалом і транспортної мережі

⁶⁰² Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках) / В. М. Константинова. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. – 596 с.

зокрема для покращення стану господарства та робили все можливе для її розбудови. У Миколаєві наприкінці 1860-х рр. була відкрита залізниця Миколаїв – Єлисаветград. А в 1873 р. почала функціонувати Харківсько-Миколаївська залізниця, що надавало місту певні переваги порівняно з Одесою. Миколаїв стає кінцевим пунктом величезного залізничного шляху, що з'єднував Балтійське море з Чорним. Харківсько-Миколаївська дорога була розташована таким чином, що всі пункти Російської імперії, які знаходились у районі цього шляху вище станції Знамянка, опинилися на 260 верст ближче до Чорного моря, ніж раніше, коли існував лише один напрямок – через Харків на Одесу⁶⁰³.

Розбудова залізничного шляху між Миколаєвом та окремими регіонами країни підштовхнула міський уряд до того, щоб скоріше вирішити це питання. Як результат, почався пошук інвесторів. Улітку 1897 р. Бельгійське акціонерне товариство заснувало в Миколаєві залізнично-кінну дорогу, що поєднала Базарну площу з Військовим ринком.

У 80-х рр. XIX ст. Херсонське міське самоврядування в особі міського голови В. Терещенка запропонувало проект з'єднання залізничним шляхом Херсона з Миколаєвом із продовженням цієї лінії до однієї зі станцій Лозово-Севастопольської залізниці. З таким же проектом виступали губернська адміністрація, Херсонське та Таврійське земства. Але пропозиція була відхилена. У 1893 р. новий міський голова І. Волохін знову порушив це питання перед Міністерством шляхів сполучення. Здійснення цього залізничного шляху було визнано російським урядом бажаним, але далі справа не

⁶⁰³ Надибська С. Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Світлана Богданівна Надибська. – Одеса, 2005. – 150 с.; Дорошева А. О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Антоніна Олександрівна Дорошева. – Одеса, 2009. – С. 103–109; Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття : монографія / Л. О. Цибуленко. – Херсон : Айлант, 2003. – С. 61–64.

просувалася. У 1898 р. в черговий раз відклали розгляд цього питання⁶⁰⁴.

А от створення мережі шляхів сполучення на Донбасі дало сильний поштовх подальшому розвитку кам'яновугільної промисловості. Старі підприємства частково поновили роботу, деякі з них були суттєво розширені, з'явилося багато нових шахт, оскільки їхні власники сподівались на значне зростання збуту вугілля. Водночас в 1884 р.⁶⁰⁵ на VIII з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії власники шахт скаржились на те, що в попередньому році з 124 копалень діяло лише 93, з яких було вивезено 60 млн. пудів вугілля, хоча вони були розраховані на обсяг видобутку майже вдвічі більший. Ці факти свідчать про недостатню вантажну спроможність залізниць того часу. Спеціальна комісія з дослідження залізничної справи в Росії підкреслила в 1881 р.⁶⁰⁶, що низька пропускна спроможність залізниць зумовлена недостатнім розвитком під'їзних шляхів до станцій, відсутністю на них складів і елеваторів, а також нераціональним використанням рухомого складу.

На початку ХХ ст. міський господарчий комплекс продовжує розвиватися. Головними завданнями муніципалітетів залишалися: модернізація портових споруд і налагодження шляхів сполучення (передусім залізниць). Значний дохід до міських бюджетів отримували від зборів з торговельних закладів. Витрачався він муніципалітетами на благоустрій, що поліпшувало зовнішній вигляд міст. Промислові підприємства міському самоврядуванню було вигідніше здавати в оренду. Це приносило більші прибутки, ніж використання шляхів сполучення. Зокрема, до бюджетів

⁶⁰⁴ Надибська С. Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Світлана Богданівна Надибська. – Одеса, 2005. – 150 с.

⁶⁰⁵ Горнозаводская промышленность России. – СПб. : Издательство горного департамента, 1893. – С. 34–68.

⁶⁰⁶ Фабрично-заводская промышленность и торговая Россия. – СПб. : Тип. И. А. Ефрон, 1896. – С. 186–344.

Херсонської⁶⁰⁷ й Таврійської⁶⁰⁸ губерній з промисловості та промисловців становили близько 10 %, а Катеринославської – 20 %⁶⁰⁹.

Загалом на будівництво залізничних шляхів залучалися величезні кошти. Витрати не змогла потягнути навіть державна скарбниця, головну роль у будівництві залізниць відігравати іноземні капітали Великобританії, Німеччини та інших країн. Міське самоврядування дореформених років не було активним у процесі будівництва, оскільки фінансовий тягар не змогло би потягнути жодне місто й навіть їх об'єднання. Внесок муніципалітетів полягав у участі в переговорах, концентрації думок у необхідному економіко-стратегічному напрямі з вигодою для кожного окремого міста, у прийнятті рішення щодо безкоштовної передачі міських земель під будівництво залізничних шляхів. Зокрема, за період із 1866 р. до 1870 р. Єлисаветградська міська дума брала участь у землевідведенні на користь будівництва залізниці за напрямками Єлисаветград – Харків, Єлисаветград – Балта та Єлисаветград – Вознесенськ⁶¹⁰.

У 1880-х рр. статус управління залізниць почав змінюватися з комерційного на державний. Зокрема, до державної власності перейшла Харківсько-Миколаївська магістраль. Інші залізниці також переходили до державного управління. Скинувши фінансовий тягар

⁶⁰⁷ Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон : Типография губернского правления, 1896. – С. 25–288.

⁶⁰⁸ ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 32–57; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 42–49; ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 155–195; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 57–154; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 149. – Арк. 34–45; ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 45–57; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 10. – Арк. 17–29; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1204. – Арк. 34–57; ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 6801. – Арк. 18–34.

⁶⁰⁹ Обзор Екатеринославской губернии за 1901 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1902. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1910. – С. 16–24.

⁶¹⁰ ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 12–38; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 18–95.

на комерційне будівництво, держава прийшла на готові магістральні шляхи, але аж до 1910 р. в казенному управлінні знаходилася менша частка. У приватно-комерційній власності було близько 60 % усіх залізниць Європейської частини Росії, на Півдні України зокрема. У той же час на державних залізницях перевозили значно більше вантажів, ніж на приватних. Та попри менший обсяг перевезень, приватні власники мали більший прибуток⁶¹¹.

Протягом 1905–1907 рр. була побудована залізниця між Миколаєвом і Херсоном. Причому в Херсоні відкриття залізниці відбулось вперше, що свідчило про відсталість у розвитку міста та його слабкість зв'язків із іншими містами й регіонами⁶¹².

Загалом станом на 1912 р. мережа залізниць Півдня України становила 4 319 верст, що значно перевищувало довжину колій в інших регіонах. Наприклад, довжина Ризько-Орловської залізниці – 1 460 верст, Північної – 1 776 верст. Інші залізниці європейської частини Росії також на перевищували довжину колій Півдня України⁶¹³. У цьому знову таки проявлялася регіонально-індивідуальна специфіка модернізації Півдня України.

Протягом 1870–1917 рр. міське самоврядування брало участь у будівництві й експлуатації залізниць місцевого значення з метою поєднання губернських центрів із повітовими, а повітові центри із заштатними містами. Для цього муніципалітети брали кредити під великі відсотки, передавали землі під будівництво залізничних шляхів, а також укладали спеціальні цивільно-комерційні договори. Загалом вважаємо, що роль міського самоврядування не була значною в процесі будівництва залізничних шляхів сполучення, оскільки громадські інститути влади в містах використовували їх у

⁶¹¹ История торговли и промышленности России. – СПб. : Тип. Пушкинская, 1913. – Т. 3. – С. 12–77.

⁶¹² Харьковско-Николаевская железная дорога. Описание строительства участка Николаев – Херсон (1905–1907). – СПб. : Типография Министерства Путей Сообщения, 1908. – С. 10–36.

⁶¹³ Статистический ежегодник России на 1912 г. – СПб. : Издание Центрального статистического комитета, 1913. – Отд. V. – С. 1–11.

власних цілях і для розвитку кожного окремого міста. Однак загалом вони виконали завдання поєднання залізничними артеріями всієї території Півдня України. Якщо держава та іноземні компанії будували залізниці зі стратегічною метою – пов'язати центральні регіони Росії з Балтійськими, Чорноморськими, Азовськими портами – то міське самоврядування власною активною участю у розбудові шляхів сполучення пов'язало між собою правобережну й лівобережну частини Півдня України та Крим.

Муніципалітети були досить мобільними в питанні ініціативності будівництва залізниць, що розвинуло нове явище – «міжміську конкуренцію». Суто муніципальні залізниці будували з ініціативи та за кошти міських бюджетів, але вони були незначні за своєю протяжністю, та виконували функцію поєднання залізничної колії з морським портом або промисловим підприємством, або елеватором із метою оптимізації та прискорення торгівлі, швидким збутом товарів виробництва. Розширення мережі залізничних шляхів силами міського самоврядування сприяло зростанню торговельних оборотів у промисловості та сільському господарстві й зумовило модернізацію морських портів – за рахунок бюджетів муніципалітетів. Завдяки процесу будівництва та розширення залізничної мережі органи міського самоврядування навчилися захищати власні інтереси в протистоянні з адміністративними, державними та приватними.

Результати розбудови транспортних шляхів відіграли позитивну роль у зростанні значення міст Півдня України й організації зовнішньої торгівлі. Першість у цьому процесі зберігала за собою Одеса, оскільки саме її самоврядування зайняло активну позицію в будівництві залізниць із іншими регіонами. Хоча, зауважимо, що стратегічною лінією уряду було будівництво у поєднання регіону із центром, а не українських міст між собою. Це свідчить про економічну дискримінацію, в чому можна знайти елементи колонізаційної політики.

Фабрично-заводська промисловість у містах Катеринославської губернії отримала значний поштовх у розвитку не стільки завдяки промисловому перевороту, скільки завдяки формуванню нового «ментально-економічного», пов'язаного із розвитком у населення підприємливості, комерційності й отриманням необхідних технічних знань. Також цьому сприяло поява в достатній кількості фінансових можливостей і кредитних коштів, населення почало орієнтуватися на ринкові потреби інших губерній⁶¹⁴. На розвиток міст та модернізацію також вплинуло активне залучення іноземних капіталів.

На території Катеринославської губернії ще в дореформені часи були відомі поклади природних копалин, однак добувалась лише незначна їх кількість. Після скасування кріпосного права, нового урбаністичного вибуху, збільшення кількості населення в містах прямо пропорційно зріс попит на міську землю, якої почало на всіх не вистачати. Саме тому населення з метою матеріального забезпечення намагалося шукати роботу саме в промисловому секторі⁶¹⁵.

Ще в середині XIX ст. міста Катеринославської губернії вважалися аграрно-промисловими, оскільки основою залишався аграрний сектор міської економіки, а на його основі вже будувалася структура промисловості. Стверджувалося, що без Ростовського повіту Катеринославська губернія в промисловому значенні мало що з себе представляла, враховуючи ту обставину, що на території одного Ростова знаходилися майже половина промислових підприємств губернії. Якщо порівняти міста Катеринославської губернії без Ростовського повіту з містами Херсонської та Таврійської губерній, то вони мало чим відрізнялися один від одного в структурі промислового розвитку. Майже не цікавили міське самоврядування й поклади залізної руди, кам'яного вугілля, солі й

⁶¹⁴ Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1867 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1866. – 526 с.

⁶¹⁵ Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. В. Павлович. – СПб. : Тип. департамента генерального штаба, 1862. – 402 с.

інших мінералів⁶¹⁶. Вже на рубежі XIX – XX ст. губернія стала новим, потужним промисловим центром держави. Швидка модернізація та індустріалізація зумовили формування нових міст – Луганськ та Донецьк.

Кам'яновугільне виробництво вплинуло на становлення та розвиток міста Луганськ. У 1795 р. із лише самого заводу розвинулося ціле місто, на яке в 1870 р. було поширене й міське самоврядування. Ця галузь промисловості допомогла розвитку Слов'яносербську, який перетворився із закуткового містечка на потужний промисловий центр. Значну роль міське самоврядування Катеринославської губернії відвело будівництву залізничних шляхів, без яких видобуток мінералів у значних розмірах був неможливим. Муніципалітети брали участь у будівництві Донецької, Катеринославської, Константинівської, Курсько-Харківсько-Азовської залізниць із 26 станціями, придатними для приймання різних мінеральних вантажів. Державна допомога в розвитку регіональної промисловості виявилась у підтримці муніципалітетів у будівництві залізниць, запровадженні великих податків на іноземні чавун, вугілля й інші мінерали, що ввозилися з-за кордону через морські порти. Також за підтримки держави будувались і металургійні заводи⁶¹⁷.

Міське самоврядування намагалось якомога швидше віддати підприємства в оренду. Як результат, згодом вони починали контролювати все міське життя, та й самі органи самоврядування потрапляли до них у підпорядкування. Значну роль у розвитку промисловості Катеринославської губернії почали відігравати потужні фінансові іноземні корпорації: «Новороссийское общество каменноугольного, желеиноного и рельсового производств» з центральним офісом у Великобританії; Французька акціонерна

⁶¹⁶ Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1900 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1900. – С. 172–213.

⁶¹⁷ История торговли и промышленности России. – СПб. : Тип. Пушкинская, 1913. – Т. 2. – С. 27–64.

компанія «Горное и промышленное общество на юге России» та інші, в середовищі яких міське самоврядування конкурентом не було, а більш того – потрапляло до них у залежність⁶¹⁸.

Отже, роль самоврядування зводилась до видачі дозволів на спорудження фабрик і заводів, здачі в оренду міської землі для їх будівництва, а також ведення поточної статистики про кількість, якість і суму виробництва на промислових підприємствах, отримання до бюджетів встановленої платні.

Головною ознакою переходу з ХІХ ст. у ХХ ст. стала більша пов'язаність міст між собою. Наприклад, розвиток промисловості Луганська призвів до погіршення становища Слов'яносербська, з якого посилювався відтік міського населення й почалося згортання промислових підприємств, а ритм життя перестав нагадувати міський і більше став схожим на суто сільський⁶¹⁹.

На 1917 р. зросла кількість фабрик і заводів та, відповідно збільшились обсяги виробництва й отримані прибутки. Однак роль міського самоврядування в цьому процесі залишилася незмінною. Муніципалітети займались міфотворчістю, наголошуючи на важливості своєї діяльності у цьому процесі, ніби від їхніх дозволів на будівництво промислових об'єктів і здачу землі в оренду щось суттєво залежало. У реальності саме промислові підприємства стали справжніми господарями, оскільки володіли і фінансами, і робочою силою, і житлом⁶²⁰. У власних звітах муніципалітети постійно пишалися рівнем промислового розвитку, збільшенням обсягів виробництва та іншими моментами, але організація виробництва та

⁶¹⁸ Там само.

⁶¹⁹ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1899. – 407 с.

⁶²⁰ Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генезис і тенденції розвитку в умовах спільної трансформації / Г. Коржов // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 38–51.

збуту продукції ніяк їхне стосувалася. Крім того, у реальності вони зайняли позиції статистичних комітетів при промисловості⁶²¹.

У той же час за участі міського самоврядування була побудована мережа залізниць, що значно прискорило промисловий розвиток і збільшило темпи виробництва. Це дало можливість великій кількості сільського населення переселитися в міста та знайти роботу на промислових підприємствах і саме завдяки залізницям відбулось становлення губернії як промислового регіону.

У самоврядування сформувалась чітка позиція, чому можна було пишатися власним містом. Це фабрично-заводська промисловість, центр вугільно-промислового життя держави. До того ж, його представники були саме завдяки їм відбувається промислове «годування» регіону та держави.

За статистичними даними 1874 р., за рівнем розвитку гірничої промисловості Південь України займав шосте місце з 11 регіонів, де видобували головним чином антрацит, виплавляли залізо. У цьому простежується регіонально-індивідуальна особливість регіону, який спеціалізувався на вугільній і металургійній промисловості. Своєю чергою в інших регіонах імперії домінували й інші галузі гірничої промисловості. Золотопромисловість, головним чином, успішно розвивалася в Сибірських губерніях. Платинова промисловість активно розвивалася в Пермській і Оренбурзькій губерніях. Срібло видобувалося на Кавказі, у Забайкаллі та Семипалатінській області. Цинкова промисловість отримала розвиток у Царстві Польському та Петроківській губернії. Олово – у Фінляндії та Забайкаллі. Мідь видобувалася в Пермській, Оренбурзькій, Казанській, Тифліській, Томській, Тобольській та інших губерніях. Лідерами металургійної промисловості були Пермська, Уфимська, Пензенська губернії. Металургійна справа Катеринославської губернії була на 19 місці із

⁶²¹ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1901 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1900. – 623 с.

20 губерній імперії, випереджаючи лише Могилівську й поступаючись Волинській⁶²².

Для Донбасу перспективи малювали досить оптимістичними. Його вважали одним із перспективних нових промислових регіонів імперії, але за умови розвитку приватних ініціатив. Регіонально-індивідуальною особливістю південноукраїнського регіону можна вважати той факт, що тільки на Півдні уряд дозволив приватним особам вкладати гроші у розвиток металургії та видобуток кам'яного вугілля. В інших регіонах імперії ці види промисловості підпорядковувалися державним адміністраціям.

Донбаський вугільний басейн характеризувався як один із найбільших у Російській державі, але в розвитку поступався родовищам у Тульській, Рязанській, Новгородській та Калузькій губерніях. У той же час Катеринославські промислові об'єкти видобували вже в 1871 р. 6 млн. вугілля та 14 млн. пудів антрациту. Нафтовий промисел був розгорнутий, головним чином, на території російських губерній. У Криму були відкриті поклади нафти, але він займав восьму позицію із дев'яти⁶²³.

З 1886 р., на території Катеринославської губернії розпочався видобуток марганцевої руди біля містечка Нікополь, однак його обсяги були значно меншими ніж на Кавказі та Уралі. Донецький басейн здобув першість за видобутком вугілля, поступаючись лише уральським губерніям. Зокрема, на Уралі добували 56 млн. пудів вугілля, а в Катеринославській губернії 22 млн. пудів⁶²⁴.

У вивозі за кордон природних мінералів лідерами були порти Балтійського моря, а порти Чорного й Азовського морів займали останні позиції. За даними 1890 р. з портів Балтики вивезли 74 млн. пудів, а Чорного та Азовського морів разом – 10 млн. пудів. Це стало

⁶²² Леврон В. Статистическое обозрение Российской империи / В. Леврон. – СПб. : Тип. «Общественная польза», 1874. – С. 98–156.

⁶²³ Там само.

⁶²⁴ Горнозаводская промышленность России. – СПб. : Издание горного департамента, 1893. – С. 45–87.

наслідком того, що для Балтійських портів діяла більш приваблива митна система, а для Півдня України митні збори були найдорожчими в імперії⁶²⁵.

Незважаючи на значні успіхи в модернізації та промислового розвитку Півдня України, який менше ніж за півстоліття став одним із основних промислових регіонів імперії, все ж таки його рівень розвитку відставав від країн Західної Європи та США. Здебільшого це залежало від застарілості форм і методів ведення господарства – адже сама держава була аграрно-патріархальна. Модернізаційний розвиток промисловості Півдня України продовжився з ліквідацією кріпосного права, відходом від традиційності. Традиції були найбільш укорінені в Московській губернії, й більш модернізованим регіоном вважався саме Південь України.

Роль міського самоврядування проявилася у мобільності промислового розвитку. Водночас не відбулось жодних змін у соціальній сфері. Перебуваючи під впливом традиційних ментальних схем, муніципалітети навіть ніколи не поцікавилось соціальним становищем робітників на підприємствах, їхнім медичним обслуговуванням. Значно більшою була роль самоврядування у поширенні ідеї верховенства промисловості і з цієї позиції розквітнув міський патріотизм Катеринославщини. Усього за кілька десятиліть післяреформеного періоду міста Катеринославської губернії перетворилися із невиразних сільських містечок на потужні промислові центри.

У містах Таврійської губернії протягом дореформеного періоду отримали розвиток такі галузі фабрично-заводської промисловості: переробка продуктів тваринництва – 71 (миловарні, рибні, шкіряні, саф'янові та інші), продуктів рослинництва – 33 (мучні, тютюнові, оцтові, лісопильні, крохмальні, олійниці, пивоварні, сірникові та інші), викопних продуктів – 24 (цегельні, викопні, чавунно-ливарні), змішаного виробництва – 15 (хімічні, ковальські та інші).

⁶²⁵ Фабрично-заводская промышленность и торговля России. – СПб. : Тип. И. А. Ефрона, 1896. – 786 с.

Водночас простежується така тенденція розвитку: протягом післяреформеного періоду виникли фабрики й заводи в тих містах, у яких їх не було в дореформений період. У місті Олешки, приміром, були відсутні заклади фабрично-заводської промисловості до 1870 р., а вже станом на 1892 р. у місті працювало 6 хімічних заводів. Бачимо, що промисловий переворот охопив навіть абсолютно аграрні міста, в яких більшість населення займалася сільським господарством⁶²⁶.

Тільки міста Катеринославської губернії порівняно з іншими потужно розвивали промисловість. Херсонська та Таврійська губернії все ж залишалися більше торговельно-аграрними територіями, хоча й отримали деякий промисловий розвиток. Промислові заклади виникали в тих містах, які за стилем життя наближалися до сільського тільки в другій половині XIX ст. Роль самоврядування полягала в здачі підприємств та землі в оренду, отриманні за це платні. Для муніципалітетів Херсонської та Таврійської губернії важливіше було займатися торгівлею і комерцією, для цього всі свої зусилля вони спрямували на модернізацію й оновлення портів та будівництво залізниць для прискореного збуту товарів. Безумовно, можна критично ставитися до участі в цьому процесі громадських інститутів та порівняно з іншими регіонами імперії, у Херсонській та Таврійській губерніях, ситуація здається не такою вже й проблемною.

Зокрема, у Волинській і Подільській губерніях зазначалося, що промисловість розвинута дуже слабо. А самоврядування цими проблемами майже не займалося. Залізниця там почали будуватися тільки в другій половині XIX ст. майже без його участі. Наявність залізниць вплинула на розвиток торговельних і урбанізаційних процесів, але не на промисловий розвиток⁶²⁷.

⁶²⁶ Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1902 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1902. – С. 56–124.

⁶²⁷ Прищепа О. П. Міста Волині другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олена Петрівна Прищепа. – Чернівці, 2003. – С. 113–115; Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. – Каменец-Подольский : Тип. Губ Правления, 1911. – С. 160–170.

Ступінь промислової активності був вищим у Києві та в Харкові⁶²⁸ ніж у Чернігові та Полтаві⁶²⁹. Натомість підприємства російських губерній легкої промисловості, здебільшого, збували продукцію на місці й більше ніж на 60%, залежали від привозних товарів. Головним джерелом залежності російських міст стали залізниці, які будували від неросійських губерній, пов'язуючи їх із центральними регіонами. Потім залізниці спрямовували у внутрішні регіони держави, розподіляючи необхідну продукцію залежно від потреби.

Найбільш суттєво були розвинуті промислові підприємства, діяльність яких пов'язана зі спиртними напоями. За статистичними даними, переважали заводи винокуреного, горілчаного та пивного виробництва. Тютюнові підприємства займали друге місце, потім ішли мукомельне, лісопильне, суконне, шкіряне, залізне, чавунне, кістяне виробництва за державними замовленнями. Наприклад, у Ковенській губернії прибутковість підприємств, які виробляли горілчані напої, становила більш ніж 2 млн. руб., а лісопильної промисловості – 69 тис. руб.⁶³⁰

Загалом російські міста залежали від привозних товарів із неросійських територій на 60–86 %⁶³¹. Здебільшого привозними були продукти сільського господарства, оскільки в російській глибинці важко було ними займатися (окрім частини південних губерній – Курської, Донської області та ін.). На заводі стояли природні умови (град, мороз та ін.). Тому ця залежність була надто високою. За

⁶²⁸ Нікітін Ю. О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–70 років XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Юрій Олександрович Нікітін. – К., 2004. – 296 с.; Чорний Д. М. Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – початку XX ст. : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / Дмитро Миколайович Чорний. – Харків, 2008. – 511 с.

⁶²⁹ Шара Л. М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Любов Миколаївна Шара. – Харків, 2002. – С. 67–87; Историческое обозрение города Полтавы. – Полтава : Тип. Губ. Правления, 1856. – С. 147–161, 285–300.

⁶³⁰ Памятная книжка Ковенской губернии на 1890 г. – Ковна : Тип. Губ. Правления, 1890. – С. 70–72.

⁶³¹ Памятная книжка Пензенской губернии на 1867 г. – Петрозаводск : Тип. Губ. Правления, 1867. – С. 118–120.

статистикою, сільгосп продукти завжди займали перші місця. Вивозили переважно ліс, предмети чавунно-ливарної промисловості, метал, цвяхи. У всіх містах без винятку процвітало кустарне виробництво, що свідчить про незадовільний розвиток легкої промисловості та катастрофічну відсутність товарів першої необхідності. Компенсація необхідного відбувалася за рахунок надходжень із Південного регіону.

Роль самоврядування в розвитку промисловості етнічних російських губерній не простежується. Більшість виробленого споживалося на внутрішньому ринку. На вивезення йшло близько 34 % товарів. Міста російських губерній суттєво залежали від привозних товарів із неросійських губерній залізничним шляхом. Головними проблемами російських міст були значна віддаленість одне від одного та нерозвинуті шляхи сполучення, що й перетворювало їх на споживачів привозних товарів із неросійських територій.

На відміну від міст російських губерній муніципалітети Півдня України, підключившись до капіталістичної економіки другої половини ХІХ – початку ХХ ст., почали формувати власну фінансово-промислову діяльність.

Незважаючи на майже абсолютне панування принципу муніципалізації в діяльності дореволюційних міських громадських утворень, як відзначав Л. Велихов⁶³², близько третини південноукраїнських муніципалітетів майже не мали прибуткового майна, а значні внески від діяльності міських підприємств одержували тільки великі міста. На початку ХХ ст. відбувається швидке збільшення кількості муніципальних підприємств, однак їх було ще вкрай недостатньо для забезпечення першочергових потреб населення. За даними Б. Веселовського⁶³³, на 1917 р. лише 25,8 % російських міст користувалися телефонним зв'язком, 25,7 % мали водогони (в 20 %

⁶³² Велихов Л. А. Основы городского хозяйства / Л. А. Велихов. – М. : Госиздат., 1928. – С. 196–424.

⁶³³ Веселовский Б. Местное самоуправление и демократия / Б. Веселовский. – Пг. : Муравей, 1917. – С. 10–28; Веселовский Б. Муниципализация и муниципальная политика в России / Б. Веселовский. – СПб., 1914. – С. 5–15.

міст вони були комерційними), тільки в 15,4 % муніципалітетів функціонували електростанції (з них 50 % були муніципальними), лише в 2,9 % міст були трамваї (з них 79 % були комерційними), а каналізація була проведена тільки в 16 міст (1,7 % від їхньої загальної чисельності).

До початку революції помітною стала проблема невідповідності між масштабами діяльності, новими завданнями, поставленими перед собою громадськими діячами, що вимагало значних фінансових коштів, і вузькою податковою базою самоврядувань, пов'язаною з обмеженнями, зафіксованими в правових актах, відсутністю дешевих муніципальних кредитних коштів й надмірним контролем над діяльністю міст із боку держави та адміністрації губерній. Цю проблему поглибила війна. Зросли необов'язкові витрати, борги, скоротились витрати на освіту та благоустрій, бюджети втратили значну частку грошей із трактирного збору. Не на користь авторитету самоврядування були цензовий склад дум, що представляв інтереси вкрай незначної, найбільш заможної частини населення міст, відсутність суворої звітності, безконтрольність, ведення справ некомпетентними особами «по старинці», без використання або з мінімальним використанням передових досягнень.

На початку ХХ ст. яскраво виявилось протиріччя між запитами міської громадськості, очікуваннями поліпшення в сфері міського господарства, прагненням суспільно-активних людей брати участь в управлінні містами та тими реальними можливостями, які муніципалітети мали в тих умовах. У той час як усе більшу популярність у Західній Європі здобували ідеї побудови міст майбутнього – міст-садів, у пресі повідомлялося про досягнення закордонних муніципалітетів, у деяких південноукраїнських (та багатьох інших) містах не було елементарних зручностей: електрики, каналізації, водогону, нормального вуличного освітлення. Окремі намагання поліпшити ситуацію були, але модернізаційні новинки запроваджувалися в містах адміністративного та портового призначення.

Слушним є коментар В. Нардової⁶³⁴ про те, що навіть найрозвиненіші російські міста «при відносно прискореному зростанні прибутків, більших можливостях поповнення грошових ресурсів за рахунок кредитів і позик виявлялися не в змозі цілком задовільно вирішувати багато життєво важливих для міського населення проблем». У таких умовах була вкрай важлива політика держави, яка повинна була спрямуватися на створення сприятливих умов для розвитку міського господарства. Очевидна неготовність влади й значної частини думських гласних до вирішення фінансових проблем муніципалітетів, нездатність швидко й рішуче ліквідувати безліч перепон на шляху до інтенсифікації міського господарства, перехід його на якісно вищий рівень були ще одним фактором, який зумовив посилення опозиційності уряду й представників міських дум у середовищі городян.

На нашу думку, у модернізаційні часи другої половини ХІХ – ХХ ст., роль міського самоврядування виявлялася в участі у будівництві шляхів сполучення (залізниць) і модернізації портів, здачі муніципальної власності в оренду й отриманні прибутку до бюджетів.

Загалом міста Півдня України почували себе самодостатніми соціально-економічними організаціями, але обмеженість самоврядування викликала невдоволення з боку тих, хто не був прихильником самодержавної думської моделі міської влади.

Критики зазнали й дореволюційні основи ведення муніципального господарства. Інформація, що наводилася в пресі, про успіхи західних міст, повинна була стати найбільш красномовним докором вітчизняним муніципалітетам. У результаті журналісти висували такі вимоги «нового життя» органам самоврядування від держави: значного розширення виборчого права, ослаблення урядового контролю, звільнення від обов'язкових витрат, звернення роботи муніципалітетів до розвитку економічного

⁶³⁴ Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. / В. А. Нардова. – Л. : Наука, – 1984. – 260 с.

потенціалу, освітньо-культурної сфери, медико-санітарної діяльності, благоустрою та комунальної сфери міського господарства.

* * *

За результатами аналізу можна визначити, що муніципалітети Півдня України виявили значну модернізаційну мобільність в оновленні портів, будівництві нових шляхів, інших заходах. Хоча ідеї та ініціативи в організації й будівництві залізниць виходили з державного та адміністративного апарату для виконання при цьому стратегічного завдання пов'язати центральні регіони з морськими портами, а фінансовий тягар був покладений на іноземні та приватні корпорації, міське самоврядування участю в цьому процесі концентрувало думки та спрямовувало організаторів будівництва на проведення залізниць саме через їхні міста. Також муніципалітети будували власні залізничні колії від станції до портів і промислових підприємств. Завданням максимум було проведення шляхів сполучення між губернськими містами та повітовими, повітовими та безповітовими містами. Тобто залізниці поєднали між собою лівобережну частину Півдня України з правобережною, з Кримом, промислові підприємства із залізницями та портами.

Кожен муніципалітет був цілком самостійним у процесі вирішення проблем розвитку промисловості, у будівництві шляхів сполучення, оновленні портових споруд і т. д. Зокрема, брали кредити, вели планування, наймали спеціалістів. Самоврядування Півдня України виявило високу конкурентоспроможну мобільність у цьому відношенні.

Що ж до розвитку промисловості міське самоврядування було виведено із фабрично-заводського законодавства. Це було зроблено, щоб муніципалітети не стали організаторами побудови громадянського суспільства. Муніципалітети, своєю чергою, цілком задовольнялися отриманням певних надходжень до міського бюджету, нічого більше їх не цікавило. Навіть підприємства, які після реформ середини ХІХ ст. потрапили до муніципальної власності, намагалися якнайшвидше здати в оренду й не цікавитися

становищем робітників на них, цілком задовольняючись тим, що держава взяла на себе охоронні функції. Революціонери використовували таке становище як основу для розвитку ідей зміни капіталізму на соціалізм.

Загалом у розвитку промисловості в 1870–1917 рр. міське самоврядування зробило крок уперед порівняно з дореформеним періодом, коли міська влада взагалі не цікавилася цією галуззю економіки. Проте цього було замало, оскільки роль самоврядування зводилася до здачі землі в оренду під забудову промислових підприємств та надання дозволів для відкриття підприємств. На Катеринославщині підприємства взяли під контроль цілі міста разом із самоврядуванням. Найбільшу мобільність муніципалітети виявили в модернізації морських портів і будівництві залізничних шляхів, що значно вплинуло на розвиток зовнішньої торгівлі та поєднання міст у єдиний економічний організм. Муніципалітети Катеринославської губернії взяли активну участь у формуванні міського патріотизму, пов'язаного з поширенням ідей абсолютної важливості міст у розвитку промислового потенціалу держави. Водночас для міського самоврядування користі від розвитку промисловості було небагато, бо податки в бюджети надходили значно менші, ніж вартість виробленої продукції, не досягаючи й 10 % бюджету.

Не можна сказати, що представники міського самоврядування були в захваті від муніципалізації власності. Їм було більш вигідно здавати міську власність в оренду, для бюджетів це також було корисно, а ще більш вигідно було гласним, оскільки депутати міських дум були акціонерами різних фінансових товариств і домовласниками. Тому в бюджетах прибутки від міської власності знаходилися на другій позиції, поступаючись зовнішнім надходженням. Перелік контрактів із фінансовими товариствами й банками враховував інтереси міських бюджетів, натомість повністю ігнорувались інтереси тих, хто там працює. Міські думи вважали, що їх ніяк не стосується, в яких умовах живуть ті, хто на них працює, яка заробітна плата та скільки триває робочий день. Жодна міська дума Півдня України не включила в контракт власну відповідальність і

відповідальність банків і фінансових співтовариств за нещасні випадки на виробництві. Жодного разу не були встановлені правила безпеки на виробництві. Хоча діяли правила для перевізників, будівників, секретарів, городян тощо.

Новим фактором життя стало формування фабрично-заводського законодавства та дозволу на муніципалізацію промислової власності. Самоврядуванню дозволили мати у власності фабрики та заводи, але трудові відносини в них регулювалися галузевими міністерствами, до яких підприємства були приписані. Загалом впровадження фабрично-заводського законодавства сприймалося муніципалітетами позитивно, однак воно обслуговувало потреби фінансово-торговельних кіл. Збереження за ними панівного становища за рахунок зменшення ролі муніципалітетів було спробою держави вивести самоврядування з процесу розбудови громадянського суспільства. Найбільше це проявилось в містах Катеринославської губернії, в яких справжніми господарями були власники підприємств. Їм належали весь міський простір і влада. У містах Херсонської та Таврійської губерній особливо потужних промислових підприємств не виникло, більшість існували у виді мануфактур, то ж і господарством у містах завідували ще муніципалітети. Водночас їхня роль і вплив на розвиток промислових підприємств були вкрай незначними, оскільки останні їм не підпорядковувались. Відповідно трудові відносини, як і санітарно-гігієнічні умови праці, залежали від власників підприємств.

Загалом хоч міське самоврядування й діяло на основі загального законодавства, суто в індивідуальному порядку вирішувало питання оренди земельної власності або муніципалізації промислових підприємств, необхідності прокладання залізничних шляхів, модернізації портів і способів здійснення торгівлі. Від власне кожного муніципалітету залежали пошуки джерел фінансування, оскільки жоден міський бюджет не зміг би покрити витрати ні на будівництво залізниць, ні на модернізацію портів. Тому громадські інститути брали кредити та позики під власну відповідальність.

Звичайно, модернізаційні тенденції охопили далеко не всі міста Півдня України. У багатьох з них розуміли, що їхнє подальше життя

цілком залежить від нових модернізаційних явищ: залізниць, які б дали економічний і урбанізаційний поштовх; інженерної інфраструктури, що створила б більш комфортні соціально-комунальні умови існування. Ті міста, які добивалися прокладання залізниць, отримували швидкий промислово-торговельний розвиток. Збільшувалась кількість населення та розширювався міський простір. Саме промисловий розвиток Катеринославської губернії в другій половині ХІХ ст. сприяв становленню нових міст Півдня України – Донецька та Луганська. Ті ж міста, які не використали нові можливості модернізації, приречені були потроху перетворюються на села, звідки навпаки населення виїжджає в пошуках нових можливостей та роботи. У таких повітових і заштатних містах не прокладалися ні водогони, ні каналізація, не було електрифікації, навіть не всі вулиці мали назви.

До нового модернізаційно-урбаністичного життя ввійшли лише в тих містах Півдня України, де використали необхідний потенціал, якого вимагав капіталістичний час. Прокладаючи залізницю, модернізуючи порти, пов'язавши новими торговельними шляхами повітові та заштатні міста з портовими, губерньськими, столичними центрами, міста Півдня України отримали значно кращі умови існування. Порівняно з іншими регіонами України, Росії, Білорусі, Прибалтики самоврядування Півдня України демонструвало показники позитивного прикладу нових модернізаційних можливостей. Якщо пік модернізації на Півдні припав на другу половину ХІХ ст., то в інших регіонах він розпочався лише на початку ХХ ст. Південь України значно активніше використав нові можливості модернізації, не побоюючись вимагати своє в держави та беручи кредити, позики на 30 і 50 років, повністю переходячи на нові раціональні та капіталістичні відносини.

РОЗДІЛ 4

ЕВОЛЮЦІЯ БЮДЖЕТНОЇ ПОЛІТИКИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Фінанси для муніципалітетів Півдня України були важливим компонентом міського господарства. Основи міської бюджетної політики були запроваджені Катерининською грамотою 1785 р. і в загальному вигляді проіснували до 1917 р. Мета реформи полягала в проведенні децентралізації та розвантаженні витрат на міста з державного бюджету.

В умовах розгортання «нового життя» в південноукраїнському регіоні фінанси стали головною запорукою успішної модернізації та європеїзації міст. Бюджети Півдня України демонстрували найвищі темпи росту та прибутковості в державі. На території регіону знаходилось найбільше міст-мільйонерів і тих, чиї прибутки сягали більш як 500 тис. руб. Завдяки швидким темпам фінансового зростання муніципалітетам удавалося проводити власну регіонально-індивідуальну політику, використовуючи кошти не тільки на державно-адміністративні заходи, а й на комунальну сферу, освіту, медицину. Раніше, ніж в інших регіонах, муніципалітети на Півдні України провели водогони, каналізацію, здійснили електрифікацію, що красномовно демонструвало швидкі темпи модернізаційних процесів.

Безперечно, мали місце й проблеми в фінансовій сфері, які не були усунені реформами 1870 та 1892 рр. Корупція, казнокрадство, хабарництво, встановлення великих податків для населення, різноманітні зловживання – усе це гальмувало утвердження модернізаційних тенденцій в регіоні. Але все ж таки самоврядування Півдня України демонструвало більш позитивні та швидші темпи розвитку, ніж у інших регіонах держави.

4.1. Бюджетна політика органів міського самоврядування в кінці XVIII ст. – 1870 р.

У кінці XVIII ст. міста Півдня України розпочали життя з різними стартовими можливостями, населенням, земельною власністю. Уряд держави розмірковував досить просто – необхідно лише надати містам певну земельну власність, дозволити сформувати органи міської влади, а вони вже самі організують торгівлю, облаштують і віддадуть в оренду землі і, найголовніше, наповнять бюджети та не будуть залежати від державних надходжень. Таким чином, прагнучи перевести важелі фінансування з центру на міста, держава намагалася полегшити собі управління регіонами імперії. Влада створила підґрунтя для формування «нових» муніципальних відносин на принципах децентралізації, основні ідеї якої повинні були привести до модернізації, муніципалізації, капіталізації.

Відповідно до ідей «нового життя» потрібно було розгорнути жваві торговельні відносини, купцям надати необхідні умови та перетворити їх на міських господарів, які здатні розвивати міста на принципах децентралізації та самоутримання. Тобто необхідно було перетворити міські громади на муніципальну владу, міські стани – на буржуазію.

Проголошена децентралізація громадського управління та створення міських дум стало цілком новим явищем в історії Російської імперії та Півдня України зокрема.

Головною метою широко задуманої реформи стало перекладання тягара фінансового утримання з державної скарбниці на міста, з дозволом самоврядуванню створювати власні кошториси. Суб'єктами власності бюджету стали міста, а розпорядником – громадське управління. Тому самоврядування могло лише використовувати кошти, а не було їхнім власником. За загальним планом міста повинні були формувати та використовувати бюджети на місцях, нічого не відсилаючи в державну скарбницю. Таким чином

уряд чітко розподілив фінанси міські та державні, а населення отримало рахунки до сплати окремо міські та окремо державні.

Із передачею тягара місцевого фінансування містам нововведенням для Півдня у формуванні бюджетів стало використання доходів від торговельної та земельної діяльності, що значно відрізняло їх від інших регіонів, у яких головна роль відводилася податкам з місцевого населення. На Півдні до бюджетів міст надходило до 43 % усіх коштів, у той час, як в інших регіонах України, Росії надходили мізерні (1–2 %) прибутки (у багатьох містах їх просто не було), а головним джерелом в наповненні казни були оцінний збір і податки з місцевого населення. Фінансова система сильно різнилася за структурою прибутковості та витратності в різних містах і регіонах.

У містах Волинської губернії основні надходження до бюджетів давав оцінний збір – 42 %, а абсолютна більшість витрат (55–86 %) йшла на адміністративні заходи. У губернії серед 12 міст 5 були приватновласницькими, і прибутків міст не існувало, а всі гроші становили власність господаря. Саме такі міста демонстрували найменшу активність в економічному розвитку. Темпи міських прибутків у цій губернії були одними з найнижчих⁶³⁵. Південь України не мав приватновласницьких міст.

Міста Харківської губернії найбільше доходів отримували за рахунок експлуатації міського нерухомого майна, оброчних статей, міських підприємств. Вони займали друге місце в Україні за темпами прибутковості бюджетів. У витратах більший відсоток становили повернення боргів, утримання міських підприємств, народна освіта. Менш як 10 % виділялося на благоустрій, адміністративні заходи, пожежну охорону та благодійництво⁶³⁶. Таким чином, самоврядування на Харківщині витрачало більше на прибуткові

⁶³⁵ Прищеп О. П. Міста Волині другої половини XIX– початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олена Петрівна Прищеп. – Чернівці, 2003. – С. 108–111.

⁶³⁶ Чорний Д. М. Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – початку XX ст. : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / Дмитро Миколайович Чорний. – Харків, 2008. – С. 246–252.

заходи й у результаті отримувало більшість доходів саме через експлуатацію міських підприємств.

У містах Чернігівської губернії темпи міського фінансового розвитку були найнижчими серед українських губерній. Головними джерелами прибутків були різні збори (оцінний, на видачу ліцензій і торгових посвідчень, акцизний, візничий та інші), оскільки були важливими для проведення ярмаркової торгівлі, на якій відбувався збут сільськогосподарської та фабрично-заводської продукції, а ярмарки в кожному місті проходили по 3–5 разів на рік. Дохід від міської земельної власності був майже не помітним у бюджетних розписах, оскільки землі було мало. Зокрема, у Чернігові в 1874 р. бюджет отримав 80 руб. з оренди міських земель, а в 1893 р. – 2 тис. руб. Більше коштів надходило навіть за оренду парків, садів і риболовних озер⁶³⁷.

Фінанси міст Полтавської губернії також були невеликими, темпи зростання – низькими. Наприклад, у 1808 р. бюджет Полтави становив 40 407 руб., а в 1834 р. – 75 тис. руб., і це були найвищі показники міських кошторисів серед інших міст губернії. Більш як половину доходів отримували за винний відкуп, збори зі складів горілки, готелів, різних лавок. Земельних ресурсів було мало (у Полтаві 921 дес., з них 302 дес. – вигін, 254 – пасовиська), а тому прибутки в казні були майже непомітні. Найбільшу суму витрат становили адміністративні замовлення (утримання та розквартирування військ, утримання поліції та пожежної команди та ін.), так що навіть на власне утримання нічого не залишалось. Робота міського самоврядування здійснювалася на громадських засадах, і міські голови та гласні не забезпечувались заробітною платнею⁶³⁸. Натомість на Півдні України міські голови

⁶³⁷ Шара Л. М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Любов Миколаївна Шара. – Харків, 2002. – С. 67–87.

⁶³⁸ Павловский И. Ф. Полтава. Исторический очерк ее как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856) / И. Ф. Павловский. – Х. : Сага, 2009. – С. 35–43; Историческое обозрение города Полтавы. – Полтава : Тип. Губ. Правления, 1856. – С. 118–147.

отримували зарплату до 1 тис. руб., а гласні – 400–600 руб., залежно від міста. Подекуди була і менша зарплата, але головним вважалася її наявність.

Міста Подільської губернії отримували незначні прибутки. Максимальними вони були в Кам'янці та Барі – близько 200 тис. руб., в інших містах – від 20 до 120 тис. руб. Заборгованість міських бюджетів Подільської губернії була високою й зростала за рік максимум на 93 %, а прибутковість лише на 23 %. Усі міста Поділля разом станом на 1911 р. заборгували 1 млн. руб. здебільшого за будівництво та ремонт, відкриття нових навчальних або громадських закладів, тобто на неприбуткові заходи⁶³⁹.

Водночас, якби проблемно не виглядало фінансове становище міст українських губерній, у російських і білоруських ситуація була ще гірше. У принципі, благополучними були лише Москва, Санкт-Петербург, Ростов та декілька інших міст. Загалом фінансове становище більшості було вкрай жалюгідним. Губернські міста російсько-білоруської глибинки ще якимось існували, а в повітових і заштатних містах була просто фінансова темрява. У період кінця XVIII – першої половини XIX ст. мало хто з російських міст мав більш як 100 тис. рублів.

Наприклад, у Нижегородській губернії⁶⁴⁰ в 1856 р. доходи самоврядування не перевищували 75 тис. руб. Воронеж⁶⁴¹ у 1856 р. отримував прибутку 45 тис. руб. Його повітові міста – до 8 тис. руб., у заштатних містах набагато менше – 1–4 тис. руб. В Олонецькій губернії в 1857 р. у губернському місті Петрозаводську доходи становили 11 756 руб., в інших містах – від однієї до чотирьох тис. руб⁶⁴².

⁶³⁹ Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. – Каменец-Подольский : Тип. Губ. Правления, 1911. – С. 153–160.

⁶⁴⁰ Памятная книжка Нижегородской губернии на 1855 г. – Нижний Новгород : Тип. Губ. Правления, 1855. – С. 187–198.

⁶⁴¹ Памятная книжка Воронежской губернии на 1856 г. – Воронеж : Тип. Губ. Правления, 1856. – С. 43–54.

⁶⁴² Памятная книжка Олонецкой губернии на 1857 г. – Петрозаводск : Тип. Губ. Правления, 1857. – С. 152–180.

Звичайно, за таких низьких показниках прибутків абсолютна більшість витрат йшла на виконання державних та адміністративних замовлень, а не на вирішення міських проблем. У містах Естляндської губернії, незважаючи на те, що більшість населення була задіяна в торговельній і промисловій справах, міські бюджети отримували незначну кількість прибутків.

Новим у південноукраїнській фінансовій історії став розподіл доходів між містами з різним адміністративним статусом. Наприклад, загальним правилом для інших регіонів було те, що губернське місто отримувало найбільшу кількість прибутків. Далі на черзі були повітові, потім – заштатні міста, яким діставалося найменше грошей. На Півдні України такого пропорційного розподілу не було. Одеса не була губернським містом, але доходи її були більшими, ніж у всіх губернських центрах разом. Керч, Миколаїв, Севастополь не були губернськими, а прибутків мали більше. У цьому також, на нашу думку, виявляється регіонально-індивідуальна специфіка.

Новим явищем для Півдня стала передача влади від військового командування до цивільних установ. Це значно посилило конфронтацію між ними. Адже саме військові вважали себе тут господарями, оскільки захопили регіон завдяки російсько-турецьким війнам кінця XVIII ст. Від громадських установ вони вимагали підпорядкованості та використання міських фінансів на власну користь: для задоволення потреб у збільшенні зарплат, пенсій і придбання нового житла.

Нововведенням був принцип виборності до громадських установ, що в реаліях південноукраїнського регіону стало результатом швидкої адаптації населення до нових умов існування. В інших регіонах України формування самоврядування здійснювалося з врахуванням родинно-протекційних відносин⁶⁴³. Наприклад, у Київському

⁶⁴³ Володько В. В. Чиновники системи управління та судочинства Київського намісництва (80-ті – перша половина 90-х рр. XVIII ст.): соціо-професійний портрет : автореф. ... дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Володимир Васильович Володько. – К., 2007. – 20 с.

намісництві в кінці XVIII ст. всі посади займали особи, які перебували в різному ступені спорідненості. Особливо популярними були інститути кумівства та свояцтва. В. Володько зазначав, що на такий стан речей вплинули родинно-протекційні зв'язки попереднього періоду Гетьманщини. І ця практика виявилася досить вагомою під час утвердження нової системи управління за Катерининською грамотою 1785 р. Традиція проходила через усю систему місцевого управління: від губернського рівня до міського, від чиновників і громадських обранців до канцеляристів. Це не дивно, оскільки здебільшого все місцеве управління становили українці⁶⁴⁴.

У містах Київського намісництва значна кількість муніципальних обранців знаходилась у родинних зв'язках із місцевим чиновництвом. Зокрема, Г. Гайворонський (Золотоноський міський голова) доводився зятем В. Леонтовичу (засідатель повітового суду), який був зятем О. Тоцького (засідатель совісного суду) та свояком С. Афендика (засідатель Острівського повітового суду). А той, своєю чергою, був свояком Й. Гудима (голова губернського магістрату). У нього був двоюрідний брат І. Гудим (Київський повітовий скарбник). Також Г. Гайворонський доводився зятем І. Гулаку (засідатель Переяславського НЗС), а він був братом Я. Гулака (засідатель Переяславського НЗС), котрий був зятем М. Копцевича (Переяславський повітовий суддя). О. Солонін (Остерський міський голова) був братом І. Солоніна (Остерський повітовий суддя). Останній був свояком Д. Оболонського (Оболонський суддя совісного суду), а цей був двоюрідним братом О. Родзянка (засідатель Хоролівського повітового суду), який доводився двоюрідним братом П. Родзянку (Хоролівський земський ісправник). Він, своєю чергою, був зятем І. Траскіна (голова верхньої розправи). В. Родзянко (Хорольський предводитель дворянства) був дядьком П. Родзянка та братом С. Родзянка (суддя Хоролівського

⁶⁴⁴ Володько В. В. Чиновники системи управління та судочинства Київського намісництва (80-ті – перша половина 90-х рр. XVIII ст.): соціо-професійний портрет : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Володимир Васильович Володько. – К., 2007. – С. 188–196.

повітового суду), а той був дядьком Д. Оболонського⁶⁴⁵. І так далі. Успадковувалися навіть виборні посади.

Більшість депутатів у містах Київського намісництва були козацького, чиновницького та шляхетного походження й лише частина з них походила з купецько-міщанського стану. Багато хто починав кар'єру ще за часів Гетьманщини. У середовищі міських голів переважало за козацько-старшинське, а не купецько-міщанське походження. Це означало завершення процесу покозачення населення⁶⁴⁶.

У результаті виходило, що поширення «нової» системи управління в Київському намісництві було тісно пов'язано з попереднім історичним періодом – Гетьманщиною. Тому нова російська система управління загрузла в старих родинно-протекційних зв'язках. Влада була збережена за місцевою старшинською елітою.

На Півдні України нові обранці не були пов'язані попереднім історичним досвідом із регіоном і соціальними, родинними зв'язками між собою. Їхнє обрання відбувалось, головним чином, завдяки успіхам у комерційній діяльності, тому вони з деякою раціональністю ставилися і до роботи в громадських установах. Обиралися особи, котрі особливого успіху в старих регіонах не мали, а на Півдні бажали швидкого збагачення. Віддаленість від центру, швидка адаптація, нові умови існування, проголошені принципи децентралізації перетворили фінансову спрямованість роботи самоврядування на провідну. Тому поширеними явищами стали подвійне та потрійне оподаткування міських обивателів, продаж міського майна і привласнення коштів за це. У результаті 10 % кошторисів стали особистим майном громадських обранців.

Міські бюджети склалися за принципом поділу доходів і видатків на обов'язкові та необов'язкові, прямі та непрямі, випадкові та додаткові. До обов'язкових відрахувань належало утримання

⁶⁴⁵ Там само.

⁶⁴⁶ Там само.

адміністративних установ, поліції, розквартирування військ та інші. До необов'язкових – фінансування міського господарства. Завершувався кошторис графою різне, до якої потрібно було заносити дрібні витрати. Вона не розшифровувалася, але суми в ній записувалися досить значні від 2 до 10 тис. руб.

Згідно з Міським положенням 1785 р., міським громадам дозволялось створювати особливу казну за рахунок податків із міського населення та ведення міського господарства, землі, промислових закладів, внесків осіб до міських громад. Перелічені види прибутків не були постійними й не могли задовольнити потреби міст.

Міський бюджет став фінансовим планом діяльності самоврядування на рік, але затверджувався в канцелярії губернаторів. Муніципалітетам суворо заборонялося витратити більше, ніж вони отримували.

Досить скоро стало зрозуміло, що зібраних коштів ледве вистачало на власне утримання. Були роки, коли витрати перевищували доходи. Але певні кошти іноді виділялися на благоустрій, будівництво мостів, замощення та освітлення вулиць. Тому бюджетна діяльність муніципалітетів домінувала над іншими видами занять. Позитивна роль громадських управлінь виявилась у закладанні основ бюджетної політики й основ подальшого розвитку міст.

За всіма відомими інструкціями зі складання кошторисів прибутки поділялися на звичайні та надзвичайні, а видатки – поточні й одинарні. Окремими статтями прописувалися капітали (недоторканні, запасні), які дозволялося витратити за певних місцевих умов і з дозволу держави. Усі міста Півдня України намагалися виконувати ці вказівки, але тільки там, де це було можливо. Цілий ряд міст не дотримувався закону, і деякі види прибутків, видатків і капіталів у кошторисах просто не існували (див. Додаток Д), хоча всі без винятку міські бюджети страждали від недоборів і недоїмок, боргів і невиконаних витрат (див. Додаток Е).

Постійне збільшення кількості населення в нових південноукраїнських містах давало можливість поліції вести

безконтрольні рейди для грабунку міщан (забирали врожай, гроші, заарештовували та били тих, хто відмовлявся платити). Хоча існували цілком законні збори на користь поліції (добровільні, поліцейні тощо), які варіювались від 500 руб. до 3 тис. руб. Натомість більшість населення користувалась пільгами, міщани, купці та ремісники платили подвійні та потрійні грошові стягнення⁶⁴⁷.

За період 1785–1870 рр. міські прибутки й видатки варіювалися в таких межах по губерніях: Херсонській – 1–37 тис. руб., у середньому 18 тис. руб. (виділялася одна Одеса, в якій вже в 1860 р. збирали прибутку 700 тис. руб., а в 1869 р. – 4 млн. руб.); Катеринославській і Таврійській – 1,5–23 тис. руб., у середньому – 10 тис. руб. (див. Додаток Г). Як бачимо, у містах Херсонської губернії міські доходи були вищими серед інших по Півдню України.

У доходах більше було поточних, що становило 60 %, надзвичайних – 30 % (у багатьох містах Півдня України кількість поточних і надзвичайних прибутків була майже однаковою – 50 %), допоміжних – 9 %, випадкових – 1 %.

Лева частка доходів припадала на поточні – 75 %, допоміжні надходження становили 20 %, надзвичайні – 4 %, а випадкові – 1 %.

У першій половині XIX ст. постійно велась робота губернаторів для концентрації всіх важелів міського управління, а головне – фінансової сфери, у власних канцеляріях. Якщо в 1810-х рр. губернатори ще тільки давали поради муніципалітетам щодо здійснення благоустрою, оподаткування, оренди, то вже протягом 1820–1830-тих рр. всі важливі рішення, пов'язані з кошторисами та благоустроєм, приймалися особисто ними. Адміністрація губерній переорієнтовували роботу міських інститутів на розгляд комерційних

⁶⁴⁷ Черемісін О. В. Фінанси міського самоврядування Півдня України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / О. В. Черемісін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : Вид-во «ЗНУ», 2012. – Вип. 33. – С. 113–121.

суперечностей та не цуралися порушень, втручалися у процес видачі торговельних патентів, відкриття та закриття купецького бізнесу⁶⁴⁸.

У містах Таврійської губернії військові губернатори вже в 1810 р. робили прямі вказівки, скільки грошей необхідно виділити на утримання поліції – спочатку на окремі заходи по 244, 360 і 500 руб.⁶⁴⁹, а в 1811 р. у Феодосії виставлений рахунок міській думі на суму 10 466 руб.⁶⁵⁰, і її необхідно було витратити щороку. Це при тому, що річний прибуток був зібраний на суму 23 205 руб. 10 коп. Хоча слід відзначити, що військовий губернатор Феодосії допомагав і у вирішенні міських проблем. Наприклад, депутати міської думи скаржилися, що чиновники, які володіють у місті нерухомим майном, не сплачують на користь міста податки. Скарга була задоволена, й міський прибуток збільшився. У 1812 р. до міського бюджету надійшли 51 493 руб. Напевно з чиновниками була проведена серйозна розмова.

Разом із тим, можна визначити, що період кінця XVIII ст. – 1870 р. був школою міського самоврядування Південної України, оскільки історично не був пов'язаний традиційними зв'язками з попередніми етапами. Муніципальним діячам доводилось методом проб і помилок виробляти свою культуру управління міським господарством.

До 1870 р. бюджети мали тенденцію до зростання, але тільки в Херсоні, Миколаєві, Одесі. Їхні кошториси мали постійну динаміку. В інших містах суми бюджетів нібито завмерли, очікуючи зовнішнього впливу. Зокрема, якщо в 1803 р. прибутки до кошторисів в Херсоні нараховувались у сумі 19 015 руб., а витрати – 11 575 руб., то в 1861 р. прибутки збільшилися до 45 600 руб., а видатки дорівнювали 48 115 руб. У Миколаєві в 1803 р. доходи становили 9 422 руб., а витрати – 5 818 руб., вже в 1861 р. прибутки – 45 000 руб., а видатки

⁶⁴⁸ РДІА. – Ф. 1263. – Оп. 2. – Спр. 165. – Арк. 38–49; РДІА. – Ф. 1263. – Оп. 2. – Спр. 168. – Арк. 33–49.

⁶⁴⁹ ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 12–28.

⁶⁵⁰ ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 32–49.

пропорційно зросли до 40 000 руб. В Одесі у 1803 р. збирали 45 122 руб. прибутку, а витрачали 45 543 руб., уже в 1861 р. доходи сягали 4,5 млн. руб., а витрати дозволялося лише близько 700 тис. руб⁶⁵¹.

У той же час у Катеринославській губернії міські прибутки варіювалися від 2 до 18 тис. руб., у середньому – до 10 тис. руб.; Таврійській губернії – від 1,3 до 44 тис. руб., у середньому – до 10 тис. руб., окрім Севастополя та Керчі, де прибуток становив 42 та 44 тис. руб.; Херсонській губернії – від 2,2 до 45 тис. руб., у середньому – до 22 тис. руб., окрім Миколаєва та Херсона, де був дохід 29 і 45 тис. руб. Виділялася лише Одеса: у 1854 р. міський бюджет становив 2 077 208 руб., а в 1860 р. – 4 487 521 руб.⁶⁵².

Усі міські кошториси склалися за єдиними правилами, а тому мали приблизно однаковий вигляд, але в кожному окремому місті органи самоврядування могли індивідуально варіювати суми витрат (залежно від прибутків), а також на свій розсуд визначалися із статтями прибутків і витрат. Тому в різних містах різних губерній зафіксовано не тільки різні суми прибутків і витрат, а й різні їх види та пропорційність розподілів між ними. Причому наявні різні звіти та відомості, які складали органи самоврядування в містах губерній Півдня України. Наведемо приклад міських кошторисів Таврійської, Катеринославської і Херсонської губерній (див. Додаток Ж).

Предмети витрат були визначені у загальнодержавному законодавстві ст. 146, 147, 149 і 150 Міського положення. За Статутом про міське господарство думи не мали права встановлювати будь-які збори чи податки, повинності, але кожен муніципалітет розраховував

⁶⁵¹ Черемісін О. В. Фінанси міського самоврядування Півдня України в кінці XVIII – першій половині XIX ст / О. В. Черемісін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : Вид-во «ЗНУ», 2013. – Вип. 35. – С. 59–65; Черемісін О.В. Фінансова політика органів місцевого самоврядування міст Півдня України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / О. В. Черемісін // Південний архів : зб. наук. праць. Історичні науки – Херсон : Видавництво ХДУ. – 2008. – Вип. 27 – С. 84–89.

⁶⁵² Матеріали для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. 2. – С. 3–44.

індивідуально необов'язкову частину кошторисів⁶⁵³. Законні міські витрати детально перераховані в «Положенні»; вони розподілені на три категорії: а) на утримання органів міського управління; б) на будівельну та квартирну частину; в) благодійні й навчальні заклади. Витрати першої категорії суворо визначалися штатами; школи та благодійні установи перебували у віданні Наказу громадського нагляду, який і витрачав надані йому думою, за розпорядженням губернського правління, суми. Що ж стосується міських будівель, то, по-перше, за Міським положенням 1785 р. будівництво, ремонт дозволялися губернським правлінням, по-друге, усі витрати на це здійснювалися особами будівельного комітету, квартирною комісією, міським комітетом зі спеціальних прибутків – винного відкupu й 1/5 митних зборів.

Загалом міста діяли в межах кошторису й витрачали майже всі (97–100 %) гроші. Кошти, які не були витрачені, залишалися на наступний рік або передавалися на нарощування відсотків.

Однак усе ж таки витрати часто перевищували прибутки. Причина – недобори та борги місцевих мешканців. На допомогу в цьому випадку приходили кошти або з державного казначейства, або із земських повинностей й записувались у борг міст.

У період кінця XVIII – початку XIX ст. міські витрати майже повністю дорівнювали доходам. Були винятки, наприклад, у 1795 р. в Катеринославі. Прибуток склав 1 471 руб. 56 коп., а видаток 1 632 руб. 35 коп. (частина коштів була витрачена з міських доходів⁶⁵⁴, які муніципалітет сподівався отримати в наступному році). Звичайно, було багато років, коли кошти витрачалися копійка в копійку (на 100 %) з прибутку.

⁶⁵³ Жалованная грамота на права и выгоды городам Российской империи // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXII. – С. 350–362; Устав городского и сельского хозяйства // Свод законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Т. XII. – С. 21–91.

⁶⁵⁴ Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початку XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олександра Сергіївна Двуреченська. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 57–65.

З видатків левова частка (до 65 %) витрачалася на власне та адміністративне утримання, ще до 33 % – на будівельну та квартирну частини, до 2 % – на благодійні, медичні, навчальні заходи.

До середини XIX ст. разом із міськими прибутками зростали й витрати. Тенденції у видатковій частині загалом залишились. Змінювались лише дрібні (поточні) моменти. Міста Півдня України намагалися зберігати рівновагу між прибутками та видатками, оскільки дефіциту бюджету не існувало.

Зокрема, витрати (в середньому) на утримання міського самоврядування становили: в Херсонській губернії – 60 %, Таврійській – 70 %, Катеринославській – 55 %. Головною особливістю було те, що різниця за розмірами, населенням і прибутками міста не мали жодного значення. Наприклад, Олександрівськ у 1861 р. із населенням усього 3 729 осіб і з річним прибутком 2 749 руб. 77 коп. витратив лише 2 153 руб. 33 коп., з них на утримання муніципалітету – 1 517 руб. 55 коп., що становило 70,5 % усіх витрат. Сімферополь у 1861 р. мав 18 295 міських жителів і річний прибуток 16 018 руб., витратив 15 339 руб. 91 коп., із них на утримання муніципалітету пішло 10 834 руб. 68 коп., що становило 70,6 %. Миколаїв у 1861 р. мав 22 080 місцевих жителів і річний прибуток у 41 574 руб. 57 коп., витратив 24 415 руб. 03 коп., з них на утримання муніципалітету пішло 12 145 руб., що становило 73,1 %. Подібна ситуація зберігалася майже в усіх містах Півдня України, виходили за межі встановлених рамок тільки Херсон і Одеса (52,2 % витрат на муніципалітет) і Катеринослав із 40 % витрат⁶⁵⁵.

Витрати на утримання міського майна становили від 3 до 10 %. Екстраординарні – від 5 % до 20 %. Разові – від 5 % до 10 %. На благоустрій ішло від 2 до 10 %.

Певна частина коштів залишалася в бюджеті під назвою «невикористані витрати». За законом їх необхідно було витратити, але

⁶⁵⁵ Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. 2. – С. 3–44.

залишали, щоб, так би мовити, добре виглядати перед вищим керівництвом: показати економію, своє піклування про державні потреби, що не викидають кошти на вітер. Практична мета економії коштів полягала в тому, щоб з цих грошей сформувати спеціальний капітал, з якого буде йти фінансування, коли витрати перевищать прибуток, а також повертати борги державному казначейству. Цікаво, що такі кошти дозволялося класти в банки на депозити й нарощувати їх відсотками. Але в документах показували лише суми невиконаних витрат, а їх прибуток у відсотках – ні. Таких невикористаних витрат до 1870 р. накопичилось у містах Херсонської губернії – 66 115 руб. 45 коп., Катеринославської – 7 109 руб. 46 коп. Таврійської – 10 806 руб. 49 коп.

Органи міського самоврядування, діючи в межах річного кошторису, найбільшу частку витрачали на власне утримання. Найменше йшло на розвиток соціально-економічного потенціалу міста. Відповідно на неприбуткові заходи йшло понад 90 % бюджетів, а невитраченими залишались великі суми.

При всьому цьому кожне місто виділяло окремі капітали, які мали назву «недоторканні» (тобто на «чорний день»). Це відбувалось кожного року без спеціальних правил та інструкцій, враховуючи фінансовий стан кожного міста з тих коштів, які не витрачалися на обов'язкові заходи. Але ці кошти могли й не відкладати, якщо витрати перевищували прибутки або ним дорівнювали. Суми виділялися невеликі, у середньому на одне місто – до 1 % кожного року.

Недоторканні капітали склалися з трьох частин:

1) Пенсійний капітал – для чиновників і канцелярських працівників. Формувався й використовувався на основі ст. 543 Статуту про мита т. XI Зводу законів. Він складався з 10 % від загальної суми недоторканих капіталів⁶⁵⁶.

2) Запасні капітали – основна частина недоторканих капіталів – 75 %. На основі ст. 20 Статуту про міське і сільське господарство

⁶⁵⁶ Устав про пошлины // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1836. – Т. XI. – С. 119–139.

т. XI Зводу законів⁶⁵⁷ вони складались і використовувалися (а в практичній життєдіяльності – заборонялося використовувати) із залишків міських видатків і нарощувалися відсотками. Зберігалися на рахунках губернських приказів громадського нагляду. Протягом першої половини XIX ст. на кожне окреме місто накопичувалося від 250 руб. до 1 500 руб. До 1870 р. у містах Катеринославської губернії з муніципальних кошторисів було відкладено запасних 107 659 руб. 60 коп., з них у Катеринославі – 43 368 руб. 16 коп. і Маріуполі – 53 999 руб. 18 коп. У містах Таврійської губернії – 2 191 816 руб. 40 коп. Запасні капітали не накопичили Олешки та Перекоп. Найбільше запасних капіталів зберігалося на рахунках Карасубазара (1 954 012 руб.), Бердянська (68 289 руб. 43 коп.), Оріхова (73 846 руб. 49 коп.) і Севастополя (32 767 руб.). У містах Херсонської губернії 430 029 руб. 30 коп. Запасні капітали не накопичили Ольвіополь, Новомиргород, Григоріополь, Вознесенськ. Найбільше запасних капіталів було в Одесі (понад 4 млн. руб.), Миколаєві (майже 200 тис.) і Ананьєві (близько 150 тис. руб.). Запасні капітали рахувалися завжди окремо, але витратити їх самостійно заборонялося. Вони формувалися з II рівня міського бюджету з винного відкупу, частини митних зборів. Використовувати їх міські думи могли лише за цільовим призначенням і тільки за спеціальним дозволом законодавця (на розвиток освітніх закладів, медичного обслуговування, на придбання нового обладнання, на ремонт і будівництво нових будинків).

3) Готівкові суми, які можна було використовувати міському самоврядуванню на власний розсуд. Такі суми формувалися залежно від фінансового стану кожного окремого міста та становили 15 % усіх недоторканих капіталів.

Борги перед державною казною формувалися за розквартирування військ, утримання поліції та за формування пожежного капіталу. На ці заходи завжди коштів не вистачало, про що писали постійні скарги.

⁶⁵⁷ Устав городского и сельского хозяйства // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Т. XI. – С. 21–91.

Водночас суми на цивитрати постійно збільшували за рахунок того, що військам хотілося дуже комфортно розквартируватися. А на це в самоврядуванні грошей не вистачало, тому й писали скарги. На допомогу приходили кошти із земського збору та державного казначейства, та з часом борги тільки накопичувалися. Оскільки коштів на їх повернення не вистачало державне казначейство йшло на крайні заходи – знімало борги. З часом міста повертали борги, але частково – до 20 % загальної суми боргу. Тому перед державною казною південноукраїнські міста були великими боржниками. У кінці 1860-х рр. муніципалітети були винні державі: у Херсонській губернії – 3 999 600 руб.; Катеринославській – 111 226 руб. 10 коп.; Таврійській – 2 081 640 руб. 01 коп. Разом борг становив 6 192 466 руб. 11 коп.⁶⁵⁸.

Досить гостро у формуванні бюджетів поставало питання про недобори грошових надходжень. Зі звітів губернаторів дізнаємося, що вони з часом нагромадилися: від міщан і цехів – 144 796 руб. 11 коп., від іноземних ремісників – 384 руб. 12 коп., від вільних матросів – 673 руб. 01 коп., від іноземних поселенців, котрі жили на міських землях, – 2 712 руб. 20 коп., від євреїв – 3 079 руб. 91 коп., від казенних селян – 3 668 руб. 95 коп., від частково зобов'язаних селян – 100 053 руб. 37 коп. Усього – 252 927 руб. 03 коп. Додамо до цієї суми кількість недоїмок окладних повинностей – 1 465 030 руб. 67 коп., у результаті отримаємо загальну суму податкових недоїмок і повинностей 1 714 957 руб. 70 коп. на одну Херсонську губернію⁶⁵⁹. У містах Катеринославської губернії недоборів нараховувалося на суму 720 558 руб. У Таврійській губернії – 950 006 руб. 13 коп.⁶⁶⁰.

З неплатниками податків намагалися боротися силами поліції. Змушували писати спеціальні заяви з поясненням причини несплати та яким чином збираються повертати борги за несплачені податки.

⁶⁵⁸ Материали для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863.–Т.2. – С. 3–44.

⁶⁵⁹ РДІА. – Ф. 1263. – Оп. 4. – Спр. 61. – Арк. 38–48; РДІА. – Ф. 1263. – Оп. 6. – Спр. 31. – Арк. 34–46.

⁶⁶⁰ Материали для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т.2. – С. 3–44.

Їхній зміст особливо не відрізнявся. Найпопулярнішими були – занадто багато податків і повинностей доводиться платити (гільдійські, подушні, рекрутські, земські, на війська, на облаштування міст, на складання запасних капіталів, земельні, які своєю чергою поділялися на окладні й неокладні). Грошей на всі просто не вистачало. Знаходились і такі, котрі просили звернутися до родичів, і ті сплатять податки та повинності⁶⁶¹.

На перший погляд, за 60 років була накопичена не дуже велика сума для трьох губерній, однак вищенаведені цифри суттєво урізані й відрізняються від реальних сум недоборів.

Тільки станом на 1 січня 1840 р. сума недоїмок по одній Херсонській губернії становила 9 501 014 руб. 75 коп. І саме в період із 1840 по 1860 рр. проходила основна боротьба з неплатниками податків і повинностей, використовувалися різноманітні методи та прийоми: зменшення тарифів на сплату за штатами й розкладами, конфіскація майна та продаж з аукціону, невивплата зарплати, судові розгляди і так далі. Останнім сподіванням влади став спосіб зменшення кількості податків і повинностей.

До 1840 р. у Херсонській губернії податки й повинності збиралися за 16 пунктами: на утримання поштових коней, для нагород відзначеним на кінських перегонах, на опалення і освітлення етапних команд і військ, розташованих у містах, острогів в'язниць і казарм арештантських рот, перевезення військ із міста в місто, утримання комісії забезпечення народного продовольства, утримання і налагодження мостів та гребель на поштових дорогах, фарбування поруччя тощо, тобто статті дорожньої частини, винаймання етапних будинків для арештантів і освітлення їх, прогони для пересильних арештантів, утримання переправ через ріки, платню доглядачам тюремних замків і їхнім помічникам, священникам, командирам та офіцерам арештантським цивільного відомства рот, утримання вихованців училищ, утримання будинку Херсонських дворянських

⁶⁶¹ ДААРК. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 14–44.

депутатських зборів, комісії, що ревізує його роботу, канцелярій повітових проводирів дворянства і дворянських опік, здачу рекрутів за набором, утримання сільських старост і поліції, що знаходяться на міських землях. На 1861 р. кількість податків і повинностей зменшена до семи: на утримання пошти, дороги, мостіві переправи; здачу рекрутів за набором; утримання військових будинків; наймання охорони для арештантів; утримання губернських і повітових предводителів дворянства з їхніми канцеляріями⁶⁶².

Причинами накопичення недоборів Херсонський цивільний губернатор вважав такі:

1) майже п'ята частина мешканців міст, що проживала без спеціальних законних дозволів в інших повітах, ухилялися від сплати податків;

2) багато мешканців знаходилось у невідомих місцях. Щорічно міські думи посиляли на їхній розшук депутатів, дуже часто безрезультатно;

3) до 1845 р. усі податки за євреїв сплачували з коробкового збору, а з 1846 р. тільки за найбільш бідніших. Багато людей знаходилися невідомо де, проживали без письмового дозволу. Тому податки й повинності залишалися несплаченими⁶⁶³;

4) у результаті багатьох неврожаїв на міських землях мешканці не могли сплатити податки і повинності;

5) унаслідок урядових маніфестів значна частина податків і повинностей справлялися з міщан, і з рахунків виключалася;

6) значна кількість недоїмок підлягала зняттю з рахунків через неправильне нарахування на землі й на оподатковані стани. Це відбувалось у результаті несвоєчасного нарахування казенною

⁶⁶² РДА. – Ф. 1263. – Оп. 4. – Спр. 61. – Арк. 38–48; РДА. – Ф. 1263. – Оп. 6. – Спр. 31. – Арк. 34–46.

⁶⁶³ Доклад комиссии о коробочном сборе. – Одесса : Типография Ульриха и Шульце, 1878. – 16 с.; Записка о полукопеечном сборе для улучшения портовых сооружений и устройства мостовых в городе Николаеве / сост. М. Паридо. – Николаев : Русская типо-литография, 1880. – 28 с.

палатою податків на приватне майно, що переходило від однієї особи іншій.

Отже, зняття і скасування недоїмок стало базою для зменшення їхньої кількості, оскільки губернськими адміністраціями справа повернення боргів вважалася нездійсненною та безнадійною. Тільки за один рік, із першого січня 1840 р. по перше січня 1841 р., було скасовано недоїмок на суму 6 562 127 руб. 27 коп. (тобто 69,1 % загальної суми недоїмок), а всього було стягнуто недоїмок на суму 1 188 441 руб. 50 коп. (тобто 12,5 % загальної суми недоїмок). Офіційно було залишено в боргах до міських бюджетів 1 750 445 руб. 98 коп. (тобто 18,4 % від загальної суми недоїмок)⁶⁶⁴. Але, незважаючи на всі можливі поступки з боку держави, головними боржниками були міста Херсонської губернії.

Попри всі борги та недобори і жахливий фінансовий стан міст, органи громадського управління щороку виділяли кошти на навчальні та благодійні заклади. Зокрема, у містах Херсонської губернії: Миколаєві, Одесі та Херсоні протягом першої половини ХІХ ст. витрачалося за статтею «на благодійні та навчальні заклади» від 1,8 % у 1829 р. до 0,6 % у 1856 р. Найбільша кількість витрачених сум за цією статтею зафіксована в Миколаєві в 1843 р. – 2,9 % бюджету.

Крім перерахованих статей витрат, міським думами можна було (за окремими дозволами) відраховувати бюджетні кошти на додаткові сфери. У цьому списку: різні витрати, дріб'язкові витрати, дріб'язкові витрати, що не перевищують 1 000 руб., надзвичайні витрати, на погашення боргів, на сплату в земську повинність, на роздачу промисловцям, виправлення будок і шлагбаумів, видача квартирних грошей і багато іншого. У Бобринці на навчальні заклади витрачалося по 400 руб., що становило 7 % загального прибутку. В Єлисаветграді на утримання повітового чоловічого і жіночого II розряду училищ і міської богадільні йшло до 4 тис. руб., що

⁶⁶⁴ РДА. – Ф. 1263. – Оп. 4. – Спр. 61. – Арк. 38–48; РДА. – Ф. 1263. – Оп. 6. – Спр. 31. – Арк. 34–46.

складало 11,1 %. У Овідіополі на утримання приходського училища щороку витрачали по 466 руб. (15,5 %). В Очакові діяльність приходське училище обходилося щороку 584 руб. (10,6 %) ⁶⁶⁵.

У містах Таврійської губернії ⁶⁶⁶ були свої особливості. Там до статті на навчальні та благодійні заклади додавалися богоугодні заходи (за особливими вимогами військового командування). З міських прибутків витрачали кошти на ліквідацію бродячих собак по 5 коп., зокрема за рік у Сімферополі – 82 руб. (0,5 %). У Бердянську на утримання міської лікарні відпускалося по 3 215 руб. 96 коп. (7,07 %). Крім того, місто володіло пільгою якірного збору, який приносив місту прибуток у 3 170 руб. (7 %) та отримувало кошти від державної скарбниці розміром 482 руб. на рік (1,06 %) за зрівняння в правах іноземних і вітчизняних кораблів. В Євпаторії на утримання повітового училища з міських сум щороку витрачали по 340 руб. (3,8 %). У Мелітополі діяльність приходського училища обходилося в 286 руб. (10,8%). У Перекопі на утримання повітового та приходського училищ витрачали по 353 руб. (3,2 %). У Феодосії на повітове училище йшло по 980 руб. (9,8 %). У Бахчисараї на приходське училище виділяли по 291 руб. (4,9 %). У Севастополі обходилося бюджету по 679 руб. кожне повітове та приходське училища (2,4 %). У Керч-Єнікале на утримання Кушнірського інституту благородних дівичь витрачали по 2 286 руб. (3,7 %), повітового училища – 485 руб. (0,8 %), міської лікарні – по

⁶⁶⁵ Матеріали для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. 2. – С. 3–44.

⁶⁶⁶ ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 10–30; ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 69–156; ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 1–3; ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 1–10; ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 15–69; ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 1–12; ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 4–24; ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 1–10; ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 2–14; ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 25–78; ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 3. – 121 арк.; ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 14. – 61 арк.; ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 68. – 157 арк.; ДААРК. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 62 а. – Арк. 1–20; ДААРК. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 37–76; ДААРК. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 136–139; ДААРК. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 318. – Арк. 34–46.

1 700 руб на рік. (2,7 %). Усього за цією статтею витрати становили 4 470 руб. (7,2 %), що було невеликою сумою для міського бюджету.

У містах Катеринославської губернії за цією статтею йшло, наприклад, у Маріуполі щороку по 286 руб. на утримання приходського училища (2,2%)⁶⁶⁷. Відомості про інші міста відсутні. Можливо, коштів не вистачало.

Витрати за статтею на благодійні, навчальні та богоугодні заходи не входили до переліку обов'язкових, разових, додаткових або надзвичайних. Вони завжди рахувалися окремо та складали надкошторисні гроші й накопичувалися з пільг, які мали міста.

Загалом на кінець 1850-х рр. становище фінансової сфери міського самоврядування Півдня України було маловтішним. Хоча прибутки та видатки, темпи росту фінансової сфери були значно вищими, ніж в інших регіонах імперії, але їхня кількість не збігалася з нестатками розвитку господарської сфери. Міські бюджети знаходилися в жалюгідному становищі. У них більшість витрат (до 90 %) поглиналася на неприбуткову сферу (утримання адміністративних та муніципальних інститутів, навчальних і медичних закладів), а на виробничу сферу і розвиток торгівлі залишався мізер.

Навіть іноземці характеризували такий стан негативно. Зокрема, бельгійський економіст Г. Молінері (був в Одесі з 1860 до 1877 рр.) відмічав надмірну централізацію управління. Хоча всі бажають робити добро для міського самоврядування, все зводиться нанівець надлишком адміністративних і регулярних правил. Заборонено все, за винятком того, що дозволено, а дозволено було небагато. Ф. Старр вважав, що муніципалітети далі так продовжувати функціонування не можуть, і зазначав, що в практиці Російської імперії є лише три шляхи в перспективах розвитку – децентралізація, самоврядування, більша централізація. Г. Молінері вважав, що в Одесі найкраща

⁶⁶⁷ Матеріали для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. 2. – С. 3–44.

модель децентралізації міського самоврядування, а в інших містах ефективному управлінню заважає централізація.

Лише з початку 1860-х рр. розпочалося пробудження громадської свідомості та склалися комісії з реформування муніципалітетів⁶⁶⁸. З усіх міст лунали вимоги ліквідувати адміністративну опіку, яка паралізувала всю діяльність громадських управлінь. Насамперед звернули увагу на комунальні потреби, стан вулиць і площ, базарів і парків, велика частина з них не була заможена.

Держава вже на початку ХІХ ст. зрозуміла, що міські фінанси не здатні задовольнити принципи самоутримання. Тому різними заходами протягом першої половини ХІХ ст. уряду довелося підтримувати міські фінансові нестатки. До цих заходів можна віднести: 1) зовнішня фінансова (державна) підтримка; 2) допомога міським бюджетам у вигляді «дарування» певних фінансових пільг (порто-франко, митні, ластові, якірні, відсоткові, копійкові та інші); 3) видання спеціальних (індивідуальних) фінансових законів, які діяли в межах тільки одного міста (як додаток до Жалуваної грамоти 1785 р.).

Зовнішні (державні) надходження до міських бюджетів не були явищем, яке поширювалися на всі південноукраїнські міста, а розподілялися лише там, де це було можливо або необхідно. Наприклад, важливою підставою для запровадження зовнішніх надходжень стало фінансування міст через систему державних земських зборів.

На початку ХІХ ст. уряд став вживати заходів щодо впорядкування повинностей і податків. В указі Олександра І від 24 липня 1802 р. зазначалося, що государ довідався про стягнення з городян грошей на влаштування шляхів, пошти й на виправлення інших міських і земських повинностей дуже обтяжливе не тільки строками збору, а й нормативами⁶⁶⁹. Роботи із систематизації податків були доручені в

⁶⁶⁸ Герлиги П. Одесса. История города 1794–1914 / П. Герлиги. – К. : «Критика», 1999. – С. 154–155.

⁶⁶⁹ Об устройстве земских повинностей // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1802. – Собр. 1. – Т. XXVII. –

1805 р. особливому комітету із сенаторів. Тоді ж видали перший загальний законопроект про земські повинності.

Під поняття «земські повинності» розумілися ті грошові збори, які надходили до кожної губернії й усередині неї розподілялися на всі стани. Таким чином змішувалось поняття земських і державних податків. Хоча законопроект не був позбавлений певних недоліків, загалом він врегульовував управління оподаткуванням.

Уже в 1816 р. була спроба уточнити законопроект щодо земських повинностей. Установлювався розподіл їх на загальні (утримання пошт, шляхів сполучення, опалення й освітлення військових будинків і в'язниць) і приватні повинності (утримання канцелярій дворянських предводителів і будинків депутатських зборів і казенних селян, утримання сільського самоврядування, земських судів і запасних магазинів). Цей розподіл виявився настільки практичним, що проіснував у подальших законопроектах до 1917 р.

У 1817 р. вирішено було збирати земські повинності з купців у розмірі 0,5% з оголошеного ними капіталу. За указом від 14 листопада 1824 р. витратити цей капітал дозволялось у рівних частинах, тобто половину для державних потреб, половину – для міських.

У 1834 р. уряд пішов на деякі поступки на користь південноукраїнських губерній для запобігання обкладенню їх певними видами податків (дорожнім і поштовим). Для цього установили допоміжний земський збір, із сум якого виділялося фінансування на будівництво шляхів⁶⁷⁰.

Потреби в додатковому фінансуванні органів міського громадського управління були викликані нестачею коштів Державного казначейства. У 1835 р. був встановлений на користь земських повинностей 9-копійчаний збір із населення. Витрата цього збору була призначена на користь міської поліції, а в 1838 р. за рахунок нього збільшили платню головам цивільного й кримінального суду.

С. 202–204.

⁶⁷⁰ Матеріали по земскому общественному устройству. – СПб. : Изд-во хозяйственного департамента, 1893. – Т. I. – С. 42–47.

У результаті нестачі коштів у міських бюджетах на рахунок земських повинностей у 1837 р. було віднесене фінансування муніципальних проектів – опалення будинків начальників губерній, опалення й освітлення в'язниць. Усе це визначалося формулюванням допомога містам (у практиці самоврядування Півдня України ця земська витрата відома з 1831 р.).

Разом із державними на земські видатки покладали деякі міські повинності. Зокрема, за земськими бюджетами призначалася допомога південноукраїнським містам на утримання цивільних управлінь, пожежних команд, ремонт міських лікарень, на обладнання мостів у межах міст.

Правила від 13 липня 1851 р. внесли в чинні законопроекти лише одну істотну зміну: частина земських повинностей отримала статус загальнодержавного значення й віднесена на збори з усього населення⁶⁷¹.

Законопроект 1851 р. не став чимось незвичайним, оскільки й раніше були різноманітні механізми вирівнювання повинностей між губерніями. Поділ податків на державні й губернські не був заснований на певних критеріях, тому до числа губернських повинностей належали суто державні: утримання цивільних управлінь, в'язниць, деяких урядових закладів і т.д. Роль останніх правил полягає в тому, що раніше прийняті узаконення входили в систему, тобто мало місце кодифікаційне значення.⁶⁷²

Недоліки законопроекту 1851 р. виявилися дуже швидко у вигляді заплутування рахунків, неправильного порядку збору податків тощо. Міські квартирні комісії були поставлені в повну залежність від поліції, а міські депутати, котрі брали участь у їхній роботі, взагалі втратили

⁶⁷¹ Высочайше утвержденные правила о земских повинностях // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1851. – Собр. 2. – Т. XXVI. – С. 483–530.

⁶⁷² Черемисин А. В. Финансирование городского самоуправления Южной Украины из системы земского налогообложения Российской империи 1785–1917 годов / А. В. Черемисин // Университеты 21 века : исследования в рамках научных школ. – Тула, 2013. – С. 176–182.

самостійне значення, найчастіше справами розпоряджався письмоводитель.

Вплив поліції на виконавчу владу взагалі був негативним явищем у південноукраїнських містах, оскільки її представники найчастіше використовували службове становище для власної вигоди – щоб отримати збільшення до зарплати або пенсій⁶⁷³. Хоча в інших губерніях вплив поліції на роботу самоврядування був значно сильнішим. Роль поліції була в тому, щоб стежити за самоврядуванням з метою правильності виконання розпоряджень адміністрації губернії. Наприклад, у Полтаві була введена посада спеціального поліцейського пристава з догляду за громадськими управліннями, а про їхню самоврядність розповідали губернаторові. Міста Півдня України до цього не дожили, в чому проявилися регіонально-індивідуальні особливості.

Незважаючи на визнання урядом негативних тенденцій у оподаткуванні, повного перегляду правил не відбулося до 1917 р. Вони лише неодноразово доповнювалися. До 1864 р. істотних змін не було прийнято. Статут про земські повинності 1857 р. відрізнявся від правил 1851 р. тільки розмірами податків. На рахунок земських податків було віднесено досить багато витрат. Робилося це через постійну нестачу грошей у Державному казначействі⁶⁷⁴.

На військові потреби, зокрема оплату розквартирування військ у містах, витрачалися кошти, сума яких постійно збільшувалася, як із міських бюджетів, так і з земських сум. Якщо війська перебували на території губернії постійно, то витрата велася за рахунок земської повинності, якщо вони були в містах тимчасово, то за рахунок міських сум, а потім держава повертала містам ці гроші. Якщо в міських кошторисах не вистачало коштів, то громадські установи повідомляли

⁶⁷³ О выдаче суточных денег чиновникам // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Собр. 2. – Т. XXVII. – С. 640; О производстве пенсий чиновникам полиции // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1855. – Собр. 2. – Т. XXX. – С. 67–68.

⁶⁷⁴ Материалы по земскому общественному устройству. – СПб. : Изд-во хозяйственного департамента, 1893. – Т. I. – С. 42–47.

про це уряду, й держава покривала видатки, а потім муніципалітети їх повертали державі. Таким чином відбувалось накопичення боргів перед державою, які громадськими установами поверталися, але дуже повільно, адже в бюджетах постійно не вистачало коштів. Розквартирування військових частин завжди було найбільш слабкою ланкою міського самоврядування Південної України й викликало дорікання з боку військового начальства. Зі зростанням загального кошторису міських прибутків муніципалітети не могли ігнорувати вимоги адміністрації. Вони повинні були, під впливом зауважень про незадовільне розміщення військ, збільшити витрати на їх утримання за 10 років приблизно на 15 тис. руб. До 1890 р. сума витрат з одного південноукраїнського міста на розквартирування військ становила 95 тис. руб.⁶⁷⁵ У результаті проведення різноманітних удосконалень під час огляду приміщень для військ військове керівництво подякувало містам Півдня України похвалою за турботливе ставлення до військ. В екстрених випадках, під час Кримської війни, витрата із земських повинностей на війська була збільшена на 2,2 млн. руб. за один рік⁶⁷⁶.

Селянська реформа не оминула й земські збори. На підставі Загальних положень про селян (ст. 166) утримання місцевих установ за селянськими справами було приписано до земських витрат.

Законопроект 1 січня 1864 р. ділить земські повинності на 3 частини: 1) державні, 2) губернські й повітові, 3) приватні. Але до земських належить лише другий розряд. Таким чином, поняття земських повинностей обмежується лише губернськими, але розширюється до поняття повітових земських повинностей, чого раніше ніколи не було. Установи, які завідують зборами повинностей, – земства. Державні й приватні податки переходили до управління земств⁶⁷⁷.

⁶⁷⁵ ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1652. – Арк. 1–4.

⁶⁷⁶ Матеріали по земському общественному устройству. – СПб. : Изд-во хозяйственного департамента, 1893. – Т. I. – С. 42–47.

⁶⁷⁷ О производстве пенсий чиновникам полиции // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1864. – Собр. 2. – Т. XXXXIX. – С. 1–68.

Зі складу земських повинностей виключалися: утримання будинків цивільних губернаторів, міських поліцій, опалення й освітлення в'язниць, приставів, будівельних і дорожніх комісій. У той же час був прийнятий спеціальний перелік доповнень на витрати із земських повинностей: утримання комісій із селянських справ, народного продовольства, а також видача пенсій тим, хто служив у цих комітетах. У результаті проведених змін збір земських повинностей був збільшений у південноукраїнських губерніях на 20 %. У цьому також проявлялася регіонально-індивідуальна специфіка Півдня, оскільки в інших губерніях цей відсоток був вищим – до 25 %.

Фінансування міського самоврядування Південної України було незначним. До 1851 р. із системи земських повинностей на муніципальні проекти витрачалося близько 12,4 % від усіх зборів, напередодні 1864 р. виплати зменшилися до 10,7 %, до 1875 р. збільшилися до 19,5 % земського бюджету.

Спочатку своєї діяльності земські установи виявили старанність у використанні грошових сум на витрату необов'язкових, але досить важливих проектів, таких, як народна освіта, охорона здоров'я тощо. Тому уряд не мав бажання переводити необов'язкові витрати в розряд обов'язкових, вважаючи ці заходи доброю волею самих земств. Цим пояснюється, що законопроекти для південноукраїнських губерній мали однобічний характер. На земства послідовно покладали різні витрати на утримання місцевого (включаючи міське) самоврядування, на задоволення військових потреб⁶⁷⁸. Після 1870 р. їх утримання планомірно збільшується за рахунок міських прибутків. Якщо до 1870 р. міське самоврядування брало досить пасивну участь у справі народної освіти, охорони

⁶⁷⁸ О производстве содержания из сумм земского сбора // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1858. – Т. XXXIII. – Собр. 2. – Отд. 2. – С. 83–84; Об изменении порядка в расходовании сумм земского сбора о производстве пенсий чиновникам полиции // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1860. – Собр. 2. – Т. XXXV. – С. 640–642.

здоров'я, то після 1870 р. витрата сум з міських бюджетів постійно збільшувалася. Тому послідовно після 1875 р. зменшувалася сума допомоги міському самоврядуванню із земських повинностей. Другий фактор, який змусив земства різко зменшити фінансування місцевих проектів, – надмірна економія навіть у першочергових проектах.

Третім фактором зменшення міської допомоги стало планомірне збільшення урядом обов'язкових витрат допомоги установам Міністерства освіти (1878 р.) і з виданням в 1893 р. нового статуту лікувальних закладів – обов'язковими стали всі витрати для потреб охорони здоров'я. У зв'язку з останніми нововведеннями фінансування муніципальних проектів після 1893 р. було зведено до нуля.

В іншому земські повинності суттєвим змінам не піддалися. Наприклад, дорожня повинність не змінювалася з 1864 р., тому що кошти з шосейного збору в південноукраїнських губерніях не тільки покривали всі видатки, а ще й дозволяли робити деякі накопичення. Суми на ремонт і будівництво шляхів становили 13 % усіх земських витрат, на відміну, наприклад, від сибірських губерній, де видатки на дорожню повинність доходили до 8 %. Утримання місцевого управління й суду з часом також істотним змінам не підлягали, для цього виділяли в середньому близько 10 % усіх земських витрат. Витратина саме земське управління доходили до 19 %. Повинність для утримання підвід у поліцейських установах постійно збільшувалася – від 5 % в 1860 р. до 10 % в 1880 г. земського бюджету. Досить значна частина земських витрат йшла на утримання цивільних суддів, для південноукраїнських губерній у 1860-ті рр. 14 % від усіх витрат, а на початок ХХ ст. – зросла до 30 %⁶⁷⁹.

У цьому була регіонально-індивідуальна специфіка, наприклад, у регіонах Росії ці витрати становили 34 % і 39 % бюджету міст. Видатки на народну освіту із земського бюджету на Півдні України були надзвичайно великими – доходили до 15 % напередодні 1900 р., у губерніях без земств витрати з міських бюджетів почали здійснюватися

⁶⁷⁹ Очерк и обзор современного состояния законодательства о земских повинностях. – СПб. : Изд-во хозяйственного департамента, 1813. – С. 115–120.

тільки з 1887 р. Для визначення регіонально-індивідуальної специфіки наведемо приклад: у Кавказькому регіоні на освіту витрачалося із земського кошторису 5,5 %, в Сибіру – 10,6 %, Туркестані – 6,2 %⁶⁸⁰. Більшими були видатки земств і на ветеринарну та медико-санітарну частини. Найменший розвиток земства отримали саме в регіонах Росії. Таким чином Південь України був більш позитивним показовим прикладом організації «нового життя» та регіонального індивідуалізму.

Роль регіонально-індивідуальних пільг для міст Півдня України була надзвичайно важливою, оскільки вони створювали можливості для розвитку міських бюджетів та торгівлі. Містам Кримського півострова Павло І подарував право порто-франко (безмитна торгівля) 13 лютого 1798 р. на 30 років і всі можливі дозволи мешканцям усіх міст отримувати вигоди від цього становища⁶⁸¹. Криму «дарували» це право раніше, ніж це відбулось в Одесі. В історіографії завжди вважалося, що саме право порто-франко врятувало Одесу й надало їй шалені можливості для розвитку торгівлі. Це призвело до розквіту самого міста, значно наповнило його бюджет, до якого у 1860 р. надійшло 4 млн. прибутків. Однак тоді виникає резонне запитання: якщо порто-франко врятувало торгівлю і розвиток Одеси, то чому це ж саме право не врятувало міста Кримського півострова. Відповідь на це запитання давали іноземці ще на початку ХІХ ст. Вони вважали, що саме Одесу врятувала контрабанда, товари від якої потрапляли на ринки багатьох міст України та Росії. До неї приєдналися представники багатьох національностей, які оселились у двох передмістях. Для підтвердження цієї думки наводили одеську приказку: «Бог придумал таможни, а дьявол создал контрабанду». Таким чином, міста Кримського півострова не змогли отримати вигоди від торгівлі за

⁶⁸⁰ Там само. – С.121.

⁶⁸¹ Об установлении на полуострове Таврическом порто-франко на 30 лет и о даровании разных выгод жителям сего полуострова и приезжающим туда иностранцев // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 61–68.

правом порто-франко, оскільки контрабанда не отримала розвитку й не стимулювала місцевих торговців.

Одеса, до того ж, отримувала набагато більше різних пільг, ніж інші міста регіону. Наприклад, 24 січня 1802 р. Олександр I подарував місту пільги на 25 років, звільнив від «постою» та наділив бюджет 10 частиною митних зборів на утримання порту в місті⁶⁸². Іншими законами призначав у місто керівників, дозволив відкрити карантин⁶⁸³ (на що асигнував великі гроші з державної скарбниці), безмитно ввозити й вивозити товари, поселитися або не поселитися в Одесі⁶⁸⁴, а військовому губернатору Дюку де Рішельє дозволили надавати патенти на підняття російських прапорів на купецьких кораблях, навіть за державний рахунок побудували магазини для товарів⁶⁸⁵. Після цих позитивних заходів і отримання різних привілеїв городяни забули про

⁶⁸² О продолжении на 25 лет дарованной городу Одессе льготы; об освобождении сего города навсегда от постоя, и об употреблении десятой части таможенного сбора для содержания гавани в Одессе // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVII. – С. 25–27.

⁶⁸³ О учреждении карантина в городе Одессе // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVII. – С. 708–709.

⁶⁸⁴ О дозволеннии Российским и иностранным купцам всякие иностранные товары, кроме запрещенных, привозимых морем или из других Российских городов в Одессу, отправлять транзитом в Молдавию, Валахию, Австрию и Пруссию и привозимые из означенных мест на границы России препровождать транзитом в Одессу для отпуски за море // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 191–195; Об учреждении променной конторы в Одессе // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 151–155.

⁶⁸⁵ О бытии в городе Одессе Градоначальником Генерал-Лейтенанту Дюку де Рішельє и о должности его // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVII. – С. 442–443; О данном наставлении Дюку де Рішельє наставлении для отправления должности // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVII. – С. 443–445; О возложении на Одесского Военного Губернатора Дюка де Рішельє обязанности принимать аттестаты и выдавать по оным патенты на поднятие Российских флагов на купеческих судах // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 422–423.

сплату державних податків. Довелося спеціальним законом від 19 лютого 1804 р. зобов'язувати одеситів сплачувати міські та земські повинності «беспрекословно»⁶⁸⁶. Можна зробити висновок, що Одесу в південноукраїнське «Ельдорадо» перетворив саме Олександр I, надавши місту право порто-франко у 1819 р., присвятивши їй найбільшу кількість приватних законів. Сам Південь України Олександр I вважав недобудованим і, як писав градоначальнику Одеси Дюку де Рішельє⁶⁸⁷, край цей Новоросійський дуже занедбаний, й він уже не знає, за які справи братися спершу, бо не встигає завершувати одні, як з'являються інші проблеми.

Після вивчення стану у південноукраїнському регіоні уряд Олександра I прийшов до висновку, що міські фінанси перебувають у жахливому стані, потрібні заходи, спрямовані на поліпшення ситуації. Тому законом від 22 червня 1803 р. на користь міських бюджетів надавався 1 % «питним» збором.⁶⁸⁸ І після недовгих підрахунків стало зрозуміло, що міські бюджети зможуть отримувати приблизно збір, еквівалентний 4 000 руб., а витратити з них не більш як 2 640 руб. Тому справа вважалась прибутковою. На обговоренні стояло питання про перехід фабрик і заводів у муніципальну власність, але законом від 15 квітня 1804 р. залишив їх у державній⁶⁸⁹. Цей факт можна вважати

⁶⁸⁶ О платеже земских повинностей обывателями города Одессы беспрекословно; о употреблении присвоенных городу доходов на расширение порта и общественных устроений; о производстве оных Комитету, для сего учрежденному; об отсылке отчетов о суммах в Государственное Казначейство, и о назначении Членов и Казначея для Комитета // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 100.

⁶⁸⁷ О данном наставлении Дюку де Ришелье наставлении для отправления должности // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVII. – С. 443–445.

⁶⁸⁸ Об однопроцентном сборе, в пользу городов собираемом от питейного откупа // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVII. – С. 687–689.

⁶⁸⁹ О бытии заводам и фабрикам по прежнему в ведении Губернских Начальств // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 268–269.

першою спробою наділити міське самоврядування муніципальною власністю, хоч і невдалою.

Інші місцеві закони призначалися Севастополю та Феодосії⁶⁹⁰, якими вони оголошувалися важливими військовими портами. У них оговорювалися особливості управління портами. У Феодосії, з метою покращення міських прибутків, надали можливість збирати на користь муніципалітету збір з привозних товарів і частку із винного відкупу, а вже 6 квітня 1806 р. була дарована пільга в торгівлі на 25 років. Для вирішення земельних питань у Таврійській губернії (лише в ній), створювалась спеціальна комісія, якій заборонялось проведення генерального межування⁶⁹¹.

Із 1806 р. уряд Олександра I розпочав активно розробляти систему міського фінансування. Зокрема, законом від 26 лютого 1806 р. міським думам було дозволено укладати контракти з фізичними та юридичними особами на суму, більшу 10 тис. руб., що стало доповненням до 145 ст. Міського положення 1785 р⁶⁹². Однак це доповнення діяло тільки на території Півдня України. На інші регіони воно не поширювалося. Для вирішення проблеми недоборів податків із купців і міщан законом від

⁶⁹⁰ О бытии в Севастополе главному военному порту, и о снятии находящейся там портовой Таможни // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 148.; О принятии Генералом от инфантерии Феньшем под свое управление города Феодосии и об устройстве оного // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 148–151.; О разрешении на предполагаемое устройство города Феодосии, и о предоставлении в пользу города сбора с привозимых товаров и винного дохода // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 387–388.; О пожаловании льготы городу Феодосии // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXIX. – С. 159.

⁶⁹¹ Высочайше утвержденное дополнение к начертанию правил Комиссии, учрежденной в Крыму для разбора споров по землям // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 288–292.

⁶⁹² О предоставлении Сенату на утверждение контрактов, заключаемых Градскими Думами, на сумму свыше 10 тыс. рублей // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXIX. – С. 103–104.

10 травня 1806 р. до складу міських прибутків дозволено включати 1 % із винного продажу⁶⁹³. Для Катеринослава була розроблена спеціальна програма розвитку садівництва, законом від 14 серпня 1806 р. з державної скарбниці виділена сума 1 800 руб.⁶⁹⁴.

Для розвитку та підтримки міських фінансів були прийняті та «даровані» спеціальні пільги та приватні фінансово-господарські закони. За період із 1820 р. до 1870 р. їх було надано містам Півдня України 576: з них Херсону – 15, Сімферополю – 21, Севастополю – 85, Одесі – 154, Миколаєву – 49, Керчі – 55, Ізмаїлу – 20, Катеринославу – 8, Бердянську – 21, іншим містам – 148.

Головними завданнями пільг і фінансово-господарських розпоряджень було уточнити зміст Жалуваної грамоти 1785 р. та поліпшити фінансово-майнове становище міських бюджетів. Вони не приймалися як заходи з далекоглядними планами, а були ситуативними. Тому через певний час втрачали свою актуальність, оскільки необхідно було приймати нові постанови, які б відображали реальний стан речей. Якщо їх розподілити на південноукраїнські губернії, то отримаємо такі результати⁶⁹⁵ (див. Додаток В).

У таблицях наведені лише ті пільги та фінансово-господарські закони, які були розраховані на певний термін. Максимальна їхня тривалість сягала 25 років. Але більшість приватних законодавчих актів були розраховані на разову виплату – від 100 до 8 000 руб. Більшість виплат йшла на неприбуткові заходи (допомога гімназіям, студентам, на діяльність різних комітетів і громадських організацій, на рахунки наказів громадського нагляду, канцелярські витрати та

⁶⁹³ Об удерживании в Казенных палатах части из следующих в отпуск в Градские доходы однопроцентных с винной продажи денег, в уплату состоящих на купцах и мещанах казенных недоимок // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXIX. – С. 257–259.

⁶⁹⁴ О Екатеринославских садах и о разведении дерев в оных // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXIX. – С. 690–691.

⁶⁹⁵ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1832. – Собр. 2. – Т. 1. – С. 317–515.

інші). Загалом ті заходи, які б мали фінансуватися з державного казначейства, цими законами перекладалися на міські бюджети.

Спільними в усіх губерніях Півдня України були акцизні збори, винні відкупи, постійна повинність (на різних умовах, але суть одна). Різнилися в приватних пільгах. Для міст Катеринославської губернії більш характерним явищем були станові виплати, для міст Таврійської губернії більше пільг надавали торгівлі та земельній власності. Єдиною губернією Півдня України, в міста якої призначалась певна грошова допомога, була Херсонська. Із державної казни надавалось фінансове заохочення містам за найкраще виконання державних податків. Але загалом висновок можна зробити один: у містах Півдня України фінансовий стан був жахливим⁶⁹⁶.

Власне підтримку міських фінансів Півдня України розпочав ще Павло І. Зокрема, захищав кримських татар від військового та бюрократично-чиновницького свавілля, спрямованого на відбирання земель. Наказував Новоросійському військовому губернатору суворо карати осіб, причетних до земельних скандалів, і створювати спеціальні комісії для вирішення суперечностей. Фінансування цих заходів зараховувались на міські бюджети⁶⁹⁷. Павло І дав право збирати спеціальний податок із дворянського майна для утримання органів громадського управління. Завдяки цьому заходу в містах збільшився річний прибуток до 4 тис. руб.⁶⁹⁸

⁶⁹⁶ Cheremisin A. The municipal legislation of the southern Ukraine at the 1785–1870 / A. Cheremisin // European applied science modern approaches in scientific researches. Stuttgart, Germany. 2014. P. 22–28.

⁶⁹⁷ Об утверждении, составленной в Новороссийской Губернии Комиссии для разбора жалоб о неправильном отобрании земель в Крыму и о бытии оной под ведомством Новороссийского Военного Губернатора // Полное собрание Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVI. – С. 260.

⁶⁹⁸ О правилах сбора денег с дворянских имений на содержание Присутственных мест // Полное собрание Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 226–228.

Спеціальним доповненням від 8 серпня 1798 р. закон дозволив губернаторам суворо контролювати міські гроші, які перераховувалися на утримання поліції, й заборонив приймати подарунки від городян⁶⁹⁹. Цей законодавчий акт нормалізував систему відносин цивільних управлінь з військовими⁷⁰⁰ і запровадив для губернаторів, віце-губернаторів і членів губернських управлінь відпустки⁷⁰¹. Для поліції була спрощена система отримання заробітної плати. Згідно з цим законом поліція могла отримувати зарплату напряму з міських бюджетів без спеціального звернення до Казенної палати. Оскільки в муніципалітетах збиралися не тільки місцеві податки, а й державні (подушні й оброчні), 19 серпня 1798 р.⁷⁰² вийшов закон, за яким заборонялося магістратам і міським думам довго тримати в себе державні кошти, якнайшвидше перераховувати їх до Казенної палати. Іншим законом від 31 травня 1799 р. Павло I знову попідкувався про поліцію, але тільки в губернських містах, дозволивши її фінансування з міських бюджетів сумою до 12 000 руб.⁷⁰³, скасувавши дію закону 1782 р., який зазначав, що поліція має фінансуватися із загальних державних прибутків. У зв'язку з цією обставиною адміністрація Павла I вперше зайнялася складанням спеціальних форм для написання щорічних

⁶⁹⁹ О запрещении Начальникам Губерний принимать от градских людей подарки // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVI. – С. 800–801.

⁷⁰⁰ О порядке сношений Гражданских Губернаторов, Губернских Правлений и прочих Присутственных мест с воинскими Начальниками и командами // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 107–108.

⁷⁰¹ Об отпуске среди лета, для отдохновения от трудов, Губернаторов, Вице-Губернаторов и Членов Губернских Присутственных мест // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 256–257.

⁷⁰² О немедленной отсылке из Градских Дум и Магистратов принадлежащих казне сумм // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 347–348.

⁷⁰³ Об устройстве Градских Полиций в Губернских городах // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 668–671.

звітів для Казенної палати. Законами 1799 р. магістратам і міським думам наказувалось у звітах відокремлювати державні податки від міських, показувати недоїмки. Казенні палати повинні були суворо стежити за правильністю виконаних видатків, щоб гроші з міських бюджетів нікуди не зникали⁷⁰⁴.

Справу з підтримки фінансового становища міст Півдня України продовжили адміністрації Олександра I та Миколи I, розпочавши видавати спеціальні закони про кошториси, які діяли лише в окремих містах регіону й не поширювалися на інші. Метою їх було створити умови для збільшення прибутковості в кошторисах, оскільки різними державними комісіями надавалася негативна оцінка міському самоврядуванню в управлінні і розпорядженні фінансами міст.

Зокрема, у 1824 р.⁷⁰⁵ та 1834 р.⁷⁰⁶ були затверджені «Положення про прибутки і витрати міста Одеси і управління ними». У 1834 р. подібний закон прийняли для Херсона⁷⁰⁷. Для міського самоврядування вони відіграли позитивну роль у збільшенні грошових надходжень у бюджетах гроші міських дум і будівельних комітетів. У результаті це призвело до збільшення міських бюджетів.

⁷⁰⁴ О доставлении в Казенные Палаты верных сведений из Магистратов и Градских Дум о всех гильдейских купцах и их капиталах, а от Городничих о купцах умерших, коих наследие перешло в другие руки // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 738–740; О наблюдении Казенным Палатам, дабы в подаваемых от Магистратов и Дум ежегодных отчетах о доходах и расходах показаны были оклады и недоимки во всех статьях // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 550–551; О немедленной отсылке из Градских Дум и Магистратов принадлежащих казне сумм // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 347–348.

⁷⁰⁵ Высочайше утвержденное положение о доходах и расходах города Одессы, и о управлении ими // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXXIX. – С. 192–201.

⁷⁰⁶ Расписание доходов и расходов портового города Одессы // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1834. – Собр. 2. – Т. IX. – С. 261–271.

⁷⁰⁷ Расписание доходов и расходов губернского города Херсона // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Собр. 2. – Т. XVIII. – С. 571–584.

Хоча це не вирішило проблеми із неплатниками податків з нерухомого майна, які збиралися настільки неорганізовано й повільно, що боржників із часом стало більше, ніж платників податків. До цього переліку можна додати незначні суми від випадкових доходів. Кошти, які відправлялися на депозит, так і залишалися на рахунках Приказу громадського нагляду, цивільні губернатори продовжували використовувати кошти на благоустрій, а штрафи за прогін худоби міськими землями залишались у кишенях поліції. Жоден закон так і не вирішив проблеми абсолютного і незалежного використання і формування кошторисів.

Після Одеси та Херсона були прийняті особливі індивідуальні закони про прибутки й видатки в Києві, Москві, Санкт-Петербурзі й інших губернських містах, але фінансову ситуацію на краще вони не змінювали, послаблення адміністративного контролю не відбувалось. Губернатори спокійно використовували міські бюджети для здійснення благоустрою.

Нововведенням для південноукраїнських міст став закон 1832 р., який забороняв цивільним губернаторам витрачаючи міські прибутки для проведення будівельних робіт без санкції МВС, а для того, щоб отримати спеціальний дозвіл, необхідно було надати розрахунок сум із доказами⁷⁰⁸. Цей закон не задовольнив губернаторів, і в своїх щорічних звітах вони писали про те, що тільки вони й можуть піклуватися про міський благоустрій, а муніципалітети зовсім не цікавляться і не займаються цією проблемою, і якщо б не вони (губернатори), то міським благоустроєм ніхто б і не займався⁷⁰⁹.

⁷⁰⁸ О подтверждении всем гражданским губернаторам, чтобы они в действиях своих относительно построек из городских доходов сообразовались с Высочайше утвержденными правилами // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1832. – Собр. 2. – Т. XVII. – С. 858–859.

⁷⁰⁹ Штаты и табели // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1837. – Собр. 2. – Т. XII. – С. 60–85.

Законом 1833 р.⁷¹⁰ були змінені строки подання звітності міськими думами з вересня місяця кожного року на січень. Цей нормативний акт поліпшив діловодство в муніципалітетах, а також позитивно вплинув на затвердження кошторисів. Якщо раніше міські бюджети затверджувались у губернаторів з вересня до березня, то з прийняттям цього закону їх стали затверджувати значно оперативніше (з 1 січня до 10 лютого). Міські думи Півдня України пропонували прийняти цей закон з 1821 р.⁷¹¹

На початку 60-х рр. XIX ст. дві столиці Російської імперії – Петербург і Москва – вже мали в своєму розпорядженні оновлене міське законодавство. Цікавим є той факт, що єдиним містом імперії, крім столиць, якому було дозволено жити за новим міським положенням, стала Одеса, яка з 1863 р. отримала власне законодавство.

Згідно з Положенням 1863 р.⁷¹² самоврядуванню надавалося більше самостійності, однак фінансова система міста особливо не покращувалася. Зокрема, громадське управління отримало більше можливостей і прав у веденні міського господарства, більше самостійності у формуванні та використанні бюджету. Проте сам загальний план поділу кошторисів на обов'язкові та необов'язкові витрати, доходи поточні та випадкові, прямі та непрямі, ординарні та надзвичайні зберігся без змін.

У всіх інших містах за півстоліття звичайні прибутки залишились майже без змін на рівні 50–60 %, тільки в містах Катеринославської губернії знизились до 45 %. Роль допоміжних прибутків зменшилась у всіх містах. Якщо на рубежі XVIII – XIX ст. вони становили третину бюджетних надходжень, то в середині XIX ст. максимальними були показники в містах Таврійської губернії. Найбільш вагомою стала роль

⁷¹⁰ О сроке для составления Городскими Думами отчетов о городских доходах и расходах // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Собр. 2. – Т. XVIII. – С. 227–228.

⁷¹¹ РДА. – Ф. 1263. – Оп. 2. – Спр. 165–167.

⁷¹² Положение об общественном управлении г. Одессы 30 июня 1863 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1866. – Собр. 2. – Т. XXXVIII. – Отд. 1. – С. 403–412.

надзвичайних прибутків, максимально в Катеринославській губернії – до половини бюджету. Повністю відповідають своїй назві випадкові прибутки, що й так ніколи не мали великого значення в міському житті, а на середину XIX ст. ще й скоротилися до 15–30 руб. на рік. Більшість з них – це прибутки з проведених лотерей.

Завдання про самоутримання міст, поставлені перед Міською реформою 1870 р., не всі були виконані, а політика децентралізації зазнала краху. Проте деякі принципові питання міського самоврядування, прийняті цією реформою, і до сьогодні мають практичний інтерес. Саме завдяки зазначеній реформі «міське громадське управління» перетворилося на «міське самоврядування».

Отже, у законодавстві наприкінці XVIII ст. – 1870 р. не проводилося чіткого розмежування між державними, міськими, становими, общинними й губернськими податками. Різні аспекти оподаткування визначались у кожному конкретному місті індивідуально: або на розсуд адміністративної влади, або за рішенням міських обивателів. Закон закріпив за місцевим співтовариством визначені види податків і зборів, теоретично достатніх для задоволення місцевих потреб. При цьому органи міського самоврядування не наділялися правом самостійно встановлювати рівень місцевих податків і зборів. Проте на практиці вони постійно збільшували податки, особливо для міщан і ремісників, що призводило до постійних конфліктів. Муніципалітети мали можливість перерозподіляти прибутки та витрати на власний розсуд, якщо мова йшла про непередбачувані грошові операції, та використовувати інші джерела надходження коштів для покриття витрат, таких, як зовнішні надходження із земського збору, за умови, якщо сформований бюджет міста не перевищував 30 000 руб.

Основна проблема фінансового стану самоврядування полягала в реалізації податкової політики. Вона будувалася на принципах розподілу прибуткових джерел, що спиралися на концентрацію усіх ресурсів в одному місці. Податкова політика не розмежовувала бюджетні повноваження, компетенцію та відповідальність різних

рівнів влади. Бюджети були представлені як план фінансової діяльності муніципалітету на поточний рік, виражений у грошах. За своїм матеріальним змістом бюджети становили собою децентралізований фонд коштів.

Під час складання кошторисів міським думах ставилося в обов'язок розпоряджатися бюджетом так, щоб загальний підсумок витрат не перевищував загальний підсумок прибутків. Кожне призначення грошових сум необхідно було уточнювати матеріалами, які були необхідні для висновків казенної палати про правильність прийнятих постанов. Наприклад, в асигнуванні сум на утримання визначеної інстанції; заготівлі припасів, фуражу; утриманні міських будинків; будівельних роботах; у витраті квартирних грошей; визначенні прибутку з кожного міського майна необхідно було вказувати спосіб одержання прибутку.

Вказувався стан недоторканих капіталів, залишкових боргів, недоїмок, невиконаних витрат у кошторисах; показники вносилися в окремі відомості. У відомостях про борги зазначалися всі суми з поясненнями: коли зроблені позики, на яких підставах, на що витрачено, скільки повернено кредиторю, термін остаточного погашення боргу. У відомостях про недоїмки перелічувалися: недобірні; дійсні стягнення та недобори з поясненнями, за який час складалася недоїмка, і яких заходів вжито для їхнього погашення. У відомостях про невикористані витрати вказувалися насамперед ті, що могли бути складені з рахунків, а потім ті, які необхідно було задовольнити в майбутньому.

* * *

Одна з важливих ідей Жалуваної грамоти 1785 р. полягала в тому, щоб міста переходили на самозабезпечення й не перевантажити витратами державну скарбницю, а частину міських коштів використовували для утримання адміністративних установ, поліції, судів. Згодом додалися ще й витрати на розквартирування військ, хоча частину коштів за це держава повертала. Міста мали власні бюджети, але не могли самостійно їх формувати та використовувати.

Законодавець сильно обмежував можливості самоврядування в наповненні та використанні бюджетів. Прибутки були поділені на прямі, непрямі й випадкові. Видатки – на обов’язкові (утримання адміністративних і державних установ, поліції, судів, комітетів та інше) та необов’язкові (на вирішення муніципалітетів). Таким чином створювалася диспропорція між статтями витрат на користь неприбуткових. Тобто ресурси спрямовувалися на забезпечення державних потреб. Відзначаємо як позитив дозвіл уряду невикористані кошти не перераховувати в державну скарбницю. Виходило, що фінанси залишалися на місці, а не перерозподілялися між державою і містами, місцеві витрачали приблизно таку саму суму, яку отримували. Громадським інституціям рекомендувалося економити бюджетні витрати. Міські фінанси вважалися частиною державного майна, але з тією особливістю, що вони знаходились у розпорядженні міських громад, а використовувати їх можна було з дозволу держави. Адже затверджувати міські кошториси потрібно було в канцелярії губернаторів, а також подавати їм на розгляд звіти. Тобто модерний стиль мислення самоврядування знищувався законодавчо та адміністративно, але відкривалися можливості для розвитку корупції, апатичності і пристосованості до нових умов існування собі на користь.

Для вирішення проблеми наповнення кошторисів держава вважала за необхідне сформувані комплекс господарства. З цією метою містам Півдня України надали величезну земельну власність (12 тис. дес., 40 тис. дес.), яку дозволялося здавати міщанам в оренду. Така кількість землі належала тільки дворянам, а тому ці землі можна вважати характеристикою феодальних відносин, у системі цінностей яких земля – це найвища цінність, і за її експлуатацію власник отримує великі прибутки. Тільки, на відміну від дворян, міста не отримали в розпорядження кріпосних селян, а міщанська орендна плата не була досить значною. Крім того, дуже частими були процеси самозахоплення земель і несплата орендної платні. Міські бюджети, звичайно, отримували значні прибутки із земельної власності і формували майже половину прибутковості, але муніципалітети були

позбавлені можливості самостійного ведення господарства, а тому не потрібно було перейматися проблемами модернізації. Тобто земельне господарювання було виведено з процесу побудови нових капіталістичних відносин і стало елементом багатьох зловживань як із боку міських громад, так і з боку самоврядування.

Вже на початку XIX ст. міські установи Південної України не могли існувати без державної допомоги, оскільки своїх коштів ледве вистачало на власне утримання. У результаті їх почали фінансувати через систему земського (державного) оподаткування. У 1860-х рр. частина всіх земських витрат на міську допомогу й муніципальні проекти доходила до 10 %, дорівнюючи іншим витратам.

Перед 1870 р. муніципальні фінанси знаходились у жахливому стані, оскільки левову частку їх витрачали на утримання громадських управлінь, а іншу – взагалі не можна було використовувати. Міське самоврядування не могло направити кошти на виробничу сферу й розвивати соціально-економічний потенціал. Разом із тим держава охоче переклала частину власних витрат на міські бюджети, що привело до високої заборгованості. Бюджети не становили єдиного цілого, а були поділені на три частини, серед яких лише одну (близько 20 % від загальних коштів) могли використовувати на власні потреби, звичайно, з дозволу губернського керівництва. Велика частина коштів взагалі не потрапляла на рахунки муніципалітетів, оскільки, як уже зазначалось, купці, міщани, ремісники й інші відмовлялися сплачувати податки, а вести власну підприємницьку діяльність органи міського самоврядування були не зацікавлені та й не могли через надмірну адміністративну опіку. Однак всупереч усім заборонам, боргам, недоборам вони (навіть у найменших містах) спромоглися виділяти бюджетні кошти на розвиток медицини й освіти. Кошти не великі, іноді навіть не помітні, але їх використання свідчить про те, що необхідно переглянути концепцію про повну муніципальну бездіяльність дореформених часів. Позитивним моментом можна вважати, що муніципалітети накопичили певні капітали (недоторканні й запасні,

винного й питного відкупів тощо), які нарощувалися відсотками й могли бути залучені на найнеобхідніші заходи.

Дуже цікава та приваблива ідея Катерини II про існування міст на принципах децентралізації та самоутриманні не встигла розвинути в державі, на Півдні України зокрема. І справа не в тому, що законодавець прорахувався або зробив помилки та видав не ідеальний закон (як це полюбили пояснювати в ХІХ – на початку ХХ ст.), а в тому, що держава й допустити не могла, щоб щось вийшло з-під її контролю, щоб кошти були витрачені не на державні потреби. Крім того, в жодному разі не сприймалися альтернативність мислення, інакодумство, підсилення регіонів. В умовах загального низького рівня культури населення, дворянської вседозволеності та розгулу бюрократизму автономність міських громад не стала чинником розбудови громадянського суспільства та альтернативних форм державного правління. А держава постійно намагалася забезпечити інтерес у власному захисті, в основу якого поставлено домінування власного представництва та суворий поліцейський контроль за громадськістю. Тому імперія забезпечувала себе необхідним представництвом у самоврядуванні, що не завжди збігалось з громадськими виборами та фінансовим інтересом у бюджетній міській політиці.

Однак, незважаючи на надмірну адміністративну опіку, свавілля бюрократії та поліції, муніципалітети все-таки зберегли паростки самоврядування. Вони постійно боролися із адміністративними урядниками, захищаючи міські інтереси. Водночас мали певні особливості регіонально-індивідуального характеру. Зокрема, різними були співвідношення прибуткових і видаткових статей, домінування різних фінансових інтересів, різні вияви боротьби з неплатниками податків, різне ставлення до благоустрою міст, необхідності інженерно-технічної модернізації, медичного, культурно-освітнього обслуговування населення. Кожен муніципалітет мав власні індивідуальні особливості й інтереси, різні ступені вияву модернізації. Більше активності помічалось в містах адміністративного й торговельного підпорядкування, повітові та

заштатні самоврядування проявляли ініціативність меншою мірою (серед них позитивно виділявся Єлисаветградський муніципалітет, постійно шукаючи виходи зі складних фінансових ситуацій і не бажав відставати від інших міст).

Процес реформування міського самоврядування позитивно вплинув на синтез та консолідацію міських громад у єдине ціле (на Півдні України пройшов «парад міських громад»), сформував упевненість на шляху модернізації як держави, так і регіону, вкоренив у громадськості впевненість у самодостатності південноукраїнських міст і виявився в кристалізації «міського патріотизму». Цей фактор став особливістю та взірцевим прикладом Півдня України, оскільки в подальшому призвів до розуміння, що міста можуть обійтися і без державної опіки, а тому в перспективі отримали розвиток автономістські й сепаратистські ідеї.

Отже, на особливості бюджетної політики новостворених міських громадських інституцій влади на Півдні України значний вплив мала політика подвійних стандартів російського уряду. Проголошуючи принципи децентралізації, муніципалітети підпадають під адміністративну опіку, а влада централізується. Будуючи свою діяльність на принципах міського фінансового самоутримання, самоврядування отримує обов'язкові витрати на державні потреби зі значно урізаними можливостями у фінансовій і господарській ініціативі. Тому модерний стиль мислення виявився в замкнутому просторі законодавчо-адміністративних настанов.

4.2. Зміни в бюджетній політиці муніципалітетів у 1870 – 1917 рр.

Міська реформа 1870 р. розпочала новий етап історії міського самоврядування в Російській імперії, але на засадах самостійності, безстановості муніципалітетів. Водночас створила правові засади для безпосередньої участі міських органів самоврядування у вирішенні господарчих проблем. Головні зміни відбулися в податковій сфері. Із запровадженням Положення 1870 р. кошториси прибутків і витрат

міста складалися міською управою в термін, означений думою. Потім вони передавалися на попередній розгляд до обраної міською думою комісії. Лише після цього кошториси остаточно затверджувались думою. Згодом ухвалений документ протягом двох тижнів необхідно було передати градоначальнику та довести до загального відома.

Відбулися зміни в процесі звітності муніципальних установ, які звільнялися від опіки Міністерства внутрішніх справ і губернських адміністрацій. Відтепер міська управа повинна була щорічно складати звіт про стан бюджету міста, свою діяльність і стан підпорядкованих їй установ. Після перевірки дума друкувала звіти в пресі. Потім вони передавалися до Міністерства внутрішніх справ.

Міська дума вирішувала питання призначення, збільшення та зменшення податків. За Положенням 1870 р.⁷¹³ самоврядування отримало право встановлювати такі податки: з нерухомого майна, з документів, що надавали право займатися торгівлею та промислами; з постійних дворів, трактирів і харчових лавок; з візничого та перевізного промислу, з екіпажів, які утримувалися приватними особами, та собак. Як уже зазначалося, дума отримала право клопотати про встановлення податку з квартир. Разом із тим зберігалися й існуючі податки, які виплачувалися при тавруванні ваги та міри, з аукційного продажу нерухомого майна, з товарів, які ввозяться або вивозяться тощо.

Думи не мали права встановлювати перераховані податки двічі та підвищувати тарифний збір. У Положенні 1870 р. підкреслювалось, що податки та збори, які не зазначені в законопроекті, не можуть накладатися на місцеве населення, крім випадків, передбачених законом.

Поширилися повноваження думи й на стягування податків і зборів. Раніше дума для покриття недоїмок за оцінним збором і стягування пені мала право секвеструвати лише прибутки з майна, за

⁷¹³ Городовое положение 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1873. – Собр. 2. – Т. XXXXV. – Отд. 1. – С. 820–839.

яким були недобори. Нове законодавство 1870 р. надавало міським думам право компенсувати недоїмки за рахунок продажу рухомого або нерухомого майна. Крім того, думи власним рішенням могли ліквідувати борги та несплати мешканців міста.

Міські витрати поділялися на обов'язкові й додаткові, причому останні могли встановлюватися лише в разі виконання обов'язкових. До обов'язкових витрат належали утримання міського громадського управління, будівель і пам'ятників; виплата за позиками та зобов'язаннями; допомога на утримання навчальних і благодійних закладів; витрати на військове утримання; фінансування тюрем, поліції та пожежної команди; утримання доріг, переправ, садів і на функціонування міського освітлення.

Зазначені тенденції в сфері фінансів були пов'язані насамперед із тим, що нове законодавство 1870 р. надавало більше самостійності міській громаді в розпорядженні прибутками і витратами. Зокрема, із введенням Положення 1870 р. припинив своє існування губернський комітет. Відтепер бюджетні питання не підлягали затвердженню Міністерством внутрішніх справ. Це було значним кроком уперед на шляху до господарчої самостійності міста.

Наведені факти свідчать, що міські громади вели активну роботу з поліпшення фінансового становища міст. Скорочуючи певні витрати, загальні думи за власною ініціативою могли їх збільшити, якщо того вимагали нагальні потреби міських обивателів.

Згідно з положеннями міської реформи 1870 р., думи набували право клопотати про встановлення квартирного податку, який повинен був розширити коло виборців. Укладачі Положення були переконані, що органи міського муніципалітету не стануть поспішати використовувати надане право, оскільки це означало відмову панівного стану від переваги в органах самоврядування. У більшості міст дійсно так і сталося, але знайшлося близько двох десятків міст, які підняли питання про введення квартирного податку.

Згідно з Положенням 1892 р.⁷¹⁴ господарсько-економічні справи міста, як і в попередній період, перебували під контролем думи. Але відтепер міська дума не мала права самостійно скасувати податки, передбачені цим законом. На користь міських бюджетів установлювались такі збори: оцінний із нерухомого майна; з промислових свідоцтв; із закладів трактирного промислу; з візничого промислу; з собак; із транспортних промислів; з велосипедів і автоматичних екіпажів.

У 1890-х рр. була значно обмежена фінансова самостійність міст. Якщо в Положенні 1870 р. зазначалося, що необов'язкові витрати проводяться за ініціативою міської думи, то в оновленому варіанті закону зазначені витрати набували статусу обов'язкових. Були обмежені права дум у складанні кошторису витрат і прибутків. Відтепер присутствіє з міських справ мало право вносити зміни в кошторис і збільшувати кількісний показник витрат і прибутків. За попереднім законом таке втручання було неможливим. Повноваження казенних палат як основного органу фінансового управління в губерніях теж значно розширились. Унаслідок реформ 80–90-х рр. ХІХ ст. їхні функції з виключно облікових змінилися на обліково-податні, що обмежувало самостійність земських і міських організацій.

Були й позитивні зрушення. Зокрема, згідно зі ст. 2, 7 і п. 9 ст. 63 законопроекту 1892 р. керівництво міським майном і визначення засобів отримання з нього прибутків повністю віддавалося на розсуд міських дум. Вперше міська дума отримувала право стягувати орендну плату за користування міською нерухомістю та землею.

У ст. 7 Міського положення 1892 р.⁷¹⁵ зазначалося, що міські установи влади мають право від імені міського населення купувати та відчужувати майно, підписувати угоди, подавати громадські позиви та відповідати в суді в майнових питаннях. Новим у цій статті

⁷¹⁴ Городовое положение 11 июня 1892 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1893. – Собр. 3. – Т. XII. – С. 430–456.

⁷¹⁵ Там само.

було надання можливості подавати позови та відповідати в суді. Це означало, що позови міста будуть звільнені від гербових зборів і від сплати судових і канцелярських податків. Справи міста не могли завершитись примиренням або присягою в суді. У справах міста не допускалися ні попереднє виконання, ні забезпечення позову. Управи отримували копії відповідних документів про рішення суду. Термін для подачі скарги рахувався від дня отримання рішення управою. Усе вищезазначене розширювало повноваження міського самоврядування та захищало інтереси міського населення.

У другій половині XIX ст. міський бюджет поділявся на дві частини – прибуткову та витратну. Доходи тогочасних міст можна умовно поділити на три групи. До першої належали митні надходження та збори з нерухомого майна домовласників, із торгів, промислів, трактирів та ін. Ця частина бюджету залежала від державних нормативів. Другу групу становили позики та субсидії держави, земств, прибутки від міських банків, спеціальних капіталів і продажу міської власності. Ця стаття доходів залежала від ініціативності міста та державної підтримки. Остання частина складалася з коштів, які місто отримувало від розвитку місцевого виробництва й використання земель. Звісно, ця бюджетна частка залежала виключно від ефективної діяльності влади на місцях. Витратна частина бюджету складалася з виплати податків, утримання членів громадського управління та суддів, винаймання приміщень і будівель загальноміського значення, лікарняних витрат, ремонту приміщень, придбання майна тощо.

У результаті проведених реформ міське самоврядування отримало значно більше незалежності у фінансовій сфері, ніж у дореформені часи. Головним надбанням було отримання муніципальної власності, завдяки чому міста мали можливість проводити самостійну підприємницьку діяльність і вільно розподіляти кошти між прибутковими й неприбутковими бюджетними статтями й отримувати кредити. Збереглися постанови щодо збереження балансу між прибутками та видатками. Бюджети вже не були поділені на кілька

рівнів, а об'єднані в один централізований кошторис. З'являється поняття дефіциту бюджету до 5 %.

Міські фінанси отримали тенденцію прискореного збільшення. Опрацьовані дослідження цієї проблеми позитивно оцінюють ці зміни та проголошують, що в досліджуваній період органи міського громадського управління перетворилися на справжні органи самоврядування й могли самостійно проводити фінансову політику, та й робили це блискуче. Органи самоврядування докладали значних зусиль для здійснення благоустрою, підприємницької діяльності, поширення водопостачання, каналізації, електрифікації, будівництва шляхів, займалися розвитком освіти, безпечного санітарного стану, пожежної безпеки. А блискучій благодійній діяльності муніципалітетів можуть позаздрити навіть сучасні працівники самоврядування. І все це – за рахунок міських бюджетів. Якщо б так було насправді, то кошториси жодного міста не витримали би такого навантаження.

Дійсно, бюджети постійно зростали (вдвічі, втричі, вдесятеро), а пропорційно з ними зростали й витрати муніципалітетами на перераховані заходи. Насправді діячі міського самоврядування досліджуваного періоду склали цікаву й красиву казочку про власні героїчні зусилля в розбудові міст, а сучасні дослідники просто продовжили цей напрям, оскільки користувалися джерелами, написаними самими діячами муніципалітетів. За нашими спостереженнями міські бюджети як були в жахливому стані до 1870 р., так і залишались у такому ж стані до 1917 р., попри постійне зростання. У цьому питанні поділяємо думку укладачів фундаментального дослідження «Финансы крупнейших городов России и Европы», в якому зазначалося, що на рубежі XIX – XX ст. із усіх південноукраїнських міст лише Одеса змогла вийти на IV місце за прибутковістю бюджетів у Російській імперії та на більш-менш середній європейський рівень, а про всі інші міста Півдня України годі було й згадувати, настільки жахлива в них була фінансова ситуація (див. Додаток И і Додаток Л).

Міські бюджети досліджуваного періоду відрізнялися своєю динамічністю і мали тенденцію постійно (щороку) збільшуватися, але не в усіх. З метою об'єктивності пропонуємо розглянути розвиток міської фінансової сфери в динаміці. Це буде наочно видно в пропонованих таблицях (див. Додаток И і Додаток Л). У містах Катеринославської губернії була інша ситуація з заповненням звітів, оскільки там полюбили їх виконувати із загальними цифрами міських прибутків. Відома лише незначна кількість документів, за якою можна поділити прибутки й видатки за окремими містами. Тому, залежно від стану джерельної бази, наводимо загальні дані про кошториси в такому варіанті, в якому вони зустрічаються в джерелах (див. Додаток К). Водночас як на рубежі ХІХ – ХХ ст. представлена ситуація в співвідношенні прибуткових і видаткових статей у містах Катеринославської губернії можна детально подивитись у Додатку Н.

На перший погляд, стан міських бюджетів виглядає вельми позитивно. Прибутки й видатки майже рівні (в межах певних коливань). Перевидатки компенсувалися за рахунок невиконаних виплат за минулі роки. Але ситуація може змінитися, якщо розглянути фінанси крізь призму недоборів та боргів, які також зростали пропорційно прибуткам. Тому для більш об'єктивного розуміння фінансової політики муніципалітетів розглянемо співвідношення прибуткових і видаткових статей.

В інших містах ситуація з відсотковим співвідношенням прибуткової та видаткової частини бюджетів подібна.

У період кінця ХІХ – початку ХХ ст. кошториси в містах Херсонської губернії поділялися в прибутковій сфері на такі види: поточні – 80 % (із землі, приналежної місту; з орендованих місць; на утримання державних військ; з міського майна; з оброчних статей; відсотки з міських капіталів; податок на нерухоме майно; податки на промисловців; податки непрямі; на утримання благодійних організацій; різне); спеціальні – 8,7 %; надзвичайні – 11,3 %.

У видатковій частині розподіл коштів мав такий стан: поточні – 80,7 % (утримання адміністративних установ; судів; військ; закладів народної освіти; освітлення; утримання міського майна; шляхів

сполучення; санітарно-гігієнічного стану; пенсії; благодійних організацій; утримання громадських установ; разові); спеціальні – 3,4 %; надзвичайні – 11,3 %; залишок – 4, 6 %. У той же час досить часто муніципалітети витрачали рівну частку з прибутками.

Поточні витрати перевищували прибутки за рахунок того, що містам доводилось витрачати більше коштів на утримання військ, ніж вони отримували від держави. Надзвичайні прибутки й видатки майже завжди були рівними. Витрати на спеціальні заходи завжди були меншими, ніж прибутки, і завдяки цим статтям покривалися витрати на поточні рахунки або переходили в залишок для покриття кредитів і боргів.

Доходи від держави існували такі: на утримання державних військ і утримання благодійних організацій, що становило близько 20 % загальних прибутків. А у видатковій частині на державні заходи (утримання адміністративних установ; судів; військ; благодійних організацій) витрачалось близько 44 % міських бюджетів. Тобто рівномірності не існувало.

Були відомі й інші статті прибутків і видатків (ремонт, будівництво, допомога та інші), але вони щороку змінювались, не були постійними.

Продовжували існувати невиконані видатки, але вони накопичувалися безсистемно не за кожний рік і не в кожному місті та варіювались залежно від різниці між прибутком і видатком. Наприклад, за один бюджетний рік у невиконаних видатках могла залишитись сума близько 12 % від загальної видаткової частини й бути використаною у наступному році.

Борги перед державою з часом накопичувалися за утримання поліції, судів і розквартирування військ. На кожне місто могли становити суму від 50 до 170 тис. руб. Наприклад, лише в Миколаєві в 1895 р. нараховувалося боргу 95 тис. руб.⁷¹⁶. Однак й муніципалітетам заборгували кошти: купці за оголошені капітали, канцелярії губернаторів, поліцмейстери, різні державні комітети, колезькі асесори

⁷¹⁶ ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1652. – Арк. 1–4.

й інші. З цих коштів формувався дефіцит бюджету. Тепер сума недоборів щороку коливалась між 20 та 30 тис. руб., що становило приблизно 10–12 % запланованого прибутку. З них майже 2/3 заборгованості поверталось протягом наступних 2-3 років.

Незважаючи на поліпшення стану бюджетних коштів, міському самоврядуванню все одно не вистачало на найнеобхідніші заходи (санітарний стан, навчальні заклади). Для більш широкомасштабних нововведень (проведення каналізації, водопостачання, електрифікації) доводилося брати величезні кредити (300–500 тис. – 1,5 млн. руб.) на 25–50 і більше років і сплачувати їх із відсотками⁷¹⁷.

У містах Таврійської губернії прибуткові частини кошторисів зростали досить швидкими темпами. Зокрема, якщо станом на початок 1870 рр. дохід до бюджетів коливався від 10 до 20 тис. руб. у малих містах (Бахчисарай, Євпаторія, Ялта, Олешки, Феодосія, Перекоп, Каховка та інші) й до 60–85 тис. руб. у великих містах (Сімферополь, Севастополь, Бердянськ), то станом на 1900 р. він збільшився до 35–45 тис. руб. у малих містах, до 140–160 тис. руб. – у великих містах, а в

⁷¹⁷ ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1622. – Арк. 3–30; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 991. – Арк. 4–34; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 673. – Арк. 7–8; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 150. – Арк. 5–6; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 434. – Арк. 2–4; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 456 – Арк. 5–6; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 630. – Арк. 1–6; Бензенгр В. Настоящее положение вопроса о канализации городов и оптимизации их грязных вод / В. Бензенгр. – Одесса : Типография А. Шульце, 1880. – С. 4–20; Гренберг К. Поянительная записка к проектам канализации и мощения города Николаева / К. Гренберг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1881. – С. 6–20; Беккер М. В Херсонскую городскую думу об устройстве канализации в городе / М. Беккер, Ф. Рыбаков. – Херсон : Изд. ХГОУ, 1908. – С. 3–12; Водоснабжение в Херсонских степях. – Одесса : Изд. «Одесский вестник», 1888. – С. 6–15; Заключение инженера электрика проф. В. В. Дмитриева по вопросу об устройстве электрического освещения в г. Херсоне. – Херсон : Изд. ХГОУ, 1907. – С. 2–9; Горбачев П. Об устройстве канализации в Херсоне / П. Горбачев. – Херсон : Изд. ХГОУ, 1908. – С. 4–15; Отчет комиссии по устройству электрического освещения в Херсоне за 1912 г. – Херсон : Изд. ХГОУ, 1910. – С. 8–12; Отчет по эксплуатации городской электрической станции в Херсоне за 1912 г. – Херсон : Изд. ХГОУ, 1913. – С. 12–22; Доклад комиссии по содержанию канализации в Херсонскую городскую думу. – Херсон : Изд. ХГОУ, 1907. – С. 1–3.

1913–1917 рр. зрісу малих міст до 50–60 тис. руб. на рік, а у великих містах до 185–250 тис. руб.⁷¹⁸.

Усі міста Таврійської губернії страждали від великих недоборів. Різниця між очікуваними й реальними прибутками становила 30–50 тис. руб. Відбувалось цев результаті того, що в кошториси витрат завжди вносили міський борг як обов'язковий поточний видаток, а для рівноваги загальних даних у кошторисах прибутків зазначалися недоїмки за оренду міського майна попередніх років, які сягали 18 тис. руб. на рік. Недобори склалися в основному з орендної платні міської землі під баштанами та городами. З боржниками постійно боролися методом попереднього стягнення грошей, але до позитивних результатів це не призвело, оскільки однією ділянкою землі могли володіти кілька господарів і борги на користь міст тільки зростали. У містах Чернігівської, Полтавської, Харківської губерній суми недоборів були значно меншими, сягаючи від близько 50 до 5 500 руб.⁷¹⁹

Борги перед державою також щороку збільшувалися за кожним містом. Здебільшого, вони формувалися з нестачі виплат на користь поліції та розквартирування військ. Станом на 1 січня 1900 р. заборгованість міст перед державою складала: Старий Крим – 10 468 руб., Мелітополь – 27 132 руб., Бахчисарай – 37 902 руб., Феодосія – 46 432 руб., Перекоп – 5 736 руб., Бердянськ – 38 384 руб., Каховка – 2 110 руб., Джанкой – 3 068 руб., Генічеськ – 1 000 руб. Поверталися кошти на виплату боргу перед державою повільно. Зокрема, Феодосія виплатила лише 19,4 %, Бердянськ – 63,2 %, Перекоп – 9 %, Каховка – 16,4 %, Джанкой – 37,1 % боргу. Таким

⁷¹⁸ ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 22–32; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 20–37; ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 51–60; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 7–12; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 7–14; ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 12–16.; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 10. – Арк. 17–19; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1204. – Арк. 14–23; ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 6801. – Арк. 5–15.

⁷¹⁹ Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині ХІХ ст.: історичний аспект самоврядування : монографія / Ю. О. Нікітін. – Суми : ВД «Білий птах», 2016. – С. 126.

чином, різниця між боргом на користь міського самоврядування й на користь держави становила від 20 до 30 тис. руб. На 1913 р. борги значно зросли та становили для одного міста від 40 тис. руб до 120 тис. руб. Тому державне казначейство йшло на поступки муніципалітетам і знімало борги. У результаті, з загального боргу була списана сума у 27 145 руб. 33 коп.⁷²⁰.

З боргів на користь міського самоврядування формувався дефіцит бюджету. За даними кошторису Севастопольської міської управи, за 1877 р. нараховувалася заборгованість муніципалітету 11 087 руб. 65 коп., що й склало дефіцит бюджету. Особливо неохоче віддавали кошти самоврядуванню купці⁷²¹.

Продовжували мати місце невиконані витрати, і з них формувалися капітали недоторканні. На одне місто припадало приблизно до 3 %, з часом або накопичувалися, або протягом наступних років витрачалися на понаднормові витрати.

Позики від держави для міського самоврядування відігравали досить вагомую роль, оскільки вони заносилися в кошториси в графу поточних субвенцій від держави. Особливість полягала в тому, що вони були безвідсотковими, не обмеженими термінами. Такі надходження виражалися як систематизоване капіталовкладення держави в міський розвиток. Щороку такий прибуток складав у середньому близько 7 % від загальних прибутків і розподілявся на поточні видатки.

Міста Таврійської губернії багато в чому залежали від кредитів із Сімферопольського Азово-Донського комерційного банку, Херсонського земського банку⁷²². Однак, на відміну від міського самоврядування Херсонської губернії, органи громадського управління Таврійської брали позики не тільки на проведення водопостачання, каналізації, електрифікації, а й на будівництво нових і ремонт старих навчальних закладів і з кредитних коштів

⁷²⁰ ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1020. – Арк. 18–66.

⁷²¹ Отчет Севастопольской городской управы о движении городских и других сумм за 1876–1877 гг. – Севастополь : Типография городского управления, 1878. – С. 8–36.

⁷²² ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1622. – Арк. 12–24.

створювали власні банки. Наприклад, Бахчисарайська міська дума взяла кредит у 25 тис. руб. під 8 % річних і встигла побудувати новий навчальний заклад на 110 учнів і створити власний міський громадський банк, дохід якого станом на 1 січня 1913 р. складав 66 тис. руб.⁷²³, що дало змогу сплатити борг перед державою в сумі 72 250 руб. 45 коп. Одночасно, залишилося в залишку 41 820 руб. до 1917 р. Такі самі банки організували міські управління в Севастополі, Бахчисараї, Ялті, Сімферополі, Керчі та ін. У інших регіонах держави, наприклад у Харкові, міський банк в 1894 р. приніс наповнення до бюджету у 12 %, а кошти перераховувалися на утримання лікарень і навчальних закладів. Такі банки існували в багатьох містах: Ніжині, Чернігові, Глухові, Стародубі, Новгороді-Сіверському та інших⁷²⁴.

Прибуткові суми розподілялися в кошторисах великих міст таким чином: 1) поточні доходистановили 25 % від загальних прибутків і поділялися на добровільні внески на користь міста (оцінний збір з нерухомого майна, акциз із трактирних закладів, з торговельних лазень і купалень), міські оброчні статті (з міських земель, орендні виплати, з торгівлі та промислів, з міського майна та будівель), мито, державні позики та різні прибутки; 2) прибутки непрямі – 2,5 % (збори з контрактів і договорів, якірний збір, відсотки на міський капітал, збір із таврування терез); 3) прибутки випадкові – 0,9 % (від продажу торговельних місць, аукціонів, за видобуток льоду, різні штрафи, пожежні); 4) повернені гроші – 0,1 % (за перевезення, невикористані на інші заходи); 5) спеціальні прибутки – 10,5 % (допомога від казни за розквартирування військ, припаси для військ, додаткові для офіцерів, допомога на утримання морехідних навчальних закладів); 6) прибутки оборотні – 30 % (запозичені в кредитних спілках, не використані на ремонт шляхів сполучення, повернені від гімназій позакошторисні суми та

⁷²³ Для порівняння: міський прибуток Бахчисараю за 1913 р. склав 165 559 руб. 01 коп.

⁷²⁴ Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування : монографія / Ю. О. Нікітін. – Суми : ВД «Білий птах», 2016. – С. 137–138.

продуктових магазинів); 7) прибутки з інших джерел – 6 % (за продаж невикористаних будівельних матеріалів після завершення будівництва); 8) прибутки від боргів та недоборів – 12 %; 9) прибутки з державних податків – 10 %; 10) прибутки цільового призначення – 3 % (на рятувальні станції, паспортні та залогові суми)⁷²⁵.

Міста при формуванні бюджетів залежали від запозичень від держави, банків і кредитних спілок. Доходи від підприємницької діяльності посідали друге місце в міських кошторисах, найбільше надходжень було від міської земельної власності. Середні позиції займали прибутки від боргів і недоборів, допомога від казни, спеціальні та інші доходи. Найменше надходжень було з випадкових і повернених прибутків. Останні дві категорії насправді в міських бюджетах не залишалися, а перераховувалися на рахунки державного казначейства. Їх записували до кошторисів, щоб покрити різницю між прибутковою та видатковою частинами бюджетів і зробити більш рівними, оскільки майже завжди видатки перевищували прибутки, які в реальності надходили в меншій кількості від запланованих розписів.

У видатковій частині кошти розподілялись таким чином: 1) обов'язкові – 24 % (на утримання громадського управління, судів і поліції, комітетів від різних міністерств, канцелярій градоначальств, навчальних закладів); 2) необов'язкові – 32 % (на утримання міського майна, благоустрій, санітарно-гігієнічний стан, пожежну безпеку, народну освіту, благодійні заходи, оброчні статті, непередбачені витрати, невиконані витрати); 3) спеціальні – 30 % (навчальні заклади,

⁷²⁵ Отчет Севастопольской городской управы о движении городских и других сумм за 1876–1877 гг. – Севастополь : Типография городского управления, 1878. – С. 8–36; ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 22–32; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 20–37; ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 51–60; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 7–12; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 7–14; ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 12–16; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 10. – Арк. 17–19; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1204. – Арк. 14–23; ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 6801. – Арк. 5–15.

продуктові магазини); 4) на рахунок казенних сум – 10 %; 5) на цільові заходи – 4 %⁷²⁶.

Необов'язкові видатки домінували в кошторисах, оскільки були пов'язані з життєвими міськими першочерговими потребами. Витрати, пов'язані з будівництвом і забезпеченням продовольства, були на другій позиції. Досить великі суми йшли на абсолютно неприбуткові заходи, власне утримання та державне значення. Останні дві позиції з казенними та цільовими сумами міським самоврядуванням не використовувалися, а просто перераховувалися на необхідні рахунки.

У малих містах Таврійської губернії⁷²⁷ ситуація з бюджетами виглядала дещо простіше й у суттєвих моментах відрізнялася від великих міст. У містах Херсонської губернії особливої різниці не було у відсотковому відношенні прибутково-видаткової частини, кошториси малих міст відрізнялися від бюджетів великих лише підсумковими цифрами, а в Таврійській губернії вона була більшою.

У малих поселеннях Таврійської губернії зберігалися загальні тенденції розвитку фінансової системи великих міст. Різниця була в прибутковій сфері в тому, що більшість доходів до бюджетів приносили землі, які здавалися в оренду. На другому місці була державна допомога, а менше за все надходило від міської

⁷²⁶ Черемісін О. В. Міські бюджети Півдня України в 1870–1917 рр. / О. В. Черемісін // Наукові записки Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка. Серія : історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 17–23.

⁷²⁷ Отчет Аккерманской городской управы о доходах и расходах города Аккермана на 1899 год. – Аккерман : Тип. И. М. Гринштейна, 1899. – С. 40–83; Деятельность Ялтинского городского общественного управления 3-го четырехлетия (1880–1883). – Ялта : Типография Н. Р. Петрова, 1884. – Вып. 2. – С. 26–89; Доклад Феодосийской городской управы городской думе к бюджету города Феодосии на 1888 год. – Феодосия : Типография Косенко, 1887. – С. 4–25; Роспись расходам и доходам города Ялты на 1879 год. – Симферополь : Тип. «Спиро», 1879. – С. 7–50; Роспись доходов и расходов города Ялты на 1882 год. – Ялта : Тип. В. Г. Аристова, 1882. – С. 22–68; ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 22–32; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 20–37; ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 51–60; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 7–12; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 7–14; ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 12–16; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 10. – Арк. 17–19; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1204. – Арк. 14–23; ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 6801. – Арк. 5–12.

підприємницької діяльності. Тобто в основному міста існували тільки за рахунок землекористування і державної допомоги.

У видатковій частині більше за все витрачалося на утримання поліції, муніципалітетів, судів і державних комітетів, а найменше – на міську підприємницьку діяльність. Тому головним завданням для багатьох міст губернії була боротьба за повернення орендних недоборів і постійне збільшення платні за землі.

Подібна ситуація була і в інших регіонах. На обов'язкові витрати в Харкові витрачалося близько 45 %, а на утримання адміністративних установ – 25,6 %. Аналогічні ситуації були і в Чернігівській та Полтавській губерніях, причому кількість витрат постійно збільшувалась. Найбільші витрати були в губернських містах⁷²⁸.

У містах Катеринославської губернії⁷²⁹ прибутки також мали напямдо зростання, хоча в певні роки й відбувалось зменшення доходів, загальної тенденції це не змінювало. Якщо в 1870-х рр. загальна кількість міських прибутків дорівнювала 995 450 руб., то вже в 1910-х рр. вони збільшились до 3 307 935 руб. Найбільш швидкими темпами відбувалось зростання доходів на початку ХХ ст. У 1880–90-х рр. загальні міські прибутки збільшувались протягом

⁷²⁸ Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині ХІХ ст.: історичний аспект самоврядування : монографія / Ю. О. Нікітін. – Суми : ВД «Білий птах», 2016. – С. 140–141.

⁷²⁹ Обзор Екатеринославской губернии за 1881 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1882. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1884 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1884. – С. 16–24; Первое столетие города Екатеринослава (1787–1887 гг.). Материалы для исторического очерка / сост. М. М. Владимиров. – Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1887. – С. 81–143; Обзор Екатеринославской губернии за 1886 г. – Екатеринослав: Тип. екатеринославского губернского правления, 1886. – С.18–26; Обзор Екатеринославской губернии за 1887 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1888. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1889 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1890. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1891 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1892. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. – Екатеринослав: Тип. екатеринославского губернского правления, 1893. – С. 15–25; Обзор Екатеринославской губернии за 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1895. – С. 16–24.

року від 30 до 90 тис. руб., і вже на початку ХХ ст. за рік зростали до 560 тис. руб.

Разом із доходами зростали й недобори. У кінці ХІХ ст. спостерігалась тенденція до зменшення. У 1881 р. їх нараховувалося 344 850 руб., порівняно з попереднім роком зменшились на 45 066 руб. 27 коп., а до 1897 р. сума недоборів зменшилась до 260 998 руб. 28 коп. На початку ХХ ст. ситуація змінюється, недобори починають збільшуватись, і вже в 1902 р. їх нараховувалося 569 816 руб., а в 1910 р. – майже 800 тис. руб.

За статтями міські прибутки розподілялися на такі категорії: з міського майна та оброчних статей – 45 %, оцінний збір з нерухомого майна – 9 % (для порівняння оцінний збір в Харкові в 1870 р. становив 75 629 руб. 40,5 % бюджету, а в 1891 р. 160 012 руб. 63 коп. 22,6 % кошторису. Аналогічна ситуація спостерігалася і інших містах регіону⁷³⁰), з торговельних документів – 7 %, допомоги від скарбниці – 11 %, від трактирів – 7 %, нотаріальних зборів – 4 %, різні прибутки – 27 %.

Таким чином, більшість міст Катеринославської губернії жили за рахунок підприємницької діяльності міського самоврядування та на 11 % отримували допомогу від держави.

Муніципальні видатки Катеринославської губернії розподілялися так: розквартирування військ – 16 %, утримання громадського управління – 19 %, допомога скарбниці – 1 %, утримання поліції – 9 %, народна освіта – 12 %, благоустрій – 8 %, благодійні заходи – 5 %, пожежна частина – 5 %, виплата боргів – 9 %, різні дрібні видатки – 15 %.

Найбільше коштів витрачалось на власне утримання, розквартирування військ, різні дрібні видатки й народну освіту.

⁷³⁰ Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині ХІХ ст.: історичний аспект самоврядування : монографія / Ю. О. Нікітін. – Суми : ВД «Білий птах», 2016. – С. 125.

Одеса⁷³¹ була найбільшим містом на Півдні України, доходи до бюджету становили 53 % від прибутків усіх південноукраїнських міст. Тільки в 1890 р. до одеського бюджету надійшло 3 287 606 руб. 32 коп. Загальний підсумок доходів складався: 1) із надходжень за кошторисом 1890 р. і недоборів за минулі роки (3 067 235 руб. 50 коп.), були лише виключені прибутки на благоустрій та каналізацію (244 060 руб. 39 коп.), що становили напівкопійковий збір, отриманий у 1889 р.; 2) із зборів за відправлені за кордон товари (455 431 руб. 21 коп.). Таким чином на одного мешканця міста припадало 9 руб. 78 коп., що ставило Одесу на друге місце серед усіх міст Російської імперії та на сьоме місце – серед столиць Європи. Загалом ці дані свідчать про слабкий розвиток бюджетів південноукраїнських міст.

Отже, міські прибутки хоч і зростали, але не в тих темпах, на які можна було розраховувати. Помітно зросли вони в Одесі – на 74 %, в інших містах Півдня України – від 52 % до 68 %.

Вагоме значення для поповнення бюджетів мали статті податків із місцевого населення. Розміри податків у містах були не однаковими. На Півдні України на одного мешканця в період між 1870 та 1917 рр. припадало до 5,5 руб. Це доводить, що показник оподаткування був досить великий. Водночас більше податків

⁷³¹ Отчет о деятельности Одесской городской думы за 2-е четырехлетие 1877–1881 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1882. – С. 27–56; Приговор Одесской городской думы. – Одесса : Типография А. Шульце 1890. – С. 1–5; Проект сметы доходов и расходов г. Одессы на 1902 г. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1901. – С. 31–69; Проект сметы доходов и расходов г. Одессы на 1903 г. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1903. – С. 34–79; Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов г. Одессы за 1903 г. – Одесса : Типография А. Шульце, 1903. – С. 37–89; Сметы расходов и доходов города Одессы за 1894–1901 гг. – Одесса : Типография Л. Шульце, 1902. – С. 98–146; Обзорение отчетов Одесской городской думы за 1864–1868 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1871. – С. 31–67; Журналы заседаний и приговоры Одесской городской думы за 1864–1876, 1888, 1890–1900 гг. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1902. – С. 56–83; Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов города Одессы на 1895 год. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – С. 5–46.

сплачували лише в Санкт-Петербурзі, Москві, Варшаві, а в прибалтійських містах сплачували менше, ніж на Півдні України⁷³².

Міські положення дозволяли муніципалітетам збирати такі види податків: оцінний збір із нерухомого майна; з документів на право торгівлі і промислів; з трактирних закладів і готелів; нотаріальний збір; збір за таврування терезів і збір із акцизних товарів. Крім того, існувала значна частина різних зборів, введених особливими (приватними) постановами виданими в різні часи для кожного окремого міста та встановленими самими муніципалітетами. Якщо їх підрахувати, то побачимо, що в кожному місті існувало до 16 видів прямих і до 20 непрямих податків. Непрямі податки, як правило, приносили до бюджетів менше коштів ніжпрямі.

Для оцінного збору підлягало все нерухоме міське майно. Від сплачування збору звільнялися будівлі з державними, навчальними, церковними та благодійними установами, залізниці та пошти. За Міським положенням 1870 р. міським думах надавалося право встановлювати збір у відсотках від чистого прибутку. Розмір оцінного збору не повинен був перевищувати 10 % чистого прибутку, або не більше як 1 % від вартості майна. У містах Півдня України нерухоме майно обкладалося меншим податком, ніж дозволялося законами, – до 9 %. Наприклад, у Херсоні⁷³³ було зібрано 6 253 руб. 63 коп., в Одесі⁷³⁴ в 1890 р. зібрано податків за цією статтею 78 6037 руб. 19 коп., у всіх містах Катеринославської губернії⁷³⁵ прибуток бюджетів у 1892 р. від оцінного збору склав 84 388 руб. 38 коп., у Бахчисараї⁷³⁶ в 1911 р. – 2 595 руб.

⁷³² Финансы крупнейших русских городов / сост. Н. Бычков. – М. : Городская типография, 1894. – С. 38–88.

⁷³³ Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. / сост. Д. Н. Горловский. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1897. – С. 60–94.

⁷³⁴ Журналы заседаний и приговоры Одесской городской думы за 1864–1876, 1888, 1890–1900 гг. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1902. – С. 56–84.

⁷³⁵ Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1893. – С. 16–24.

⁷³⁶ ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1532. – Арк. 1–10.

Отже, оцінний збір мав вагоме значення тільки для Одеси. Для інших міст з невеликою кількістю і населення, і нерухомого майна збір не приносив великі капітали. Податок на нерухомість також відігравав значення тільки для Одеси. В інших містах дуже часто навіть не розділялися податки, а записували до кошторисів за однією статтею «Збір з нерухомості та оцінний збір». Стан цих податків на Півдні України був стабільним протягом усього досліджуваного періоду.

Податки з торгівлі та промислів, установлені на користь міських бюджетів, поділялися на кілька видів: 1) збори з торговельних і промислових документів і патентів; 2) з трактирного промислу; 3) спеціальні податки з підприємців.

У містах Півдня України збори з торговельних і промислових документів визначалися муніципалітетами у вигляді додаткового відсотка до державного мита: 1) з усіх купецьких і промислових свідоцтв і білетів на торговельні та промислові об'єкти; 2) з різних патентів на заводи з виготовлення напоїв і виробів зі спирту або вина. Розмір зборів не перевищував з купецьких свідоцтв 15 % від вартості державного мита, з усіх інших торговельних і промислових документів – 10 %, а з патентів на заводи з виготовлення напоїв і виробів зі спирту – 20 % державного мита. Зборів на користь міських бюджетів Півдня України від документів на табачний промисел не передбачалося. Наприклад, у Москві збір з торговельних і промислових документів дорівнював 10 % вартості державного мита⁷³⁷. У Харкові, Чернігові, Полтаві він становив від 4 до 7 %, а у повітових містах зазначених губерній – 9-10 %⁷³⁸.

Окрім того, на користь міських бюджетів надходила частина губернських земських зборів за ті ж свідоцтва. Визначення частки

⁷³⁷ Финансы крупнейших русских городов / сост. Н. Бычков. – М. : Городская типография, 1894. – С. 38–88.

⁷³⁸ Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування : монографія / Ю. О. Нікітін. – Суми : ВД «Білий птах», 2016. – С. 132.

муніципалітетів залежало від губернських земських зібрань. Розміри відрахувань до міських бюджетів не були однаковими, натомість податки були єдиними як для земств, так і для міст, тільки збір з патентів на заводи з виготовлення напоїв і виробів зі спирту для земств був визначений у 25 % вартості державного мита й на 5 % перевищував міський збір. Херсонське губернське земство відраховувало найбільшу суму до міських бюджетів – 60 %. Інші земства – до 40 %. В Одесі, крім міського та земського зборів з купецьких свідоцтв, нараховується збір на утримання комерційного суду. Розмір цього податку визначений законом від 29 березня 1883 р. у сумі 3 % від вартості державного мита (державне мито визначено для свідоцтв купців I гільдії – 565 руб., II гільдії – 120 руб.). Якщо об'єднати відсотки за всіма зборами, то можна отримати досить значні суми, які іноді перевищували суми оцінного збору з нерухомого майна. Зокрема, у Бахчисараї⁷³⁹ було зібрано прибуток у сумі 3 795 руб., Херсоні⁷⁴⁰ – 10 536 руб., Севастополі⁷⁴¹ – 10 815 руб., у містах Катеринославської губернії⁷⁴² – 7 % бюджетного прибутку. Таким чином можна побачити, що цей вид податку для міських бюджетів особливої користі не приносив, дорівнював 7,5 % від усіх прибутків і відігравав другорядну роль.

Збір із трактирного промислу існував у всіх містах Південної України. Положення, які регламентували порядок діяльності трактирних установ, не встановлювали жодних норм, які б визначали порядок його збору муніципалітетами. Розмір податків міським думам дозволено було встановлювати на власний розсуд. Муніципалітети повинні лише брати до уваги загальний прибутковий

⁷³⁹ ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1532. – Арк. 1–10.

⁷⁴⁰ Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. / сост. Д. Н. Горловский. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1897. – С. 60–85.

⁷⁴¹ Отчет Севастопольской городской управы о движении городских и других сумм за 1876–1877 гг. – Севастополь : Типография городского управления, 1878. – С. 18–36.

⁷⁴² Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1893. – С. 16–24.

стан цього промислу й нестатки міського бюджету. Загальний порядок зборів був такий: міська дума щороку визначала середній акциз в установах трактирного промислу різних категорій і помножувала середню цифру на їх загальне число в місті, вираховуючи загальну суму податку, який повинна зібрати на користь міського бюджету. Потім з приводу податку для кожної окремої установи збиралася спеціальна депутація, яка й визначала, керуючись прибутковістю кожної установи, скільки необхідно зібрати з кожного об'єкта. Міський податок сплачувався не лише трактирами, а й установами, близькими до цього: готелями, кав'ярнями, продуктовими лавками, кухмістерськими, меблевими крамницями тощо. Окрему групу трактирів склали ресторани, буфети в театрах. Класифікація трактирних установ у різних містах не була однаковою. Загалом у всіх містах Півдня України визнавалися трактирними установами: трактири, готелі, продуктові лавки, пивні. Різною була не тільки класифікація, а й збори до міських бюджетів, які не перевищували 6 % загальної суми прибутку. Наприклад, у Харкові він дорівнював 11,1 %.⁷⁴³

Спеціальні податки з підприємців поділялися на кілька категорій: збори з перевізників, маклерів, нотаріусів, артільників і диспашерів, із родинних лазень. Найбільш поширеним на Півдні України був збір із перевізників, у кожному місті встановлювалися окремі суми, які визначалися міськими думами. Однак особливого значення для бюджетів він не мав й великого прибутку не приносив. Наприклад, в Одесі⁷⁴⁴ в 1890 р. було зібрано 21 206 руб. 90 коп., що склало 0,7 % бюджету, а в Бахчисараї⁷⁴⁵ в 1911 р. – 300 руб., відповідно 0,6 %

⁷⁴³ Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування : монографія / Ю. О. Нікітін. – Суми : ВД «Білий птах», 2016. – С. 133.

⁷⁴⁴ Журнали заседаний и приговоры Одесской городской думы за 1864–1876, 1888, 1890–1900 гг. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1902. – С. 56–94.

⁷⁴⁵ ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1532. – Арк.1–10.

загальних бюджетних прибутків, у Севастополі⁷⁴⁶ в 1876–1877 рр. – 3 066 руб., що склало 1,7 %.

В Одесі діяв збір зі свідоцтв для права клопотання в мирових установах. Для бюджету значення не мав і дорівнював 3 920 руб.

Таким чином, хоч кожен окремий податок і не був великим в соціально-економічному розвитку, за умови їх об'єднання торговельно-промислові податки відігравали помітну роль у міському житті та давали до бюджетів до 20 %, що становило значну частину поточних прибутків.

Непрямі податки в містах існували різні. В Одесі був спеціальний податок з коней, визначений у розмірі 10 руб. Цей збір приносив близько 18 тис. руб. прибутку на рік, що складало 0,15 %. При тому, що візники не були закріплені ані в торговельній, ані промисловій галузі господарства⁷⁴⁷.

Нотаріальний податок був запроваджений у всіх містах Півдня України й регламентувався Положенням про нотаріальну частину. Його розмір визначався в два рази більшим, ніж вартість гербового паперу, на якому написаний документ. Цей збір не мав однакового значення в містах, надавав прибутку до 1 %.

У містах, де існували мирові суди, був введений законом від 1 травня 1877 р. спеціальний податок на їхнє утримання, що називався *«мито і збір з цивільних справ, які розглядаються мировими установами»*. В Одесі такий збір приносив прибуток до бюджету у розмірі 25 тис. руб., що становило 0,12 % бюджету. Цей

⁷⁴⁶ Отчет Севастопольской городской управы о движении городских и других сумм за 1876–1877 гг. – Севастополь : Типография городского управления, 1878. – С.16–36.

⁷⁴⁷ Журналы заседаний и приговоры Одесской городской думы за 1864–1876, 1888, 1890–1900 гг. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1902. – С. 56–134; Проект сметы доходов и расходов г. Одессы на 1902 г. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1901. – С. 31–88; Проект сметы доходов и расходов г. Одессы на 1903 г. – Одесса: «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1903. – С. 34–148; Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов г. Одессы за 1903 г. – Одесса : Типография А. Шульце, 1903. – С. 37–89; Сметы расходов и доходов города Одессы за 1894–1901 гг. – Одесса : Типография Л. Шульце, 1902. – С. 23–98.

збір відіграв меншу роль, ніж нотаріальний, а справ до розгляду мирового суду на рік отримували дуже багато.

Збір з аукціонного продажу рухомого майна був установлений у всіх містах Півдня України, записувався він до розділу прибутків дрібних і випадкових. Збирався після продажу майна через посадових осіб міського самоврядування у розмірі 4 % суми продажу за умови, що 2 % коштів піде на користь аукціону, а інші 2 % – до міського бюджету⁷⁴⁸.

До необов'язкових податків належали збори з товарів, які відпускалися за кордон. Вони установлювалися спеціальними законами для кожного окремого міста протягом століття, зокрема «напівкопійковий» збір. Як правило він розповсюджувався на зерно та насіння. Мав цільове призначення й витрачався або на благоустрій, або на навчальні й медичні заклади, на сплату позик. Після 1892 р. були прийняті зміни щодо цього збору. Якщо кошти залишалися невитраченими після цільових виплат, то їх дозволялося використовувати для покращення портових будівель. Прибуток від цього виду збору був значний – дорівнював у середньому 6 %.

⁷⁴⁸ Журналы заседаний и приговоры Одесской городской думы за 1864–1876, 1888, 1890–1900 гг. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1902. – С. 56–134; Отчет Севастопольской городской управы о движении городских и других сумм за 1876–1877 гг. – Севастополь : Типография городского управления, 1878. – С. 15–36; Обзор Екатеринославской губернии за 1881 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1882. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1884 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1884. – С. 16–24; Первое столетие города Екатеринослава (1787–1887 гг.). Материалы для исторического очерка / сост. М. М. Владимиров. – Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1887. – С. 23–81; Обзор Екатеринославской губернии за 1886 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1886. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1887 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1888. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1889 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1890. – С. 18–26; Обзор Екатеринославской губернии за 1891 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1892. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1893. – С. 18–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1895. – С. 18–24; Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. / сост. Д. Н. Горловский. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1897. – С. 26–88.

Найбільше значення мав для Одеси, де приносив прибуток до 15 %. Були відомі різні види цього збору. Зокрема, в Одесі⁷⁴⁹ існувала позика від держави, введена замість мита на пшеницю, яке існувало до 1864 р. Вона надавалась у сумі 20 тис. руб на рік., і щороку зменшувалося. У 1892 р. Одеса отримала цю позику в останнє раз на суму 8 278 руб.

Збір за таврування терезів існував у всіх південноукраїнських містах на основі Міських положень. За користування міськими мірами та вагами бралася однакова платня – 1 коп. за 1 пуд або відро. Збір не давав великих коштів і дорівнював 0,2 % бюджету.

У портових містах Півдня України існував ластовий і якірний збори. Справлялися з кораблів, які заходилили порти. Час установлення та розміри в кожному місті були різними. Ластовий збір був відомий у двох видах: 1) з кораблів далекого плавання (російських і іноземних); 2) з каботажних. Із російських кораблів далекого плавання та іноземних, у яких було право «ласта», збирали по 7 коп., а з кораблів, у яких не було цього права, – по 15 коп. Із каботажних суден збирали по 10 коп. Порівняно з іншими непрямими податками збір відігравав значну роль та формував бюджети портових міст до 3 %. До нього належали також податки за зимівлю кораблів, мостовий і шосейний⁷⁵⁰.

⁷⁴⁹ Финансы крупнейших русских городов / сост. Н. Бычков. – М. : Городская типография, 1894. – С. 23–88.

⁷⁵⁰ Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. / сост. Д. Н. Горловский. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1897. – 130 с.; Роспись доходов и расходов г. Одессы на 1887 г. с объяснительною запискою и приложением. – Одесса : Типография А. Шульце, 1887. – С. 27–67; Роспись расходам и доходам города Ялты за 1879–1882 гг. – Симферополь : Тип. «Спиро», 1883. – С. 34–72; Объяснительная записка к проекту и инструкция Николаевскому городскому управлению. – Николаев : Русская типо-литография, 1887. – С. 5–45; Роспись расходам и доходам города Ялты на 1879 год. – Симферополь : Тип. «Спиро», 1879. – С. 34–70; Роспись доходов и расходов города Ялты на 1882 год. – Ялта : Тип. В. Г. Аристова, 1882. – С. 18–70; Отчет Севастопольской городской управы о движении городских и других сумм за 1876–1877 гг. – Севастополь : Типография городского управления, 1878. – С. 3–36; Отчет Аккерманской городской управы о доходах и расходах города Аккермана на 1899 год. – Аккерман : Тип. И. М. Гринштейна, 1899. – С. 40–98; Житихов И. Отчет Николаевской городской управы о деятельности ее и о состоянии подведомственных ей частей за 1888 год / И. Житихов. –

В Одесі у 1887 р. був запроваджений окремий податок на розваги – театральний, але тільки до 1892 р. Збір визначався ціною квитка на виставу. Найбільший розмір встановлювався в 10 %, але на практиці до бюджету потрапляло від 4 до 10 %. Незважаючи на постійні клопотання міської думи про продовження дії цього збору, його таки скасували. За час існування цього податку до міського бюджету Одеси надійшло коштів: 1887 р. – 17 356 руб. 79 коп.; 1888 р. – 40 185 руб. 47 коп.; 1889 р. – 32 235 руб. 79 коп.; 1890 р. – 28 918 руб. 99 коп., 1891 р. – 30 487 руб. 65 коп. Разом – 149 184 руб. 69 коп. Витрати йшли на утримання театру⁷⁵¹.

Діяли й інші непрямі податки, але розмір їх був незначним для міських бюджетів і виражався в сумах від 1 руб. до 27 руб.

Прибутки з використання міського майна для бюджетів були одними з головних. Міста мали у власності два види нерухомого майна: на правах повного володіння й те, що знаходилося у громадському користуванні. Нерухоме майно першої категорії – це землі всередині і навколо міст, що здавалися в оренду, під випас худоби, будівництво, склади, сади, городи, баштани. До цієї ж категорії належали ринки, лавки та будівлі, що знаходилися всередині міста та здавалися в оренду. У міських бюджетах

Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1889. – С. 4–44; Доклад Феодосийской городской управы городской думе к бюджету города Феодосии на 1888 год. – Феодосия : Типография Косенко, 1887. – С. 5–23.

⁷⁵¹ Отчет о деятельности Одесской городской думы за 2-е четырехлетие 1877–1881 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1882. – С. 34–72; Приговор Одесской городской думы. – Одесса : Типография А. Шульце 1890. – С. 1–5; Проект сметы доходов и расходов г. Одессы на 1902 г. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1901. – С. 33–48; Проект сметы доходов и расходов г. Одессы на 1903 г. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1903. – С. 34–167; Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов г. Одессы за 1903 г. – Одесса : Типография А. Шульце, 1903. – С. 37–89; Сметы расходов и доходов города Одессы за 1894–1901 гг. – Одесса : Типография Л. Шульце, 1902. – С. 29–186; Обзорение отчетов Одесской городской думы за 1864–1868 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1871. – С. 13–22; Журналы заседаний и приговоры Одесской городской думы за 1864–1876, 1888, 1890–1900 гг. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1902. – С. 56–122; Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов города Одессы на 1895 год. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – С. 22–55.

проводилось розмежування доходів за такими статтями: 1) із земель; 2) з міських будівель. Це приносило близько 10-20 % до бюджетів. Виняток становив тільки Херсон, оскільки він володів найбільшою кількістю землі, й це давало 43,5 % прибутку до бюджету⁷⁵². В Одесі найменшу кількість – 7,7%⁷⁵³. У містах Таврійської губернії⁷⁵⁴ доходи були 20%. Прибутки з майна, що перебувало в громадському користуванні, отримували за: 1) здачу під торгівлю, стоянки, склади; 2) право проїзду й користування шляхами сполучення; 3) використання річок, каналів, ставків. В інших містах прибутки за цією статтею збирались значно меншими. Зокрема, у Сумах – 4 125 руб., у Харкові – 8 000 руб. у 1880-х рр.⁷⁵⁵.

Доходи з рухомої власності надходили майже виключно з відсотків на капітали (майновий і будівельний, благодійний, пенсійний, інші) і вільних міських коштів. Найбільша частка

⁷⁵² Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. / сост. Д. Н. Горловский. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1897. – С. 26–140.

⁷⁵³ Отчет о деятельности Одесской городской думы за 2-е четырехлетие 1877–1881 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1882. – С. 34–72; Приговор Одесской городской думы. – Одесса : Типография А. Шульце 1890. – С. 1–5; Проект сметы доходов и расходов г. Одессы на 1902 г. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1901. – С. 33–148; Проект сметы доходов и расходов г. Одессы на 1903 г. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1903. – С. 34–167; Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов г. Одессы за 1903 г. – Одесса : Типография А. Шульце, 1903. – С. 37–89; Сметы расходов и доходов города Одессы за 1894–1901 гг. – Одесса : Типография Л. Шульце, 1902. – С. 29–86; Обзорение отчетов Одесской городской думы за 1864–1868 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1871. – С. 113–122; Журналы заседаний и приговоры Одесской городской думы за 1864–1876, 1888, 1890–1900 гг. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1902. – С. 56–122; Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов города Одессы на 1895 год. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – С. 22–55.

⁷⁵⁴ ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 22–32; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 20–37; ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 51–60; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 7–12; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 7–14; ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 12–16.; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 10. – Арк. 17–19; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1204. – Арк. 14–23; ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 6801. – Арк. 5–12.

⁷⁵⁵ Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині ХІХ ст.: історичний аспект самоврядування : монографія / Ю. О. Нікітін. – Суми : ВД «Білий птах», 2016. – С. 128–129.

припадала на благодійний капітал – 88 %, оскільки вони формувалися з коштів, які раніше належали приказам громадського нагляду та з приватних пожертвувань. Після реформи 1870 р. вони припинили діяльність, а їхні кошти були передані в управління міському самоврядуванню разом із капіталами установ. Пенсійний капітал формувався з відрахувань із заробітної плати працівників громадського управління. Загалом вони надавали до бюджетів близько 2 % доходу.

Серед міських прибутків Півдня України найцікавішою була стаття *«поступления в возврат издержек города»*⁷⁵⁶. Кошти переводилися в основному з державного казначейства, а також із земств та інших недержавних установ. Особливість повернених коштів у тому, що вони були тісно пов'язані з витратами державного значення (розквартирування військ, утримання поліції, шляхів сполучення). У кожному місті розподілялися по-різному, але найбільше прибутку ця стаття приносила в Одесі (10 %), для інших міст особливого значення не мала (3 %).

Досить близький за значенням був збір за користування благодійними установами та позики на утримання цих установ. У містах Півдня України особливого лікувального збору не існувало. Лікування проходило за окрему плату, а безкоштовно в лікарнях перебували тільки найбідніші прошарки населення. З хворих, які вживали звичайну їжу, збирали по 10 руб., покращене харчування обходилося 25 руб. на місяць. Хворі військового відомства, а також громадських і приватних установ сплачували по 75 коп. за добу, а за хворих офіцерів сплачувалося додатково 15 % зазначеної платні. Крім платні за лікування, до прибутків лікарень відносилися відрахування губернських земств на утримання медичної частини⁷⁵⁷.

⁷⁵⁶ Заключение комиссии, образованной Одесской городской думой по вопросу о расчетах города Одессы с казною за квартирное довольствие войск за время с 1860 по 1873 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, – 1874. – С. 3–21.

⁷⁵⁷ Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. / сост. Д. Н. Горловский. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1897. – С. 26–130; Роспись доходов и расходов г. Одессы на 1887 г. с объяснительною запискою и приложением. – Одесса : Типография

Таким чином прибутки лікарень і міських бюджетів формувалися і використовувалися окремо.

Прибутки складали й різні штрафи. У містах Півдня України були встановлені штрафи за несвоєчасну сплату податків у 40% від суми зборів. Штрафи, які накладалися мировими судьями, мали спеціальне призначення й використовувалися для утримання місць позбавлення волі.

Видатки кожного міста залежали від суми доходів. Проте не завжди їхні розміри перевищували видатки, майже кожен бюджет не обходився без дефіциту й позик. Великі кошти витрачалися на утримання поліції та пожежні частини: у містах Таврійської губернії

А. Шульце, 1887. – С. 27–67; Роспись расходам и доходам города Ялты за 1879–1882 гг. – Симферополь : Тип. «Спиро», 1883. – С. 34–72; Объяснительная записка к проекту и инструкция Николаевскому городскому управлению. – Николаев : Русская типо-литография, 1887. – С. 5–45; Роспись расходам и доходам города Ялты на 1879 год. – Симферополь : Тип. «Спиро», 1879. – С. 34–70; Роспись доходов и расходов города Ялты на 1882 год. – Ялта : Тип. В. Г. Аристова, 1882. – С. 18–70; Отчет Севастопольской городской управы о движении городских и других сумм за 1876–1877 гг. – Севастополь : Типография городского управления, 1878. – С. 3–36; Отчет Аккерманской городской управы о доходах и расходах города Аккермана на 1899 год. – Аккерман : Тип. И. М. Гринштейна, 1899. – С. 40–98; Житихов И. Отчет Николаевской городской управы о деятельности ее и о состоянии подведомственных ей частей за 1888 год / И. Житихов. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1889. – С. 4–44; Доклад Феодосийской городской управы городской думе к бюджету города Феодосии на 1888 год. – Феодосия : Типография Косенко, 1887. – С. 5–21.

⁷⁵⁷ Отчет о деятельности Одесской городской думы за 2-е четырехлетие 1877–1881 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1882. – С. 34–72; Приговор Одесской городской думы. – Одесса : Типография А. Шульце 1890. – С. 1–5; Проект сметы доходов и расходов г. Одессы на 1902 г. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1901. – С. 33–148; Проект сметы доходов и расходов г. Одессы на 1903 г. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1903. – С. 34–167; Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов г. Одессы за 1903 г. – Одесса : Типография А. Шульце, 1903. – С. 37–89; Сметы расходов и доходов города Одессы за 1894–1901 гг. – Одесса : Типография Л. Шульце, 1902. – С. 129–186; Обзор отчетов Одесской городской думы за 1864–1868 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1871. – С. 13–122; Журналы заседаний и приговоры Одесской городской думы за 1864–1876, 1888, 1890–1900 гг. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1902. – С. 56–122; Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов города Одессы на 1895 год. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – С. 22–53.

– 20 %⁷⁵⁸, Катеринославської – 9,5 %⁷⁵⁹, в Одесі⁷⁶⁰ – 11 %, в інших містах Херсонської губернії – 10 %⁷⁶¹.

До обов'язкових витрат належали видатки на поліцію та пожежні частини і від міського самоврядування вони не залежали. Для кожного міста визначалися окремо спеціальними штатами. Звичайно, утримання поліції обходилося значно дорожче, ніж пожежників. Одеса була єдиним містом, для бюджету якого не було обтяжливо утримувати правоохоронні органи. Витрати проводили не самостійно, а через рахунки державного казначейства. На пожежні команди видатки поділялися на дві частини: 1) утримання особового

⁷⁵⁸ ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 22–32; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 20–37; ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 51–60; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 7–12; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 7–14; ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 12–16.; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 10. – Арк. 17–19; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1204. – Арк. 14–23; ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 6801. – Арк. 5–15.

⁷⁵⁹ Обзор Екатеринославской губернии за 1881 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1882. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1884 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1884. – С. 16–24; Первое столетие города Екатеринослава (1787–1887 гг.) : материалы для исторического очерка / сост. М. М. Владимиров. – Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1887. – С. 23–81; Обзор Екатеринославской губернии за 1886 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1886. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1887 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1888. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1889 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1890. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1891 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1892. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1893. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1895. – С. 16–24.

⁷⁶⁰ Журналы заседаний и приговоры Одесской городской думы за 1864–1876, 1888, 1890–1900 гг. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1902. – С. 56–146; Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов города Одессы на 1895 год. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – С. 16–55.

⁷⁶¹ Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. / сост. Д. Н. Горловский. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1897. – С. 94–136; Объяснительная записка к проекту инструкции и инструкция николаевскому городскому управлению / сост. гласный думы А. Д. Самокшин. – Николаев : Тип. Ю. О. Якубовича, 1887. – С. 16–25; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 48. – 7 арк.; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 60. – 535 арк.; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 42. – 197 арк.; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 79. – 551 арк.

складу; 2) господарські видатки. Для бюджетів вони не були обтяжливими і склали всього 1–2% бюджету, а для Одеси⁷⁶² – 0,7–0,8%, оскільки особового складу було небагато.

Досить вагоме місце в бюджетах займали витрати на благоустрій. Вони поділялися на кілька видів: 1) очищення вулиць, видалення бруду та нечистот; 2) освітлення; 3) утримання шляхів сполучення (мостові, шосе, тротуари, мости); 4) утримання садів, парків, бульварів. У різних містах на благоустрій витрачалася різна сума, але загальні показники не перевищували 20%. Зокрема, в Одесі⁷⁶³ – 14% з бюджету, в інших містах Херсонської губернії – 9%⁷⁶⁴, у містах Катеринославської – 8%⁷⁶⁵, Таврійської – 10%⁷⁶⁶.

⁷⁶² Финансы крупнейших русских городов / сост. Н. Бычков. – М. : Городская типография, 1894. – С. 23–88.

⁷⁶³ Журналы заседаний и приговоры Одесской городской думы за 1864–1876, 1888, 1890–1900 гг. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1902. – С. 56–134; Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов города Одессы на 1895 год. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – 18–55.

⁷⁶⁴ Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. / сост. Д. Н. Горловский. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1897. – 140 с.; Объяснительная записка к проекту инструкции и инструкция николаевскому городскому управлению / сост. гласный думы А. Д. Самокшин. – Николаев : Тип. Ю. О. Якубовича, 1887. – С. 13–25.

⁷⁶⁵ Обзор Екатеринославской губернии за 1881 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1882. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1884 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1884. – С. 16–24; Первое столетие города Екатеринослава (1787–1887 гг.). Материалы для исторического очерка / сост. М. М. Владимиров. – Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1887. – С. 23–81; Обзор Екатеринославской губернии за 1886 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1886. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1887 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1888. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1889 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1890. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1891 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1892. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1893. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1895. – С. 16–24.

⁷⁶⁶ ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 22–32; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 20–37; ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 51–60; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 7–12; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 7–14; ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 12–16.; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 10. –

Витрати на навчальні заклади не мали обов'язкового характеру. Питання, пов'язані з народною освітою, займали одне з першочергових клопотань органів міського самоврядування Півдня України⁷⁶⁷. За показниками витрат на освітні заклади перше місце займають міста Катеринославської губернії – 12 %, міста Херсонської витрачали – 5–6 %, а Таврійської – 5–8%. Діяльність міського самоврядування не обмежувалася лише утриманням навчальних закладів. Муніципалітети видавали позики училищам, бібліотекам, музеям, читальням, ученим товариствам, утримували власних стипендіатів у вищих навчальних закладах. Найбільші суми з бюджетів йшли на початкову освіту, на другому місці – професійно-технічні навчальні заклади, на третьому – бібліотеки, читальні, музеї.

Арк. 17–19; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1204. – Арк. 14–23; ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 6801. – Арк. 5–15.

⁷⁶⁷ Финансы крупнейших русских городов / сост. Н. Бычков. – М. : Городская типография, 1894. – С. 16–88.

⁷⁶⁷ Журналы заседаний и приговоры Одесской городской думы за 1864–1876, 1888, 1890–1900 гг. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1902. – С. 56–145; Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов города Одессы на 1895 год. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – С. 23–55.

⁷⁶⁷ Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. / сост. Д. Н. Горловский. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1897. – С. 60–134; Объяснительная записка к проекту инструкции и инструкция николаевскому городскому управлению / сост. гласный думы А. Д. Самокшин. – Николаев : Тип. Ю. О. Якубовича, 1887. – С. 13–25.

⁷⁶⁷ Обзор Екатеринославской губернии за 1881 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1882. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1884 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1884. – С. 16–24; Первое столетие города Екатеринослава (1787–1887 гг.) : материалы для исторического очерка / сост. М. М. Владимиров. – Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1887. – С. 23–81; Обзор Екатеринославской губернии за 1886 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1886. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1887 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1888. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1889 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1890. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1891 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1892. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1893. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1895. – С. 16–24.

На благодійну й медичну частини також витрачалася велика кількість грошей. Незважаючи на те, що за законами муніципалітети однаково повинні були ставитися до лікарських закладів, у різних містах витрати різнилися. Тільки з бюджету Одеси йшло біля 20 %. Лікування хворих за міський рахунок проводилося не тільки в спеціальних міських лікарнях, а й у лікарнях інших відомств, іноді допомога видавалася на певну кількість ліжок. Така ж сама ситуація існувала й навколо благодійних установ.

Великими були витрати на утримання органів міського самоврядування, оскільки з розширенням господарських обов'язків і постійним зростанням населення доводилося постійно збільшувати особовий склад муніципалітетів. Видатки на утримання громадських управлінь поширювались на міську управу, міську канцелярію, канцелярію управи, міські присутствія, міські комісії, виконавчі комісії, оцінні комісії, торговельну поліцію й депутацію, аукціони). Цілком зрозуміло, що витрати на утримання особового складу були досить великі і включали видатки на зарплату архітекторам, діловодам, канцеляристам, секретарям, архіваріусам, інженерам, ревізорам, комісарам, контролерам, депутатам, міським головам та ін. У містах витрачалась така частина бюджетів: Херсонська губернія – 12–15 %⁷⁶⁸, Катеринославська – 20 %⁷⁶⁹, Таврійська – 8–10 %⁷⁷⁰.

⁷⁶⁸ Финансы крупнейших русских городов / сост. Н. Бычков. – М. : Городская типография, 1894. – С. 18–88; Журналы заседаний и приговоры Одесской городской думы за 1864–1876, 1888, 1890–1900 гг. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1902. – С. 56–135; Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов города Одессы на 1895 год. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – С. 23–55; Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. / сост. Д. Н. Горловский. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1897. – С. 60–147; Объяснительная записка к проекту инструкции и инструкция николаевскому городскому управлению / сост. гласный думы А. Д. Самокшин. – Николаев : Тип. Ю. О. Якубовича, 1887. – С. 13–25.

⁷⁶⁹ Обзор Екатеринославской губернии за 1881 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1882. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1884 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1884. – С. 16–24; Первое столетие города Екатеринослава (1787–1887 гг.). Материалы для исторического очерка / сост. М. М. Владимиров. – Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1887. – С. 23–81; Обзор Екатеринославской губернии за 1886 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1886. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской

Судові витрати⁷⁷¹ також забирали з бюджетів багато коштів. У містах Півдня України гроші витрачалися за такими статтями:

губернии за 1887 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1888. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1889 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1890. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1891 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1892. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1893. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1895. – С. 16–24.

⁷⁷⁰ ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 22–32; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 20–37; ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 51–60; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 7–12; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 7–14; ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 12–16.; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 10. – Арк. 17–19; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1204. – Арк. 14–23; ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 6801. – Арк. 5–15.

⁷⁷¹ Финансы крупнейших русских городов / сост. Н. Бычков. – М. : Городская типография, 1894. – С. 18–88; Журналы заседаний и приговоры Одесской городской думы за 1864–1876, 1888, 1890–1900 гг. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1902. – С. 56–135; Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов города Одессы на 1895 год. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – С. 23–55; Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. / сост. Д. Н. Горловский. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1897. – С. 60–147; Объяснительная записка к проекту инструкции и инструкция николаевскому городскому управлению / сост. гласный думы А. Д. Самокшин. – Николаев : Тип. Ю. О. Якубовича, 1887. – С. 13–25; Обзор Екатеринославской губернии за 1881 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1882. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1884 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1884. – С. 16–24; Первое столетие города Екатеринослава (1787–1887 гг.) : материалы для исторического очерка / сост. М. М. Владимиров. – Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1887. – С. 23–81; Обзор Екатеринославской губернии за 1886 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1886. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1887 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1888. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1889 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1890. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1891 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1892. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1893. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1895. – С. 16–24; ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 22–32; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 20–37; ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 51–60; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 7–12; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 7–14; ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 12–16; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. –

1) мирових з'їздів і дільничних мирових суддів; 2) судових приставів; 3) сирітського суду; 4) комерційного суду; 5) квартирні гроші, що видавалися судовим працівникам. Не всі перелічені установи й посадові особи існували в усіх містах, тому й видатки були різними. Наприклад, у містах Херсонської губернії витрачалося 5–8 %, Таврійської – 1–3 %.

Стаття витрат на урядові установи⁷⁷² складалася з утримання військових частин, в'язниць і урядових установ. Видатки на військову грошову повинність закріплені законом 1874 р. за міським громадським управлінням. Витрати на війська в південноукраїнських містах були одними з найбільших у державі й становили близько 1 руб. 15 коп. на душу населення. У той час як, наприклад, у Санкт-Петербурзі військова повинність складала 6 коп. на одну людину. Якщо порівнювати кошти, які витрачали муніципалітети на військову частину, й ті, котрі поверталися зі скарбниці, можна зробити висновок, що міське самоврядування завжди втрачало на 20–30% більше, ніж отримувало від держави. Таким чином, державні видатки на війська покривалися за рахунок муніципалітетів. Дані витрати на військову повинність були високими і в містах Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній. З одного мешканця міста тут доводилося збирати по 6 руб. 50 коп., тобто більше ніж в містах Півдня України. Зокрема, у Харкові зазначена стаття витрат становила для бюджету 16,6 %⁷⁷³.

Спр. 10. – Арк. 17–19; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1204. – Арк. 14–23; ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 6801. – Арк. 5–15.

⁷⁷² ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 22–32; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 20–37; ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 51–60; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 7–12; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 7–14; ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 12–16.; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 10. – Арк. 17–19; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1204. – Арк. 14–23; ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 6801. – Арк. 5–15.

⁷⁷³ Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування : монографія / Ю. О. Нікітін. – Суми : ВД «Білий птах», 2016. – С. 142–143.

На громадські управління був покладений обов'язок освітлювати та обігрівати в'язниці, які розташовувались у містах. Витрати були одними з найменших у державі – до 0,5 %.

Також усі міста зобов'язані були утримувати урядові установи губерньського значення, господарський департамент МВС, надавати позики місцевим статистичним комітетам. Частка у витратній частині була невелика – до 1–3 %⁷⁷⁴.

Витрати на міське майно займали у видатковій частині бюджетів значне місце. До цієї статті включалися різні ремонтні роботи (враховуючи будинки поліції та пожежників) і будівництво нових, за винятком будинків казарм, в'язниць, лікарень, благодійних закладів, утримання та ремонт яких відбувався за участю відповідних установ. У зазначену статтю були включені податок на майно, страхування і купівлю власності⁷⁷⁵.

Надзвичайні витрати були наявні в бюджетах усіх міст. На Півдні України до них належали відрахування коштів на різні капітали, що становили до 12 % витратної частини.

Загалом фінансова ситуація південноукраїнських міст значно поліпшилася порівняно з попереднім періодом. Військове командування після 1870 р. почало хвалити громадські управління. Розраховуватися з державними боргами стало значно легше, громадськість до цього питання почала ставитися розумно, але все ж таки, борги перед державою стали вдвічі, а часто й утричі, більшими ніж у попередній період. Утримувати поліцію та суди стало значно простіше, хоча за цією статтею витрачалось 20 % бюджету. Ці цифри вже не вважалися такими великими порівняно із загальними прибутками.

⁷⁷⁴ ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 22–32; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 20–37; ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 51–60; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 7–12; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 7–14; ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 12–16; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 10. – Арк. 17–19; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1204. – Арк. 14–23; ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 6801. – Арк. 5–15.

⁷⁷⁵ Там само.

У дореформені часи майже не обговорювалось в самоврядуванні питання щодо санітарно-гігієнічного стану міст. Після 1870 р. з бюджетів щороку за цією статтею витрачалися багатотисячні кошти, і майже на кожному засіданні громадські управління робили загальнообов'язкові розпорядження. У справі народної освіти самоврядування завжди брало досить слабку участь, міста володіли муніципальними навчальними закладами в незначній кількості й обмежувалися виданням допомоги приходським училищам, яка дуже рідко перевищувала 1 тис. руб. Після реформи 1870 р. міста отримали можливість розширювати мережу навчальних закладів за власний рахунок, з'явилися вільні кошти на ремонти навчальних закладів, які не ремонтувалися десятиріччями, та субсидувати безкоштовні бібліотеки й організовувати народні читання, а найголовніше – будувати нові школи, і таким чином поширювати грамотність на найменш соціально захищені прошарки міського населення. Найбільше бюджетних коштів на освіту виділялось у містах Катеринославської губернії, оскільки з поширенням індустріалізації та урбанізації в регіоні необхідні були освічені спеціалісти.

Міські положення 1870 та 1892 рр. зберегли обов'язкові витрати, що вже зменшувало самостійність муніципалітетів. При цьому закони встановлювали суто муніципальні видатки, наприклад, утримання міського самоврядування, пожежних команд, громадських будинків, вулиць і площ, бульварів і скверів, парків, виплати за позиками. Якщо в Положенні 1870 р.⁷⁷⁶ (ст. 140) такі міські витрати дозволялося робити на власний розсуд муніципалітетам («городские средства могут быть употребляемы по усмотрению городских дум») то в Положенні 1892 р.⁷⁷⁷ стаття замінена більш широким визначенням обов'язків міських інституцій. Це значно розширювало сферу обов'язкових витрат, а для необов'язкових прописано

⁷⁷⁶ Городовое положение 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1873. – Собр. 2. – Т. XXXXV. – Отд. 1. – С. 820–839.

⁷⁷⁷ Городовое положение 11 июня 1892 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1893. – Собр. 3. – Т. XII. – С. 430–456.

зауваження, що вони повинні знаходитись у межах відомства громадського управління.

Права міських дум для створення кошторисів законом 1892 р. також були зменшені. Якщо законом 1870 р. визначалося, що ухвалені міськими думами кошториси не можуть бути зменшені жодним адміністративним органом. Натомість новим законом кошториси могли бути змінені Присутством з міських справ. Правда, думи мали право й не погодитися зі змінами. Однак порядок розгляду бюджетних питань був затягнутий бюрократичними механізмами на кілька місяців і не гарантував бюджетної самостійності. Кошториси повинні були затверджуватися губернаторами, а Міністерство внутрішніх справ навіть розробило необхідні приклади заповнення документів. Тому регламентація порядку створення кошторисів призвела до повільності й формальностей розробленні та виконанні бюджетів.

Міські права щодо прибутків не були ідеальними й у Положенні 1870 р., а в 1892 р. вони ще більше зменшені. Якщо в 1870 р. держава встановлювала тільки найбільші податки, а всі інші розподілялися на власний розсуд муніципалітетами, то в 1892 р. довелося відмовитися від такого принципу та більш складний. Відтепер міські податки встановлювалися через подання муніципалітетів адміністративним інстанціям губернії, а останні мали подавати документи МВС, яке узгоджує питання з міністерством фінансів. Права в податковій сфері для міських дум ще зменшувались постановою, за якою тільки губернатори могли звільнити городян від оцінного збору, а муніципалітети могли лише визнати майно малоцінним.

Із кошторисів можна побачити, що досить вагоме місце займали прибутки з торгівлі та промисловості (промислів), але права муніципалітетів відносно цієї статті значно зменшені законом 1892 р. Якщо за законом 1870 р. міське самоврядування за цією статтею вводило найбільший податок (15 %), то після 1892 р. його сума

встановлювалася державою (10 %) ⁷⁷⁸, а муніципалітетам доводилося розмірковувати вводити його чи ні. Єдине, що було залишено на самостійний розгляд міських дум, так це збір із закладів трактирного промислу. Загальна сума його прибутку встановлювалася кожною думою індивідуально, певні заклади вона мала право взагалі звільнити від сплати цього податку (наприклад, їдальні для бідних). Думи на власний розсуд розподіляли заклади на різні категорії для оподаткування за ступенем прибутковості, особливостями бізнесу, місцезнаходженням та іншими показниками. Скарги на несправедливий розподіл не приймалися і не розглядалися. У цьому питанні для міських дум була встановлена монополія визнавати бізнес прибутковим або неприбутковим і залежно від цього обкладати його міськими податками.

Під час прийняття обох Міських положень урядом розглядалися пропозиції з приводу поліпшення міської податкової політики на міському, регіональному та державному рівнях, але жодного рішення не було прийнято до 1917 р. Думи могли підняти це питання – за Положенням 1870 р. Право ініціативи з уведення нових податків було для міських дум більш широким. Хоча за законом 1892 р. ця стаття вилучена, керуючись загальними правилами ініціативності про місцеві нестатки, думи могли про це заявити ⁷⁷⁹. Однак не заявили.

Право визначення вигідності ведення господарства залишалось за муніципалітетами. Міські думи могли обирати напрям діяльності муніципальних підприємств. Саме від дум залежало встановлювати концесії для підприємств зупинитися на підрядній системі, або здати приватним особам в оренду. Законом 1870 р. було визначено повну

⁷⁷⁸ Городовое положение 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1873. – Собр. 2. – Т. XXXXV. – Отд. 1. – С. 820–839; Городовое положение 11 июня 1892 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1893. – Собр. 3. – Т. XII. – С. 430–456.

⁷⁷⁹ Городовое положение 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1873. – Собр. 2. – Т. XXXXV. – Отд. 1. – С. 820–839; Городовое положение 11 июня 1892 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1893. – Собр. 3. – Т. XII. – С. 430–456.

міську господарську самостійність, що Положенням 1892 р. не обмежувалася. Міністерство внутрішніх справ у 1897⁷⁸⁰ р. видає циркуляр, яким установлювався порядок затвердження контрактів міського самоврядування із приватними підприємцями. Тепер нагляд і контроль за контрактами належить Губернському з міських справ присутствію, тому кожна домовленість підлягала затвердженню губернського керівництва. Більш того, сама місцева адміністрація ще більш широко дивилася на ці повноваження, і відомі були випадки, коли вона завадила переходу державних підприємств до муніципальної власності.

Отже, Міське положення 1892 р. значно зменшувало господарську самостійність муніципалітетів. Муніципальна податкова система все менше відповідала принципу справедливості, найчастіше надмірно оподатковуючи тих, чиї прибутки й так були невеликі, залишаючи поза своєю увагою городян, що одержували значний доход. Можна погодитися із Л. Велиховим, що безсистемна економічна політика царського уряду стосовно міст стала поштовхом для переходу дрібної, середньої й великої буржуазії на бік опозиції напередодні революції. Відмова міських управлінь від підвищення оцінного збору й переоцінки нерухомості, означало, що для населення збільшать кількість непрямих податків. Тому городяни ставали все більш невдоволені діяльністю самоврядування⁷⁸¹.

Можна констатувати загалом незадовільний і слабкий стан міських бюджетів Півдня України, які були вкрай перевантажені витратами на державні замовлення, власне утримання, боргами, непропорційним розподілом на прибуткові та неприбуткові заходи в бік неприбуткових, відсутністю умов займатися муніципальним бізнесом, а грошей постійно на безліч заходів не вистачало. Проте порівняно з іншими регіонами та містами імперії на Півдні України

⁷⁸⁰ Финансы крупнейших русских городов / сост. Н. Бычков. – М. : Городская типография, 1894. – С. 18–88.

⁷⁸¹ Велихов Л. А. Основы городского хозяйства / Л. А. Велихов. – М. : Госиздат., 1928. – 467 с.

проблеми з міськими фінансами не бачилися такими катастрофічними, а міста виглядали доволі заможними.

Одеса вважалася беззаперечним лідером фінансового розвитку серед міст українських губерній і займала четверте місце фінансового розвитку в імперії. Південноукраїнські міста були першими у відсотковому прирості фінансів. Херсонська губернія мала перше місце серед українських губерній у наповненості міських бюджетів (це лише завдяки Одесі). Усього в українських губерніях було вісім міст, прибутки яких перевищували 1 млн. руб., і п'ять з них знаходилися на Півдні України.

Найтиповішою закономірністю в інших регіонах було те, що кількість міських бюджетів залежала від адміністративного статусу. Наприклад, губернські міста отримували найбільшу кількість доходів, повітові міста – у декілька разів менше, а заштатні – ще менше. Натомість на Півдні України адміністративний статус не визначав кількість отриманих прибутків. Для порівняння, в Ковенській губернії⁷⁸² в 1889 р. доходів у губернському місті було 150 тис. руб., у повітових – близько 25–60 тис. руб., у заштатних – від 1 до 20 тис. руб. У Курській губернії прибутків у губернському місті становило 290 тис. руб., у повітових містах – від 60 до 120 тис. руб., а в заштатних – до 50 тис. руб. Найменше зібрано в Мірополі – 532 руб.

Взагалі доходи від 1 тис. до 100 тис. отримувала більшість міст російських, білоруських губерній, у той час, коли в південноукраїнських містах такі низькі прибутки були ще в дореформені роки. Темпи зростання міських бюджетів значно відставали від українських міст і не рідкими були випадки, коли вони зменшувалися кілька років поспіль. Зокрема, станом на 1896 р. Ревель отримав 400 тис. руб. прибутку, Везенберг – 15 727 руб.,

⁷⁸² Памятная книжка Ковенской губернии на 1890 г. – Ковна : Тип. Губ. Правления, 1890. – С. 36–64.

Вейсенштейн – 9 400 руб., Гапсаль – 16 016 руб., Балтійський Порт – 7 766 руб.⁷⁸³

У своїй роботі Л. Велихов⁷⁸⁴ наводить дані в зведеній таблиці витрат міст 50 губерній Росії в 1909 р. Згідно з нею, міста на утримання урядових закладів, військову квартирну повинність, утримання поліції й сплату податків витрачали 22 млн. 510 тис. 500 руб. із загальної суми витрат у 160 млн. 931 тис. 800 руб., або 14 %. Натомість у містах Півдня України на ці види виплат муніципалітети витрачали майже 20 % прибутків⁷⁸⁵. Але Л. Велихов не звернув увагу на ті міста, в яких згадана стаття видатків забирала абсолютно більшу частину коштів – до 80 %. Усі інші витрати так чи інакше здійснювалися безпосередньо в інтересах міст. До цього варто додати, що з 1913 р. держава компенсувала половину муніципальних витрат на утримання поліції. Після початку Першої світової війни міста одержували компенсацію від уряду за витрати, пов'язані з війною: утримання госпіталів, допомогу родинам учасників воєнних дій, допомога біженцям, обслуговування різних потреб фронту, хоча, звичайно, ці асигнування не могли повністю покрити додаткові видатки. Як бачимо, самоврядування витрачало на заходи, що прямо не стосувалися міських потреб, не дуже велику частину свого бюджету.

⁷⁸³ Памятная книжка Эстляндской губернии на 1896 г. – Ревель : Тип. Губ. Правления, 1896. – С. 66–68.

⁷⁸⁴ Велихов Л. А. Основы городского хозяйства / Л. А. Велихов. – М. : Госиздат., 1928. – 467 с.

⁷⁸⁵ Памятная книжка Таврической губернии на 1915 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1915. – С. 36–46; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1900. – С. 172–213; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1910. – С. 18–22; Обзор Херсонской губернии за 1879 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1880. – С. 16–24; Обзор Херсонской губернии за 1910 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1911. – С. 25–96.

У кожному міському управлінні існували свої індивідуальні пріоритети витрат наявних коштів. Наприклад, одне місто витрачало переважно на санітарну частину, але дещо зневажало потреби соціального забезпечення або народної освіти; інше, навпаки, висувало на перший план одну з останніх галузей, але ігнорувало санітарію; третє звертало свою головну увагу на благоустрій шляхів (бруківка, тротуари, мости), нарешті, четверте задовольняло потреби будь-якої другорядної або конкретної галузі (садове господарство, бойні, ринки, освітлення) за рахунок усіх інших. Окремі міста витрачали значні кошти на благоустрій. Наприклад, Бахмут витрачав левову частку бюджету на заощення вулиць. Частина міст Півдня України взагалі ніколи не переймалася проблемою благоустрою. У Верхньодніпровську навіть на початку ХХ ст. не існувало жодної шосованої вулиці, а про належні мостові доводилося лише мріяти. У Луганську витрачалися малі суми на здійснення благоустрою. А в Нікополі лише 1 верста була заощеною. Кращою ситуація була в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Катеринославі, Олександрівську, Севастополі, Сімферополі, Маріуполі. У більш невігідному становищі знаходилися інші міста, в яких муніципалітети витрачали до 10 % прибуткової частини⁷⁸⁶.

Велику кількість витрат південноукраїнським муніципалітетам допомагали здійснювати земства, що призводило до негативного ставлення їх до міських дум. Зокрема, вони утримували лікарні в містах Катеринославської губернії⁷⁸⁷. Отже, становище в південноукраїнських містах було на кілька порядків краще, ніж у інших українських, російських і білоруських містах, в яких царювала повна непропорційність між прибутковою та видатковою частинами муніципальних бюджетів.

Однак яким би великим не був міський бюджет, все одно витрати самоврядування на різні міські потреби були недостатні.

⁷⁸⁶ Там само.

⁷⁸⁷ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1900. – С. 172–213.

В умовах відсутності фінансової, кредитної підтримки держави міста були змушені користуватися коштами, запозиченими у приватних осіб, громадських установ, земств. Міськими громадськими банками з 1881 по 1910 рр. муніципалітетам були видані довгострокові позики майже на 14 млн. руб., тільки в період з 1891 по 1904 рр. містами було отримано майже 169 млн. руб., на початок 1912 р. в обігу були облігації 64 міст. У містах Півдня України ситуація з позиками із громадських банків була гіршою. Натомість багато міст узагалі не малив своєму розпорядженні доступу до таких позик або просто не вважали за необхідне користуватися банківськими позиками⁷⁸⁸.

Із загальної заборгованості міст 50 губерній Європейської Росії на 1 липня 1910 р. у 322 млн. 879 тис. 965 руб. (бюджет цих же міст на 1910 р. становив 167 млн. 782 тис. 596 руб.) на частку боргів за облігаційними позиками міст припадало 260 млн. 405 тис. 538 руб. (80,7 % усієї заборгованості), борги земельним банкам – 21 млн. 79 тис. 783 руб. (6,5 %), скарбниці, міським банкам, приватним особам і установам – 41 млн. 394 тис. 644 руб. (12,8 %). Із загальної кількості міст до початку 1912 р. зовсім не мали ніяких боргів 5. Відсутність заборгованості здебільшого означала, що ці міста майже зовсім не розбудовували міське господарство⁷⁸⁹.

У південноукраїнських містах у справі залучення фінансових коштів роль облігаційних позик була не дуже високою. Вони ставали важливим джерелом одержання коштів для реалізації

⁷⁸⁸ Памятная книжка Таврической губернии на 1915 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1915. – С. 36–46; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1900. – С. 172–213; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1910. – С. 18–22; Обзор Херсонской губернии за 1879 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1880. – С. 16–24; Обзор Херсонской губернии за 1910 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1911. – С. 25–96.

⁷⁸⁹ Велихов Л. А. Основы городского хозяйства / Л. А. Велихов.– М. : Госиздат., 1928. – 467 с.

муниципалітетами тих або інших масштабних задумів, використовувались як оптимальний інструмент залучення засобів у конкретні виробничі проекти, що давало покупцям муніципальних облігацій гарантію збереження й збільшення їхніх інвестицій.

Крім того, муніципальні облігаційні позики, порівняно з іншими можливостями, дозволяли знизити вартість запозичень, залучаючи незадіяні на фінансовому ринку кошти широкого кола приватних осіб, комерційних організацій, іноземців; успішне проведення позик забезпечувало поступове формування регіональних фондових ринків, сприяло підвищенню мобільності капіталу; завдяки випуску муніципальних облігацій відбувалася трансформація заощаджень населення в інвестиції. Від усіх облігаційних позик 7 % були орієнтовані на будівництво, викуп і вдосконалення муніципальних прибуткових підприємств і майна: електричних, телефонних станцій, водогону, каналізації, боєнь та ін., 5 % – на майно, що приносило не прибуток, а витрати: будівництво шкіл, гімназій, бібліотек, казарм, поліцейських ділянок, 8,9 % – на неприбуткові спорудження: обладнання портів, мостів, замощення вулиць тощо, 9,4 % – на погашення колишніх позик: консолідацію, погашення боргів, укладених на більш тяжких умовах⁷⁹⁰.

Однак облігаційні позики можна було задіяти лише за певних умов, що негативно впливало на можливості залучення коштів на розвиток муніципального господарства. Зокрема, був сенс випускати облігаційні позики у разі потреби залучення значних коштів. Тільки тоді банки погоджувалися брати участь у розміщенні позик, до того ж позики дрібних міст і на порівняно невеликі суми надавали, як правило,

⁷⁹⁰ Памятная книжка Таврической губернии на 1915 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1915. – С. 36–46; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1900. – С. 172–213; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1910. – С. 18–22; Обзор Херсонской губернии за 1879 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1880. – С. 16–24; Обзор Херсонской губернии за 1910 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1911. – С. 25–96.

під більший відсоток (тобто менш вигідно для міст), ніж запозичення більших муніципалітетів і на великі суми. Тому з такими боргами могли впоратися лише заможні муніципалітети, зокрема, таких міст, як Одеса, Херсон, Катеринослав, Севастополь, Миколаїв, Ялта.

Кредити на невеликі суми було складніше одержати в банках, які погоджувалися на це тільки за більш високих процентних ставок. Залишалася лише можливість отримати позику в приватних осіб. Наприклад, міське самоврядування Ялти позичало гроші з метою проведення благоустрою в сумі 4 500 руб. у графині Аллерберг у 1892 р.⁷⁹¹ Знайти кошти для будівництва міських підприємств, для благоустрою, культурного розвитку, забезпечення міст паливом і на інші продуктивні завдання малим і середнім містам було вкрай складно, що гальмувало розвиток міського господарства.

Наявні дані свідчать, що до початку революції ситуація із заборгованістю міст була зовсім не катастрофічною. Сплата боргів була розтягнута за часом на багато років, вони були взяті в основному на продуктивні цілі, крім того, в умовах посилення інфляції та знецінювання грошей фактична сума боргу зменшувалася. Міста активно втягувались у ринкові капіталістичні відносини, що відкривало перед ними нові джерела одержання коштів на розширення міського господарства.

Перша світова війна негативно вплинула на фінансове становище міст. За даними анкети «Календаря-справочника городского деятеля», проведеної в 1916 р. та складеної Б. Веселовським, із 62 самоврядувань, що відповіли, в 40 фінансова ситуація порівняно з 1915 р. погіршилася, у 15 – залишилася без змін, тільки в 7 покращилася.

Як свідчать документи, прибутки до бюджетів тільки збільшувалися. Однак кожне самоврядування страждало від індивідуальних проблем. Зокрема, Луганський муніципалітет був змушений затримати виплати позики в 100 тис. руб., скоротити

⁷⁹¹ ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 720. – Арк. 6–12.

витрати на благоустрій, ремонти та спорудження нових будинків, зменшити трактирний збір та збільшити платню за електроенергію. Маяки та Новомосковськ взяли в кредит 20 тис. руб. Верхньодніпровськ зменшив витрати на благоустрій і виплату боргів. У Керчі зменшилися прибутки від трактирного збору на 70 % та погіршилися справи в туристичній галузі. Миколаїв мав фінансові труднощі й відчував нестачу кредитів, але за час війни зміг побудувати нову лікарню, школу, бійню, цегельний завод і ветеринарну амбулаторію, розширити електрифікаційну мережу та річкову гавань.

Ольвіополь і Оріхів страждали від зменшення трактирного збору, а тому скоротили витрати на благоустрій і ремонт старих будівель. Павлівський муніципалітет скоротив витрати на благоустрій, виплати боргів і утримання цегельного заводу. Севастопольське самоврядування відзначило, що місто дуже сильно потерпає від збільшеної квартирної повинності, фінансові проблеми відчуються надто гостро. Старокримський муніципалітет засвідчив, що «труднощі є, але ми справляємося». Водночас у Катеринославі зменшився трактирний збір на 40 тис. руб. і не було можливості взяти кредит, що призупинило проект на суму в 4 млн. руб.

В Ізмаїлі знизились трактирні збори, а самоврядуванню довелося зменшувати витрати на народну освіту, благоустрій, утримання міського майна – він став єдиним муніципалітетом Півдня, який скоротив видатки на утримання міської влади на 1 480 руб. В Олександрії впали прибутки від трактирного збору, тому зменшили витрати на народну освіту, ремонт та будівництво, благоустрій і взяла кредит на суму в 30 тис. руб. Олешки втратили 50 % трактирного збору, а тому знизили видатки на благоустрій, але кредит брати не стали, оскільки загальний бюджет збільшився на 2 тис. руб. Олександрівськ узяв кредит на 100 тис. руб. Попри фінансові труднощі в результаті зменшення трактирного збору в місті розширили електричну мережу, водогін та каналізацію. В Ялті прибутки з трактирного збору зменшились на 25%, що вплинуло на

скорочення витрат на благоустрій і електричне освітлення, але муніципалітет зміг побудувати нові купальні⁷⁹².

Таким чином, міське самоврядування Півдня України в період Першої світової війни мало фінансові труднощі. Трактирний збір був зменшений, а це вплинуло на скорочення витрат на благоустрій, освіту, ремонт і будівництво та повернення боргів. Більшість міст хоч і мали прибуток до бюджетів, але їх не вистачало, тому вони брали нові кредити на суми від 20 до 100 тис. руб. Незважаючи на значні труднощі, міста продовжували будівництво соціально-необхідних об'єктів (водогонів, каналізаційних і електричних мереж), і лише одне самоврядування скоротило витрати на власне утримання.

Проведене в 1916 р. анкетування міських управлінь показало, що напередодні революції думка про те, що необхідно вводити нові джерела муніципальних прибутків, була загальною для південноукраїнських міст.

Отже, порівняно з іншими фінанси південноукраїнських міст виглядали досить пристойно й набагато перевищували прибутки не тільки українських, а й російських міст як у дореформені, так і в післяреформені роки. Структура доходів і видатків по регіонах і містах значно різнилася між собою. Різною також була структура заборгованості та пріоритети використання заборгованих коштів. Темпи збільшення прибутковості бюджетів були значно вищими в південноукраїнських містах. Більшість міст Півдня України мали дохід понад 1 млн. руб.

Загалом у післяреформені роки спостерігались вищі темпи зростання бюджетів південноукраїнських міст, ніж у попередні дореформені. Цьому сприяв перерозподіл повноважень серед приказів громадського нагляду, між градоначальствами, будівельними комітетами та іншими адміністративними структурами на користь муніципалітетів. Покращились можливості громадських установ щодо самостійності та ініціативності. Порівняно з

⁷⁹² Веселовский Б. Б. Календарь-справочник городского деятеля на 1916 г. / Б. Б. Веселовский. – СПб., 1916. – С. 394–404.

дореформеними роками самоврядування стало витратити більше коштів на освітньо-культурну, медико-санітарну, комунальну діяльність.

Значно розширилась благодійна діяльність самоврядування в післяреформений період, на неї витрачалася майже 10-та частина міського бюджету. Міські лікарні, які в дореформені часи майже нічого не отримували, після реформи почали фінансуватись близько 50 тис. руб. на рік. І витрати до 1917 р. тільки зростали. Будувалися нові безкоштовні муніципальні лікарні. Для населення створювалися умови для покращення життя, збільшення заробітку, організовувалася допомога нужденним, розроблялися проекти отримання більш вигідного кредиту.

Вуличне освітлення, яке постійно критикували міські громади й яке знаходилось у дуже незадовільному стані, почали модернізувати. На це виділялося щороку більш як 12 тис. руб. Міський благоустрій значно поліпшився. Гроші виділяли не тільки з муніципалітету, а брали в кредит для розведення парків, облаштування тротуарів, проведення водогону, електрифікації та каналізації. Кошти на власне утримання самоврядування вже не вважалися тягарем і не були такими великими порівняно із прибутками.

Разом із тим завдання для міського самоврядування стали більш широкими та різноманітними, ускладнювалося муніципальне господарство. Виконання обов'язкових вимог у витратній частині бюджетів із розквартирування військ, утримання поліції та інших із часом поступалися проблемам освіти, медицини, які ставали найнеобхіднішими. Розвиток народної освіти вже наприкінці ХІХ ст. розуміли як більш широку проблему, ніж у попередній період. Адже йшлося про освіту не тільки для заможних прошарків населення, було серйозно поставлене завдання загальної середньої освіти. Розроблені проекти також про поширення мережі муніципальних шкіл із початковою освітою, а вироблений курс на створення системи професійних училищ для продовження освіти.

У медичній галузі розробляли й затверджували проекти з організації безкоштовної допомоги. Із міських бюджетів фінансували створення необхідних санітарних установ, а з населення формували санітарні комітети й розробляли проекти соціальної взаємодопомоги.

Усе це вимагало великих капіталовкладень і знаходилося у повноваженнях міського самоврядування. Громадськість очікувала скасування багатьох нераціональних податків і повинностей, встановлення єдиного прибуткового податку, передачі муніципалітетам права встановлення квартирної повинності. Проте її сподівання так і не справдилися.

* * *

Отже, адміністративний контроль був зменшений, але коштів у бюджетах все одно на покриття всіх господарських ініціатив не вистачало незалежно від того, який був дохід міської громади. Продовжував існувати непропорційний розподіл коштів у бік неприбуткових заходів.

В основних позиціях реформи другої половини ХІХ ст. залишили структуру кошторисів на основі Жалуваної грамоти 1785 р. Прибутки та видатки ділити на обов'язкові, необов'язкові та інші. Загалом у законодавстві продовжували реалізуватись тенденції попереднього періоду, тільки з піаром виправлення помилок. Міста отримали можливість збільшувати бюджетні надходження та розподіляти їх на власний розсуд, але обов'язкові витрати на утримання поліції, судових інстанцій, розквартирування військ ніхто не скасував, та й на своє утримання муніципалітети залишали досить значну суму. Загалом реформи другої половини ХІХ ст. справили позитивний вплив на розвиток міської фінансової системи Півдня України. Міста отримали в розпорядження муніципальну власність і могли вільно проводити підприємницьку діяльність, розвиваючи себе як єдині соціально-економічні комплекси, але здебільшого здавали цю власність в оренду. Тому підприємницька активність була на низькому рівні. Те ж саме з розвитком земельної власності. Ця стаття продовжувала приносити

значні кошти до бюджетів, але тільки від орендного землекористування.

Серед прибутків найбільш значними були зовнішнього надходження, власного підприємництва, використання міської власності, оподаткування міського населення. Серед другорядних прибуткових статей можна виділити відсотки на нарощення різних капіталів, добровільні внески, збори з трактирного промислу, нотаріальні збори, зафіксована цікава графа «різне», яка ніколи не розшифровувалася, але іноді на неї припадало кілька десятків тис. руб.

Найбільш витратні: утримання поліції, судів, розквартирування військ, громадських і адміністративних установ, утримання муніципального майна, народну освіту й медицину, благоустрій. Серед другорядних видатків можна виділити витрати на благодійну діяльність, пожежну частину, виплати за заборгованостями.

Міські фінанси отримали тенденцію на постійне збільшення у позитивній динаміці завдяки розширенню кількості міських зборів, а також впливу урбанізації другої половини XIX – поч. XX ст., оскільки зі збільшенням кількості міського населення зростала прибутковість від податків і зборів. У південноукраїнських містах були встановлені найбільші показники міських податків із місцевого населення.

Більшість досліджень із цієї проблеми позитивно оцінюють такі зміни та проголошують, що в досліджуваний період органи міського громадського управління перетворилися на справжні органи міського самоврядування. Проте для проведення бюджетної політики були задіяні державні позики й банківські кредити, строк дії яких іноді перевищував 50 років. У результаті міста перетворилися на значних боржників і не розраховалися з ними до 1917 р., але значно модернізувалися. Витрати на покриття боргів також забирали з міських бюджетів значну суму, що стало наслідком прискореної модернізації південноукраїнських міст.

Реалізуючи фінансову політику, муніципалітети діяли індивідуально, хоча і не були автономними інституціями в цьому відношенні. Закони й схеми, відомості були однаковими для всіх, але

цілком самостійно вони оформлялись у містах із різним навантаженням і різним домінуванням прибутково-видаткових статей. Самоврядування мало значну самостійність в оформленні необов'язкових, непрямих, випадкових статей та розподілом між відсотковістю прибуткових і неприбуткових статей. Тому фінансову політику муніципалітетів можна охарактеризувати як достатньо індивідуальну.

Крім того, існувала вагома частина різних зборів, введених особливими (приватними) постановами, виданими в різні часи для кожного міста окремо та встановленими самими муніципалітетами.

Незважаючи на позитивні законодавчі нововведення стосовно муніципальної бюджетної політики, власних коштів усе одно не вистачало на нагальні життєві проблеми.

Міську податкову політику не можна назвати вдалою, оскільки вона характеризувалася нерівномірним оподаткуванням платників із різною платоспроможністю. Вона не співвідносилася з дійсними прибутками городян, прагнула стягнути податки з найбільш бідних і тих соціальних станів, які не обиралися до складу муніципалітетів.

Однак як би проблематично не було в південноукраїнському регіоні, в інших губерніях імперії ситуація була ще більш жахливою. Якщо прибутки міст Півдня перейшли мільйонний рубіж, а в багатьох доходили до цієї межі, то в інших містах прибутки рідко перевищували 300 тис. Тільки Москва, Санкт-Петербург, Ростов, Варшава, Рига були у кращому становищі. Здебільшого доходи були такими, як на Півдні України в дореформені роки. Загальна особливість наповнення бюджету полягала в тому, що прибутки міст залежали від адміністративного статусу. Темпи зростання міських кошторисів були вищими на Півдні України, більше міст було з майже і мільйонними прибутками було на Півдні. Також особливістю фінансової політики південноукраїнських міст було те, що значно менше коштів виділялося на державні потреби. Водночас більше витрачалося на власне утримання.

Таким чином, ідея Катерини II про існування міст на самоутриманні зазнала краху ще в XIX ст. Міські бюджети були

перетворені на засіб утримання місцевих державних установ, а місцеві громади отримали ще більше оподаткування без прямої участі у самоврядуванні, що на рубежі ХІХ – ХХ ст. призвело до поширення регіоналізації, захисту місцевих інтересів і закликів до автономізації муніципалітетів. Громадська критика самоврядування розпочалася ще перед реформою 1870 р. і спочатку стосувалася ліквідації адміністративної опіки над муніципалітетами. Після реформи міська громадськість Півдня України отримала нові причини для незадоволення. Зокрема, найбільшій прошарку населення потребували соціального захисту і збільшення витрат на медицину й освіту, у міських фінансах існувала явна диспропорція між прибутковими та неприбутковими витратами, а тому на неприбуткові соціальні програми витрачалося лише від 20 до 30 %. Відповідно це цілком не виправдовувало очікування більшості громадськості. Медичні й освітні заклади ніколи не припиняли скаржитись на нестачу фінансування, ліків, ремонтів, освічених кадрів, а торговельно-фінансові були занепокоєні станом місцевої торгівлі та підприємництва. Тому на початку ХХ ст. у суспільстві на Півдні України поширилися ідеї радикалізму, сепаратизму й регіональних рухів як вияви змін «знизу». Усе частіше почали лунати вигуки про збільшення повноважень міського самоврядування і в соціальній сфері.

РОЗДІЛ 5

МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ І СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СФЕРА

Формування «нового життя» на Півдні України супроводжувалося сприйняттям західних традицій у діяльності міського самоврядування. Це позначилося ще й на зверненні уваги на соціально-культурну сферу. Крім того, самі умови прискореної розбудови, урбанізація викликали до життя необхідність забезпечувати процеси модернізації не тільки в економічній та управлінській сферах, й в освітній, медичній, інженерній галузях муніципального господарства. Завдяки діяльності муніципалітетів Півдня України заклади освіти, медико-санітарних установ, рівень інженерно-технічного обслуговування знаходилися у кращому стані, ніж в інших регіонах держави. Самоврядування Півдня України проводило політику в зазначених галузях цілком самостійно на регіонально-індивідуальному рівні.

Муніципалітети завжди знаходили кошти й можливості для розвитку освіти та медицини і запровадження інженерно-технічних новинок. Наприклад, показники фінансування освітніх закладів та рівень освіти міського населення Півдня України були одними з найвищих у державі. Також саме на Півдні України муніципалітети прокладали водогони, каналізацію, здійснювали електрифікацію раніше, ніж у інших регіонах держави. Пік модернізаційних заходів припав на середину – кінець ХІХ ст., коли в інших регіонах цей процес відбувся пізніше: в кінці ХІХ – початку ХХ ст. Самоврядування Півдня більшу мобільність та ступінь регіонального індивідуалізму проявило саме в модернізації інженерно-технічної інфраструктури, оскільки це пов'язувалося не тільки з соціальними, й із фінансово-комерційними потребами.

У галузях освіти та медицини самоврядування також проводило активну політику (відкривалися нові школи, читальні, лекторії, бібліотеки, рівень фінансування постійно збільшувався і був одним з найвищих в імперії), але не перевершило досягнень земств. Детальний розгляд зазначених сфер засвідчує, що діяльність муніципалітетів Півдня України була більш самостійною, індивідуальною, мобільною та модернізаційною, ніж в інших регіонах держави.

* * *

5.1. Діяльність міського самоврядування в освітній і медико-санітарній галузях міського господарства

Господарські проблеми були не єдиною сферою опікування міських органів управління. Велика увага приділялася питанням, пов'язаним з покращенням стану освіти, якості медичного обслуговування, надання допомоги інвалідам, безхатченкам, жебракам тощо. Добробут міст залежав від підготовки кваліфікованих кадрів, але, за статистичними даними, лише третина міських жителів на момент Міської реформи 1870 р. вважалася освіченою. Тому міськими думами з ентузіазмом приймалися рішення про відкриття нових навчальних закладів. Міська влада надавала матеріальну підтримку найбільш бідним студентам вищих навчальних закладів. Прагнення муніципалітетів відстояти авторитетність громадських установ знайшло відображення в приверненні широкої уваги громадськості до проблем у начальних закладах, у створенні власних друкованих видань.

Ще наприкінці XVIII ст. циркулювала ідея російського уряду перетворення Півдня України на один із зразкових «нових» центрів освіти в імперії. Яскравим виявом цього стала спроба заснування в Катеринославі університету ще в 1784 р.⁷⁹³.

⁷⁹³ ІР НБУВ. – Ф. 1. Особистий фонд Д. І. Яворницького. – Спр. 22021. Яворницький Д. И. История города Екатеринослава. – 1937. – Арк. 4–5.

Уперше для освітнього простору дозволено викладання у згаданому університеті багатьма мовами: російською, грецькою, татарською та іншими. Крім того, вирішили викладати не тільки науки, а й мистецтва. З метою кращого фінансування університету були надані права отримувати прибуток від соляних озер на Кінбурзькій косі, а також навчальний заклад отримав кошти від продажу маєтностей запорізьких старшин.

Однак ця нова ідея не реалізувалась, заснувати університет не вдалося через низку різних причин. Пізніше Катерина наказала в 1792 р. сформувати народне училище, яке б стало «зразковим» у губернському місті. Вже в 1793 р. воно було відкрито, але поступило не в підпорядкування міського самоврядування, а до складу приказу громадського нагляду⁷⁹⁴.

У подальшому в кожному місті функціонували різні навчальні заклади: народні та церковно-приходські школи, ліцеї, морехідні, аграрні та інші навчальні заклади. Міське самоврядування особливого відношення до їх заснування та управління ними не мало. Більший вплив на освіту мали галузеві міністерські відомства, місцеві адміністрації та Прикази громадського нагляду. Муніципалітети лише проводили необов'язкові виплати на користь навчальних закладів із власного кошторису. Кожне місто індивідуально підходило до виконання освітньо-культурної програми. Вже на початку ХІХ ст. центр освіти Півдня України перейшов до Одеси, де був відкритий Рішельєвський ліцей (у 1864 р. перейменований в університет). Навчальні заклади Півдня України були об'єднані в Одеський навчальний округ.

За типологією міські навчальні заклади, що підпорядковувалися міському самоврядуванню, були поділені на: гімназії (чоловічі та жіночі), прогімназії (чоловічі та жіночі), реальні училища, вчительські школи, духовні навчальні заклади, церковно-приходські школи, міські училища за реформою 1872 р., повітові училища, початкові школи

⁷⁹⁴ Владимирова М. Первое столетие г. Екатеринослава / М. Владимирова. – Екатеринослав : Тип. Я. Чаусского, 1887. – С. 153–187.

міністерства народної освіти, однокласні, недільні школи, єврейські училища, ремісничі школи, музикальні, морехідні класи. Усі зазначені навчальні заклади мали певну специфіку узгодженості з органами міського самоврядування в тому чи іншому варіанті. Навчалися в них 5,7 % від загальної маси міського населення регіону⁷⁹⁵.

Загальні дані про витрати міст Південної України на потреби народної освіти свідчать, що до 1870 р. муніципалітетами виділялися щороку кошти в такому розмірі: у Маріуполі – 286 руб.⁷⁹⁶ (2,3 % від загального міського прибутку), в Херсоні – 6 000 руб. (12,8%)⁷⁹⁷, Бобринці – 400 руб. (7 %), Єлисаветграді – 4 000 руб. (11,4 %) ⁷⁹⁸, Овідіюполі – 466 руб. (10,8 %), Очакові – 584 руб. (11,1 %), Миколаєві – 1715 руб. (4 %) ⁷⁹⁹, Бердянську – 3 215 руб. (7,3 %), Євпаторії – 340 руб. (4 %), Мелітополі – 285 руб. (9,5 %), Бахчисараї – 980 руб. (10,3 %), Балаклаві – 291 руб. (5,2 %), Севастополі – 679 руб. (3 %) ⁸⁰⁰, Керчі – 4471 руб. (7,2 %). Загалом у 1870-х рр. на освіту було асигновано 3 % із міських бюджетів, у 1880-х рр. – 9 %, у 1890-х рр. – 8 %, на початку

⁷⁹⁵ Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – С. 25–176.

⁷⁹⁶ ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1 – Спр. 125. – Арк. 1–7; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 1–9; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 1–4.

⁷⁹⁷ Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. / сост. Д. Н. Горловский. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1897. – С. 26–80.

⁷⁹⁸ ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 24–74; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 1а. – Арк. 12–45; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 5. – Арк. 53–90; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 11. – Арк. 20–34; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 21–29; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 24. – Арк. 12–22; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 48. – Арк. 2–7.

⁷⁹⁹ ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1722. Протоколы и журналы заседаний думы за 1903 год. – Арк. 20–82; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1731. Протоколы и журналы заседаний думы за 1905 год. – Арк. 19–56; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1735. Протоколы и журналы заседаний думы за 1906 год. – Арк. 2–7; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1759. Протоколы и журналы заседаний думы за 1908 год. – Арк. 23–60; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1769. Протоколы и журналы заседаний думы за 1910 год. – Арк. 27–80; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1773. Протоколы и журналы заседаний думы за 1912 год. – Арк. 1–3; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1404. Приходо-расходная книга думы за 1872 год. – Арк. 23–64.

⁸⁰⁰ Отчет Севастопольской городской управы о движении городских и других сумм за 1876–1877 гг. – Севастополь : Типография городского управления, 1878. – С. 12–36.

XX ст. – 10 %⁸⁰¹. При цьому витрати на утримання інститутів міського управління становили у 1870-х рр. – 15 %, 1880-х рр. – 13 %, 1890-х рр. – 12 % на початку XX ст. – 11 %⁸⁰². До прийняття Положення 1870 р. на потреби освіти та культури в південноукраїнських містах кошти або взагалі не виділялися, або їх розміри були мінімальними. З 1871 р. по 1890 р. вони збільшилися у 6,3 разу. Насамперед, це було пов'язано з відносною фінансовою самостійністю міських дум та управ.

Для порівняння, в містах Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. здійснювалося фінансування міських навчальних закладів у розмірі 53 %, а від земств – 47 %. Але в повітових і заштатних містах лєвова частка фінансування покривалася за рахунок земств. У містах Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній місцеве самоврядування допомагало коштами в розвитку церковнопарафіяльних і початкових шкіл. У 1897 р. Сумський міський голова висловив позицію думи словами, що «безкоштовна освіта для

⁸⁰¹ Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон : Типография губернского правления, 1896. – С. 15–288; ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 32–57; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 37–42; ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 51–60; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 57–59; ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 579. – Арк. 12–23; ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 18–24; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 209. – Арк. 12–32; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1204. – Арк. 18–34; ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 6801. – Арк. 12–18.

⁸⁰² Обзор Екатеринославской губернии за 1886 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1886. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1887 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1888. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1889 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1890. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1891 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1892. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1893. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1895. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1895 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1896. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1897 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1898. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1901 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1902. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1910. – С. 17–25.

дітей міських мешканців повинна стати обов'язком міського управління». На Чернігівщині органи міського самоврядування кожний рік виділяли в середньому по 1 600 руб на утримання церковно-приходських шкіл (у Конотопі – 100 руб., Ніжині – 725 руб.)⁸⁰³.

Отже, в містах Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній навчальні заклади фінансувалися із міського, державного та земського кошторисів.

Особливістю Чернігівщини була ситуація, коли жіночі гімназії та прогімназії утримувалися переважно за кошти земств, що особливо яскраво простежувалося в кінці 90-х років XIX ст. У 1900 р. діяльність згаданих навчальних закладів земствамобходилася у 6 675 руб., містам – 4 800 руб. і державі – у 300 руб. Тобто лідерами фінансування навчальних закладів були земства, що збігалось з тенденціями фінансування в містах Півдня України⁸⁰⁴.

Культурно-освітній напрям діяльності міських муніципалітетів протягом другої половини XIX ст. полягав насамперед у відкритті народних шкіл, гімназій, прогімназій, громадських бібліотек та театрів. Зокрема, вибори голови театру, забезпечення матеріальної бази закладу покладали на міську владу. Бібліотеки були під особливою опікою дум і управ. Для них у містах будували нові приміщення. У пореформений період спостерігається збільшення читачів громадських бібліотек у південноукраїнських містах і розширення книжкового фонду відповідно до уподобань міських мешканців.

Особливість освітньої діяльності установ міського управління Півдня України полягала в тісному взаємозв'язку із земськими установами, які були більш самостійними в своїй діяльності. Тривалий час земство оплачувало працю вчителів шкіл, гімназій, прогімназій, а місто винаймало помешкання, забезпечувало опалення, освітлення та інші поточні витрати.

⁸⁰³ Нікітін Ю. О. Участь органів міського самоврядування у розвитку освіти в Україні в 70–90 роки XIX ст. (на прикладі Чернігівської, Полтавської, Харківської та Катеринославської губерній) / Ю. О. Нікітін // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. – 2008. – Вип. 14. – С. 5–6.

⁸⁰⁴ Там само.

Центральним урядом Російської імперії перед інститутами самоврядування були поставлені такі освітні завдання: розширення мережі освітніх закладів, відкриття професійних навчальних установ, які б забезпечували країну необхідною кількістю кваліфікованих кадрів, залучення до навчального процесу всіх верств населення. Як показала практика, повністю подолати принцип становості в сфері освіти до кінця ХІХ ст. так і не вдалося.

Протягом 1870-х рр. освітній рівень південноукраїнських міст мав середні результати по імперії⁸⁰⁵. Гімназії та прогімназії були відкриті в усіх губернських і повітових містах. Найкращі середні навчальні заклади були в Москві, Києві, Харкові, Санкт-Петербурзі, Казані, Варшаві, Ревелі, Ризі та Одесі. Таким чином, на 472 тис. населення припадало 1 740 учнів середніх навчальних закладів. Найменша кількість гімназій і прогімназій у підпорядкуванні самоврядування знаходилася на Півдні України, й відповідно – кількість учнів. Незважаючи на те, що навчальні заклади підпорядковувалися різним відомствам і міністерствам, найбільше коштів на розвиток освіти на Півдні України виділяло саме Міністерство народної освіти (32 %) ⁸⁰⁶.

Досить часто фінансова допомога надходила від станових організацій, національних товариств і окремих громадян, які не лише надавали матеріальну підтримку, а й здебільшого виступали ініціаторами відкриття шкіл, гімназій і прогімназій. Зауважимо, що при розподілі бюджетних коштів на розвиток освіти інститути міської влади надавали перевагу початковим навчальним закладам, а не спеціальним.

У Російській державі в другій половині ХІХ ст. були міста, які з бюджетів витрачали значні кошти на розвиток навчальних закладів: Москва, Санкт-Петербург, Київ, Саратов, Харків та інші. До цього переліку міст потрапили лише кілька південноукраїнських: Одеса (1 182 000 руб.), Херсон (50 000 руб.), Миколаїв (44 000 руб.),

⁸⁰⁵ Ливрон В. Статистическое обозрение Российской империи / В. Ливрон. – СПб. : Тип. «Общественная польза», 1874. – С. 205–254.

⁸⁰⁶ Статистика Российской империи. – СПб. : Издательство ЦСК, 1888. – С. 154–196.

Бердянськ (24 000 руб.), Керч (48 000 руб.), Єлисаветград (32 000 руб.). Витрати інших міст Південної України були меншими. Таким чином, з точки зору муніципальних капіталовкладень на розвиток освіти й навчальних закладів Міністерство народної освіти визначило 43 найкращих міста, до переліку яких увійшло лише 6 південноукраїнських. У загальній кількості витрачені кошти зазначених міст дорівнювали 1/12 витратної частини муніципальних бюджетів. За критерієм якості освіти південноукраїнські губернії займали одні з перших місць у державі. За даними статистичних комітетів, якість освіти виділялася у Московській губернії – 25 %, Санкт-Петербурзькій – 20 %, Таврійській, Херсонській, Катеринославській – 16 %, Саратовській – 13 %, Курській – 7,6 %, Воронежській – 6,7 %, Тамбовській – 4,6 %, Полтавській – 5,6 %, Чернігівській – 2,6 %⁸⁰⁷, аналогічні процеси відбувалися і в Харківській губернії⁸⁰⁸.

Загалом чоловіча освіта була представлена краще, ніж жіноча. Найбільша частка освіченого населення припадала на міське населення. Це поєднувало міста Півдня України із Харківськими, Полтавськими і Чернігівськими. Ю. О. Нікітін пояснював цей процес офіційним поглядом держави на роль жіночої освіти, яка вважалася необов'язковою і не прерогативою держави⁸⁰⁹. Ступінь розвиненості освіти прямо пропорційно залежав від економічного стану родини. Тенденція виражалася в тому, що чим заможнішою була родина, тим кращу освіту здобували діти.

На нашу думку, негативним в розвитку освіти була відстороненість міських громад від діяльності навчальних закладів освіти. У жодному статуті або нормативному документі досліджуваного періоду не згадувалася участь громадськості в

⁸⁰⁷ ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 32. Документы о состоянии и развитии народного образования в Российской империи. – Арк. 20–55.

⁸⁰⁸ Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування : монографія / Ю. О. Нікітін. – Суми : ВД «Білий птах», 2016. – С. 209.

⁸⁰⁹ Там само.

діяльності навчальних закладів. У результаті це призвело до абсолютної залежності навчальних закладів від галузевих міністерств і небажання самоврядування витратити більше коштів на освітні установи, оскільки витрати на освітньо-культурний напрям не були обов'язковими.

Під час реформ середини XIX ст. держава пішла на структурні зміни у фінансуванні освітніх закладів і відносин міських громад до їхньої діяльності. Були прийняті постанови про фінансування навчальних закладів муніципалітетами такою мірою, наскільки вважають за потрібне. Міське самоврядування отримало право відкривати або закривати певні навчальні заклади на власний розсуд, визначати внутрішній порядок навчальних закладів, призначати або звільняти директорів чи вчителів. Вплив Міністерства народної освіти визначався лише загальним наглядом за навчальними закладами. Дійсно, муніципалітети протягом другої половини XIX – початку XX ст. збільшували фінансування на освіту, але цього не вистачало, тому земства (губернські й повітові) проявили значно вищу активність у цій справі.

Суми витрат на освіту хоч і зростали кожного року (відкривалися нові навчальні заклади, вчителі отримували постійні заохочувальні нагороди), але все одно їх не вистачало на ремонти, закупівлю навчальних обладнань, посібників, опалення й інші заходи. Муніципалітети діяли на власний розсуд, далеко не завжди дослухаючись до думок городян⁸¹⁰.

Освіта в Херсонській губернії була поширена, в основному, на невелику кількість населення – дворянство, духівництво та купецтво. Інші стани були майже неосвіченими. Серед усіх цивільних закладів міське самоврядування мало пряме відношення до меншої частини. Муніципалітети в кожному місті утримували лише по кілька шкіл, причому самостійно обираючи, які саме, але в основному ці ж навчальні заклади були створені з ініціативи самоврядування. Маючи

⁸¹⁰ Черемісін О. В. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця XVIII – початку XX ст. / О. В. Черемісін // Scriptorium nostrum. – 2016. – Вип. 6. – С. 55–76.

у власному розпорядженні бюджет понад 1 млн. руб., одеський муніципалітет у 1865 р. витратив на Інститут шляхетних дівчат 1 428 руб. І це вважалося грандіозно великими фінансовими вливаннями в розвиток освіти, оскільки інші міста Херсонської губернії могли витратити не більш як 500 руб. на рік. Також міське самоврядування підтримувало найбільш необхідних студентів Новоросійського університету⁸¹¹.

Муніципальну освітню діяльність жодним чином не можна укласти в певну систему та виявити загальні тенденції розвитку. Уся турбота муніципалітетів Херсонської губернії виявлялася в щорічному субсидуванні поодиноких навчальних закладів у мізерних розмірах, що ніяк не могло вплинути на загальний стан освіченості.

Після реформи 1870 р. діяльність органів самоврядування в культурно-освітній сфері дещо пожвавилася. Муніципалітети Херсонської губернії звернули увагу на проблеми освіти в регіоні й у кожному місті, починаючи з 1872 р., відкривали одразу по кілька навчальних закладів. Знайшлися кошти на ремонти й поновлення бібліотек, старих освітніх закладів. Миколаївський муніципалітет у 1873 р. виділив 25 тис. руб., а в 1874 р. додав ще 10 тис. руб. на утримання навчальних закладів, що існували до 1870 р. За підрахунками А. Дорошевої, це становило 39 % коштів, виділених державою на утримання навчальних закладів⁸¹².

Завдяки активній діяльності міського самоврядування покращився загальний стан освіти, відкривалися нові навчальні заклади, збільшилося фінансування, як з держбюджету, так і з муніципальних коштів, поліпшився рівень гігієни та порівняно з дореформеним періодом зросла кількість населення в освітньому процесі.

⁸¹¹ Роспись доходов и расходов города Одессы за 1850–1893 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – С. 134.

⁸¹² Дорошева А. О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Антоніна Олександрівна Дорошева. – Одеса, 2009. – С. 170–175.

Міські голови стали активними ініціаторами відкриття навчальних закладів в Одесі, Катеринославі, Херсоні, Сімферополі, Єлисаветграді, Маріуполі, Севастополі та інших містах. Загалом кожен муніципалітет Півдня України діяв як окрема складова й абсолютно не узгоджував власні дії з іншими структурами. Протягом досліджуваного періоду спостерігалася єдина спільна тенденція – зростала кількість навчальних закладів, долучаючи до освіти все більше й більше міського населення. Лише за період з 1895 р. по 1906 р. Єлисаветградський муніципалітет відкрив 3 навчальних заклади, які утримувалися за рахунок бюджету й існували до 1917 р.⁸¹³ Передові позиції займав Одеський муніципалітет. За підрахунками А. Дорошевої, у місті в 1891 р. існував 271 навчальний заклад, і 54 з них утримувало за власний рахунок міське самоврядування⁸¹⁴. Для Півдня України на рубежі ХІХ – ХХ ст. це був абсолютний рекорд, який ніхто не перевершив. Однак навіть цього виявилось замало, оскільки за статистичними даними понад 40 % міського населення вважалось неграмотним. Головним фактором, що обмежував навчання, була плата за освіту. У повітових і заштатних містах Півдня України самоврядування ставилося до розвитку освіти за остаточним принципом: або взагалі не виділяло кошти, або в таких мізерних розмірах, яких вистачало лише на утримання вчителів і дуже рідкісні ремонти. Кількості шкіл не вистачало для навчання дітей усього міського населення. Основне навантаження на утримання навчальних закладів покладалося спочатку на державу, громадськість, прикази громадського нагляду, а після 1870 р. на земства, державу, громадськість. Для муніципалітетів завжди було «коронним» пояснення, що коштів у бюджетах не вистачає⁸¹⁵.

⁸¹³ ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 3. – Арк. 15–40; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 10. – Арк. 12–76; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 15. – Арк. 22–65; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 24. – Арк. 34–72; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 30. – Арк. 12–26; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 54. – Арк. 20–80.

⁸¹⁴ Дорошева А. О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Антоніна Олександрівна Дорошева. – Одеса, 2009. – С. 170–175.

⁸¹⁵ Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон : Типография губернского правления, 1896. – С. 25–288.

За статистичними даними, в Таврійській губернії кількість виділених на освіту коштів із міських бюджетів – приблизно 542 700 руб. Найбільше на освіту виділяв муніципалітет Сімферополя, а найменше – Балаклави (0,8 %) та Перекопа (0,2 %). У середньому всі міста витрачали близько 10–15% від загального міського прибутку. Від земських органів самоврядування міські школи також отримували фінансове забезпечення. Зокрема, у 1886 р. земство Таврійської губернії нарахувало допомогу міським школам у сумі 14 400 руб. За рішенням від 1887 р. ця стаття видатку була виключена з кошторису земства за рішенням губернських земських зборів⁸¹⁶.

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у політиці міського самоврядування щодо розвитку освіти зберігалась тенденція розширення мережі навчальних закладів і пропорційному збільшенні учнів, що сприяло зростанню відсотка освіченого населення; постійного фінансування з міських бюджетів мережі навчальних закладів. У містах на початку ХХ ст. різниці між кількістю чоловіків і жінок, які здобували освіту, майже не було.

В освітньому плані Таврійська губернія випереджала інші за кількістю навчальних закладів, у тому числі й спеціалізованих національних. Міста губернії могли пишатися більшою кількістю грамотних мешканців, тут навчався найбільший відсоток дівчат. Ситуація різнилася у внутрішньому становищі навчальних закладів. Зокрема, заробітна плата вчителів була вищою на території півострівної частини губернії, муніципалітети витрачали трохи більше коштів у Криму, й відсоток освічених (серед тих, хто отримав документи про закінчення навчальних закладів) був вищим у містах Таврійської губернії. В Ялті становив 31 %, Сімферополі – 37 %, Євпаторії та Перекопі – 35–39 %, Феодосії – 35 %, Мелітополі – 35 %, Бердянську – 39 %.

⁸¹⁶ Памятная книжка Таврической губернии на 1889 г. / под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Тип. «Крым», 1888. – С. 197–234.

У дослідженні О. Новікова⁸¹⁷ дійшла висновку, що муніципальна освіта була кращою в кримських містах, оскільки вони більш серйозно до цього ставилися. Ми не погоджуємося із цим твердженням і вважаємо, що це було пов'язано з політикою русифікації неросійського населення Криму. З цією метою передбачені значні фінансові винагороди за вивчення російської мови й встановлено правило, що для продовження освіти на більш високому рівні необхідно було закінчити російськомовні навчальні заклади. Однак політика русифікації зазнала краху. Зокрема, за підрахунками Ф. Андрієвського, найменше володіли російською мовою саме українці. Як виявилось, грамотність російськомовного населення не була високою. Серед знавців російської мови російськомовне населення регіону не посідало перше місце, а найвищий показник (51 %) знання російської мови був у єврейського населення⁸¹⁸.

У містах Катеринославської губернії муніципалітети докладали менше зусиль для розвитку освіти, оскільки більшість навчальних закладів до 1870 р. були платними й фінансувалися фізичними особами. Станом на 1875 р. у Катеринославі два навчальних заклади утримувалися за рахунок міського бюджету, один – за рахунок державної казни, три – духовного відомства і один – за рахунок добродійної організації, в інших стягувалася плата за освіту. У Новомосковську дві школи утримувалися за рахунок муніципалітету. У Павлограді та Словоносербську муніципалітети утримували по одній школі. У Бахмуті муніципалітет опікувався однією школою. Олександрівська управа займалася лише двома школами. Маріупольський і Верхньодніпровський муніципалітети фінансували за власний рахунок по одній школі⁸¹⁹.

⁸¹⁷ Новікова О. В. Державна система народної освіти Російської імперії в Криму (кінець XVIII – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олена Вікторівна Новікова. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 180–182.

⁸¹⁸ Андрієвский Ф. Статистическое описание Таврической губернии / Статистический справочник Российской империи / Ф. Андрієвский. – Симферополь : Тип. Таврического губернского земства, 1915. – Ч. 1. – С. 39–45.

⁸¹⁹ Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1875 г. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1875. – С. 56–110.

Таким чином, до 1875 р. муніципалітети Катеринославської губернії слабо опікувалися навчальними закладами. Основна діяльність у розвитку освіти покладалася на державне казначейство, духовне відомство, благодійні організації та плату з фізичних осіб. Муніципалітети витрачали мінімум необхідних коштів, яких вистачало на зарплату вчителям однієї-двох шкіл.

До 1890 р. в містах Катеринославської губернії кількість навчальних закладів, які утримували за рахунок муніципалітетів, збільшується. Зокрема, станом на 1889 р. у Катеринославі нараховувалося 52 навчальних заклади, а в повітових містах – 85. За етнічним розподілом серед учнів більше було представників російської, німецької, єврейської та караїмської національності. Це значно різнило Катеринославську губернію з Таврійською, де здобути освіти здебільшого прагнули представники німецької національності, потім єврейської, а потім вже російської та української. Суми, витрачені на розвиток освіти в губернії, постійно збільшувалися, починаючи з 1879 р., і досягли позначки близько 20 % із міських бюджетів⁸²⁰. Це якісно відрізняло Катеринославську губернію від Херсонської та Таврійської, витрати міських бюджетів у яких рідко перевищували 15 %. Таку різницю можна було пояснити розвитком промисловості та початком «ери індустріального буму» у

⁸²⁰ Обзор Екатеринославской губернии за 1886 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1886. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1887 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1888. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1889 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1890. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1891 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1892. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1893. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1895. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1895 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1896. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1897 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1898. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1901 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1902. – С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1910. – С. 17–25.

Катеринославській губернії, необхідністю мати кваліфікованих спеціалістів.

Серед загальних сум, витрачених на освіту, кошти міських бюджетів були скромнішими. За даними 1889 р., у Катеринославській губернії було витрачено з державного казначейства 115 024 руб., із платні за навчання – 105 788 руб., від дворянстванадійшло 790 руб., від губернського земства – 14 020 руб., від повітових земств – 12 465 руб., від муніципалітетів 77 135 руб., духовних відомств – 22 716 руб., благодійні внески становили 14 500 руб. Таким чином, міське самоврядування займало третю позицію в списку фінансування навчальних закладів у губернії після державного та приватного фінансування⁸²¹.

За соціальним складом найбільше прагнули здобути освіту дворянство та чиновники, купціпершої гільдії та діти представників духовного звання, після них ішли міщани, ремісники, купці другої гільдії, селяни, козаки, іноземці. Спеціалізовану освіту для промислових об'єктів отримували в навчальних закладах Луганська, Горлівки, Лисичанська, яких міське самоврядування ніяк не стосувалося, оскільки вони знаходились у відомстві спеціалізованого відділу Міністерства народної освіти. Отже, здебільшого діяльність муніципальних навчальних закладів була спрямована на забезпечення можливості отримати освіту для бюрократичного апарату та приватного бізнесу.

З ініціативи міського самоврядування були відкриті Маріупольська Олександрівська чоловіча гімназія (1876 р.), Катеринославське реальне училище (1875 р.), Маріупольська жіноча гімназія (1876 р.), Павлоградська чоловіча прогімназія (1875 р.), Бахмутська чоловіча гімназія (1879 р.), Катеринославська жіноча прогімназія (1883 р.), Верхньодніпровська жіноча прогімназія (1879 р.), Бахмутська жіноча прогімназія (1884 р.), Новомосковська жіноча прогімназія (1878 р.) та

⁸²¹ Обзор Екатеринославской губернии за 1889 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1890. – С. 16–25.

інші. Таким чином, ініціативність міського самоврядування відносно навчальних закладів і розвитку освіти розпочалась після реформи 1870 р. До цього ж року муніципалітети спромоглися лише на невеликі соціальні заходи. Наприклад, Катеринославське та Новомосковське самоврядування взяли участь у відкритті в 1839 р. та 1859 р. пансіонів для навчання найбідніших верств міського населення⁸²².

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. кількість муніципальних навчальних закладів постійно збільшувалася. Станом на 1894 р. у Катеринославській губернії вже діяли: у Катеринославі – 61 навчальний заклад із 4 346 учнями, а на повітові та заштатні міста припадало 94 освітні заклади із 4 886 учнями. В етнічному розрізі здобути освіти здобували росіяни – 65,4 %, євреї – 23,8 %, поляки – 3,2 %, німці – 2,5 %, а потім ішли представники інших національностей⁸²³.

Із фінансової точки зору муніципалітети не тільки відкривали нові навчальні заклади, але загалом постійно збільшували видатки на розвиток освіти. Станом на 1895 р. Бахмутське самоврядування витратило 10 759 руб., що склало 10,3 % загального прибутку до міського бюджету. Слов'яносербський муніципалітет – 10 235 руб. (17,6 %), Новомосковськ – 3 386 руб. (8,8 %), Павлоград – 15 000 руб. (18,9 %), Верхньодніпровськ – 5 479 руб. (18,3 %), Луганськ – 1 995 руб. (28,5 %)⁸²⁴.

Хоча за статистичними даними може здатися, що муніципалітети проводили досить активну діяльність в організації освіти, на практиці з усієї кількості навчальних закладів у містах ними субсидувалися по-справжньому лише кілька. Зокрема, станом на 1901 р. Катеринославське самоврядування фінансово підтримувало лише 10

⁸²² Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1889 г. / сост. Н. С. Быстрицкий. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1889. – С. 336–429.

⁸²³ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1894 г. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1893. – С. 68–72.

⁸²⁴ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1895 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1894. – С. 134–156.

навчальних закладів на суму 68 254 р. 72 коп., що складало 11,9 % усього бюджету.

В Олександрівську на рубежі століть з міського бюджету на освіту витрачалося близько 25 % коштів, відчувалася нестача навчальних закладів. За рахунок муніципальних коштів утримувалося лише 5 із них. У 1899 р. міське самоврядування ініціювало заснування трикласного міського училища, хоча воно почало працювати в 1901/1902 навчальному році, а в 1900 р. дозволено було відкрити середнє семикласне муніципальне механіко-технічне училище⁸²⁵.

Бахмутське самоврядування на початку ХХ ст. фінансувало освіту близько 1/5 частини міського бюджету. На ці кошти утримувалося сім навчальних закладів і церковно-приходські школи. У цей же період часу Верхньодніпровське самоврядування витрачало на освітні заклади понад ¼ бюджету, але цих коштів не вистачало на утримання 4 навчальних закладів, тому в їхньому фінансуванні брали участь державне казначейство й земства (повітові та губерньське)⁸²⁶.

Маріупольський муніципалітет на освіту виділяв одну з найбільших частин бюджету на суму в 63 850 руб. Причому значну частину цих грошей (70%) отримували лише дві гімназії, а залишок поділявся між іншими школами. Всі навчальні заклади міста, навіть ті, які не входили до структури міського самоврядування, муніципалітет розмістив виключно в будинках міської форми власності⁸²⁷.

Новомосковське самоврядування не дуже переймалося проблемами розвитку освіти, навчальних закладів. На рубежі століть

⁸²⁵ Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1900 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1900. – С. 172–213.

⁸²⁶ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1903 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1903. – С. 3–126.

⁸²⁶ ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 5–17; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 6–19; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 3–14.

⁸²⁷ ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 5–17; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 6–19; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 3–14.

витрачало на освіту з бюджету 4 202 руб. 74 коп., що становило 9,6 % всього бюджету. Кількості навчальних закладів не вистачало для 23 тис. міського населення, хоча вона повністю влаштовувала міський бюджет, якому фінансово допомагали державне казначейство та повітове земство.

Павлоградське самоврядування фінансувало лише чотири з шести навчальних закладів у місті. Утримання їх обходилося в 3 486 руб. 71 коп. на рік.

Слов'яносербське самоврядування взагалі утримувало за власний рахунок один навчальний закладу, що виразно ілюструвало фінансову неспроможність міста. Після позитивних зрушень, завдяки Міській реформі 1870 р., муніципальний бюджет зміг фінансувати ведення публічних лекцій у міському училищі та утримання народної читальні, яку відкрило повітове земство. Усього на перераховані заходи самоврядування витратило 1 080 руб., що склало 6,2 % міського бюджету⁸²⁸.

Попри те, що бюджетні витрати за статтею утримання освітньо-культурних закладів постійно збільшувалися і сягали понад 10–20 %, все одно коштівна їхнє повноцінне існування не вистачало. Самоврядування Півдня України постійно ратувало за встановлення загальної середньої освіти, однак без допомоги земств і державного казначейства такий фінансовий тягар не витримав би жодний муніципалітет. Утримувалися за міський рахунок далеко не всі навчальні заклади міст, а лише та частина, яка підпорядковувалась муніципалітетам. В освітньому процесі задіяна була менш як половина міського населення. За етнічною ознакою найбільше здобували освіту представники російської національності, а за соціальною – аристократія та чиновництво, купецтво й міщанство. У гендерному відношенні спостерігалася явна диспропорція між чоловічою більшістю та жіночою меншістю в навчальних закладах.

⁸²⁸ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1903 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1903. – С. 15–96.

Як і заходи щодо поширення освіти, так і розв'язання санітарно-профілактичних проблем протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. майже повністю покладалися на міську громадськість, а міські думи й управи мало цікавилися благодійністю. Органи міського самоврядування утримували частину освітніх, лікарняних і культурних закладів за рахунок власного бюджету або знаходили альтернативні джерела фінансування (приватні особи, станові організації, земства тощо). Значними були дотації з боку держави. Вони ж виступали гарантом дотримання санітарних норм у навчальних і медичних закладах. Інститутам міського самоврядування в цей період удалося реалізувати низку важливих проектів, які значно покращили санітарний стан міст, знизили показники жебрацтва серед міського населення та розширили мережу навчальних закладів.

Була організована спроба безперервної медичної допомоги та лікарського нагляду за постраждалими з моменту отримання ураження здоров'я до виявлення кінцевих результатів лікування. На цьому шляху особа забезпечувалась різними видами допомоги – початковою, амбулаторною, спеціалізованою та кваліфікованою медичною експертизою⁸²⁹.

Одним із важливих кроків було будівництво меценатами безкоштовних лікарень для бідних. Зазначені заходи пояснювалися добротою та турботою про нужденних з боку доброчинців-самоврядників. До того ж у середовищі купецтва це стало достатньо модним явищем. Лікарні надавали хірургічну, акушерську допомогу незалежно від майнового цензу, релігії, місця проживання. Доступність і безкоштовність стали відмінними рисами нових лікарень, а репутація медиків у них була дуже високою.

Проте сформована на Півдні України міська лікувально-санітарна організація була ще дуже неякісною, що поєднувало її із

⁸²⁹ Ермилов В. С. Медицинское страхование в Южной Украине (1890–1930-е гг.) / В. С. Ермилов ; под. ред. Криштопы Б. П. – Николаев : МП «Возможности Киммерии», 1997. – 217 с.

Харківською, Чернігівською, Полтавською губерніями. Простому люду не вистачало лікарів, лікарень, ліків. Часто це призводило до лікування у знахарів та цирульників. А органи міського самоврядування не мали достатніх коштів на розбудову медичних закладів, що спричинило відставання міської медицини від країн Західної Європи. І в цьому питанні земства зробили більше, ніж муніципалітети⁸³⁰. Функції їхніх складових частин не були чітко визначені, тому й взаємовідносини між ними склалися заплутані. Єдиного центру, що координував би роботу всіх лікувальних і санітарних установ і організацій, не існувало, а відтак годі було сподіватись на узгодженість їхніх дій. Це негативно позначалося на зосередженні загальних зусиль на боротьбі з найнебезпечнішими хворобами.

До реформи міського самоврядування 1870 р. медичне обслуговування та нагляд за санітарно-гігієнічним станом на Півдні України здійснювалися Приказами громадського нагляду, підпорядкованими Міністерству внутрішніх справ. Засновані Катериною II у 1775 р., вони становили губернські заклади у вигляді адміністративних канцелярій, якими управляли губернатори. Діяли Прикази автономно й утримували в губернських і повітових містах опікунські та лікувальні установи. На Півдні України вони створювали єдиний комплекс: лікарня, будинок психічно хворих, притулок і богадільні під єдиною назвою «богоугодні заклади».

Проблеми медицини та санітарного стану міст гостро постали ще наприкінці XVIII ст., коли в Херсоні сталися одразу дві епідемії: чуми та тифу. Після цього були різні епідемії в містах Півдня України: чуми – в Єлисаветграді, холери – в Одесі. Тому медичне обслуговування в південних губерніях повинно було стати дуже серйозною справою для всіх органів влади, в тому числі й для міського самоврядування, але на практиці прикази громадського

⁸³⁰ Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування : монографія / Ю. О. Нікітін. – Суми : ВД «Білий птах», 2016. – С. 179–180.

нагляду діяли в межах наявних правил і державного фінансування, а муніципалітети майже не втручались у медичну галузь. Якщо таке траплялося, то виділяли з бюджетів настільки незначні кошти, що можна було казати лише про мінімально-додаткову роль міського самоврядування в розвитку медицини⁸³¹. Зокрема, у містах Півдня України невеликі кошти з бюджетів виділялися на відкриття або ремонт і утримання лікарень, але міське населення не дуже прагнуло в цих установах лікуватись. Більш того, звичайний міський обиватель намагався цього всіляко уникати. Причин для цього було достатньо: 1) контингент хворих (це зазвичай повії, військові, дрібні чиновники, арештанти, безпритульні); 2) більшість лікарень були без будь-яких зручностей; 3) постійно не вистачало кваліфікованих лікарів, ліків, інструментів. За таких умов сподіватися на нормальне лікування не доводилося, лікуючись від однієї хвороби, пацієнт встигав захворіти іншою. Та ще й усіх лякала платня за медичні послуги в лікарнях – 60 коп. за добу⁸³². Плата бралася за місяць наперед, незалежно від кількості днів, проведених у закладі⁸³³.

Муніципалітети майже зовсім не цікавилися станом медичного обслуговування для власного населення. Але й населення не дотримувалось санітарно-гігієнічних норм життя в містах, тому вже на початку XIX ст. у всіх містах Півдня України панувала антисанітарія. Справа покращилася на початку XX ст., міста Півдня України ніколи не полишали різні захворювання та епідемії⁸³⁴.

Органи міського самоврядування утримували за власний рахунок лікарів, ветеринарів, лікарських учнів, помічників, повивальних

⁸³¹ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1903. – С. 172–210.

⁸³² Черемісін О. В. Міське самоврядування Півдня України в організації медичної допомоги населенню XIX ст. / О. В. Черемісін // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. XXIX. – С. 41–50.

⁸³³ Врачебная хроника Херсонской губернии / Издание Херсонской земской управы. – Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1915. – №. 1–12. – С. 24–45.

⁸³⁴ ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 89. – 41 арк.; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 211. – 91 арк.

бабок, вільнонайманих працівників. Загальна кількість їх у кожній губернії була приблизно 50–80 чоловік, дуже мало для кількості міського населення. Усього в першій половині ХІХ ст. муніципалітети Херсонської, Катеринославської й Таврійської губерній витрачали на медицину в 1810-х рр. 1,3 % бюджетів, а в 1860-х рр. – від 3 до 6 % – дуже малу частину коштів.

Безпосередньо організацією медичної допомоги на міських землях займалося Відомство палати державних селян. Воно розпоряджалося малою кількістю окружних лікарів, волосних фельдшерів і віспощепіїв. Лікарі лише здійснювали контроль за фельдшерами, уся медична діяльність покладалася на останніх. Фельдшери тоді, як правило, були малоосвіченими й не могли надати кваліфіковану допомогу. Лікарі на хуторах і дачах міської землі з'являлися, коли хтось помирав, і необхідно було засвідчити факт смерті або взагалі відмовлялися виконувати свої обов'язки. Зокрема, в Очакові в 1830-х рр.⁸³⁵ був установлений факт, коли міський лікар відмовився надавати міщанину медичну допомогу, тому що нагляду за діяльністю лікарів не існувало. Медичне обслуговування було дуже погано організовано муніципалітетами.

Міське самоврядування Херсонської губернії проводило, як обов'язкові заходи, спеціальні карантинні зони (пости), головною метою яких був нагляд за безпекою міст (насамперед, портових) від внесення епідемічних захворювань ззовні, передусім – холери. Діяльність їх була мало ефективною, оскільки з кінця ХVІІІ ст. у містах постійно спалахували епідемії чуми, холери, тифу, дифтериту тощо. Адже епідемії потрапляли не ззовні, а здебільшого мали місцевий характер⁸³⁶.

⁸³⁵ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 6–12.

⁸³⁶ Матеріали для географії и статистики, собраные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / сост. А. Шмидт. – СПб., 1863. – Т. 2. – С. 637–641; Военно-статистическое обозрение Екатеринославской губернии. – СПб. : Тип. Генерального штаба, 1850. – Т. ХІ. – Ч. 4. – С. 166–188.

Відомства з медичної справи хоч і підпорядковувалися місцевій адміністрації та створювалися органами міського самоврядування, але в більшості випадків медики були байдужими до потреб міського населення. За умови обмеженого фінансування і мінімальної кількості фахівців вся робота з медичної діяльності зводилася до формального листування між різними інстанціями. Тому такі соціально небезпечні хвороби, як віспа, дифтерія, кір тощо, були звичайним побутовим явищем у містах Херсонської губернії, забирали життя в десятків і сотень хворих, особливо дітей.

Лікарські управи, що діяли в складі міського самоврядування, виявилися функціонально перевантаженими та психологічно не готовими до мінімуму фінансування та максимуму роботи, оскільки на 1 лікаря припадали декілька сотень хворих одночасно. Уцьому Південь України був схожим із іншими регіонами держави. Діяльність муніципалітетів мала здебільшого формальний характер. Активність спостерігалася тільки в окремих посадових осіб, які за власний рахунок приносили користь міському населенню.

Ситуація особливо не змінилася на краще навіть після того, як була проведена міська реформа 1870 р. При міських думах створювали спеціальні медико-санітарні відділення для організації міської охорони здоров'я в складі санітарного лікаря, помічника та писаря. У різних містах склад варіювався від розміру міста та кількості населення, а також розмірів муніципального бюджету. Обов'язки передбачали завідування медико-санітарною частиною міст; ведення медичної статистики, звітності; нагляд за лабораторією, якщо така була в місті, кладовищами, аптеками та асенізацією. Загалом Міське положення 1870 р. надало можливості для створення в містах лікувально-санітарної організації. Фінансування медичної допомоги населенню в пореформені роки здійснювалося з таких джерел: державна скарбниця, надходження від оплати медичної допомоги приватними особами, добровільні внески та пожертвування, міський бюджет. Причому з муніципалітетів

надходила на розвиток медицини в містах найменша кількість коштів⁸³⁷.

В основному міське самоврядування займалося формальною діяльністю: приймало постанови про поліпшення санітарно-гігієнічного стану, які ніколи й ніким не виконувалися. Доводилося навіть самим депутатам і членам управи ходити по домівках і вмовляти міщан не викидати сміття та нечистоти з вікон на вулиці. Майже кожного року думи й управи ухвалювали обов'язкові норми та правила санітарії і гігієни, у кожному місті працювали по кілька санітарно-гігієнічних інспекцій, комісій і т.д.⁸³⁸. Однак загальний стан не покращувався, залишався стабільно негативним. У Херсоні був прийнятий спеціальний «Кодекс постанов про збереження чистоти на вулицях міста» (автор депутат міської думи В. Альфонс), та міські мешканці не розуміли потреби виконувати постанови самоврядування, що муніципалітетом і поліцією суворо й не контролювалося. Зауважимо, що правила кодексу були складними для розуміння, погано стилістично оформленими та головне – невизначено відповідальність за їх порушення⁸³⁹.

На основі ст. 112 Міського положення 1892 р. міському самоврядуванню дозволялося залучати попечителів із числа міських обивателів для покращення санітарного стану міст. Їм надавали медико-поліцейські інструкції, таким чином прирівнюючи їх до співробітників поліції. Попечителі виконували, головним чином, фіскально-контрольні функції. Міське населення їхню діяльність підтримало, але такі посади були не популярними. Мало хто бажав працювати на зарплату в 25–30 руб. У Херсоні було в 1903 р. сім

⁸³⁷ Черемісін О. В. Історичні умови організації місцевим самоврядуванням Херсона медичної допомоги населенню в кінці XVIII – початку XX ст. / О. В. Черемісін // Красзнавство : науковий журнал. – К. : Вид-во «Телесик», 2011. – Вип. 2. – С. 138–147.

⁸³⁸ ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1404. – Арк. 17–52; Обязательные постановления Херсонской городской думы. – Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1895. – С. 18–54.

⁸³⁹ ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 23–88.

таких попечителів, причому один захворів холерою. В Одесі в 1904 р. існували шість попечительств із 417 членами⁸⁴⁰.

Практика організації спеціальних попечительств була використана в Казані в 1892 р., Санкт-Петербурзі, Новгороді в 1897 р. і свідчила про критичний санітарно-гігієнічний стан у містах. Завдяки роботі міських санітарних попечительств санітарна справа в містах розвивалась на засадах громадськості.

Головними джерелами захворюваності й критичного санітарного стану в містах Херсонської губернії були промислові підприємства. Наприклад, Єлисаветградський муніципалітет забороняв діяльність фабрик і заводів, які не виконували санітарно-гігієнічні норми. Однак це слабо допомагало, оскільки промислові заклади будувалися поза межами міської землі та спокійно працювали, забруднюючи довкілля⁸⁴¹. Несли хвороби також міські колодязі та вуличний пил. Хімічний аналіз засвідчив, що у вуличному пилу знаходилися 35 % органічних речовин, які здатні були викликати епідеміологічні захворювання. Лише протягом 1907–1913 рр. збільшується фінансування з муніципальних бюджетів на медицину, й смертність від захворювань зменшується. Зокрема, за даними 1913 р., у Херсоні померли 260 осіб, що складало 0,4% від питомої маси населення, а за показниками 1903 р. від епідеміологічних хвороб померли 21,2 % міського населення⁸⁴².

Боротьба з особливо небезпечними захворюваннями стала основою діяльності органів самоврядування. Муніципалітети відчували відповідальність за їх приборкання, тому докладали багато зусиль. Загальна небезпека штовхала багатьох медиків на самопожертви, але санітарна непорядкованість, промислове

⁸⁴⁰ Сведения о деятельности городской врачебно-санитарной организации с 1883 по 1907 гг. – Херсон : Типо-Литография М. И. Ковалева. – 1907. – С. 14–89.

⁸⁴¹ ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 74. – Арк. 26–62; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 79. – Арк. 34–68; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 89. – Арк. 12–41; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 139. – Арк. 15–60; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 211. – Арк. 12–38; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 256. – Арк. 46–71.

⁸⁴² ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 32–135.

забруднення повітря й води, низький культурний рівень населення сприяли тому, щоб хвороби ніколи не покидали міста.

Окрім природних факторів, велику вагу мав і соціальний, адже соціальними є такі хвороби як туберкульоз, цинга, грип. Соціально-економічні умови прямо або опосередковано впливали на виникнення й розвиток багатьох інших хвороб. Антисанітарія, що домінувала на околицях кожного міста, сприяла поширенню і тифу, і дизентерії. Від малярії страждали не мешканці елітних районів міст, а малозабезпечені родини, саме їхні діти найчастіше хворіли на кір, скарлатину, коклюш та інші⁸⁴³.

Завдяки діяльності муніципалітетів багато соціальних хвороб було подолано вже на початку ХХ ст. шляхом реформування житлово-комунальної та соціальної сфер міст. Окремі представники міського самоврядування за власний кошт відкривали в кожному місті безкоштовні соціальні лікарні, завдяки яким отримували перемогу над інфекційними захворюваннями. Цю тенденцію можна вважати регіонально-індивідуальною особливістю Півдня України та проявом «нового модернізованого життя». Проте в багатьох випадках давався взнаки низький культурний і освітній рівень міського населення, бо люди не розуміли переваг щеплень. Муніципалітети збільшували зарплати та премії лікарям, приймали рішення про встановлення більших окладів для медичних працівників, але це все одно не приносило користі.

У Катеринославській губернії медичні заклади поділялися на три види: урядові, міські та земські. Водночас не всі міста мали муніципальні заклади медичної допомоги або не в усіх містах вони утримувалися за рахунок міського бюджету. Станом на 1875 р. в Олександрівську муніципальна лікарня знаходилася в одній будівлі із земською, й обидві утримувалися за рахунок земства⁸⁴⁴. У Маріуполі

⁸⁴³ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 32–135; Сведения о деятельности городской врачебно-санитарной организации с 1883 по 1907 гг. – Херсон : Типо-Литография М. И. Ковалева. – 1907. – С. 14–89.

⁸⁴⁴ ДАЗО. – Ф. 24. – Оп.1. – Спр. 7. – Арк. 33–95.

міська лікарня – за рахунок військового інтендантства⁸⁴⁵. На 1892 р. всього в губернії було лише три муніципальні лікарні з 9 лікарями – з 81 лікарні в губернії. Загалом міське самоврядування лише робило вигляд, що піклується про медичне обслуговування населення, в більшості випадків прикривалося роботою закладів урядових і земських. Слід визнати, що в медичному обслуговуванні населення земства відіграли значно більшу роль, ніж муніципалітети, лише за один рік витрачаючи на медицину понад 450 тис. руб.

Міське самоврядування також брало участь у фінансових витратах на медичне обслуговування населення, оскільки різного роду епідемії були частими гостями в містах. У 1892 р. в Катеринославі поширилася холерна епідемія. В усіх містах кожне десятиріччя спалахували певні епідеміологічні захворювання.

На початок ХХ ст. влада Катеринослава щороку витрачала 11 % міського бюджету на утримання лікарів двох лікарень і амбулаторних лікарняних пунктів. Бахмутський муніципалітет виділяв на медичну частину 3,9 % із власного бюджету. І цих коштів вистачало лише на зарплату по одному лікарю, акушерки, фельдшера, спеціаліста зі щеплень проти віспи. Муніципальної лікарні місто не мало, але утримувався приймальний лікарняний пункт, який повністю фінансувало самоврядування – по 500 руб. на рік, причому з персоналу був лише один лікар, а за один рік його відвідували близько 8 тис. чоловік. Верхньодніпровське самоврядування витрачало 2,5 % на міську медицину з бюджетних коштів, яких вистачало лише на утримання медичного персоналу⁸⁴⁶.

⁸⁴⁵ ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 5–17.

⁸⁴⁶ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1899. – С. 172–213; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1912 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1912. – С. 67–94.

⁸⁴⁶ ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 39–86; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 86–134; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 63–126; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 45–71.

Самоврядування Олександрівська витратило на медицину 5,9 % бюджету, частина цих коштів йшла на земську лікарню. Власних муніципальних лікарняних закладів у місті не було. Таким чином, в основному пролетарське місто з 21-тисячним населенням на початку ХХ ст. мало 1 лікарню із 40 стаціонарними місцями, а з міського бюджету виділялися гроші лише на зарплатню двом лікарям, одному фельдшеру та двом акушеркам. Здоровий глузд підказує, що цього явно було недостатньо для медичного обслуговування міського населення. Міське самоврядування взагалі себе тут ніяк не виявило⁸⁴⁷.

В Маріуполі на медицину витрачалося 5,1 % бюджету. Муніципальна лікарня була побудована в спеціально обладнаному приміщенні виключно за рахунок самоврядування. Також муніципалітет за власний кошт утримував весь медичний персонал.⁸⁴⁸

Новомосковське самоврядування витратило 2,5 % бюджету на медичне обслуговування, і цих коштів реально вистачало лише на утримання кількох спеціалістів-медиків на суму 760 руб. У Павлограді стан справ з медичною частиною бувне кращим, оскільки витрачав лише 2,8 % для нагляду за санітарним станом вулиць. За період 1870–1910 рр. він більше часу приділяв цінам на хліб і м'ясо, аніж медичному обслуговуванню. Міські мешканці користувалися послугами земської лікарні. Луганська управа виділяла на медицину 1,7 % бюджетних коштів, яких вистачало на утримання медичного персоналу. У Слов'яносербську витрати на медицину становили лише 40 руб. на рік із загального прибутку в 9 464 руб. 32 коп., і з документів не зрозуміло, на що конкретно витрачалася така «астрономічна» сума. Висловлюємо припущення, що її приписували лише для того, щоб відзвітуватися перед

⁸⁴⁷ ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 39–86; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 86–134; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 63–126; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 45–71.

⁸⁴⁸ ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 6–17; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 8–19; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 5–14.

адміністрацією та урядом. Судячи з документів, усі графи звітності були заповнені хоч по 5 руб., але пропусків не було⁸⁴⁹.

Муніципалітети Катеринославської губернії здебільшого робили вигляд, що активно розвивають медичну діяльність за власні кошти. У дійсності виплати на розвиток міської медицини були мінімальними, а завдяки лікарським самопожертвам вони робили хороші звіти, у яких усе чудово та благополучно виглядало. Насправді й лікарям не вистачало на утримання, і ліків завжди бракувало, і міське населення намагалося в лікарні не потрапляти. Участь муніципалітетів у медичній діяльності можна назвати формально-бюрократичною. Найбільше самоврядування зробило для формування різних комісій у складі депутатів міських дум і членів управ, а це означає, що й виділені з бюджетів кошти далеко від муніципалітету не відходили. Робота самоврядування полягала в прийнятті різних постанов, обов'язкових санітарно-гігієнічних правил, які ніким не виконувалися й не контролювалися, відповідно жодної користі для оздоровлення міст не було. Таким чином, міське самоврядування займалося медичною діяльністю здебільшого для власного забезпечення, адже з фінансової точки зору витрати на медичну діяльність із бюджетів приносили більше користі депутатам і членам управи, які постійно працювали в муніципальних комісіях і отримували субсидування з бюджетів⁸⁵⁰.

Міське самоврядування Таврійської губернії станом на другу половину XIX – початок XX ст. на медицину витрачало також не дуже великі кошти. Організацією медичної допомоги міському населенню не занадто переймалися, оскільки за кошторисами

⁸⁴⁹ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1900. – С. 172–213; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1912 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1912. – С. 67–96.

⁸⁵⁰ Черемісін О. В. Санітарно-гігієнічна діяльність органів міського самоврядування Південної України у XIX – на початку XX ст.: загальна характеристика та джерела до вивчення проблеми / О. В. Черемісін, Г. М. Михайленко // Scriptorium nostrum. – 2016. – Вип. 4. – С. 231–279.

муніципалітети на власне утримання витрачали більше, ніж на медицину для населення. Навіть міські лікарні утримувалися за рахунок або повітових, або губернського земств. Порівняно із земською діяльністю результати роботи муніципалітетів майже непомітні. Земства зробили в цьому питанні значно більші й важливіші кроки, майже замінивши собою державну систему охорони здоров'я. Цього не можна, на жаль, сказати про організацію медичної допомоги муніципалітетами в містах.

Муніципальна медична діяльність Таврійської губернії характеризувалася: 1) прийняттям обов'язкових постанов про санітарно-гігієнічний стан у містах; 2) створенням санітарних комісій, які в реальності лише були спостерігачами; 3) витратами певної частки коштів із міських бюджетів, яких вистачало ледве на зарплату лікарям і на невеликий відсоток добродійної діяльності, яка була настільки мізерною, що про неї не писали в статистичних відомостях. У всіх опублікованих статистичних відомостях ЦСК по Таврійській губернії завжди фігурували лише земства, які витратили на медицину за рік 614 500 руб., відкрили нові лікарні, обійшли 33 тис. будівель, щоб допомогти місцевому населенню, і т.д. За рахунок муніципалітетів утримували лише 3 лікарів в 1892 р., а на початку ХХ ст. – вже 13, а земських дільничних було 37⁸⁵¹.

Із міських бюджетів на міську медицину витрачалось за звітами: у Сімферополі – 13 %, Олешках – 6,8 %, Алушті – 1,8 %, Бердянську – 17,4 %, Бахчисараї – 9 %, Генічеську – 4,8 %, Євпаторії – 4,3 %, Мелітополі – 3,3 %, Ногайську – 15 %, Оріхові – 2,2 %, Перекопі з Армянським Базаром – 5,7 %, Старому Криму – 3,6 %, Феодосії –

⁸⁵¹ Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1896 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1896. – С. 94–114, 129–134; Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1900 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1900. – С. 85–113; Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1901 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1901. – С. 79–108; Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1902 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1902. – С. 66–94.

3,6 %, Ялті – 6,8 %⁸⁵². Для порівняння, в містах Харківської, Полтавської та Чернігівської губернії суми на медицину виділялися в значно менших розмірах, що залежало від економічного потенціалу. Кошти в 500 руб. були для багатьох кошторисів просто невідомими. Наприклад, міська влада Вовчанська виділила на медицину у 1872 р. лише 60 руб. Були і більші витрати. Зокрема, для Харкова у 1871 р. сума витрат на медицину визначалася в 1 322 руб., що становило 9,1 %, а в 1875 р. 8 495 руб. – 27,3 %, і в 1891 р. витрати зросли до 47 122 руб. 67 коп. З південноукраїнськими містами їх єднала мінімальна кількість лікарів для населення і те, що різні захворювання не полишали міста навіть у найкращі часи для самоврядування – другу половину ХІХ – початок ХХ ст.⁸⁵³

Діяльність муніципалітетів Таврійської губернії в галузі медичного обслуговування ми можемо оцінити критично, оскільки інститути громадської влади більше цікавили проблеми власного утримання, поліції, військ, виплата боргів, ніж організація медицини для міського населення. Тому стає зрозумілим, чому місцеве населення недоброзичливо ставилося до міських органів влади. Існувало багато прикладів, коли міські лікарі відмовляли у наданні допомоги населенню як на Півдні України, так і в Суразі і Вовчанську⁸⁵⁴.

Загалом слід відзначити, що медичне обслуговування в містах Півдня України протягом досліджуваного періоду ще не склалось у систему, оскільки для системи передусім характерна цілісність її складових частин. Діяльність кожного муніципалітету мала індивідуальний характер. А цілісності складових у міській охороні

⁸⁵² Памятная книжка Таврической губернии на 1889 г. / под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Тип. «Крым», 1888. – С. 82–107; Памятная книжка Таврической губернии на 1914 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1914. – С. 26–28; Памятная книжка Таврической губернии на 1914 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1914. – С. 51–54, 110–111.

⁸⁵³ Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині ХІХ ст.: історичний аспект самоврядування : монографія / Ю. О. Нікітін. – Суми : ВД «Білий птах», 2016. – С. 180–184.

⁸⁵⁴ Там само. – С. 189.

здоров'я і не спостерігалось. Були вади, пов'язані зі соціально-економічним і політичним устроєм Російської імперії, які не можна було здолати без суспільних перетворень.

Можна погодитися із думкою Д. Аверіної-Лугової,⁸⁵⁵ що роль міського самоврядування досліджуваного періоду в медичному обслуговуванні населення виявлялася в таких позиціях:

– фінансування медичної галузі з коштів міських бюджетів, причому з постійним збільшенням матеріальної допомоги;

– створення санітарних комісій із підпорядкуванням міським управам;

– вироблення різних форм господарської та фінансової співпраці, взаємодопомоги з громадськими та приватними установами;

– формування спеціальних фінансових фондів («міські каси взаємодопомоги») на зразок початкового етапу медичного страхування;

– створення попечительських комітетів як окремих підрозділів поліції з метою вивчення медико-санітарного стану в місті та рішучого припинення порушень санітарних і гігієнічних правил.

У містах Півдня України кількість медичних закладів значно збільшується в 1890-х рр. Простежується стійка тенденція до розширення функціональних можливостей цих установ. Збільшується кількість мешканців, які мали можливість отримати медичну консультацію. Фінансувалися лікарні міською владою та міщанським товариством.

Серйозним недоліком системи медичного обслуговування міського населення можна назвати ситуативність проведення профілактичних заходів і просвітницьких акцій. Лікарі й члени санітарних спілок визнавали, що поширення медичних знань (зокрема видання брошур татарською мовою, проведення

⁸⁵⁵ Аверіна-Лугова Д. Ю. Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Діана Юрійвна Аверіна-Лугова. – Запоріжжя, 2009. – 282 с.

профілактичних оглядів) дозволило би знизити високу смертність населення регіону.

Загальна ситуація в південноукраїнських містах не була ідеальною, але кращою, ніж в інших регіонах імперії. Існувало безліч проблем, коштів постійно не вистачало, санітарно-гігієнічна ситуація залишала бажати кращого, різні епідемії не залишали міста (іноді спалахували повстання, наприклад, Севастопольський холерний бунт 1830 р.)⁸⁵⁶, культурно-освітніх закладів було замало для кількості населення, освіту здобували менш ніж половина міських мешканців, а тому загальна культурна ситуація була на достатньо низькому рівні, благодійність фінансувалася за залишковим принципом. Водночас проблеми губерній Південної України виглядають не такими гострими, як в інших регіонах.

На території Правобережної України (Волинська, Подільська губернії) ситуація із санітарно-гігієнічною та медичною галузями міського господарства виглядала майже катастрофічною. Міське самоврядування докладало мінімум зусиль.

Наприклад, у Подільській губернії в 1911 р. було найменше міських лікарів – 2 із 35. За підрахунками на одного лікаря припадали 7 842 хворих – лише тих, хто звертався за медичною допомогою. У реальності хворих, можливо, було більше. Зафіксовано понад тисячу притягнень до суду за порушення санітарно-гігієнічних умов, з них майже 900 суди задовольнили. Переважна кількість лікарень належала державі та земствам, найменше підпорядковувалося самоврядуванню. З муніципальними освітніми закладами ситуація була кращою. Із загальної кількості навчальних закладів (71) більшість підпорядковувалася муніципалітетам, які задовольнили в отриманні освіти понад половину міських мешканців (66 %). Кількість учнів за гендерною ознакою була майже рівною – хлопців трішки більше. За релігійною ознакою більшість становили

⁸⁵⁶ Бобкова О. М. Адміністративна та культурно-просвітницька діяльність А. Я. Фабра на Півдні України (30-ті – перша половина 60-х рр. XIX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Оксана Михайлівна Бобкова. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 132.

православні. За соціальним станом переважали міські станами – 44 %, потім дворяни – 33 %, селяни – 13 %, духівництво – 6 %⁸⁵⁷.

На території Волинської губернії ситуація була гіршою, оскільки міське самоврядування було майже не спроможне займатися медичною справою. Із бюджетів, навіть у другій половині XIX – на початку XX ст., виділялося менш як 1 тис. руб., а були роки, коли витрачали 60–90 руб. Лише половина освітніх закладів у містах губернії утримувалася за кошти громадських інституцій. Зокрема, у 1911 р. Луцьке самоврядування виділило 5 385 руб., а Дубни – 3 657 руб., що становило 20,7 % річного кошторису⁸⁵⁸. Звичайно, були такі міста й на Півдні України з мінімумом витрат на освіту, наприклад, Олешки, Алушта, Ногайськ, які виділяли 900 руб., 4 500 руб., але у відсотковому відношенні це становило 10 % річного кошторису. Однак інші міста, наприклад, Сімферополь, Керч, Мелітополь, Бердянськ, витрачали на освіту 60–90 тис. руб., що становило 15 % річних кошторисів за 1915 р.

Муніципалітети Чернігівської та Полтавської губерній займалися соціально-побутовими проблемами. Щороку виділялися кошти на допомогу хворим, немічним, організовувалися богадільні, притулки, їдальні та реалізувались інші благодійні заходи, але в розмірі 600–1 200 руб., чого, звичайно, було зовсім не достатньо. У містах Півдня України таких низьких витрат більшість муніципалітетів не знала навіть у дореформені роки. Наприклад, у всіх містах Чернігівської губернії в 1875 р. було виділено 27 265 руб., тобто на кожне місто припадало близько 2 тис. руб., а в 1895 р. вони майже не збільшились – становили загалом 32 247 руб.⁸⁵⁹.

⁸⁵⁷ Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. – Каменец-Подольский : Тип. Губ. Правления, 1911. – С. 180–192.

⁸⁵⁸ Прищепя О. П. Міста Волині другої половини XIX–початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олена Петрівна Прищепя. – Чернівці, 2003. – С. 126–130.

⁸⁵⁹ Шара Л. М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Любова Миколаївна Шара. – Харків, 2002. – С. 245.

У Київській і Харківській губерніях проявляли більшу активність у розв'язанні санітарно-гігієнічних та освітньо-культурних проблем, однак саме в губернських містах. Тут статті витрат на народну освіту та медичні заходи майже однакові з південноукраїнськими містами – 16–20 %. У цих губерніях міське самоврядування проводило більше заходів із патріотичного виховання шляхом установаження пам'ятників національним і культурним діячам (Т. Шевченку, Б. Хмельницькому, Володимиру Великому). Інтелігенція була сконцентрована в Наддніпрянській Україні, що, як вважає Н. Конопка, мало вплив на збереження й формування модерної української свідомості⁸⁶⁰. От тільки в складі Київського міського самоврядування особи з вищою та середньою освітою були в меншості⁸⁶¹. У Харкові було значне представництво інтелігенції, в його муніципалітеті навіть посварилися за встановлення пам'ятника Т. Шевченкові⁸⁶². Професорів Новоросійського університету муніципалітети Півдня здебільшого запрошували як експертів, а не обирали як депутатів.

Порівняно з російськими губерніями українські докладали просто героїчних зусиль для розвитку медичної та освітньої галузі міського господарства. У зв'язку з мізерними доходами міст російської глибинки взагалі важко уявити, як взагалі ще виділяли кошти на неприбуткові заходи. У містах Пензенської губернії муніципалітети утримували тільки 9 навчальних закладів із 258, а лікарні, що підпорядковувалися самоврядуванню (10), були тільки в губернських і повітових містах, заштатні такого задоволення не

⁸⁶⁰ Конопка Н. О. Малоросійський військовий губернатор Микола Григорович Репнін : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Наталія Олегівна Конопка. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 185–186.

⁸⁶¹ Нікітін Ю. О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–70 років XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Юрій Олександрович Нікітін. – К., 2004. – С. 118–119.

⁸⁶² Чорний Д. М. Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – початку XX ст. : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / Дмитро Миколайович Чорний. – Харків, 2008. – 511 с.

мали⁸⁶³. Примітною особливістю російських міст у галузі освіти була значна диспропорція за гендерною ознакою, чоловіків навчалось значно більше, ніж дівчат, в українських губерніях такий розрив був меншим. Також суттєво меншою була кількість освічених осіб, адже навчальні заклади забезпечували менший відсоток населення (1,8–5 %). Більшість витрат на освіту брали на себе губернські міста, оскільки в них знаходилася основна кількість навчальних закладів.

Наприклад, у Курській губернії муніципалітети разом витратили у 1892 р. 63 891 руб., а співвідношення учнів до питомої ваги населення було 1:42. Із витрачених коштів 60 % взяло на себе губернське місто, а земство витратило 260 566 руб.⁸⁶⁴. З українськими губерніями їх поєднувало те, що земства тут виявляли значно вищу активність у витратах, ніж самоврядування. Співвідношення лікарів до питомої ваги хворих була приблизно однаковою, один лікар припадав на 5–10 тис. хворих. Кількість лікарів на муніципальній службі також була приблизно однаковою.

У Курській губернії було 15 міських лікарів⁸⁶⁵, у Ковенській – 38⁸⁶⁶. У Псковській губернії міських лікарів було значно менше, ніж земських. Із 161 медпрацівника на земство працювали 123, а серед усіх 77 міських лікарів 37 вважалися земськими. Найменше зусиль муніципалітети докладали й до розвитку освіти. Усі разом громадські інститути в 1896 р. витрачали на всі 15 муніципальних шкіл лише 28 965 руб. А земства витратили майже 300 тис. руб.⁸⁶⁷. В Естляндській губернії міських лікарів було також менше, по 1–3 в

⁸⁶³ Памятная книжка Пензенской губернии на 1867 г. – Пенза : Тип. Губ. Правления, 1867. – С. 118.

⁸⁶⁴ Памятная книжка Курской губернии на 1892 г. – Курск : Тип. Губ. Правления, 1892. – С. 82–140.

⁸⁶⁵ Памятная книжка Курской губернии на 1892 г. – Курск : Тип. Губ. Правления, 1892. – С. 136.

⁸⁶⁶ Памятная книжка Ковенской губернии на 1890 г. – Ковна : Тип. Губ. Правления, 1890. – С. 132.

⁸⁶⁷ Памятная книжка Псковской губернии на 1896 г. – Псков : Тип. Губ. Правления, 1896. – С. 67–69.

кожному місті, а муніципалітети утримували лише 15 шкіл, у яких навчалось меншість міського населення (близько 2 тис. учнів)⁸⁶⁸.

Звичайно, санітарно-гігієнічні умови існування були вкрай важкими, а грошей часто не вистачало на зарплату лікарям. Кількість епідеміологічних захворювань була дуже високою, причому місцеві ящур, сибірська виразка, деякі інші були екзотичними для українських губерній, але цілком звичним явищем для російських.

* * *

Отже, проблемами для міського самоврядування на Півдні України, як і в інших регіонах імперії, були: організація медицини, освіти, благодійності та санітарно-гігієнічного стану. Муніципалітети боролися з антисанітарією і витрачали з бюджетів на це кошти, але міське населення виконувати їхніх постанов не збиралося, що пояснювалось низьким авторитетом цієї громадської інституції. Виділяли з міської казни до 10 % прибутків, але цих грошей ледве вистачало на утримання невеликого штату лікарів, фельдшерів та інших медичних співробітників. При цьому себе муніципалітети ніколи не ображали, використовуючи на власне утримання іноді до 20 % міських бюджетів. Навіть організувати вивезення сміття з міст виявлялося для них великою проблемою, оскільки це коштувало надто дорого. Освітня діяльність міського самоврядування Півдня України знаходилася на досить низькому рівні. Коштів, виділених на освітні заклади, не вистачало для розв'язання всіх нагальних проблем. Більшу активність у цій справі виявили земства, а органи міського самоврядування вважали за необхідне перекласти проблеми на плечі земств, приватних і громадських організацій.

Загалом у цих галузях міського господарства муніципалітети почувалися цілком індивідуально, оскільки самотійно в індивідуальному порядку вирішували долю бюджетних коштів, які виділялися на поширення освіти й медицини. Індивідуально

⁸⁶⁸ Памятная книжка Эстляндской губернии на 1896 г. – Ревель : Тип. Губ. Правления, 1896. – С. 82–89.

займалися проблемами управління освітніми й медичними закладами, навіть заробітна плата вчителів і медиків у містах різнилася. Громадські інститути влади вирішували проблеми створення необхідних галузевих комісій для контролю над освітніми та медичними закладами й визначали, якими правилами вони будуть керуватись у своїй діяльності. Навіть вирішувалося питання, щодо необхідності депутатам бути взірцем для городян.

Модернізація медичної та освітньої галузей відбувалась повільно, коштів постійно не вистачало. Попри те, що муніципалітети підвищували зарплату викладачам і медикам, відкривали нові лікарні й школи, будували й модернізували інженерно-технічну інфраструктуру, проводили електрифікацію, покращували освітлення та здійснювали благоустрій, у містах були незадовільні санітарно-гігієнічні умови, прийняті постанови міських дум повністю не виконувалися. Наприклад, у Єлисаветграді міська управа прийняла рішення про модернізацію заводів за сучасними умовами, але власникам простіше було перенести їх за міську територію і продовжувати роботу. Тобто вплив самоврядування на санітарно-гігієнічні умови проживання був досить слабким. Більшості міського населення не по кишені були ціни на медичні й освітні послуги, а тому ними просто не користувалися. Хоча депутати муніципалітетів займалися благодійністю і відкривали лікарні за власні кошти. Слід віддати належне міському самоврядуванню Півдня України в тому, що завдяки його діяльності більшість поширених у містах хвороб були подолані вже на початку ХХ ст.

Специфіка південноукраїнських міст полягає в більш високих бюджетних витратах на медичну й освітню галузі. Водночас у відсотковому відношенні особливої відмінності не було – 15–20 % у містах усіх губерній, але кількість коштів у всіх різна. Зокрема, якщо для південноукраїнських губерній 20 % – це 100 тис. руб., то для Правобережжя це – 2–4 тис. руб., а для більшості російських міст це – 200–500 руб. Також різним було співвідношення учнів за гендерною ознакою, в українських губерніях розрив між кількістю чоловіків і

жінок, що здобували освіту, був значно меншим, ніж у російських губерніях. Там дівчат навчалася наполовину менше порівняно з чоловіками. Різнилися губернії за соціальною ознакою серед учнів. В українських губерніях був значно вищим відсоток населення з освітою, ніж у російських, а Таврійська губернія за рівнем освіченості була лідером серед південноукраїнських губерній і Донської області. У медичній галузі було більше схожого: жахливі санітарно-гігієнічні умови, виділених бюджетами коштів вистачало, здебільшого, на утримання лікарів і різні санітарні комісії, мізерна кількість міських лікарів (1 лікар на 5–10 тис. хворих), постійна прописка різних хвороб в міському життєвому просторі, тільки кількість їх була вищою у російських містах.

5.2. Благоустрій і задоволення потреб міських громад

Наприкінці XIX – на початку XX століття мали місце зміни інженерно-комунікаційного устрою південноукраїнських міст. Позитивна динаміка спостерігалася у всіх аспектах побуту й мала найрізноманітніші вияви: від модифікації сірників до появи в квартирах телефонів. Але темпи й хронологія модернізації побуту в містах регіону були різні. Це твердження стосується передусім таких структурних елементів міської інфраструктури, як благоустрій, водопостачання й каналізація, енергетичне господарство.

До Міської реформи 1870 р. у благоустрої Херсонської та Таврійської губерній міське самоврядування займалося: замощенням доріг, ремонтом урядових та інших будинків, опаленням, освітленням; у портових містах приділялася увага набережним; на другому місці були сади та сквери як на території міст, так і муніципального землеволодіння. Хоча останніх можна було нарахувати досить мало. Загалом виплати на благоустрій були

безсистемними та незначними⁸⁶⁹. Зокрема, на прикладі Єлисаветграда В. Константинова зазначала, що кілька вулиць навіть не мали назв, оскільки по них протікали нечистоти. Заштатні міста більше нагадували звичайні села й тільки статус міста відрізняв їх від сільського поселення⁸⁷⁰. Перше заощення вулиць міським самоврядуванням Єлисаветграда розпочалося в 1842 р., а перше шосе було прокладено в 1847 р. Із 1853 р. заощення вулиць почало проводитися під кураторством міського голови П. Сахарова. Фінансування благоустрою в Єлисаветграді відбувалося не за рахунок міського бюджету, а з виплат з винного відкупу та за гроші, які міське купецтво сплачувало за необхідні документи за право торгівлі⁸⁷¹. Цією статтею витрат жоден муніципалітет не користувався, що позитивно виділяло Єлисаветград з-поміж інших міст Півдня України.

Після 1870 р. вільних коштів у Єлисаветградському муніципалітеті не було, тому фінансування благоустрою в післяреформені роки покладалося на запасний капітал і позапланові прибутки міського банку. Робота в сфері міського благоустрою стала інтенсивнішою, але тільки для центральних вулиць міста. Наприклад, у післяреформені роки були заощені та шосовані під'їзди до залізничної станції, будинку суду, міських навчальних закладів, ринків тощо. Міські околиці, навпаки, залишалися поза увагою міського самоврядування⁸⁷².

⁸⁶⁹ Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – С. 3–44; Черемісін О. В. Діяльність міського самоврядування у сфері благоустрою Херсона кінець XVIII століття – 1870 р. / О. В. Черемісін // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 7. – С. 63–74.

⁸⁷⁰ Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках) / В. М. Константинова. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – С. 270–283.

⁸⁷¹ Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А. Н. Пашутин. – Елисаветград : Лито-Тип. Бр. Шполинских, 1897. – 309 с.

⁸⁷² Там само. – С. 103–118.

Звичайно, взірцевим містом у благоустрої, як сучасники, так і наступні покоління, вважали Одесу. За фінансове забезпечення міста відповідав будівельний комітет. Кошти його входили в систему міських фінансів, але муніципалітету заборонялося ними користуватися на власний розсуд, тому будівельний комітет не був перевантажений листуванням із іншими інстанціями і не потребував спеціального засідання міської думи для розподілу бюджетних коштів. Він міг цілком самостійно використовувати їх на благоустрій і за рік облаштувати кілька десятків вулиць міста. Це явище позитивно виділяло Одесу серед інших південноукраїнських міст, які на її фоні виглядали цілком провінційно й безрадісно.

Проведення водогону в Одесі розпочалось раніше, ніж в інших південноукраїнських містах – у 1862 р. У подальшому він знаходився в приватному водогінному товаристві, а тому до складу міського господарства не відносився. За використання каналізаційної мережі в Одесі з домовласників значної платні на користь бюджету не брали. Кожен, хто бажав підключитися до каналізації, повинен був за власний рахунок купити необхідне спорядження та під'єднатися до системи за визначеним планом міської управи. До початку ХХ ст. до каналізаційної мережі було підключено 47 % будинків⁸⁷³.

Усього на будівництво й розширення каналізаційної мережі було витрачено 1 400 000 руб., а потім щороку до 1917 р. майже 70 тис. руб. йшло на її розширення. Загальна кількість видатків із бюджету на

⁸⁷³ Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов г. Одессы за 1903 г. – Одесса : Типография А. Шульце, 1903. – С. 73–124; Сметы расходов и доходов города Одессы за 1894–1901 гг. – Одесса : Типография Л. Шульце, 1902. – С. 98–156; Роспись доходов и расходов города Одессы за 1850–1893 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – С. 86–167; Роспись доходов и расходов г. Одессы на 1887 г. с объяснительною запискою и приложением. – Одесса : Типография А. Шульце, 1887. – С. 72–145; Сметы доходов и расходов г. Одессы // Известия Одесского городского общественного управления. – Одесса, 1865. – № 1. – С. 2–3; Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм с объяснительною запискою за 1870, 1873–1874, 1876, 1880–1886, 1888–1899 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1900. – С. 134–256; Обзор отчетов Одесской городской думы за 1864–1868 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1871. – С. 67–131; Обзор сравнительных таблиц доходов и расходов города Одессы за 1874–1880 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1881. – С. 56–134.

утримання каналізації дорівнювала щороку близько 6,2 %, що значно перевищувало показники інших міст, навіть столичних. У Москві та Санкт-Петербурзі на утримання каналізації витрачали 3 % з міського бюджету, а в Ризі – 1,8 %⁸⁷⁴. У середньому на душу населення в Одесі на утримання каналізації припадало по 61 коп. Витрати на видалення нечистот поділялися на три частини: очищення вулиць, полив вулиць, видалення бруду. Особливість цієї політики полягала в тому, що очищенню підлягали не всі вулиці, а лише ті, що проходили вздовж державних будинків. В Одесі вулиці очищувалися виключно міською будівельною комісією. В інших містах практикувалися підрядні заходи або за допомогою використання праці двірників.

Найбільш значна кількість витрат йшла на утримання наявних і будівництво нових підземних комунікацій і звалищ нечистот. Діючі підземні комунікації обходилися в 1880-х рр. близько 20 тис. руб. на рік із міського бюджету. Щороку вони збільшувалися на 1,8 сажнів, і вже на початку ХХ ст. загальна довжина підземних комунікацій дорівнювала близько 38 тис. саж. Розширення каналізаційної мережі в Одесі відбувалося за рахунок спеціального напівкопійкового збору⁸⁷⁵.

Видатки на міське освітлення також становили значний відсоток у бюджеті. Щороку витрачалось близько 58 тис. руб., що складало 17 коп. на одного мешканця. Одеса в досліджуваний період освітлювалася газом і керосином. Електрична енергія в ХІХ ст. була лише на декількох вулицях столичних міст⁸⁷⁶. У південноукраїнських містах електроенергія для освітлення поширилася вже на початку

⁸⁷⁴ Финансы крупнейших русских городов / сост. Н. Бычков. – М. : Городская типография, 1894. – С. 60–64.

⁸⁷⁵ Роспись доходов и расходов города Одессы за 1850–1893 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – С. 63–186.

⁸⁷⁶ Финансы крупнейших русских городов / сост. Н. Бычков. – М. : Городская типография, 1894. – С. 88–96.

XX ст. В Одесі в 1890-х рр. переважало газове вуличне освітлення (67,7 % ліхтарів) над керосиновим⁸⁷⁷.

Вуличним освітленням займалися приватні газові товариства, плата визначалася з кожного ліхтаря. Керосиновим освітленням у всіх містах займалися підрядники. Вартість утримання ліхтарів була різною. В Одесі на утримання 1 газового ліхтаря витрачалося 18 руб. 20 коп., а керосинового – 15 руб. Таким чином, керосинове освітлення було більш дешевим, ніж газове. Вартість залежала від кількості витраченого палива. В Одесі ліхтарі працювали 2 500 годин на рік і кількість палива, яке витрачалося, ніхто не підраховував. Контроль за освітленням покладался на помічника міського інженера. Витрати на нього постійно збільшувалися кожні 10 років на 34 %⁸⁷⁸.

Серед видатків на міський благоустрій щороку кошти виділялися на утримання шляхів сполучення, мостових, шосе, тротуарів, набережних, річок. В Одесі на цейшло щороку близько 250 тис. руб., що становило витрати в середньому 71 коп. на одного мешканця. Різниця між утриманням наявних шляхів і будівництвом нових була досить значною. У 1890 р. на їх ремонт було витрачено 54 425 руб. 55 коп., а на будівництво нових – 183 062 руб. 82 коп.⁸⁷⁹.

⁸⁷⁷ Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм с объяснительною запискою за 1870, 1873–1874, 1876, 1880–1886, 1888–1899 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1900. – С. 156–176.

⁸⁷⁸ Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов г. Одессы за 1903 г. – Одесса : Типография А. Шульце, 1903. – С. 67–131; Сметы расходов и доходов города Одессы за 1894–1901 гг. – Одесса : Типография Л. Шульце, 1902. – С. 98–234; Роспись доходов и расходов города Одессы за 1850–1893 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – С. 36–156; Роспись доходов и расходов г. Одессы на 1887 г. с объяснительною запискою и приложением. – Одесса : Типография А. Шульце, 1887. – С. 72–189; Сметы доходов и расходов г. Одессы // Известия Одесского городского общественного управления. – Одесса, 1865. – № 1. – С. 2–3; Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм с объяснительною запискою за 1870, 1873–1874, 1876, 1880–1886, 1888–1899 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1900. – С. 134–189; Обзор отчетов Одесской городской думы за 1864–1868 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1871. – С. 67–129; Обзор сравнительных таблиц доходов и расходов города Одессы за 1874 – 1880 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1881. – С. 56–189.

⁸⁷⁹ Сметы расходов и доходов города Одессы за 1894–1901 гг. – Одесса : Типография Л. Шульце, 1902. – С. 98–167.

Найбільша частина видатків із міського бюджету припадала на утримання бруківок, шосе й тротуарів, а витрат на набережні майже ніколи не було. Зокрема, на утримання мостових на рік доводилося витратити суму близько 220 тис. руб., а шосе та тротуарів – до 20 тис. руб. Таким чином, кожен одесит на утримання мостових витрачав близько 60 коп.⁸⁸⁰.

Ставлення міського самоврядування до утримання шляхів сполучення було різним. Наприклад, в Одесі шосейною проблемою займався виключно муніципалітет, а за стан тротуарів відповідали домовласники. Муніципалітет лише виділяв кошти на тротуари біля державних і громадських будівель.

Для заощення вулиць використовувався граніт. Булижні мостові в Одесі були рідкістю. Нове вуличне заощення обходилося близько 174 тис. руб. на рік, а ремонт наявного – 46 тис. руб. Таким чином, ремонт був дешевшим, ніж нове покриття, майже в 4 рази. За ремонт асфальтного покриття міське самоврядування Одеси з бюджету сплачувало щороку товариству асфальтних робіт до 3 % вартості мостової (близько 2 тис. руб.). Витрати на мости не складали в Одесі значних сум і знаходились у межах 2 тис. руб. на рік⁸⁸¹.

Утримання садів, парків, скверів щороку обходилося Одеському муніципалітету в суму близько 36 тис. руб., відповідно на одного мешканця припадало 11 коп⁸⁸². Якщо порівнювати зі столичними

⁸⁸⁰ Роспись доходов и расходов города Одессы за 1850–1893 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – С. 63–187.

⁸⁸¹ Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм с объяснительною запискою за 1870, 1873–1874, 1876, 1880–1886, 1888–1899 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1900. – С. 134–189.

⁸⁸² Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов г. Одессы за 1903 г. – Одесса : Типография А. Шульце, 1903. – С. 89–131; Сметы расходов и доходов города Одессы за 1894–1901 гг. – Одесса : Типография Л. Шульце, 1902. – С. 198–234; Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм с объяснительною запискою за 1870, 1873–1874, 1876, 1880–1886, 1888–1899 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1900. – С. 134–289.

містами, то витрати Одеси значно більші, оскільки в Москві та Санкт-Петербурзі вони становили 6 коп. на душу населення⁸⁸³.

За повідомленнями Г. Ге⁸⁸⁴, благоустроєм Миколаєва більшою мірою опікувалися військові губернатори та градоначальник. Міське самоврядування, з огляду на військово-морську функціональність міста, повністю було підпорядковане цим інстанціям. Тому благоустроєм займалися вищі адміністративно-посадові особи, а не муніципалітет. Основні нововведення були запроваджені до 1840-х рр. Зникнення зацікавленості військових губернаторів благоустроєм негативно позначилось на всій міській буденності, і станом на 1860 р. вона була абсолютно безперспективною. Навіть реформа 1870 р. не внесла в життя Миколаєва великих зрушень, оскільки міське самоврядування продовжувало діяти за старими зразками відносин як із адміністрацією міста, так і з громадськістю, причому остання взагалі не виявляла ініціативи в цьому питанні. Усі позитивні зміни в міському побутовому житті міста пов'язані з приходом до влади Б. Глазенапа. Саме завдяки йому оживилася діяльність у сфері благоустрою і міського самоврядування. Через необхідність слухатися адміралтейство він не міг самостійно проводити власну муніципальну політику до 1917 р. Благоустроєним Миколаїв ставав поступово протягом післяреформеного періоду завдяки старанням військових губернаторів і градоначальників і перетворився на початок ХХ ст. з нікому не потрібного міста в один із найважливіших портів Півдня України. На жаль, міське самоврядування Миколаєва відіграло в цьому процесі не провідну роль, а роль виконувача рішень міської адміністрації.

До Міської реформи 1870 р. обов'язкові видатки в сфері благоустрою Херсона займали більш як половину бюджету, й лише поступове їх скорочення після реформи дало можливість самоврядуванню асигнувати більші суми на благоустрій, народну

⁸⁸³ Финансы крупнейших русских городов / сост. Н. Бычков. – М. : Городская типография, 1894. – С. 101–105.

⁸⁸⁴ Ге Г. Н. Исторический очерк г. Николаева при устье Ингула (1790–1890) / Г. Н. Ге. – Николаев : Русская тип., 1890. – С. 39–50.

освіту, медичне обслуговування, будівництво шляхів сполучення та інше⁸⁸⁵. За період із 1872 р. до 1913 р. витрати на благоустрій зросли із 17 661 руб. до 114 993 руб., але питома витратна частка міського бюджету зменшилась із 16,6 % до 11,7 %, одночасно збільшились видатки на одного мешканця з 7,6 руб. (у 1892 р.) до 13,8 руб. (у 1913 р.)⁸⁸⁶.

Якщо взяти до уваги проблемність нових справ із дореформеною адміністративною опікою, за якою міське самоврядування майже нічого не робило без узгодженості з керівництвом губерній, то не можна не відмітити успіхи громадських управлінь стосовно піклування про благоустрій після реформи 1870 р.

Широко розгорнулась діяльність муніципалітетів, пов'язана з будівництвом, ремонтом різнопрофільних будівель (міського театру, адміністративних будинків, громадських бібліотек, читалень, типографій, музею та ін.), заощенням вулиць, проспектів, їхнім освітленням, заходами для оздоровлення міста, утриманням його згідно із санітарними нормами (з цією метою у 1895 р. були прийняті *«Обязательные для жителей города Херсона постановления»*) та іншими заходами⁸⁸⁷.

Із 1870-х рр. почалась робота міського самоврядування з налагодження в Херсоні водогону⁸⁸⁸. На засіданнях міської думи та управи розглядали кілька проектів (протягом 1875–1879 рр.), авторами яких були брати Вадон (пропонували на спорудження водогону 23 тис. руб.) і інженер Фосс (30 тис. руб.). Оскільки проект братів Вадонів був дешевшим для міського бюджету, їм і було

⁸⁸⁵ Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. 2. – С. 3–44.

⁸⁸⁶ Цибуленко Л. О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної і виробничої власності в ХІХ – на початку ХХ століть. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Лариса Олександрівна Цибуленко. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 141–149.

⁸⁸⁷ Обязательные для жителей города Херсона постановления. – Херсон, 1895. – С. 34–76.

⁸⁸⁸ Черемісін О. В. Діяльність міського самоврядування у сфері благоустрою Херсона в 1870–1917 рр. / О. В. Черемісін // Наукові записки. Серія : історичні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – Вип. 15. – С. 307–325.

доручено будівництво в місті водогону, який із часом приніс багато користі не тільки для благоустрою міста, а й для санітарно-гігієнічного стану⁸⁸⁹.

У результаті вулична сітка водогону мала 25 верст, за добу мешканці могли використовувати до 100 тис. відер води, що в середньому становило 1,5 відра на одну людину на добу (за такої невеличкої кількості води мешканці продовжували брати неочищену воду з Дніпра). Водогін містом облаштований був нерівномірно. У 1-му та 2-му районах забезпечення водою було кращим – до трьох відер на добу, в 3-му та 4-му районах мешканці задовольнялись 1 відром на добу. Найкращими будинками в місті вважались: будинок Вадона на Вітовській вулиці (на 120 мешканців), у якому користування водою сягало до 3,5 відер на добу, та будинок Скарлатті (на 150 мешканців), у якому кількість води сягала до 5,5 відер на добу⁸⁹⁰. Обидва домовласника були депутатами міського самоврядування. З часом водогінна мережа збільшувалась, але не настільки швидко, як сподівались міські мешканці. Незважаючи на постійне зростання населення, у місті до 1921 р. водопровід забезпечував водою не всіх бажаючих (за 2 місяці надавав 22 296 000 відер). Тобто від 600 000 відер за 2 місяці в 1880-х рр. потужність його роботи збільшилась до 22 296 000 відер у 1921 р⁸⁹¹.

Найбільшу кількість води використовували для підтримки санітарно-гігієнічного стану самих мешканців і домашнього господарства. Але з благами водогін приніс і багато проблем як для мешканців, так і для міського самоврядування, зокрема утилізацію відходів (брудної води). Це зумовило необхідність винесення на порядок денний облаштування міста каналізацією. До вирішення цього питання міське самоврядування підійшло на початку 1907 р.

⁸⁸⁹ Журнал засіданий Херсонского городского общественного управления. – Херсон : Тип. В. О. Ващенко. – 1879. – С. 34–88.

⁸⁹⁰ Памятная книжка херсонского общественного управления. – Херсон : Тип. В. О. Ващенко. – 1880. – С. 23–86.

⁸⁹¹ Городское хозяйство. Работа водопровода, электростанции, расход электроэнергии // Известия. – 1921. – 15.09. – С. 2.

(значно пізніше, ніж в інших містах. В Одесі каналізація була проведена в 1880-х рр., у Ростові – у 1890-х рр.). Херсонське самоврядування поставило під дуже великий сумнів користь від каналізаційної мережі і навіть замовило спеціальне дослідження, щоб визначити користь проведення у місті асенізації. Тільки після тривалого вивчення цього питання, консультування з інженерами та лікарями (на це звертав особливу увагу херсонський лікар В. Мефодієв), вивчення досвіду колег із інших українських і західноєвропейських міст, під сильним тиском з боку херсонської громадськості, і врахувавши, що місто зможе отримувати з цього прибуток, міська дума та управа вирішили облаштувати в Херсоні каналізаційну мережу. За основу взяли проект інженера П. Горбачова⁸⁹².

Особливість проведення каналізації в Херсоні полягала в тому, що мережу стали прокладати не одночасно по всьому місту (як це робили в інших містах), а поступово. Вирішено було здати міську землю під залог і взяти кредит у Херсонському земському банку на 38,5 років під 6 % річних внесків. Каналізація була побудована в досить стислий термін і займала магістральними шляхами 25 верст. Плата за користування нею (можливість мали лише 25 % населення міста) встановлена в розмірі 2 руб. на місяць і приносила щорічний прибуток до міського бюджету 24 тис. руб⁸⁹³.

Новим явищем в міському благоустрої стало відкриття електричної станції. У 1907 р. було поставлене про це питання на засіданні міської управи, а згодом досить швидкими темпами були складені проект і кошторис, виділено місце під її будівництво⁸⁹⁴. У 1908 р. електрична станція була відкрита, і до 1912 р. на вулицях

⁸⁹² Доклад комиссии по сооружению канализации в Херсонскую городскую думу. – Херсон : Изд. ХГОУ, 1907. – С. 1–3.

⁸⁹³ Горбачев П. Об устройстве канализации в Херсоне. – Херсон : Изд. ХГОУ, 1908. – С. 6–15; Беккер М. В Херсонскую городскую думу об устройстве канализации в городе / М. Беккер, Ф. Рыбаков. – Херсон : Изд. ХГОУ, 1908. – С. 3–12.

⁸⁹⁴ Заключение инженера электрика проф. В. В. Дмитриева по вопросу об устройстве электрического освещения в городе Херсоне. – Херсон, 1907. – С. 2–9.

міста використовувалось 214 електричних ліхтарів. Однак електрична мережа повністю не витіснила з вулиць Херсона керосинових ліхтарів, які приносили самоврядуванню багато проблем і видатків, що було пов'язано насамперед із поведінкою місцевого населення. Мешканці били скло на ліхтарях, розбирали дерев'яні стовпи, щоб отримати керосин, витягали лампи. Із міського бюджету щороку витрачалась чимала сума – приблизно 6 007 руб. 50 коп. на ремонт керосинових ліхтарів і 250 руб. на їхнє утримання. Звичайно, електрична мережа не вирішила всіх проблем, пов'язаних із вуличним освітленням, але стала перспективним новим явищем у сфері благоустрою⁸⁹⁵.

Із 1908 р. електроосвітленням у Херсоні завідував особисто міський голова М. Блажков. Після того, як його обрали членом Державної думи в 1912 р., завідувачем електроосвітлення став член міської управи І. Тропін, а керівником електростанції – інженер-електрик П. Меншиков. Наявність у керівництві перших осіб міста надавало більшого авторитету та сприяло шанобливому ставленню міського населення до електроосвітлення. До мережі підключалось все більше бажаючих, а щорічний чистий прибуток до міського бюджету за використання електроенергії становив 53 238 руб. Проте, до 1917 р. повної електрифікації не відбулось.

У містах Катеринославської губернії благоустрій до 1870 р. знаходився ще більш поганому стані, ніж у сусідніх губерніях. Тут навіть губернське місто, в якому постійно загрозливим явищем були повені, нічим не відрізнялося з-поміж інших. Позитивним у загальному вигляді Катеринослава були його сади. Укладач військово-статистичних відомостей про Катеринослав малював його майбутнє безперспективним у всіх смислах. У Бахмуті взагалі не було замощено жодної вулиці, тому рух після негоди був ускладнений, а ґрунт настільки насичений сіллю, що не було без неї

⁸⁹⁵ ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 24–42.

жодного колодязя⁸⁹⁶. Принаймні Бахмут міг пишатися лише двома благоустроєними вулицями, інші прибиралися за потребою. Верхньодніпровськ був настільки бідним, що міське самоврядування фінансово було не спроможне займатися благоустроєм. Місто за своїм загальним виглядом нічим не відрізнялося від села. Існувало всього 4 вулиці, які були дуже брудними.

У Новомосковську також було дуже брудно, оскільки вулиці ніколи не прибиралися, вони навіть не отримали власних назв. Міське самоврядування ніколи не займалося благоустроєм, у результаті життя в місті нічим не відрізнялося від сільського. У результаті, навіть будинки було побудовані на зразок сільських. Павлоградський муніципалітет також благоустроєм не займався. Єдиною відмінністю від інших міст було те, що вулиці були правильно розплановані, але не вимощені. Загальний вигляд Олександрівська і Словоносербська був однаково жахливий, навіть відмічалися перебої постачання питної води, а благоустроєм муніципалітети майже не займалися. Вулиці були завжди брудними й не мали назв⁸⁹⁷.

Таким чином, сфера благоустрою міст Катеринославської губернії до реформи 1870 р. перебувала у жахливому становищі. Більшість міст за зовнішнім виглядом нагадували села, а муніципалітети благоустроєм взагалі не займалися. За всіма наявними описами міст губерній їхнє майбутнє було безрадіним, безперспективним і безнадійним. Адже муніципалітети навіть назви вулицям надати були неспроможні, не кажучи вже про організацію постачання кращої питної води⁸⁹⁸. А над мешканцями

⁸⁹⁶ Военно-статистическое обозрение Екатеринославской губернии. – СПб. : Тип. Генерального штаба, 1850. – Т. XI. – Ч. 4. – С. 156–169.

⁸⁹⁷ Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. В Павлович. – СПб. : Тип. департамента генерального штаба, 1862. – С. 299–332.

⁸⁹⁸ Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1864 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1864. – С. 160–194.

Олександрівська одесити жартували, коли вони сподівалися на прокладення через їхнє місто залізниці⁸⁹⁹.

Після Міської реформи 1870 р. ситуація з благоустроєм стала більш позитивною. Міське самоврядування поживалось і розпочало більш активну діяльність у цій сфері. Принаймні вулицям у містах почали давати назви. Катеринославське самоврядування розпочало активно займатися замощенням вулиць і проспектів. На 1901 р. було відремонтовано 48% вулиць, а до 1917 р. було завершено замощення міста. Майже весь Катеринослав, разом із околицями та провулками, було благоустроєно, але бруду на вулицях усе одно було багато, оскільки муніципалітет обрав шлях швидкості, а не якості. Якість замощених вулиць була не високою, а прокласти тротуари для пішоходів взагалі забули.

Мешканці Катеринослава пишалися власними садами, міське самоврядування здавало їх в оренду, тому вхід до них був платним, що не давало змоги бідним соціальним групам їх відвідувати. До того ж, муніципалітет за експлуатацію садів прибутки отримував, а організувати систематичний полив рослин у них не спромігся. Наприкінці ХІХ ст. катеринославське самоврядування доклало значних зусиль для проведення електрифікації в місті. Уже в 1890-х рр. електричних ліхтарів було значно більше, ніж керосинових, оскільки муніципалітет зрозумів, що електричне освітлення міста значно економніше, ніж інші види. За даними на 1900 р., утримання керосинових ліхтарів для міського бюджету становило 14 461 руб. 79 коп., а електричних – 2 000 руб. Натомість досить слабо була організована асенізація. У ХХ ст. Катеринослав увійшов без прокладеного водогону, з міським асенізаційним обозом із 16 діжок і 32 коней⁹⁰⁰.

⁸⁹⁹ ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 2–7; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 2–6.

⁹⁰⁰ Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1900 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1900. – С. 172–213; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1912 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1912. – С. 13–16.

Благоустрій Олександрівська був у дуже відсталому стані. Міське самоврядування розуміло необхідність заощення вулиць, але з бюджету не було можливості виділяти на цю проблему значні кошти. Станом на 1900 р. заощено було 14 % вулиць у місті. У 1894 р. муніципалітет звернувся до уряду з проханням виділяти на благоустрій міст $\frac{1}{2}$ коп. із 1 пуду вантажу, що ввозиться або вивозиться з Олександрівська, але воно не було затверджено. Тому справа із заощенням вулиць рухалася повільно, до 1917 р. кращою не стала. Доволі проблемною була ситуація навколо освітлення. Міське самоврядування особливих кроків у цьому напрямі не зробило. Місто освітлювала трохи більш як сотня ліхтарів.

За підрахунками сучасників, один ліхтар припадав на 776 кв. саж. Цього, звичайно, не вистачало, щоб можна було констатувати, що в місті не існує проблем з освітленням. Усі проекти нововведень муніципалітетом довго розглядалися, тому модернізація для міста була досить важким явищем. Більшість депутатів влаштовувала традиційність і провінційність міського життя. Із позитивного можна відзначити існування на рубежі століть в Олександрівську водогону. Хоч муніципалітет віддав його в концесію, а протяжність його дорівнювала всього 9 верстам 461 саж., для повітового міста це вже було великим досягненням, особливо для центральних вулиць. Хто не мав водогону, тому доводилося користуватися водою з найближчих річок. Асенізація міста була жахливою, навіть на початку ХХ ст. процеси модернізації її не зачепили. Санітарні комісії хоч і радили самоврядуванню провести новинки, принаймні асенізаційні діжки зробити герметичними, муніципалітет не квапився у вирішенні цих проблем⁹⁰¹.

⁹⁰¹ ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 2–7; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 2–6; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 3–8; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 1–8; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 2–8; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 4–8; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 21. – С. 2–16.; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 28–66; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 30–68; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 312. – Арк. 2–9; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 369. – Арк. 35–68; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 445. – Арк. 28–56.

Значних зусиль для благоустрою доклало Бахмутське самоврядування. Зокрема, до 1917 р. майже все місто було замощене, а з бюджету систематично виділялися кошти. Тому благоустрій муніципалітет у місті постійно покращував. Місцеві підприємці-активісти проклали водогін. Муніципалітет спромігся лише на організацію нових колодязів. У модернізації освітлення самоврядування зусиль ніяких не доклало. Бахмут продовжував освітлюватися керосиновими ліхтарями. Асенізація проводилася спеціальним обозом, який, на відміну від інших міст, працював щоденно, а в окремі періоди доводилося наймати поденних працівників. Однак для очищення міста цього було недостатньо. Модернізація в місті просувалася незначними кроками.

Новомосковськ у благоустрої може посісти останнє місце в губернії. Замощених вулиць, навіть на початку ХХ ст., у місті не існувало. На освітлення вулиць із бюджету витрачалися мізерні кошти, яких ледве на це вистачало. Асенізація проводилася лише подекуди сезонними наймитами за рахунок муніципального бюджету. Водогону в місті не було – не вважали потрібним⁹⁰².

У Маріуполі самоврядування виділяло досить значні кошти на замощення нових вулиць і ремонт старих. На 1899 р. з бюджету на ці потреби надійшло відповідно 15 299 руб. 42 коп. і 6 727 руб. 30 коп. Станом на 1901 р. замощено було тільки 1/3 всіх міських вулиць. Вуличне освітлення існувало тільки на центральних вулицях

⁹⁰² Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1894. – С. 22–29; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1895 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1894. – С. 72–90, 133–151; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1899. – С. 172–213; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1912 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1912. – С. 13–16.

керосиновими ліхтарями. Будівництво водогону та каналізації самоврядування розпочало тільки на початку ХХ ст.⁹⁰³.

Піклування Новомосковського самоврядування про благоустрій та інженерно-технічну інфраструктуру зводилось лише до робіт із заощення вулиць і ремонту тротуарів. Павлоградський муніципалітет творчо підійшов до проблеми міського благоустрою. Щоб не виділяти кошти з бюджету, самоврядування перераховувало фінанси для заощення вулиць з встановленого спеціального збору за плату з вивезених товарів. Олександрівське самоврядування зверталося за дозволом до уряду для встановлення подібного збору, але невдало. Натомість павлоградське запровадило його власними розпорядженнями, виходячи з ідеї, що самоврядування повинно діяти самостійно. У середовищі міської громадськості визрівало розуміння необхідності періодично модернізувати та оновлювати зовнішній вигляд міст. Але попри самостійно-творчі підходи на кінець досліджуваного періоду вдалося замостити лише 1/3 міських вулиць. У сфері вуличного освітлення до модернізації справа не дійшла. Муніципалітет вважав, що цілком достатньо керосинових ліхтарів, на утримання яких витрачав постійно кошти. У водогоні також місто не мало потреби, оскільки, на думку самоврядування, для цього цілком вистачало 5 колодязів. Економічно муніципалітет підійшов до розв'язання асенізаційної проблеми. Хоча з бюджету виділялися кошти на утримання спеціального асенізаційного обозу, більше роботи покладалося на місцевих арештантів, які безкоштовно заміняли одночасно і водогінну, і асенізаційну системи⁹⁰⁴.

⁹⁰³ ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 1–7; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 1–9; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 1–4.

⁹⁰⁴ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1894. – С. 22–29; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1895 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1894. – С. 72–90, 133–151; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1899. – С. 172–213; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1912 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1912. – С. 13–16.

У Луганську з бюджету витрачалася найбільша кількість коштів на проведення благоустрою (46 %, а іноді 59 %), але цих грошей вистачало лише на заощення під'їздів до залізничних станцій. В інших інженерно-технічних новаціях місто потреби не мало, головне, що працювали на межі можливостей фабрики та заводи. Міське самоврядування нічим не займалося, лише пишалося сумами промислового виробництва, хоча вони до бюджету не мали жодного відношення. Самоврядування не цікавилася водогоном, асенізацією, освітленням. Міського патріотизму вистачало тільки на те, щоб пишатися заводами-гігантами. Те, що на медицину, санітарію, асенізацію витрачалася з бюджету 1/60 частина прибутків, муніципалітет вважав цілком прийнятним. Головне, щоб існували зручні під'їзди до найбільших міських заводів.

Не в кращому стані знаходився благоустрій Слов'яносербська. Поняття модернізації було цілком незрозумілим міському самоврядуванню. Муніципалітет винайняв підрядчика для облаштування артезіанського колодязя, але той захворів, і справа далі не просунулася. Міського освітлення взагалі не існувало, оскільки в бюджеті коштів не було. Асенізаційну систему заміняли міські мешканці, які проводили очистку за власний кошт і, власними зусиллями. Про водогін ніхто не замислювався⁹⁰⁵.

Таким чином, стан сфери благоустрою більшості міст Катеринославської губернії в післяреформену добу мало чим відрізнявся від дореформеного періоду. Міста виглядали як пролетарсько-селянська провінція. Певні позитивні зрушення торкнулися модернізації зовнішньої потужності міст. Хоча сучасники

⁹⁰⁵ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1894. – С. 22–29; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1895 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1894. – С. 72–90, 133–151; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1899. – С. 172–213; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1912 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1912. – С. 13–16.

частіше відмічали гарні краєвиди, ніж облаштованість самих міст. Міський патріотизм був пов'язаний насамперед з усвідомленням муніципалітетами промислової значимості міст, а не проблем їхньої облаштованості й модернізації інженерно-технічної інфраструктури. У більшості міське самоврядування вирішувало проблеми заощереження вулиць. Проведення за рахунок муніципальних бюджетів водогону та каналізації відбулось в незначній кількості міст, здебільшого вони продовжували існування без сучасних благ цивілізації й не вважали розвиток інженерно-технічної інфраструктури обов'язковим елементом суто міського способу життя. У деяких містах організацією водопостачання та асенізацією займалися за рахунок міського населення та безкоштовної праці арештантів. Незважаючи на переваги Положень 1870 р. і 1892 р., міста губернії були промислово-провінційними з традиціоналістським укладом життя, більше схожим на сільський.

Серед інших міст виділявся тільки Катеринослав. Цілком можна погодитися зі спостереженнями В. Константинової про те, що з початком «великих реформ» змінилася структура уявлень городян про сферу благоустрою міст⁹⁰⁶. Згідно з Міським положенням 1870 р. повністю відповідальним за неї було міське самоврядування. Найважливішою проблемою благоустрою як у дореформені, так і в післяреформені роки було фінансове забезпечення його проведення. Якщо в дореформені часи на благоустрій майже нічого не виділялося, то в бюджетах післяреформеної доби витрати за цією статтею стали обов'язковими. Однак брак коштів не дозволяв планомірно модернізувати цю сферу міського господарства. Завжди давався взнаки нестача грошей, невеликі міські бюджети.

Міська влада Катеринослава витрачала на благоустрій із міського бюджету 5,8 %, Олександрівська – 7,2 %, Бахмута – 11,1 %, Верхньодніпровська – 9,2 %, Маріуполя – 9,6 %, Новомосковська – 1,6 %, Павлограда – 11,8 %, Луганська – 46 %, Слов'яносербська –

⁹⁰⁶ Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках) / В. М. Константинова. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. – С. 234.

7,6 %, Сімферополя – 8,9 %, Олешок – 4,3 %⁹⁰⁷, Алушти – 0,9 %, Бердянська – 7,7 %, Бахчисарая – 7,05 %, Генічеська – 11 %, Євпаторії – 41,5 %, Мелітополя – 10 %, Ногайська – 1,4 %, Орехова – 5 %, Перекопа і Армянського Базара – 3,1 %, Старого Криму – 20 %, Феодосії – 10,6 %, Ялти – 22 %⁹⁰⁸.

Міста Таврійської губернії до Кримської війни не виділялися ні у військово-стратегічному, ні в економіко-господарсько-торговельному відношеннях. Тому благоустроєм у жодної інстанції займатися інтересу не виникало. За визначенням військово-статистичного опису губернії, усі міста зобов'язані власним існуванням тільки завдяки розташованим у них адміністративним і муніципальним органам влади⁹⁰⁹. Міське самоврядування майже не займалося благоустроєм, робило це ситуативно, іноді за ініціативи громадськості або адміністрації прокладало шосе, ремонтувало будинки, облаштовувало сади та сквери. Загалом він знаходився в занедбаному стані. Фінансування було мінімальним, за залишковим принципом. Тобто витрачалось лише стільки, скільки залишалось

⁹⁰⁷ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1894. – С. 22–29; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1895 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1894. – С. 72–90, 133–151; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1899. – С. 172–213; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1912 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1912. – С. 13–16.

⁹⁰⁸ Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. 2. – С. 3–44; Памятная книжка Таврической губернии на 1889 г. / под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Тип. «Крым», 1889. – С. 14–25; Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1896 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1896. – С. 94–114; Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1900 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1900. – С. 85–106; Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1901 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1901. – С. 79–100; Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1902 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1902. – С. 66–86.

⁹⁰⁹ Военно-статистическое обозрение Таврической губернии. – СПб. : Тип. Генерального штаба, 1849. – Т. XI. – Ч. 1. – С. 213.

невикористаних коштів бюджетів, а це могло бути і кілька сотень рублів. Якщо витрати з бюджету сягали більш як половину, то муніципалітети не шукали додаткових джерел фінансування благоустрою, про нього самоврядування на кілька років забувало. Тільки в портових містах – Севастополі, Керчі, Херсоні, Одесі, Миколаєві, Маріуполі – до сфери благоустрою належало утримання портів, набережних і військових укріплень.

Після Кримської війни 1853–1856 рр. адміністрація, громадськість і міське самоврядування Таврійської губернії звернули увагу на природно-кліматичні особливості регіону й почали ними пишатися. Сфері міського благоустрою почали приділяти особливу увагу, оскільки міста за власною красою не повинні були відставати від природи. На цій основі визрів міський патріотизм Таврійської губернії, неодмінним атрибутом якого стала місцева природа. Міста органічно вписувались у природну красу регіону, й природно-кліматичні умови стали візитівкою Криму. На сферу благоустрою вже після реформи 1870 р. міське самоврядування виділяло значні кошти, оскільки міста повинні були стати туристичними центрами⁹¹⁰.

Міський самоврядний ідеалізм значною мірою торкнувся Таврійської губернії. Після реформи 1870 р. всі муніципалітети взяли участь у модернізаційних процесах інженерно-технічної інфраструктури та благоустрою. Хоча у відсотках витрати на благоустрій тут майже нічим не відрізнялися від аналогічних показників в містах Херсонської та Катеринославської губерній, діяльність саме кримських муніципалітетів вирізнялася більшою активністю, ніж у містах материкової частини губернії. Особливо сфера благоустрою розвивалась у Севастополі, Сімферополі, Керчі, Ялті, Старому Криму, Євпаторії, Феодосії. У усіх містах виділялися кошти з міських бюджетів на заощення вулиць і тротуарів. На 1915 р. у містах Таврійської губернії більшість вулиць і провулків

⁹¹⁰ Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г. / под ред. К. В. Ханацкого. – Симферополь : Тип. таврического губернского правления, 1867. – С. 247–341; Список населенных мест Таврической губернии. – СПб, 1865. – С. 1–5.

були заможні,⁹¹¹ хоча більшою мірою це стосувалося центральних вулиць. Водночас міське самоврядування, на відміну від інших південноукраїнських міст, не забувало й про околиці. Головною тенденцією став розвиток міського благоустрою в органічному входженні міст у природно-кліматичне середовище. Зовнішній вигляд міст не повинен був контрастувати з красотою природи. На початку ХХ ст. більшість міст губернії були електрифіковані за рахунок муніципальних бюджетів. Відставали лише Олешки, Алушта, Карасубазар. У всіх інших містах електричне освітлення функціонувало й утримувалося за рахунок муніципалітетів. Мінімальні кошти на благоустрій виділяли тільки Ногайськ, Орхів, Олешки, Алушта, звичайний вигляд яких був більше схожим на сільський.

Водогін був прокладений у більшості міст Таврійської губернії, він будувався й утримувався за рахунок муніципальних бюджетів. Залишалися без нього тільки Олешки, Генічеськ, Карасубазар, Ногайськ, Перекоп із Армянським Базаром. На відміну від інших міст Півдня України, в яких водогін будувався або за кошти держави, або за рахунок проданих муніципалітетами концесій, міське самоврядування Таврійської губернії робило це за власні кошти й за кредити в банках. Натомість проведення каналізаційної мережі відбулось за рахунок продажу концесій або за громадські кошти. Рідко в кошторисах міст Таврійської губернії можна було зустріти заповнену графу витрат на утримання каналізації. Асенізаційна мережа була прокладена у більшості міст до 1917 р., але тільки в центральних районах. Каналізація утримувалася тільки за рахунок ялтинського муніципалітету⁹¹².

⁹¹¹ Памятная книжка Таврической губернии на 1915 г. – Симферополь : Тип. таврической губернской, 1915. – С. 42–45.

⁹¹² ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 17–36; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 208. – С. 16–49; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 339. – Арк. 20–69; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 2. – Спр. 1969. – Арк. 16–48; Памятная книжка Таврической губернии на 1915 г. – Симферополь : Тип. таврической губернской, 1915. – С. 588–625.

Загалом проблеми модернізації інженерно-технічної інфраструктури кожне міське самоврядування намагалося вирішити індивідуально. Як правило, випадки чесної конкуренції зустрічалися в діяльності всіх муніципалітетів. Права на контракт надавалися фірмі, яка створить найкращі й найдешевші умови для міського бюджету, відповідно муніципалітету не доведеться позичати значні кошти.

Зокрема, подібний процес стосувався проведення централізованого освітлення, яке до 1917 р. хоч і існувало в містах, але не задовольняло всіх бажаючих. В основному електричним освітленням користувалися мешканці центральних районів⁹¹³. Ялтинський муніципалітет звернувся до проблеми модернізації освітлення ще наприкінці ХІХ ст. Як і інші самоврядні інститути, Ялтинська міська управа організувала конкурс на кращий проект проведення електричного освітлення, тому ця риса була спільною для всіх міст регіону. Також Ялтинський муніципалітет ішов на приватні домовленості про надання кредитів із державними й банківськими установами та фізичними особами. Наприклад, взяли в борг 4 500 руб. для прокладання водогону в графині Аллерберг, а потім просили її відстрочити виплату в зв'язку з нестачею коштів⁹¹⁴.

Можна погодитися з висновками Д. Аверіної-Лугової про те, що типовою для більшості міст Криму була вимушена схема модернізації системи водокористування: криза водопостачання, зумовлена водним дефіцитом – спроби реконструкції застарілої

⁹¹³ ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 18–69; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 12–34; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 15–71; ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 542. – Арк. 34–58; Памятная книжка Таврической губернии на 1914 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1914. – 798 с.; Памятная книжка Таврической губернии на 1915 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1915. – С. 588–625; Памятная книжка Таврической губернии на 1917 г. / под ред. Г. Н. Часовникова. – Симферополь : Тип. губернского статистического комитета, 1917. – С. 247–312.

⁹¹⁴ ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 34–73; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 208. – Арк. 23–49; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 339. – Арк. 20–68; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 554. – Арк. 15–82; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 720. – Арк. 4–14; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 2. – Спр. 1447. – Арк. 18–36; ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 2. – Спр. 1969. – Арк. 9–46.

системи – проектування нових водогінних мереж – поетапне та тривале будівництво гідротехнічних споруджень⁹¹⁵.

Проблема з водопостачанням в містах Кримського півострова стояла набагато гостріше, ніж у інших губерній Півдня України. У кримських містах муніципалітети для проведення водогону та каналізації почали реально діяти ще з середини ХІХ ст., у той час, коли в містах Херсонської та Катеринославської губерній про таке навіть не починали замислюватися. Тому кримські міста можна вважати піонерами оновлення інженерної інфраструктури південноукраїнського регіону, хоча це не ліквідувало традиційне колодязне водокористування, навіть на початку ХХ ст. Тому модернізація супроводжувалася традиційністю зберігання архаїчних форм побутового життя, оскільки нововведення не могли задовольнити більшість міських мешканців, а користуватися ними могла лише краща частина центральних районів кримських міст. Лише на початку ХХ ст. муніципалітети почали розширення водогінної та каналізаційної мереж і посилення їх потужностей. Тому лише станом на 1915 р. вдалося розширити мережу технічних нововведень, але говорити про повне міське покриття було неможливо. Окраїни так і залишились у досліджуваній період далекими від комфортних умов проживання та технічних модернізацій. Крім того, водогінна система проходила занадто близько до промислових об'єктів, діяльність яких збільшувала загрозу безпечному водокористуванню, а роботу самої водогінної системи не можна було назвати бездоганною, але за відсутності альтернативних джерел водопостачання міські мешканці йшли на відомі ризики.

Загалом муніципалітети намагалися економити кошти на проведенні водогону та каналізації, зверхньо ставилися до санітарно-гігієнічних заходів, що призводило до проблем зі здоров'ям городян,

⁹¹⁵ Аверіна-Лугова Д. Ю. Крим наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: міська повсякденність : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Діана Юріївна Аверіна-Лугова. – Запоріжжя, 2009. – С. 79.

а самоврядні інститути не поспішали збільшувати фінансування медичної галузі. До чого міські управи ставилися дуже відповідально, так це до складання списку цін на користування водогоном і каналізацією, а також серйозно переймалися оплатою технічних нововведень, оскільки від цих процедур залежало наповнення бюджетів. А те, що мешканці починали хворіти від користування недоброякісною водою, муніципалітети вважали не своєю проблемою. Загалом всі діючі правила та формули формування цін на воду й каналізацію та схеми їх будівництва фактично дублювали один одного. На початку ХХ ст. вони лише доповнювалися й уточнювалися.

Цілком слушно висловила В. Константинова⁹¹⁶, що уряд також підтримував заходи міського благоустрою в регіоні шляхом видання окремих законопроектів, які збільшували прибуток муніципальних бюджетів для модернізації зовнішнього вигляду міст і їхніх інженерно-технічної інфраструктури. Були прийняті укази про організацію автомобільного руху, в 1903 р. була затверджена постанова про велосипедний рух на користь міст, відкривалося регулярне трамвайне сполучення, проводилась телефонізація, була надана допомога в екологічному розвитку міст (деревонасадження) і збереження лісових ділянок тощо. Погодимося із В. Константиною і тому, що й самі муніципалітети багато зробили для організації благоустрою власними постановами. Ціла низка постанов була присвячена боротьбі з бродячими собаками. Наприклад, до видатків Сімферополя зараховувалася графа про додаткові виплати для тих, хто приведе бродячих собак. Інші муніципалітети до власних прибутків зараховували кошти від публічних купалень⁹¹⁷.

Загалом, незважаючи на регіональні особливості, благоустрій міст характеризувався численними спільними моментами. У тих містах Півдня України, де вирішено було провести водогін,

⁹¹⁶ Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках) / В. М. Константинова. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – С. 233–246.

⁹¹⁷ Там само. – С. 236–244.

каналізацію, електричне освітлення, за основними рисами план був однаковий. Спочатку на засіданнях міських дум вирішувалося, що проведення вищезазначених нововведень є нагальною проблемою міст. Потім довго й досконало вивчався попередній досвід тих міст, у яких вже здійснено модернізацію інженерно-технічної інфраструктури. Для прикладів брали міста інших регіонів України, Росії та Європи. Загалом вся робота зводилася до вивчення фінансової документації, наскільки це обтяжливо та вигідно для муніципального бюджету, а потім ішли розмови про вищі матерії та санітарно-гігієнічну користь від цього для міста. Зачасту брали кошти в борг. Наприклад, для проведення електричного освітлення в Єлісаветграді міська управа заборгувала 14 500 руб.⁹¹⁸ Згодом запрошували спеціаліста для розрахунку необхідних витрат для конкретного міста Півдня України. Викликали також місцевих підприємців і радили їм узяти участь у героїчній діяльності самоврядування в справі рятування й оздоровлення рідного міста.

Як правило, підприємці погоджувалися на пропозиції муніципалітетів, тільки довго вирішували, як вигідніше: або кредит узяти, або концесію продати, а згодом – і як прибутки між собою поділити. У загальній моделі модернізації міської інфраструктури з десятків конкурентів тендер виграла одна фірма. Можна сказати, що конкуренція між ними була досить жвавою й агресивною. Власне роботи з проведення водогону, каналізації та електричного освітлення поділялися на кілька етапів. Спочатку модернізації підлягали центральні райони міст, а через те, що до складу міських дум входили домовласники, насамперед модернізували будинки депутатів, тому вони й були найсучаснішими та найдорожчими. Згодом почали й муніципальні бюджети отримувати перші прибутки, і поступово розраховуючись з боргами, розробляли плани про розширення технічних нововведень і на бідні міські околиці. Однак у більшості випадків до цього не доходило, оскільки на околицях

⁹¹⁸ ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 66. – 25 арк.

жили найбільшій прошарки міського населення, не здатні принести прибуток ні бюджету, ні підприємцям. Коли все ж таки муніципалітет прокладав водогінну та каналізаційну мережу на околицях, це виставлялося в такому вигляді, що міській думі всі зобов'язані й вітати її членів слід, як героїв.

Модернізацію інженерно-технічної інфраструктури муніципалітети здійснювали цілком самостійно, досвідом один із одним ділитися не поспішали. Однак без фінансової участі держави, банківських установ і місцевих підприємців не змогли впоратися із завданням запровадження нововведень. Інженерну модернізацію реалізували далеко не всі міста Півдня України. Найвищу активність виявило самоврядування Таврійської губернії, в якій до цих проблем із розумінням поставилась більшість міст, оскільки для них це було соціальною необхідністю. На другому місці можна поставити муніципалітети Херсонської губернії, модернізаційна течія в якій охопила адміністративні та деякі повітові центри, наприклад Єлисаветград.⁹¹⁹ Взірцевим містом вважалася Одеса. Останнє місце, на наш погляд, за міським самоврядуванням Катеринославської губернії, в якій у більшості міст ніхто й не замислювався над цими проблемами.

Водночас констатуємо, що міське самоврядування намагалося вирішити дуже багато питань. Зовнішній вигляд міст не був ідеальним і показовим. Не всі вулиці поймаєменовані, заощені (здебільшого на 50–60 %, а в багатьох містах і менше), не в усіх міських районах проведені водогін, каналізація, електрифікація та надано доступ до інших благ цивілізації, та й не в усіх містах вони були. Проте слід віддати належне міському самоврядуванню Півдня України, адже воно займалося цими проблемами, постійно намагалося покращити життя міським мешканцям. Крім того, ситуація із благоустроєм і інженерно-технічною інфраструктурою була в багатьох випадках кращою, ніж в інших українських і

⁹¹⁹ ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 1167. – Арк. 19–42; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 17–48.

російських містах. Нове життя вплинуло на прискорену модернізацію саме південноукраїнських міст адміністративного, портового, торговельного призначення.

Благоустрій міст Подільської губернії реалізувався у вигляді заощеності міських вулиць із покриттям на 80–90 %. Однак причиною цього стали не надмірні зусилля міського самоврядування, а те, що міста існували більш довгий період часу. У той же час каналізація з водогонном були гірші, навіть станом на 1911 р.⁹²⁰

У містах Волинської губернії інженерно-технічна модернізація стартувала пізніше, ніж у південноукраїнських містах, і відбувалася значно повільніше. Зокрема, будівництво водогону та каналізації розпочалося в 1892–1893 рр., а електрифікація – в 1912 р. Благоустроєм муніципалітети мало займалися (виділяли з кошторисів 10–11 %, за їх незначних доходів це приблизно кілька тисяч рублів на рік), здебільшого перекладаючи це завдання на самих міських мешканців, а в приватновласницьких містах благоустрій був прямою натуральною повинністю городян. Характерною особливістю волинських муніципалітетів, на відміну від південноукраїнських, було ведення господарства. Вони орієнтувалися на досвід Німеччини в участі самоврядування в організації міської господарської діяльності на основі конфесійного господарювання приватного капіталу, коли всі учасники підприємницької діяльності отримували прибуток у рівних частках⁹²¹.

У Харківській губернії був вищим ступінь благоустрою відносно заощення та освітлення вулиць. Вулиці із твердим покриттям становили 70–71 %, не завжди якісним, але трохи більшим, ніж на Півдні. Бюджетні надходження на благоустрій складали 7–10 %. Інженерно-технічна модернізація розпочалася у 1880-х рр., трохи пізніше, ніж на Півдні. Якщо в містах Таврійської губернії це стало

⁹²⁰ Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. – Каменец-Подольский : Тип. Губ. Правления, 1911. – С. 190–202.

⁹²¹ Прищепа О. П. Міста Волині другої половини XIX– початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олена Петрівна Прищепа. – Чернівці, 2003. – С. 112–115.

вимушеною життєвою необхідністю, то в Херсонській і Катеринославській губерніях було зумовлене комерційною необхідністю. Херсонський муніципалітет довго сперечався, наскільки це фінансово виправдано. Адже це не вигідно, то і проводити водогін з каналізацією не потрібно (бо ж річка близько). Врешті-решт дійшли висновку, що муніципалітет отримає за це прибуток. У містах Київської та Харківської губерній новим технічним явищам цивілізації було надано соціального статусу й необхідності. Найвища активність модернізації припадає на початок ХХ ст. (на Півдні – на 1870–1890 рр.). До 1904 р. міста ще не мали каналізації, але до 1911 р. вона була побудована в більшості міст. І вже після 1910 р. масово здійснюється електрифікація, телефонізація та будівництво трамвайних шляхів⁹²².

У містах Чернігівської губернії модернізація була на досить низькому рівні, одна з причин – мізерні бюджетні надходження. Здебільшого муніципалітети впорядковували вулиці, утримували пожежні команди, поліцію, займалися екологічними проблемами озеленення міст. Водночас звертаємо увагу, що деякі ідеї стосовно інженерно-технічного оновлення пролунали раніше, ніж на Півдні України. Зокрема, до 1870 р. керосиновими ліхтарями освітлювалися тільки Чернігів і Глухів, а вже протягом 1870-х рр. освітлення проведено у всіх містах. У 1889 р. депутат чернігівського муніципалітету П. Цвет запропонував провести електричне освітлення⁹²³.

Благоустроєм білоруських і російських міст самоврядування, звичайно, займалося, але особливо на щось грандіозне сподіватися не доводилося. Більше вуличним благоустроєм займались Москва, Санкт-Петербург, міста губернські та південної частини Росії.

⁹²² Чорний Д. М. Міста Лівобережжя України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... докт. іст. наук : 07. 00. 01 / Дмитро Миколайович Чорний. – Харків, 2008. – С. 261–272.

⁹²³ Шара Л. М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Любова Миколаївна Шара. – Харків, 2002. – С. 108–118.

Повітовим, а особливо заштатним містам доводилося обходитися без модернізації інженерно-технічної бази й не сподіватися на швидкі зміни. Крім того, зауважимо, що російські й білоруські міста не мали такої потужної статистики (на Півдні України муніципалітети на забували нагадати про нову замощену вулицю), а про діяльність міського самоврядування згадувалось дуже рідко, і то в загальному вигляді. Наприклад, у Мінській губернії за 1885 р. «міські думи губернії здебільшого займалися благоустроєм вулиць»⁹²⁴. А в багатьох російських губерніях просто перераховували, хто на якій посаді знаходиться, кого звільнили і кого призначили новим. Загалом в інформації про те, що громадські інституції благоустроєм займалися, конкретики небагато, що свідчить про надто незначну роль їх у цьому процесі. Можливо, земства, за традицією, робили більше (от про них постійно повідомляли) і, таким чином, своєю діяльністю закривали неефективність міського самоврядування.

У містах Самарської, Симбірської та Пензенської губерній міське самоврядування на рубежі XIX – XX ст. починало працювати, коли губернатори наказуть, або після катастроф, або до візиту імператора. Зокрема, у Самарі після страшної пожежі в 1877 р., коли згоріла третина міста, муніципалітет зібрався на засідання і вирішив допомогти постраждалим у розмірі 5 тис. руб., а на розподілення цих коштів приїхав сам губернатор. Імператриця, довідавшись про місто, надала допомогу в розмірі 10 тис. руб., пам'ятаючи, що міщани зібрали на проведення російсько-турецької війни 100 тис. руб. Хоча цікаві факти. На допомогу армії та пораненим збирали шалені кошти – від 1 тис. до 25 тис., але нагодувати бідних Поволжя вистачало лише на тарілку супу та шкоринку хліба⁹²⁵. Так би мовити, цивілізаційний парадокс, армії на проведення воєнних дій ніхто не шкодував, а на

⁹²⁴ Памятная книжка Минской губернии на 1864 г. – Минск : Тип. Губ. Правления, 1864. – С. 80.

⁹²⁵ Тюрин В. А. Власть и городское самоуправление в Среднем Поволжье: опыт взаимодействия на рубеже XIX – XX веков / В. А. Тюрин ; Федеральное агенство по образованию. – Самара : Издательство «Самарский университет», 2007. – С. 109–112.

будівництво водогону та каналізації і покращення житлово-комунальних послуг потрібні були або візити імператора, або розпорядження губернаторів.

Громадських ініціатив у самоврядування вистачало на візити імператорів. Наприклад, під час візиту у 1891 та 1904 рр. військовий начальник замовив у муніципалітету благоустроїти військовий плац, а поліцмейстер розпорядився привести місто у належний стан. У результаті самоврядування з переляку навіть нові таблички з написами вулиць причепили. Аналогічно проходили візити імператорської родини до Пензи та Симбірська, і завжди головні режисерські постанови влаштовували поліцмейстери, які керували міським самоврядуванням, що і як у містах потрібно благоустроїти. А Пензенське самоврядування просило дозволу у губернатора навіть на те, щоб піднести імператору хліб-сіль.

На цих прикладах російський дослідник В. Тюрін доходить висновку, як благополучно співпрацювали влада та громадськість у вигляді муніципалітетів, а також реалізували почуття патріотизму та підданства⁹²⁶. Цікавий факт виявлення вірнопідданських почуттів відбувся у Керенську: коли поліцейський вимагав у міщан навести лад у їхніх приміщеннях, йому відповіли грубою лайкою, таким чином змусивши застосувати силу⁹²⁷. Звичайно, це ж треба було, щоб імператор приїхав або місто згоріло, щоб займатися міським благоустроєм.

Із приводу благоустрою міське самоврядування не спроможне було за період з 1871 по 1878 рр. розробити та затвердити обов'язкові правила для мешканців міст. Тільки у 1888 р. їх нарешті опублікували за дозволом губернатора. А от Симбірські і Самарські поліцмейстери завжди змушували муніципалітети зробити надбавки до зарплати поліцейських і пожежників.

Ініціатива модернізації інженерно-технічної інфраструктури міст завжди виходила від губернаторів. Завдяки їхній наполегливості

⁹²⁶ Там само. – С. 103–104, 114–115.

⁹²⁷ Там само. – С. 137.

самоврядуванню вдалося провести в містах і водогін, і каналізацію протягом 1870–1890-х рр. Наприклад, у Симбірську самоврядування не бажало в цьому брати участь, і тоді губернатор змусив муніципалітет разом із земством проводити водогін⁹²⁸. На відміну від міст Півдня України, у Середньому Поволжі вирішення цієї проблеми залежало від рівня розвитку міської промисловості.

А про мораль місцевих мешканців самоврядування піклувалося настільки героїчно, що навіть не змогло закрити винні лавки, в яких таємно працювали повії. Єдине, що зробив муніципалітет, так це видав обов'язкові правила для виконання санітарних норм⁹²⁹. Відмежували таким чином населення від алкоголю та проституції.

Ряд даних, що свідчили про вкрай повільний розвиток муніципального господарства, навів Л. Велихов⁹³⁰: «із 1053 міських поселень у 1911 р. водогони мали тільки 204 міста з мережею труб, приєднаних лише до частини водогонів, і з фільтрами лише в 44 містах». Асенізаційними обозами могли користуватися тільки 395 міст, а вусіх інших вивіз нечистот або проводився один-два рази на рік приміськими селянами, або нечистоти просочувались у ґрунт, усіяко заражаючи його. Трамваї в 1908 р. мали 32 міста, електричне освітлення – 86, газове – 33, телефон – 217, до 1907 р. у 117 повітових і 7 губернських міст аж зовсім не було брукованих вулиць, 150 міст не мали боєнь, у 40 містах не було лікарень; нарешті, санітарний нагляд був відсутній у 600 містах». На відміну від інших міст російської держави, південноукраїнські, принаймні губернські міста, знали, що таке водопостачання, електричне освітлення, асенізація, лікарні, трамваї та телефон. У всіх губернських містах заощення вулиць відбулося більше ніж на 50 %. Водопостачання, асенізація та електрифікація були здійснені у Херсоні, Миколаєві, Одесі, Єлисаветграді, Катеринославі, Маріуполі, Олександрівську та

⁹²⁸ Там само. – С. 142–152.

⁹²⁹ Там само. – С. 157.

⁹³⁰ Велихов Л. А. Основы городского хозяйства / Л. А. Велихов.– М. : Госиздат., 1928. – 467 с.

майже в усіх містах Таврійської губернії, але тільки в центральних районах. Трамвайне сполучення мала найменша кількість міст, Миколаїв, Одеса, Катеринослав, Олександрівськ. В інших містах ці питання навіть не збиралися порушувати. Але загалом південноукраїнські міста виглядали на кілька позицій краще, ніж в інших регіонах. Першість серед усіх займали міста Таврійської губернії, оскільки для Кримського півострова питання з водою було життєвою необхідністю (вимушеними), а також муніципалітети більше пишалися природно-кліматичними умовами й курортним призначенням власних міст, тому намагалися насамперед проводити водогони, асенізацію та інші модернізаційні нововведення⁹³¹.

Засобом поліпшити ведення міського господарства й при цьому уникнути значних одноразових витрат могли стати кредити й позики, однак можливості їх одержання були досить обмежені. Держава неохоче займалася видачею позичок, отримати фінансові кошти державного казначейства безоплатно муніципалітетам було взагалі неможливо. В. Нардова наводить такі дані: державою були видані позички лише 130 містам на загальну суму ледве більш як 10 млн. руб., причому лише в 52 випадках розмір позичок перевищував 50 тис. руб. Переважна їх частина була пов'язана з військовими потребами – 64,2 %, на благоустрій – 24,6 %, із приводу різного роду нещасть –

⁹³¹ Памятная книжка Таврической губернии на 1915 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1915. – С. 36–40; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1900. – С. 172–213; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1910. – С. 18–22; Обзор Херсонской губернии за 1879 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1880. – С. 16–24; Обзор Херсонской губернии за 1910 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1911. – С. 25–96; ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 8–12; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 8–12; ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 6–10; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 10–17; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 1174. – Арк. 48–64; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 1177. – Арк. 64–112; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 1178. – Арк. 48–64; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 1185. – Арк. 24–47.

8,9 %, на народну освіту – 2,3 %. Як бачимо, понад 73 % державних коштів було виділено в зв'язку з надзвичайними обставинами, а не на потреби розвитку господарства міст. У південноукраїнських містах ситуація була кращою, оскільки на народну освіту й медицину витрачалось відносно більше коштів, ніж в інших регіонах. Хоча слід визнати, що ці галузі міського господарства не були ідеальними, й міста Півдня України ніколи не полишали різні епідемії, їхній стан був кращим, ніж в інших регіонах держави⁹³².

* * *

Таким чином, слід віддати належне успіхам самоврядування в організації міського інженерно-технічного забезпечення, оскільки міські думи й управи діяли цілком самостійно, володіли засобами та методами реалізації своїх функцій, ефективно використали механізми прийняття й реалізації рішень із питань місцевого життя, визначали порядок узгодження громадських ініціатив. У той час, як у містах Середнього Поволжя міське самоврядування працювало під контролем губернаторів, які навіть здійснювали нагляд за виборами в міські думи, контролювали фінансову діяльність, південноукраїнське самоврядування діяло як самостійна і непідконтрольна губернській адміністрації міська влада.

Депутати дум і управ активно залучали до своєї діяльності осіб інтелектуальних професій, проводили з ними постійні консультації та експертизи, доручали нагляд за різними проектами міського благоустрою.

⁹³² Памятная книжка Таврической губернии на 1915 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1915. – С. 36–40; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1900. – С. 172–213; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1910. – С. 18–22; Обзор Херсонской губернии за 1879 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1880. – С. 16–24; Обзор Херсонской губернии за 1910 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1911. – С. 25–96.

Аналіз роботи міського самоврядування дозволяє зробити висновок, що в середовищі міських громад не існувало опозиції. Хоча було багато невдоволень з боку міщан, загалом спостерігалась ефективна та якісна робота цих сторін у межах компетенцій муніципалітетів.

Самоврядування виконало певним чином свої функції в досліджуваній час в організації як духовного, так і матеріального благоустрою, здебільшого тільки для центральних районів міст, де мешкали найбільш заможні верстви населення, які могли сплатити за користування водогонами, каналізацією. Натомість окраїнні райони міст із переважанням бідноти залишилися без технічних новинок.

Загалом самоврядування кожного міста почувалося цілком самостійно й індивідуально в цих галузях господарства. У сфері міського благоустрою виявило найбільшу соціальну мобільність.

Проте не всі представники міської еліти розуміли значення модернізації. Багато муніципалітетів (повітових і заштатних) не вбачали за потрібне прокладати водогін і каналізацію, зберігаючи сільський уклад життя. Натомість слід виділити міста Таврійської губернії, в яких водопостачання було соціальною проблемою, оскільки не існувало природно-кліматичних умов (наявність річок, озер і водоймищ), тому депутати виявили найбільшу мобільність у проведенні водогону та каналізації. На Півдні України вони були піонерами будівництва інженерної інфраструктури, залучаючи до цього процесу не тільки власні, а й державні, громадські, банківські та приватні капітали.

Діяльність міського самоврядування в сфері інженерно-технічного задоволення потреб була на вищому модернізаційному рівні, ніж в інших регіонах. Найбільша активність у цьому питанні припадала на 1880–1890 рр., коли в інших регіонах модерні явища знайшли вираження на початку ХХ ст. Задля вирішення цих проблем самоврядні інститути брали кредити під закладання земельної власності. Муніципалітети вживали нових, перспективних заходів. Водночас вони знаходили реалізацію тільки після детального

вивчення, визначення комерційної привабливості, життєвої необхідності та фінансової спроможності. Однак попри активну участь самоврядування в модернізації інженерно-технічної інфраструктури, її не вдалося поширити на весь простір міського життя, окраїнні райони продовжували залишатися без цивілізаційних новинок.

За умов «нового життя» на Півдні України модернізація інженерно-технічної інфраструктури набула якісно нових форм, оскільки муніципалітети вбачали в цьому не тільки комерційну справу, а й необхідну соціальну потребу (боротьба з інфекціями, епідеміологічними хворобами), постійно звертаючись до європейського досвіду. Тому самоврядування Півдня України діяло на зразок західноєвропейських муніципалітетів, проводячи модернізацію за підрядно-концесійним прикладом. У містах Півдня України доба інженерно-технічної інфраструктури почалася раніше ніж в інших регіонах держави, ще в дореформені часи, і відбувалася значно швидшими темпами, оскільки перехід від традиційності до модерності мав значно вищі показники.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження вдалося встановити, що ідеї «*нового життя*», *модернізації*, *урбанізації* та швидка адаптація населення призвели до того, що Південь України виявився заселеним більшістю українців, а в ідейному, господарському, соціально-економічному та територіальному смислах – перетворений на «*Нову Україну*», особливості вплинули на формування і розвиток міського самоврядування на *регіонально-індивідуальному рівні*. Південь відіграв важливу роль у формуванні загальноукраїнського товарного ринку, економічно зблизивши, поєднавши Правобережну й Лівобережну Україну, створивши умови для інтенсифікації процесів українського націотворення. Разом із тим цей регіон мав низку особливостей, що вирізняли його серед інших. Це яскраво виявлялося в історії міст і становленні міського самоврядування. Зокрема:

- міста Південної України володіли значними земельними ресурсами, що стало елементом і економічним фундаментом «*нового життя*»;
- у цьому регіоні дуже швидко поширився дух вільного підприємництва, адже він майже не знав кріпосного права, і через порти експортували не тільки товари, а й ідеї західноєвропейської культури про специфіку муніципального й адміністративного управління. Це виявилось не лише в тогочасній міській моді та архітектурі, а й у тому, що керівниками міст і адміністраторами губерній нерідко були іноземці з європейським досвідом державного та муніципального менеджменту;
- Південь України не сприймався його жителями як глуха провінція. Він пройшов шлях перетворення від «*зовнішньої території*», яку населяли різні національності, за якими був необхідний постійний контроль, до внутрішнього рівноправного регіону Російської імперії, де життя в багатьох аспектах було якіснішим. Тож мешканці південноукраїнських територій,

зокрема міські, ніколи не відчували себе меншовартісними, а навпаки, у багатьох аспектах носіями унікальних якостей: гордості за славне (військове) минуле краю, причетності до модерних порядків, кращого життя, вільного підприємництва, свободи від кріпосної залежності, розвинутої промисловості, виходу до морів, розвинутого багатогалузевого сільського господарства з його садами і виноградниками, з багатомільйонною торгівлею і найкращим довкіллям;

- модернізація та урбанізація тут проходили більш швидкими темпами, ніж в інших регіонах, що позначилося на стані міського самоврядування;
- на території Півдня України були відсутні приватновласницькі міста, що вплинуло на їх більш високі показники соціально-економічного розвитку;
- на Півдні України царський уряд вдався до колонізаційно-русифікаторської політики, натомість в інших інкорпорованих регіонах він проводив національно-територіальну політику.

Таким чином, Південь України постав як «новий» український регіон, що об'єднав всю територію України. Він був по суті не російським, а європейським, оскільки мешканці були українцями європейської соціокультурної традиції та ментальності, традиційне життя замінили модерні тенденції розвитку швидкими, але еволюційними темпами.

Ці обставини визначили долю Новоросійського проекту, який став, з одного боку, спробою модернізаційного виходу імперії з міжнародної ізоляції в суспільно-політичному, соціально-економічному, релігійному та культурному планах, а з іншого – бажаннями Катерини II та її оточення перевершити діяльність Володимира Великого у відновленні торговельного шляху «із варяг у греки» і, врешті-решт, відродження під контролем Росії Візантійської імперії. З цією метою новоствореним містам надавалися як грецькі назви (Херсон, Сімферополь, Одеса, Севастополь та ін.), так і слов'янські (Катеринослав, Миколаїв та інші). Однак, на відміну від

Півночі Росії, де центром був Санкт-Петербург, на Півдні України центр не був виділений. Неофіційною південноукраїнською столицею вважалася Одеса – «Південна Пальміра».

Таким чином, склалися умови та можливості організувати на нових землях «Нове життя» з чистого аркуша і на цій основі дати імпульс розширенню імперії. Але царизм не скористався шансом оновлення, а бюрократизм, корупція і казнокрадство виявилися тими конструктами, що потягнули її в бік відсталості та повільного вмирання. Міське самоврядування не вдалося побудувати за принципами децентралізації та самоутримання, і в ХІХ ст. влада вже сама не знала, що саме вона хоче від муніципалітетів, реформуючи їх або в напрямі державної теорії самоврядування, або – самоврядної. Загалом формування органів міського самоврядування виявилось незавершеним. Держава не виробила єдиного проекту про роль і значення міського самоврядування, не відповіла на запитання «що саме потрібно від муніципалітетів?», вони ніби зависли в двох світах одночасно, виробивши регіонально-індивідуальний стиль існування.

Ідея «нового життя» на початку ХІХ ст. трансформувалась у мобілізаційні конструкти місцевого населення – регіональну, місцеву й міську ідентичність (патріотизм), що стало кристалізацією швидкої адаптації, запізнілої та незавершеної модернізації, високої урбанізації, регіональної індивідуалізації міського самоврядування, незавершеності переходу від сільського до міського способу життя (особливо стосувалося повітових і безповітових міст). Регіон вважався найкращим, місцевість відрізнялася від інших природними умовами та сільським господарством, промисловістю, торгівлею та комерцією, а міський патріотизм віддзеркалював місцеві пріоритети та стійке усвідомлення привабливості власного міста. Зазначені пріоритети кожного міста базувалися на роботі громадських інститутів, які їх популяризували в цьому напрямі.

Усвідомлення пріоритетності власного міста яскраво виявилось в середині ХІХ ст. під час реформування системи міського самоврядування, в якому муніципалітети брали найактивнішу участь і

виражали сподівання на автономізацію управління від адміністрації та державної влади, оскільки вони повністю відчували себе самодостатніми, здатними самотійно забезпечувати найнеобхіднішим. Після реформи 1892 р. в напрямі державної теорії самоврядування міста Півдня України виступали за подальшу автономізацію та незалежнення муніципалітетів, що під час революційних подій початку ХХ ст. призвело до формування сепаратистських тенденцій, а в перспективі – й до створення незалежних від Києва, підпорядкованих більшовицькому Петрограду російських радянських республік (Одеської, Тавриди, Донецько-Криворізької та інших). Але ця спроба провалилася. Український характер Півдня, його органічна пов'язаність із іншими регіонами України призвели врешті-решт до утвердження тут влади Центральної Ради, Української держави П. Скоропадського, потім Директорії, а в роки радянської влади – Української РСР.

Більшість дослідників історії міського самоврядування наголошують на винятково позитивній ролі муніципалітетів досліджуваного періоду, особливо в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., оскільки громадські інститути влади докладали героїчних зусиль у розвитку підприємництва; модернізації портів; будівництві залізниць; збільшенні витрат на медицину та освіту; значний розвиток культурних закладів та інші досягнення.

Якщо все було настільки добре (звичайно, відносно, порівняно з іншими регіонами), тоді залишається відкритим запитання: «А чому відбулись революції на початку ХХ ст., і більшість населення, у тому числі й міського, їх підтримали?». Автор не ставить за мету дати вичерпну відповідь на це складне запитання, але результати аналізу, викладеного в дослідженні, дозволяють зробити висновок, що однією з причин є конфлікт між модерністю і архаїчним імперським режимом, всім укладом життя, який він підтримував. Цей конфлікт був особливо відчутним на Півдні, де модернізація відбувалася особливо швидкими темпами. Ось чому необхідно критично поставитися до багатьох проблем міського життя, у розв'язанні яких

було задіяне міське самоврядування Півдня України, беручи до уваги їх регіонально-індивідуальну специфіку.

Протягом досліджуваного періоду відбулась еволюція міського самоврядування: самостійні одиниці кінця XVIII ст. – адміністративна опіка першої половини XIX ст. – громадське самоврядування 1870–1892 рр. – вузькокланові буржуазні муніципалітети кінця XIX – початку XX ст.

Існування монархічного ладу та децентралізованої системи самоврядування як основного елемента демократичного суспільства виявилось несумісним.

Кожне місто, більшою чи меншою мірою, залежно від адміністративного, військового чи торговельного підпорядкування та призначення, мало можливості проводити цілком індивідуальну діяльність у медичній, освітній, інженерно-технічній та інших сферах.

Зокрема, думи і управи індивідуально вирішували проблеми медичної діяльності, створювали спеціальні комісії, виділяли з бюджетів кошти для поліпшення санітарно-гігієнічного стану. Самостійно й індивідуально кожен муніципалітет визначав модернізацію інженерно-технічної інфраструктури, але лише в центральних районах міст, залишаючи окраїни без благ сучасності. Усе це вимагало великих капіталовкладень. Самоврядування за власні бюджети не змогло впоратися з цим навантаженням, тому брали кредити (здебільшого на 30–50 років), що перетворило муніципалітети на великих боржників як перед державою, так і перед фінансовими інститутами.

Також цілком індивідуально й самостійно вирішували питання освіти та розвитку культури. Створювали спеціальні комісії, виділяли з бюджетів кошти, які збільшувались кожного року, відкривали нові школи, бібліотеки, читальні, але залучили до освітньо-культурного способу життя менш ніж половину міських мешканців (приблизно від 30 до 40 %, а в повітових і заштатних містах менш як 20 %). В етнічному розрізі найбільше освіту здобували представники російської національності, а в соціальному – аристократія та

чиновництво, купецтво та міщанство. У гендерному ракурсі спостерігалася явна диспропорція між чоловічою більшістю та жіночою меншістю в навчальних закладах. Коштів, що виділялися муніципалітетами, не вистачало на розвиток освіти, давався взнаки низький культурний рівень населення й підтримка більш заможних соціальних груп міського населення, оскільки плата за навчання була під силу далеко не всім мешканцям, а муніципалітети не розробили жодної програми з підтримки малозабезпечених верств населення.

Після 1870 р. громадські управління змогли самостійно й індивідуально вирішувати проблеми бюджетної політики. Правда, 20 % коштів вони мали використовувати на власне утримання та адміністративні заходи, а ще частину (20–30 %) – на повернення боргів, а те, що залишалося, вже індивідуально розподіляли між іншими важливими для міст заходами. Тому коштів у бюджетах постійно не вистачало, а з кожним роком збільшувалися не тільки прибутки й витрати, а й борги. Причому більшість заходів, на які витрачалися муніципальні кошти, мали безприбутковий характер, а муніципальні підприємства здавалися в оренду, що значно зменшувало кількість прибутків до бюджетів.

Серед доходів найбільш значними були зовнішнього надходження, власного підприємництва та використання міської власності, оподаткування міського населення. Із другорядних прибуткових статей можна виділити відсотки на нарощення різних капіталів, добровільні внески, збори з трактирного промислу, нотаріальні збори та «різне».

Серед видатків найбільш масовими були витрати на утримання поліції, судів, розквартирування військ, громадських і адміністративних установ, утримання муніципального майна, народну освіту й медицину, благоустрій. Серед другорядних видатків можна виділити витрати на благодійну діяльність, пожежну частину, виплати за заборгованостями.

Борги перед державою та кредитними й банківськими установами були завжди великими. Позиками коштів у банках

вдавалося закрити прогалини в інженерно-технічному забезпеченні міст і задіяти їх у неприбуткових заходах (медицина, освіта). Загалом фінансовий стан міст не можна охарактеризувати позитивно, оскільки тільки Одеса могла виглядати пристойно на фоні інших міст Російської імперії та Європи. Фінансовий стан інших міст Півдня України був не кращим, тому що тільки завдяки позикам у прибутковій частині бюджету мали більш рівний вигляд.

Таким чином, звернемо увагу на те, що структури бюджетів як у дореформені роки, так і в післяреформені були дуже схожими між собою. Спільними були основні принципи формування та використання кошторисів. Головний недолік – це збереження розподілу прибутків і витрат на обов'язкові та необов'язкові. Зокрема, принцип міцності забороняв робити витрати, не передбачені чинним законодавством. У межах затвердженого бюджету допускалися лише переміщення коштів із однієї статті на іншу.

Зберігався принцип бюджетної рівноваги між прибутками й витратами, який забезпечував неможливість перевищення витрат над прибутками. Тобто скільки заробили, стільки і витратили.

Загальні схема та структура плану кошторисів була майже однаковою як у дореформені, так і в післяреформені роки:

- сумарні дані про прибутки, витрати;
- огляд прибутків і витрат окремих сфер (обов'язкові, необов'язкові; прямі, непрямі; звичайні, надзвичайні; окладні, неокладні; випадкові, разові);
- огляд фінансування. Кожна позиція бюджетів розписувалася для кращого розуміння, супроводжувалася показниками і плану минулого року.

Спільними як у дореформені, так і в післяреформені роки були джерела формування бюджетів, які можна поділити на кілька груп:

- суспільно-правові (податки, мита, збори, штрафи й інші види оподаткування юридичних і фізичних осіб);
- приватно-правові (від підприємницької діяльності органів міського самоврядування);

- зовнішні (надходження від центральних органів влади і земського збору);
- ординарні (звичайні – мали регулярно повторюваний характер надходження);
- екстраординарні (випадкові – мали нерегулярний характер надходження і представлялися такими видами, як пожертвування, штрафи, позики, а також тимчасові податки);
- прибутки від особистих (майнових) податків;
- прибутки від реальних (на землю, «подомовий», «податок на незаслужений приріст вартості») податків.

Спільними як у дореформений, так і післяреформений періоди були головні види витрат міських співтовариств:

- обов'язкові (пропонувалися самоврядуванню законом і здійснювалися передусім як загальнодержавні та адміністративні витрати місцевого значення);
- факультативні (добровільні витрати зумовлені волевиявленням самих органів самоврядування й мали індивідуальний характер для кожного міста);
- неприбуткові та прибуткові (зборами з землі, торговельно-комерційних операцій і міськими податками з місцевого населення).

Планом фінансової діяльності на кожен рік були кошториси з прибутків й витрат. Вони склалися за спеціальними уніфікованими формами центральної влади міським думам і передбачали два розділи: у першому перелічувалися прибутки, а в другому – витрати. Розділ витрат складався з двох частин: у першій перелічувалися витрати поточні, а в другій – одноразові; поділявся розділ прибутків (звичайні та надзвичайні). З метою характеристики статей прибутків і витрат, із усіма необхідними розрахунками, наводилися графи:

- номер статей;
- прибутки й витрати;
- для посилань, висновків і попередніх розрахунків, на підставі яких думами характеризували кошториси;

– остаточні висновки, затвердження вищими органами.

Окрім цього, витрати й прибутки поділялися на окладні та неокладні. Окладні – щорічна кількість грошових надходжень, визначена затвердженими постановами, штатними розписами; неокладні – щорічна кількість грошових надходжень, що могла бути нарахована в депутатських зборах, із затвердженням вищестоящих установ. Сума неокладних прибутків і витрат нараховувалася на підставі середніх показників, що надійшли, або витрачених сум в останнє триріччя, причому бралися до уваги такі обставини, як вартість продуктів, інфляція й інші, що могли мати вплив на підвищення чи зменшення суміжних розрахунків. У випадку закінчення терміну контракту з утримання визначеної оброчної статті й неукладення нового прибутку розраховувався на підставі колишньої домовленості. Отриманий у такий спосіб прибуток вважався неокладним. На випадок різноманітних непередбачених витрат у кошторисах призначалася графа екстраординарної суми.

Таким чином, між структурою, формами складання та використання бюджетів як у дореформені, так і в післяреформені роки було більше схожого, ніж різного. Нововведеннями в післяреформені роки стали принципи більшої самостійності у формуванні кошторисів, розпорядженні міської власності (яку за потреби можна було й продати), взятті кредитів і позик на різні громадські модернізації (будівництво залізниць, будівельні та ремонтні операції, прокладення водогонів, каналізації, електрифікацію, трамваї, телефонізацію тощо). Поліпшилась система фінансування адміністрацій, суду, військ, поліції та пожежних команд (хоча як у дореформені, так і післяреформені роки вони вважалися обтяжливими). Збільшились можливості з фінансування освітньо-культурних і медико-санітарних заходів. Великою проблемою залишалися борги та недобори.

Загальна система управління фінансовими можливостями міст залишалась загалом без змін. Від цього передусім страждали саме комунальна сфера та благоустрій – за умови зменшення надходжень

до бюджетів проблеми вирішувалися за рахунок зменшення фінансування міського благоустрою.

Виконання обов'язкових завдань у витратній частині бюджетів із розквартирування військ, утримання поліції та інших із часом поступалися проблемам освіти, медицини, які ставали найнеобхіднішими. Народна освіта вже наприкінці XIX ст. розумілася як більш широка проблема, ніж у попередній період, і надавалася не тільки заможним верствам населення. Було серйозно поставлене завдання й про загальну середню освіту. Розроблені проекти стосувалися не тільки поширення мережі муніципальних шкіл з початковою освітою, а й створення системи професійних училищ для продовження освіти.

У модернізаційні часи другої половини XIX – XX ст. роль міського самоврядування полягала:

- у розвитку промисловості; міське самоврядування було виведено з системи фабрично-заводського законодавства, щоб стати на заваді побудові громадянського суспільства. А муніципалітети своєю чергою цілком задовольнялися отриманням певних надходжень до міського бюджету. Навіть підприємства, які після реформ середини XIX ст. потрапили до муніципальної власності, намагалися якнайшвидше здати в оренду й не цікавитися становищем робітників на них, цілком задовольняючись тим, що держава взяла на себе охоронні функції;
- в участі в будівництві шляхів сполучення (залізниць) і модернізації портів, у чому муніципалітети виявили більшу мобільність. Хоча ідеї та ініціативи в організації й будівництві залізниць виходили з державного й адміністративного апарату, виконуючи при цьому стратегічне завдання пов'язати центральні регіони з морськими портами, а фінансовий тягар покладався на іноземні та приватні корпорації. Міське самоврядування шляхом участі в цьому процесі концентрувало думки та спрямовувало організаторів будівництва залізниць на проведення їх саме через свої міста.

Також муніципалітети будували власні залізниці від станції до портів і промислових підприємств – як завдання мінімум. Як завдання максимум – муніципалітети виконали шляхом проведення залізниць між губернськими містами та повітовими, повітовими та безповітовими містами, що поєднувало між собою лівобережну частину Півдня України з правобережною;

- у модернізації земельної власності, що зачепила меншість міст Півдня України, усіх цілком задовольняла задача земель в оренду без турботи про збільшення врожайності та зняттям підприємницького тягара, а натомість отримували гарантовану меншість прибутку з орендарів.

Загалом, хоча модернізація південноукраїнських міст і була досить швидкою, вона не завершилась. Та порівняно з іншими регіонами імперії ситуація на Півдні України була значно кращою. Більшими темпами зростали бюджети, швидше проходила урбанізація, більше коштів виділялося на освітньо-культурні та медико-санітарні заходи, прискореними темпами йшли модернізація та благоустрій. Оновлення інженерно-технічної інфраструктури муніципалітети проводили цілком самостійно, не поспішали ділитися один із одним досвідом. Але без фінансової участі держави, банківських установ і місцевих підприємців не впорались із завданням проведення нововведень.

Інженерну модернізацію проводили далеко не всі міста Півдня України. Найвищу активність у цьому виявило самоврядування Таврійської губернії, в якій цих проблем торкнулися більшість міст, на другому місці можна поставити муніципалітети Херсонської губернії. Модернізаційна течія охопила адміністративні та деякі повітові центри, наприклад, Єлисаветград, а взірцевим містом вважалася Одеса. Міське самоврядування Катеринославської губернії слабо опікувалося цими проблемами. Ступінь модернізаційного оновлення міст був мінімальним і стосувався лише центральних вулиць, будинків домовласників, які входили до складу міського самоврядування. Околиці муніципалітети постійно не враховували,

оскільки бідні не могли принести великих прибутків ні бюджетам, ні депутатам-домовласникам.

Загалом міста Півдня України почували себе самодостатніми соціально-економічними організаціями, але органи міського самоврядування без допомоги з боку держави або громадськості не впоралися майже з кожною муніципальною «справою». Кожна з них породжувала ряд додаткових питань, які перетворювалися на вічні проблеми з прив'язкою багатьох допоміжних. Постійними труднощами для кожного самоврядного інституту були такі.

По-перше, заборона продажу землі, яку можна було тільки здавати в оренду. Найчастіше згодом вона перепродавалася іншим особам, навіть неміським мешканцям. Однак частіше муніципалітети стикались із проблемами самозахоплення землі, самовільним будівництвом, а згодом їх узаконенням. З цими виявами боролися в кожному муніципалітеті самостійно: від цивілізованих методів із доказами в судах – до варварських із побиттям і знесенням будинків. Загалом боротьба із самозахопленнями велась за допомогою поліції, яка самоврядуванню не підкорялася, але щось відібрати або побити певних осіб і їх ув'язнити завжди погоджувалася. Вирішити земельні суперечності ніколи остаточно не вдавалося протягом усього досліджуваного періоду, а значна кількість справ тягнулася десятиріччями, інші так і не були вирішені до 1917 р. Таким чином цією проблемою міське самоврядування займалося разом із поліцією, судовою системою та пенітенціарною службою. Самостійно вирішити труднощі ніколи не вдавалося.

По-друге, нагальною проблемою завжди залишалася несплата податків до міського бюджету та на користь держави. Муніципалітети також діяли разом із поліцією, але вирішити її протягом досліджуваного періоду не вдалося. Доводилося борги як перед містами, так і перед державою, просто забувати та списувати.

По-третє, вічною проблемою для самоврядних інституцій залишався благоустрій. Самостійно розв'язатись в дореформені роки було важко, зважаючи на адміністративну опіку, а в післяреформені роки вирішувалась швидко, однак коштів у бюджетах постійно не

вистачало. Таким чином, навіть станом на 1917 р. проблема благоустрою була дуже актуальною. Із нею тісно перепліталися труднощі організації медицини та санітарно-гігієнічного стану. Муніципалітети завжди виділяли з міських кошторисів до 10 % прибутків, але цих грошей ледве вистачало на утримання невеликого штату лікарів, фельдшерів та інших медичних співробітників. Себе муніципалітети ніколи не ображали, використовуючи на власне утримання іноді до 20 % міських бюджетів. Навіть організувати вивезення сміття з міст виявлялося для муніципалітетів великою проблемою, оскільки це було дороге.

По-четверте, будівництво мереж водопостачання, каналізації, електрифікації з благородних міських справ перетворилося на заробляння грошей для депутатів міських дум. Оскільки до їхнього складу обиралися домовласники, проводити блага цивілізації почали саме в їхні будинки й у центральні міські райони, проживання в яких було дорогим, але з найкомфортнішими умовами. Модернізувати окраїнних районів міст ніхто не поспішав, адже там жили найбідніші верстви населення, які сплатити просто не могли. Якщо все ж таки муніципалітети проводили гілку водогону або каналізації на окраїни, то почувалися героями та великими благодійниками. З приводу благодійності міського самоврядування годі й казати: вона була просто сміхотворною; муніципалітети спромоглися лише на утримання у власних містах кількох богаділень і сирітських притулків. Усе інше знаходилось у руках громадськості й волонтерських організацій.

По-п'яте, вічною проблемою було співвідношення міських прибутків і витрат. Загалом видатки дорівнювали доходам, але дуже часто міста перевищували кошториси й на виручку приходила держава, надаючи постійну фінансову допомогу, та банки разом із кредитами на 30–50 років. Таким чином, утримання поліції та судів, розквартирування військ тощо забирали значну частину коштів із муніципальних бюджетів. З іншого боку, міські думи просто вражали шаленими коштами, які витрачали на власне утримання,

нераціональним розподілом між прибутковою та неприбутковою сферами міського життя, що більшість коштів витрачалося саме на невиробничу сферу.

Грандіозні плани імперії з розбудови децентралізованого самоврядування на самоутриманні та з потужними міськими станами зазнали краху. Протягом досліджуваного періоду муніципалітети не виявили себе себе ні як найнижча гілка державного управління, ні як громадські організації місцевого суспільства, оскільки не спромоглися вирішити самостійно жодну загальну проблему з доведенням до логічного завершення, охопивши весь міський простір, перетворюючи благородні справи на комерцію. Усі суспільно значущі проблеми – від технічної модернізації до утримання притулків – знаходилися в руках міської громадськості, яка хоч і не створила опозиції та альтернативи царським муніципалітетам, але виявилася повністю розчарованою їхньою самодіяльною поведінкою. Міське самоврядування досліджуваного періоду виявило себе представником, виразником і захисником вузькокланової корпорації міської фінансової буржуазії, а міські стани не вдалося підсилити до бажаного рівня, оскільки вони так і не стали абсолютними господарями міст, а в багатьох випадках залежали від адміністрації. Уряд хоч і надав можливості для наповнення бюджетів, але й одночасно обмежив їх витрати обов'язковими видатками на адміністративні замовлення, вивівши таким чином близько 20 % на користь державних потреб, а не громадських.

Загалом за досліджуваний період відбулися позитивні зміни:

- 1) міське самоврядування позбавилося адміністративної опіки й отримало самостійність у вирішенні господарських проблем, проголошена безстановість;
- 2) громадським управлінням передана муніципальна власність;
- 3) усунуто багато недоліків у законодавстві;
- 4) створені умови для діяльності міських управлінь у розвитку медицини, освіти, пожежної та санітарно-гігієнічної безпеки;
- 5) поліцейським управам заборонено зловживати власним

становищем; 6) муніципалітетам дозволено брати кредити та вступати в приватні підряди; 7) вирішені проблеми міського благоустрою; 8) поліпшилося економічне життя міст; 9) отримали розвиток благодійні заходи; 10) законодавчо були спроби поставити самоврядування під адміністративний контроль, міста Півдня України змогли відстояти права більшої самостійності, ніж інші регіони (допомогло єврейське населення зі своїми потужними капіталами, хоч у самих муніципалітетах майже не брало участі, завжди знаходилося «поруч» із самоврядуванням); 11) не виникла опозиція міському самоврядуванню, яка могла паралізувати його діяльність; 12) склалися потужні та самодостатні міські громади, отримала розвиток громадська думка, зросла впевненість у власній самобутності й ідеологічно оформився міський патріотизм.

Загальний план міського самоврядування, побудований на принципах децентралізації, багато в чому випереджав свій час. Ця ідея стала виявом нового життя, модернізації, європейського стилю мислення, переходу від феодалізму до капіталізму. Ми тільки повертаємося до неї в сучасному світі. Однак на рубежі XVIII – XIX ст. її розвитку завадило те, що раціональні ідеї просто не збігалися з панівними поглядами російської бюрократії. На зміну децентралізації прийшла централізація. Південь України виявився недобудованим. Швидка модернізація та торговельний розвиток регіону вже на початку XIX ст. вимагали прокладання залізниць, але держава на такий крок не пішла, а заможні торговці не стали ризикувати власними капіталами. Це призвело до того, що реформа Катерини II не принесла очікуваної користі, адже передбачала розвиток суперечливих напрямів. Йдеться про принципи становості й головування мера у розпорядчій і виконавчій думках, і невизначеність взаємин між самоврядуванням і адміністрацією губернії, які розуміли по-різному в регіонах, у чому і були вияви регіонального індивідуалізму. Однак, якщо взяти до уваги те, що в країнах Західної Європи сама теорія самоврядування тільки починала формуватися, то для феодально-кріпосницько-бюрократичної Російської імперії це

був величезний крок уперед, хоча і без належного теоретичного обґрунтування. І це завдяки Півдню України, освоєння якого змусило по-новому оцінити життя в державі. Концепція реформи 1785 р., в її основних рисах, була демократичною, а її загальний план думської моделі самоврядування зберігся до встановлення радянської влади.

Загалом міське самоврядування Півдня України не можна визнати ідеально-репрезентативними інституціями громадської ініціативи, але, порівняно з іншими регіонами й містами Російської імперії, думська модель міського самоврядування південноукраїнського регіону виявила себе привабливо та мала такі характеристики:

- Одеса була беззаперечним лідером серед українських губерній, займала 4 місце в імперії за рівнем міських прибутків;
- більшість міст Півдня України були мільйонерами або наближалися до цього показника;
- Південь України мав вищий ступінь урбаністичних процесів;
- міста були лідерами в темпах прибутковості міських бюджетів;
- швидко стали поліфункціональними міськими центрами;
- була відсутня пряма залежність кількості прибутків від адміністративного статусу міста;
- бажали вищого ступеня автономізації, самостійності та незалежності від адміністрації та центральної влади;
- вищий вияв регіональної ідентичності та міського патріотизму, який мав конструктивну спрямованість;
- більше бажання діяти по-модерному, по-новому, по-європейськи;
- вища активність у сфері благоустрою міст. Зокрема, не всі вулиці були пойменовані та не всі були заощені, але муніципалітети зробили більше, ніж в інших регіонах, за короткий проміжок часу, хоча старі міста існували вже довго, і були благоустроєні на 70–80%, а південноукраїнські менш як за сто років стали заощеними на 60–70 %;
- більше витрат здійснювали на медичну та культурно-освітню сфери. Якщо у відсотковому відношенні в усіх містах витрати

сягали 4–5 тис. руб., то для південноукраїнських міст це становило 300–500 тис. руб.;

- вищу активність виявили в будівництві шляхів сполучення;
- торгівля та промисловість стали головними аспектами розвитку міст Півдня України й причиною піару міст громадськими інституціями;
- модернізація мала характер наздоганяючо-прискореної, але не завершеної, не охопила повністю весь міський простір.

Південноукраїнський регіон, перетворившись на Нову Україну, специфічно модернізував життя та змінив життєвий ритм усієї країни.

Міське самоврядування Півдня України опинилося на межі цивілізаційного зрізу між національними українськими, російськими і європейськими тенденціями розвитку. З одного боку, муніципалітети прагнули йти шляхом кращого, «нового» національно-європейського життя, надихнувшись бажанням діяти й думати по-новому, модерно. З іншого – вони ще не відірвалися від російської бюрократії, корупції, казнокрадства, феодалізму та відсталості, що значно уповільнювало їх розвиток.

Насамкінець зазначимо, що попередній досвід українського державотворення є неоціненним для нащадків, а тому заслуговує особливої уваги на сучасному етапі розбудови громадянського суспільства в Україні.

ДОДАТКИ

Додаток А

Клятвенное обещание⁹³³

Я, Нижеподписавшийся, обещаюсь и клянусь Всемогущим Богом пред Святым Его Евангелием в том, что хочу и должен Его И. В. своему истинному и природному Всемилоостевейшему Великому Государю Императору Самодержцу Всероссийскому и прочее верно и не лицемерно служить и во всем повиноваться не щадя живота своего до последней капли крови и все к Высокому Е. И. В. Самодержавству сил и власти принадлежащие права и преимущества узаконенные и впредь узаконяемые по крайнему разумению, сим и возможности предостерегать и оборонять и притом по крайній мере стараться споспешествовать все что к Е. И. В. верной службе и пользе Госудасртвенной во всяких случаях касаться может о ущербе же Е. И. В. А интереса, вреде и убытке, как скоро о том уведаю не токмо благовременно об'явлю но и всяческими мерами отвратить и недопускать и всякую временную тайность крепко хранить буду и поверенный и положенный на мне чин как по сей Генеральной так и по особливой определенной и положенный на мне чин и от времени до времени Е. И. В. именем от предустановленной надо мной Начальников определенными инструкциями и регламентами и указам надлежащим образом по совести свойй справлять и для свойй користи, свойства, дружбы и вражды противно должности моей и присяге не поступать и таким образом себя вести и поступать как верному Е. И. В. подданому благопристойно есть и надлежит и так я пред Богом и Судом Его Страшным в том всегда ответ дать могу, так суще мне Господь Бог душевно и тілесно да поможет. В заключении же сей моей клятвы целую Слова и Крест Спасителя моего.

Аминь.

⁹³³ ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 52.

Додаток Б

Співвідношення кількості виборців у муніципалітети до загальної кількості городян до 1870 р⁹³⁴.

Міста	Загальна кількість городян	Міські обивателі з правом формувати склад муніципалітетів	Співвідношення виборців до загальної кількості городян у %
Катеринославська губернія			
Катеринослав	18 881	4 487	23,8
Олександрівськ	3 729	1 319	35,4
Бахмут	10 398	2 999	28,8
Новомосковськ	10 255	1 793	17,5
Павлоград	9 625	2 922	30,4
Слов'яносербськ	3 312	883	26,7
Маріуполь	5 961	2 134	35,8
Херсонська губернія			
Херсон	33 957	9 230	27,1
Олександрія	7 943	3 543	44,6
Ананьїв	11 285	5 163	45,8
Берислав	6 811	3 209	47,1
Вознесенськ	9 010	2 267	25,1
Григоріополь	6 403	2 794	43,6
Єлисаветград	23 725	10 084	42,5
Новогеоргіївськ	9 144	2 280	24,9
Новомиргород	3 679	363	9,9
Ольвіополь	3 862	1 880	48,7
Овідіополь	3 625	1 455	40,1
Очаків	5 303	2 509	47,3
Миколаїв	37 590	9 720	25,6

⁹³⁴ Таблиця складена на основі: Списки населенных мест Российской империи / сост. Л. Майковым / Херсонская губерния по сведениям на 1859 г. – СПб. : Типография центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1868. – Т. XLVII. – 281 с; Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. В Павлович. – СПб. : Тип. департамента генерального штаба, 1862. – 402 с; Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. центрального статистического комитета МВД, 1863. – Т. XIII. – 188 с; Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния / сост. М. Равесский. – СПб. : Типография МВД, 1865. – Т. XLI. – 200 с; Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – 680 с.

Міське самоврядування на півдні України в 1785–1917 рр.

Таврійська губернія			
Сімферополь	18 295	5 220	28,5
Олешки	8 403	1 181	14,05
Бердянськ	9 531	4 173	43,8
Євпаторія	7 081	2 088	29,5
Перекоп	3 397	1 424	41,9
Ялта	364	106	29,1
Феодосія	8 449	3 504	41,5
Карасубазар	14 030	6 448	46
Ногайськ	3 248	1 377	42,4
Орехів	4 191	651	15,5
Старий Крим	1 019	359	35,2
Севастополь	8 218	1 552	18,9
Керч-Єнікале	19 360	4 404	22,7

Додаток В**Найхарактерніші пільги та фінансово-господарські розпорядження для міст Херсонської губернії в 1820–1870 рр.⁹³⁵.**

Пільги	Фінансово-господарські закони
Призначення повітовим містам грошової допомоги	Утворення чвертьвідсоткового податку з купецьких капіталів
У виплатах гільдійських податків	Постійна повинність
У продажу певних товарів	Надання кредитів для будівництва будинків
У страхуванні кораблів і товарів	Продаж із міського самоврядування гербового паперу
У торговельних правах іноземців	Винний відкуп, акцизний збір
В аукціонних торгах	Правила продажу горілки
Видання торговельних білетів	Розпорядження з приводу відкриття порто-франко
Грошові винагороди містам	Зарахування на витрати з міських бюджетів грошей для утримання театрів
Зарахування на користь міських бюджетів збору з худоби	Правила для утримання міської землі

Найхарактерніші пільги та фінансово-господарські розпорядження для міст Таврійської губернії в 1820–1870 рр.

Пільги	Фінансово-господарські закони
На користь міських бюджетів прибуток з якірного та ластового зборів	Правила для розподілення міської землі
Послаблення купцям виплат до казни	Постійна повинність
Дарування міським бюджетам права митних зборів	Винний відкуп, акцизний збір
Казенні підряди до громадського майна	Новий порядок збирання податку із судів
Установлення на користь міських бюджетів зборів із привозних товарів	Відкриття та утримання гімназій із міських бюджетів
Видання торговельних білетів	Установлення для іноземців поземельного збору
Передача певних військових об'єктів у громадське користування	Зрівняння у виплатах земських зборів іноземців

⁹³⁵ Таблиці Додатку В складені на основі Повного зібрання законів Російської імперії. Зібрання 2. – Томи 1–55.

Найхарактерніші пільги та фінансово-господарські розпорядження для міст Катеринославської губернії в 1820–1870 рр.

Пільги	Фінансово-господарські закони
У виплатах податків, зборів для міщан	Виділення коштів із міських бюджетів для утримання міських садів і скверів
У виплаті постійних податків	Утворення спеціального податку на користь міських бюджетів із іноземних ремісників і промисловців
У виплаті гільдійських і земських повинностей	Постійна повинність
Купцям окремих міст	Винний відкуп, акцизний збір
У зборах недоїмок	Відкриття й утримання гімназій із міських бюджетів
	Розпорядження з приводу разових виплат з міських бюджетів на адміністративні потреби

Додаток Г

Співвідношення доходів і видатків на душу населення в містах
Південної України⁹³⁶

№	Назва міста	Загальний дохід у руб.	Загальний видаток у руб.	Загальна кількість мешканців	Витрати на душу населення, в руб.
Херсонська губернія (станом на 1862 р.)					
1	Херсон	36 371	36 371	33 957	1,07
2	Олександрія	3 983	3 045	7943	0,5
3	Ананьїв	3 930	3 490	11285	0,3
4	Бобринець ⁹³⁷	7 437	4 278	9555	0,44
5	Берислав	3 505	3 486	6811	0,5
6	Вознесенськ ⁹³⁸	5 433	3 477	9010	0,38
7	Григоріополь ⁹³⁹	5 741	5 597	6403	0,87
8	Єлисаветград	34 753	32 840	23725	1,38
9	Маяки ⁹⁴⁰	1 405	1 405	1194	1,17
10	Новогеоргіївськ	3 081	3075	9144	0,33
11	Новомиргород	4 445	8 547	3679	2,32
12	Овідіополь	2 111	1 857	3625	0,5
13	Ольвіополь	4 320	4 470	3862	1,15
14	Очаків ⁹⁴¹	6 448	6 448	5303	1,21

⁹³⁶ Таблиця складена на основі: Списки населенных мест Российской империи / сост. Л. Майковым / Херсонская губерния по сведениям на 1859 г. – СПб. : Типография центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1868. – Т. XLVII. – 281 с; Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. В Павлович. – СПб. : Тип. департамента генерального штаба, 1862. – 402 с.; Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. центрального статистического комитета МВД, 1863. – Т. XIII. – 188 с; Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния / сост. М. Равесский. – СПб. : Типография МВД, 1865. – Т. XLI. – 200 с; Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – 680 с.

⁹³⁷ Дане місто щороку отримувало державну допомогу на утримання поліції у розмірі 2 тис. руб.

⁹³⁸ До 1860 р. поліція у місті утримувалася за рахунок державної допомоги у розмірі 1421 р. щороку, а після 1860 р. окремою постановою переадресована на міський бюджет.

⁹³⁹ З 1794 р. із прибутків Катеринославської губернії утримувався Магістрат міста в розмірі 1 578 руб. щороку.

⁹⁴⁰ До 1862 р. місто знаходилося на статусі селища.

Міське самоврядування на півдні України в 1785–1917 рр.

№	Назва міста	Загальний дохід у руб.	Загальний видаток у руб.	Загальна кількість мешканців	Витрати на душу населення, в руб.
15	Одеса	699 578	633 268	330000	1,92
16	Миколаїв	26 209	25 951	37590	0,69
Катеринославська губернія (станом на 1862 р.)					
1	Катеринослав	32941	30916	13217	2,33
2	Олександрівськ	2749	2558	2849	0,89
3	Верхньодніпровськ	3571	1948	2568	0,75
4	Бахмут	7108	5281	9197	0,57
5	Новомосковськ	10118	8684	9786	0,88
6	Павлоград	6875	5890	7143	0,82
7	Слов'яносербськ	1745	1212	2515	0,48
8	Маріуполь	12666	12107	6089	1,98
Таврійська губернія (станом на 1865 р.)					
1	Сімферополь	15978	15488	18295	0,84
2	Олешки	1385	1385	8403	0,00012
3	Бердянськ	44217	25206	9531	2,64
4	Бахчисарай	5560	5599	10732	0,52
5	Євпаторія	9388	9329	7081	1,31
6	Мелітополь	2470	2027	5282	0,38
7	Перекоп	10657	10657	3397	3,13
8	Феодосія	10133	10044	8449	1,18
9	Балаклава	4023	4023	761	5,28
10	Карасубазар	7128	7128	14040	0,5
11	Ногайськ	2766	3089	3248	0,95
12	Орехів	2095	1731	4191	0,41
13	Старий Крим	922	861	1019	0,84
14	Севастополь	22204	22196	8218	2,7
15	Керч-Єнікале	62065	62336	19360	3,21
16	Ялта	1040	945	364	2,59

⁹⁴¹ Допомога від державного бюджету щороку складала 1 520 руб.

Додаток Д

Співвідношення міських доходів, видатків, капіталів Південної України до 1870 р.⁹⁴²

Назва міста	Доходи в руб.		Видатки в руб.		Капітали в руб.	
	звичайні	надзвичайні	поточні	разові	недоторканні	запасні
Херсонська губернія						
Херсон	33087	3284	30895	5475	7776	174
Олександрія	3983		3000	45	87	1620
Ананьїв	3930		3441	48		5586
Бобринець	7437		4278			
Берислав	3505		3486		218	
Вознесенськ	5433		3477			5630
Григоріополь	5741	2151	5597	2296	2731	1257
Єлисаветград	34753		27820	5019		8816
Маяки	1405		1405			1889
Новогеоргіївськ	3081		2924	150	3221	
Новомиргород	4445		8547			
Овідіополь	2111		1815	42	7	7067
Ольвіополь	4319		4474			168394
Очаків	6048	399	6102	345	141	34196
Одеса	404 100	295479	381 124	252 144	34 433	1 857 642
Миколаїв	26209		25654	296	189159	125
Катеринославська губернія						
Катеринослав	18 591	14 350	30 666	250	525	43 368
Олександрівськ	2 749		2 153	405	215	
Верхньодні Провськ	1 699	1 872	1 204	1 948		762

⁹⁴² Таблиця складена на основі: Списки населенных мест Российской империи / сост. Л. Майковым / Херсонская губерния по сведениям на 1859 г. – СПб. : Типография центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1868. – Т. XLVII. – 281 с; Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. В Павлович. – СПб. : Тип. департамента генерального штаба, 1862. – 402 с.; Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. центрального статистического комитета МВД, 1863. – Т. XIII. – 188 с.; Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния / сост. М. Равесский. – СПб. : Типография МВД, 1865. – Т. XLI. – 200 с; Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – 680 с.

Міське самоврядування на півдні України в 1785–1917 рр.

Назва міста	Доходи в руб.		Видатки в руб.		Капітали в руб.	
	звичайні	надзвичайні	поточні	разові	недоторканні	запасні
Бахмут	7102	6	5157	124	1654	5943
Новомосковськ	6296	3822	4562	4122	488	5487
Павлоград	4335	2540	5790	100	328	2708
Слов'яносербськ	1745		1137	75		1333
Маріуполь	12666		9141	2966	1260	54000
Таврійська губернія						
Сімферополь	13556	2422	15339	149	1074	8530
Олешки	1385		1385		31	
Бердянськ	43917	300	21715	3491	1093	68289
Ялта	634	406	918	27	27	622
Бахчисарай	3127	2433	5417	182	889	9622
Євпаторія	7568	1820	8654	675	807	11758
Мелітополь	2470		1922	115	33	3615
Перекоп	9638	1019	8019	2638	438	
Феодосія	8564	1479	9614	430	748	11544
Балаклава ⁹⁴³	2537	1486	3857	166	28	12199
Карасубазар	6223	905	6843	285	1127	1954
Ногайськ	1747	1019	3089		213	73846
Оріхів	2095		1654	77	44	436
Старий Крим	922		814	47	154	6364
Севастополь	22204		18015	4181	1427	32767
Керч-Єнікале	41138	20927	37246	25090	1616	12364

⁹⁴³ Більше дозволених прибутків місто щороку отримує від зборів за винагороду від зрівняння корабельних зборів іноземних прапорів з російськими.

Додаток Е

Співвідношення міських недоборів, невиконаних витрат і боргів
Півдня України⁹⁴⁴

Назва міста	Недобори та недоїмки, в руб.	Невиконані витрати, в руб.	Борги в руб.
Херсон	58704	65118	22834
Олександрія	959	853	
Ананьїв	58704	65118	22530
Бобринець	1600	126	
Берислав	7649	756	
Вознесенськ			
Григоріополь	597	853	
Єлисаветград	12962	72	23137
Маяки	115		
Новогеоргіївськ			
Новомиргород			
Овідіополь	157	403	7
Ольвіополь	5006	56	
Очаків	4458	97	
Одеса			
Миколаїв	16518	3109	10996
Катеринослав	4221	3552	
Олександрівськ	1513		187
Верхньодніпровськ	965	505	
Бахмут	1995	537	
Новомосковськ	430		
Павлоград	1022		
Слов'яносербськ	402		

⁹⁴⁴ Таблиця складена на основі: Списки населенных мест Российской империи / сост. Л. Майковым / Херсонская губерния по сведениям на 1859 г. – СПб. : Типография центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1868. – Т. XLVII. – 281 с.; Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. В Павлович. – СПб. : Тип. департамента генерального штаба, 1862. – 402 с.; Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. центрального статистического комитета МВД, 1863. – Т. XIII. – 188 с.; Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния / сост. М. Равесский. – СПб. : Типография МВД, 1865. – Т. XLI. – 200 с.; Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – 680 с.

Міське самоврядування на півдні України в 1785–1917 рр.

Назва міста	Недобори та недоїмки, в руб.	Невиконані витрати, в руб.	Борги в руб.
Маріуполь	869	2513	
Сімферополь	1650		
Олешки			
Бердянськ	1890		17909
Євпаторія	4766		
Мелітополь	229		
Перекоп	3368		2310
Феодосія			
Балаклава			
Карасубазар	2123	533	
Ногайськ	3154	2937	
Оріхів	134		
Старий Крим	127		
Севастополь	29025		
Керч-Єнікале	38096	7153	15180
Бахчисарай	3546	182	
Ялта	106		586

Додаток Ж

Міські кошториси в Таврійській, Катеринославській і
Херсонській губерніях

№	Назва виду прибутку та видатку	Сімферополь у 1858 р ⁹⁴⁵ .	Євпаторія у 1857 р ⁹⁴⁶ .
Доходи			
1.	Звичайні	5 922 руб. 83 коп.	2379 руб. 12 коп.
2.	Збори з промисловців	2652 руб. 08 коп.	705 руб. 99 коп.
3.	Непрямі	2940 руб. 17 коп.	801 руб. 59 коп.
4.	Додаткові	1214 руб. 65 коп.	3117 руб. 20 коп.
5.	Дрібні та випадкові	30 руб.	6 руб. 77 коп.
Разом		12759 руб. 73 коп.	7010 руб. 67 коп.
6.	Надзвичайні	1342 руб. 74 коп.	1018 руб. 42 коп.
Всього		14102 руб. 47 коп.	8029 руб. 09 коп.
Видатки			
7.	Поточні	6551 руб. 46 коп.	4793 руб. 14 коп.
8.	Утримання міського майна	1893 руб. 52 коп.	1164 руб. 04 коп.
9.	Благоустрій	1517 руб. 68 коп.	461 руб.
10.	Військова частина	327 руб. 50 коп.	40 руб.
11.	Утримання навчальних закладів	784 руб. 55 коп.	597 руб. 85 коп.
12.	Дрібні	154 руб. 05 коп.	86 руб.
Разом		11228 руб. 76 коп.	7142 руб. 03 коп.
13.	Разові	1332 руб. 96 коп.	1269 руб. 80 коп.
Всього		12561 руб. 72 коп.	8411 руб. 83 коп.
Залишок		1540 руб. 75 коп.	–
Залишок із минулих років		3059 руб. 87 коп.	4018 руб. 42 коп.
14.	Недобори	7378 руб. 57 коп.	3122 руб. 79 коп.
Недоторканні капітали			
15.	Пенсійні	757 руб. 94 коп.	608 руб. 39 коп.
16.	Запасний	6218 руб. 52 коп.	2343 руб. 04 коп.
17.	Готівкові суми	1453 руб. 76 коп.	–
Разом		8430 руб. 22 коп.	2951 руб. 79 коп.

⁹⁴⁵ ДААРК. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 318. – 91 арк.⁹⁴⁶ ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 68. – 273 арк.

Назва видів прибутків і видатків ⁹⁴⁷	Олександрівськ у 1865 р.	Катеринослав у 1862 р.	Бахмут у 1862 р.	Маріуполь у 1862 р.
Доходи				
Збори з міського майна та оброчних статей	2508 р. 95 к.	11707 р. 23 к.	1096 р. 56 к.	3070 р. 84 к.
Зовнішні надходження	1152 р. 95 к.			
З промисловців і закладів промисловості		2219 р. 07 к.	336 р. 70 к.	1272 р. 93 к.
Податки не прямі		4216 р. 69 к.	179 р. 98 к.	8144 р. 45 к.
Допоміжні		448 р. 87 к.	86 р. 69 к.	175 р. 72 к.
Надзвичайні		14350 р. 68 к.	1872 р. 91 к.	
Дрібні й випадкові				2 р. 50 к.
Незаплановані	1213 р. 49 к.			
Видатки				
Власне утримання	1043 р.	12145 р. 22 к.	751 р. 17 к.	3972 р. 17 к.
Утримання міського майна	265 р.	2854 р. 50 к.	256 р. 28 к.	1944 р. 38 к.
Утримання поліції	384 р.			
Благоустрій	65 р.	2822 р. 76 к.		90 р.
Військова частина	160 р.	12429 р. 53 к.	66 р. 50 к.	
Утримання благодійних				285 р. 71 к.

⁹⁴⁷ Таблиця складена на основі: Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1875 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1875. – 275 с.; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1889 г. / сост. Н. С. Быстрицкий. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1889. – 622 с.; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1893. – 218 с.; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1903 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1902. – 580 с.; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1910 г. / под ред. Г. А. Богданова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1910. – 355 с.; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1911 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1911. – 434 с.

Черемісін Олександр Вікторович

і навчальних закладів				
Виплати боргів		127 р. 91 к.		1513 р. 29 к.
Дрібні й випадкові на екстраординарні заходи		286 р. 35 к.	115 р. 12 к.	267 р. 75 к.
Незаплановані	61 р.			
Разові	400 р.	250 р.	1948 р. 68 к.	2966 р. 58 к.
Назва видів прибутків і витрат ⁹⁴⁸	Бобринець у 1863 р.	Вознесенськ у 1857 р.	Новомиргород у 1863 р.	Ольвіополь у 1862 р.
Доходи поточні				
Збори з міського майна і оброчних статей	3684 р. 08 к.	4403 р. 68 к.	2491 р. 33 к.	1350 р. 98 к.
З промисловців та закладів промисловості	719 р. 45 к.		424 р. 30 к.	2552 р. 60 к.
Податки не прямі	800 р. 37 к.		1529 р. 41 к.	386 р. 04 к.
Допоміжні	117 р. 42 к.	85 р. 14 к.		30 р. 20 к.
Надзвичайні	400 р.			
Видатки поточні				
Власне утримання	3219 р. 74 к.	3477 р.	2028 р. 56 к.	2899 р. 99 к.
Утримання міського майна	229 р. 02 к.		250 р.	257 р. 38 к.
Утримання поліції				
Благоустрій			120 р.	20 р.
Військова частина	33 р. 27 к.			88 р.
Утримання благодійних і навчальних закладів	400 р.			650 р.
Виплати боргів				
Дрібні і випадкові на екстраординарні заходи	115 р. 18 к.		148 р. 48 к.	157 р. 60 к.
Разові	150 р.			402 р.

⁹⁴⁸ Таблиця складена на основі: Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1863. – 693 с.

Додаток II

Співвідношення міських доходів і витрат після 1892 р.⁹⁴⁹

Назва міста	Загальний доход, у руб.	Загальний видаток, у руб.	Витрати в руб. на душу населення	Збільшення доходів у порівнянні з 1862 р. на руб.	Збільшення доходів бюджету в кількість разів
Херсонська губернія (станом на 1896 р.)					
Херсон	410 000	383 000	6,5	373629	11,27
Берислав	27 000	27 000	2,2	23495	7,7
Олександрія	44 000	46 000	3,3	40017	11
Новогеоргіївськ	22 000	22 000	1,9	18919	7,14
Ананьїв	69 000	69 000	4,13	65070	17,55
Єлисаветград	286 000	284 000	4,62	251247	8,22
Бобринець	43 000	38 000	2,7	35563	5,78
Вознесенськ	60 000	50 000	3,18	54567	11
Новомиргород	23 000	24 000	2,56	18545	5,17
Ольвіополь	19 000	18 000	2,6	14680	4,4
Маяки	18 000	15 000	3,3	16595	12,8
Овідіополь	33 000	39 000	7,5	30889	15,6
Очаків	41 000	36 000	3,3	34552	6,35
Григоріополь	24 000	24 000	3,16	18259	4,18
Миколаїв	650 849	650000	7,5	624640	24,8
Одеса	6 653 300	6 653 300	16,4	5 953722	9,5
Катеринославська губернія (станом на 1900 р.)					
Катеринослав	630 701	586 029	6,6	615000	19,1
Олександрівськ	89 569	90 298	4,2	87728	32,58

⁹⁴⁹ Таблиця складена на основі: Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон : Типография губернского правления, 1896. – 288 с.; Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – 176 с.; Обзор Екатеринославской губернии за 1897 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1898. – 73 с.; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1899. – 407 с.; Цибуленко Л. О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної і виробничої власності в ХІХ – на початку ХХ століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Лариса Олександрівна Цибуленко. – Дніпропетровськ, 2001. – 180 с.; Памятная книжка Таврической губернии на 1915 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1915. – 788 с.

Черемісін Олександр Вікторович

Назва міста	Загальний доход, у руб.	Загальний видаток, у руб.	Витрати в руб. на душу населення	Збільшення доходів у порівнянні з 1862 р. на руб.	Збільшення доходів бюджету в кількість разів
Бахмут	80 000	74 000	2,6	76546	11,25
Верхньодніпровськ	27 248	32 529	4,8	26750	7,63
Маріуполь	567 743	562 792	21,6	552700	44,82
Новомосковськ	42 438	43 622	1,9	39000	4,19
Павлоград	135 797	134 280	7,6	131600	19,75
Луганськ ⁹⁵⁰	172 363	166 758	5	171113	168,15
Слов'яносербськ	17 708	9 464	7,34	16758	10,15
Таврійська губернія (станом на 1901 р.)					
Сімферополь	402 636	389 432	8	386658	25,2
Феодосія	213 251	213 796	8,8	203 118	21
Ялта	227 289	218 353	16,6	226249	218,55
Євпаторія	86 390	85 868	4,8	77002	9,2
Мелітополь	93 497	93 471	6	91027	37,85
Бердянськ	308 661	320 445	12,1	264444	7
Ногайськ	36 289	36 164	9,15	33523	13,1
Олешки	16 370	16 173	1,8	14985	11,8
Перекоп	31 318	31 825	5,9	20661	2,93
Карасубазар	24 873	24 405	1,91	17745	3,5
Бахчисарай	31 088	30 473	2,35	25528	5,6
Старий Крим	16 733	18 202	5,5	15811	18,1
Оріхів	38 152	35 585	5,9	36057	18,2
Севастополь	390 000	380 000	7,1	367796	17,6
Керч-Єнікале	350 000	350 000	10	287935	5,6

⁹⁵⁰ Станом на 1865 р. прибуток і витрати Луганського заводу склали 1 250 руб.

Додаток К

Співвідношення міських доходів і видатків Таврійської та Херсонської губерній протягом 1870–1917 рр.⁹⁵¹

Міста	1870-ті роки		1880-ті роки		1890-ті роки		1900-ті роки		1910-ті роки	
	дохід	видаток	дохід	видаток	дохід	видаток	дохід	видаток	дохід	видаток
Таврійська губернія										
Сімферополь	69851	68323	142600	141800	235332	226073	334400	275024	581037	590600
Феодосія	40100	40800	67500	66300	164706	183270	210666	209022	389200	466150
Ялта	34700	32400	38700	33800	106817	100500	300252	300110	802996	918130
Євпаторія	24100	24300	41100	43100	70631	56114	86264	83032	340566	377750
Мелітополь	45300	45300	50600	52900	90475	99656	78936	78125	746688	746102
Бердянськ	132000	92000	116600	84700	196317	187215	302868	2 963922	309126	370992
Ногайськ	25000	23000	23500	24500	31151	31499	27900	34800	210000	183750
Олешки	6400	5600	9800	8700	15965	15965	21339	21339	26108	26108

⁹⁵¹ Таблиця складена на основі: Памятная книжка Таврической губернии на 1889 г. / под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Тип. «Крым», 1888. – 697 с.; Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1900 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1900. – 568 с.; Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства. – Керчь : Тип. Х. Н. ЛАГО, 1914. – 350 с.; Памятная книжка Таврической губернии на 1915 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1915. – 788 с.; Обзор Херсонской губернии за 1879 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. Херсонского губправления, 1880. – 102 с.; Обзор Херсонской губернии за 1889 г. – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1898. – 276 с.; Обзор Херсонской губернии за 1898 г. – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1899. – 361 с.; Обзор Херсонской губернии за 1907 г. – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1908. – 224 с.; Обзор Херсонской губернии за 1910 г. – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1911. – 275 с.; Обзор Херсонской губернии за 1912 г. – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1913. – 289 с.

Черемісін Олександр Вікторович

Міста	1870-ті роки		1880-ті роки		1890-ті роки		1900-ті роки		1910-ті роки	
	дохід	видаток	дохід	видаток	дохід	видаток	дохід	видаток	дохід	видаток
Перекоп	11500	11500	13800	15000	24794	22314	31574	31298	126900	126900
Карасубазар	14230	14818	20700	19800	27903	27546	24070	23806	35000	33000
Бахчисарай	4114	5021	19800	19400	28177	28848	30240	32140	92657	92208
Старий Крим	1200	1200	6600	4500	17498	17444	16500	17200	75920	75889
Оріхів	10000	11000	30300	28500	35000	33000	27233	27132	63472	80203
Севастополь	45000	50300	251900	273500	350000	348000	390000	380000	550000	
Балаклава	3500	3000	5300	2350	7500	5900	9200	8700	18000	18000
Керч-Єнікале	120000	124800	187900	187900	250000	250000	350000	350000	820000	820000
Херсонська губернія										
Херсон	156425	156000	305986	306000	350872	350000	439100	439000	967063	967000
Миколаїв	186000	185472	394971	394000	574600	574000	684136	684000	1 842426	1 840000
Одеса	1 263561	1 200000	2 210325	220000	6 653300	6 650000	5 610000	5 600000	9 355612	9 355000

Додаток Л

Співвідношення міських доходів і видатків Катеринославської губернії протягом 1870–1917 рр. в руб.⁹⁵²

Міста	1870-ті рр.		1880-ті рр.		1890-ті рр.		1900-ті рр.		1910-ті рр.	
	дохід	видаток	дохід	видаток	дохід	видаток	дохід	видаток	дохід	видаток
Міста Катеринославської губернії разом	884587	917422	1 353767	1 205454	854531	869777	1 837088	1 843540	3 307934	3 157257

⁹⁵² Таблиця складена на основі: Обзор Екатеринославской губернии за 1886 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1886. – 102 с.; Обзор Екатеринославской губернии за 1887 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1888. – 276 с.; Обзор Екатеринославской губернии за 1889 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1890. – 361 с.; Обзор Екатеринославской губернии за 1891 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1892. – 224 с.; Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1893. – 275 с.; Обзор Екатеринославской губернии за 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1895. – 109 с.; Обзор Екатеринославской губернии за 1895 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1896. – 103 с.; Обзор Екатеринославской губернии за 1897 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1898. – 73 с.; Обзор Екатеринославской губернии за 1901 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1902. – 136 с.; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1910. – 177 с.; Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1912 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1912. – 428 с.

Додаток М

Структура міського землеволодіння та землекористування Південної України⁹⁵³

Міста	Всього землі у дес.	Зайнята під містом у дес.	Сінокосна у дес.	Вигінна у дес.	Оброчна у дес.	Інші землі у дес ⁹⁵⁴ .	Середній річний дохід, у %.
Одеса							14,1
Миколаїв							4,8

⁹⁵³ Таблиця складена на основі: ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 4. – Спр. 13.– 768 арк; ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 4. – Спр. 98. – 986 арк; РДІА. – Ф. 1263. – Оп. 6. – Спр. 67; РДІА. – Ф. 1263. – Спр. 31. – 94 арк; РДІА. – Ф. 1263. – Оп. 2. – Спр. 165. – 186 арк; ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 284 – 51 арк; ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр.353. – 69 арк; Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1863. – 693 с.; Списки населенных мест Российской империи / сост. Л. Майковым / Херсонская губерния по сведениям на 1859 г. – СПб : Тип ЦСКМВД, 1868. – Т. XLVII. – 281 с; Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. 1–4; ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 961. – 102 арк; ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1211. – 19 арк; ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр.333.– 62 арк; Скальковский А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790–1840 гг./ А. Скальковский // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Городская типография, 1844. – Т. I. – С. 257–275; Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. ЦСК МВД, 1863. – Т. XIII. – 188 с.; Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. В Павлович. – СПб. : Тип. департамента генерального штаба, 1862. – 402 с.; Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – 176 с.; Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния / сост. М. Равесский. – СПб. : Типография МВД, 1865. – Т. XLI. – 200 с.; Карманный календарь Таврической губернии на 1869 г. – Симферополь : Тип. таврического губернского правления, 1868. – 171 с.; ДААРК. – Ф 246. – Оп. 1. – Спр. 42–53; Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г. / под ред. К. В. Ханацкого. – Симферополь : Тип. таврического губернского правления, 1867. – 657 с.; Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства. – Керчь : Тип. Х. Н. ЛАГО, 1914. – 350 с.

⁹⁵⁴ В графу інше землеволодіння віднесені землі: незручні, під ласами, пісками, водоймищами, шляхами сполучення, церквами, фортецями.

Міське самоврядування на півдні України в 1785–1917 рр.

Міста	Всього землі у дес.	Зайнята під містом у дес.	Сінокосна у дес.	Вигінна у дес.	Оброчна у дес.	Інші землі у дес ⁹⁵⁴ .	Середній річний дохід, у %.
Херсон			9780	6417	16050	219	46,8
Олександрія	5 564	444		1184	3 670	146	57
Ананьїв	11805	3560	366	1205	6441	481	66
Берислав	3410		257	1549	136	1468	57
Вознесенськ	7436	473		985	295	2835	75
Григоріополь	12185	853		3000	8019	312	68
Єлисаветград	8450		1225	3856	1225	2094	47,5
Маяки	4222			3641			18,5
Новогеоргіївськ	3002	250			800		52
Новомиргород	5						40
Овідіополь	6438	131		1650	4136	520	76
Ольвіополь	6425	350	2790	2738		547	28
Очаків	8022		2938	1200	2938	945	76
Катеринослав	4700	557	3570		498	18	35
Олександрівськ	2749	263	87	1324	592	12	53
Бахмут	4079	135		2664	940	339	59
Верхньодніпровськ	3166	216	381	1263	719	523	28
Новомосковськ	5023	648	411	1200	1298	1454	48
Нікополь ⁹⁵⁵							
Маріуполь	12636				4000	636	23

⁹⁵⁵ Власної землі Нікополь не мав і вся земля в кількості 15 936 дес. і 2 210 дес. лісу знаходилися у користуванні державних селян. Міські громади Нікополя володіли всього 43 дес., яку скуповували протягом декількох десятиріч під різні будівлі.

Міста	Всього землі у дес.	Зайнята під містом у дес.	Сінокосна у дес.	Вигінна у дес.	Оброчна у дес.	Інші землі у дес ⁹⁵⁴ .	Середній річний дохід, у %.
Бердянськ	8445	200			2120		66
Мелітополь ⁹⁵⁶							
Перекоп ⁹⁵⁷	8758						63
Феодосія	11044	204		2800	5000	4285	52
Карасубазар	2200	575		777,5	777,5	70	46
Ногайськ	2581	202		1500	879		34,5
Оріхів	2601	650		1253	698		43
Старий Крим	2083	80	220		22	457	74
Севастополь	1700						14
Керч-Єнікале	8500						24

⁹⁵⁶ Мелітополь був визнаний містом і переданий у цивільне управління в 1842 р., але до 1870 р. не був виведений із статусу сільських поселень. Тому власною землею наділений не був.

⁹⁵⁷ Міським самоврядуванням вони не використовувалися, оскільки необхідні були для транспортування солі. Міські землі взяло в оренду Соляне правління за щорічну платню до бюджету 6 743 руб. 91 коп.

Додаток Н

Основні доходи і витрати в міських бюджетах Півдня України на рубежі XIX–XX ст.⁹⁵⁸

Основні доходи в бюджетах, у %

	Збори з нерухомого майна	Збори з торгівлі та промислов.	Збори з оброчних статей	Збори з міських підприємств	Допомога від держави	Різне
Катеринослав	19,2	15,2	41,3	2,6	15,5	6,2
Бахмут	17,4	10	48,6	0,4	2,2	21,4
Верхньодніпровськ	8,1	8,1	65,4	2,1	13	3,6
Олександрівськ	1,3	12,1	57,5	9,2	13,9	6
Маріуполь	6	15,6	27,7	2	48,1	0,6
Новомосковськ	4,2	4,2	88,7	0,1	1,4	1,4
Павлоград	3	4,9	31,2	5,7	53,6	1,6
Слов'яносербськ	0,2	2,8	5,7	–	0,1	66,8
Луганськ	12,6	9,2	12,6	–	56,4	9,2
Сімферополь	14,4	2,6	41	23	17,3	0,9
Бердянськ	12	0,9	49	29,4	5,6	10,5
Бахчисарай	7,4	0,5	50	6,9	29,6	28
Євпаторія	11,6	1	20,3	9,1	18,6	15,3
Мелітополь	7,9	0,7	14,8	15,7	42	18,5
Феодосія	8,9	1,3	35	27	11,5	3,6

⁹⁵⁸ Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1900. – С. 172–213; Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1900 г. – Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1915. – С. 106–111.

Основні витрати в бюджетах, у %

	Адмін.	Полиц пожеж ком.	Борги	Муніцип.	Балгоустрій	Освіта	Медиц.	Різне
Катеринослав	11,7	14,8	3,3	12,4	21,5	11,6	11,1	38,8
Бахмут	3,5	17,2		12,6	12,6	22,5	3,9	46,8
Верхньодніпровськ	5,8	16,2		19,2	9,2	26,8	2,5	38,3
Олександрівськ		15,9	11,3	19,3	5,3	25,4	3,6	36,6
Маріуполь	2,6	3,4	2,4	7,2	9,6	11,4	5,1	36,6
Новомосковськ	7,4	9,2		24,4	12,1	9,6	2,5	39,9
Павлоград	18,7	7,6	7,3	8,3	12	12,6	2,8	48
Слов'яносербськ		14,5		17,9	14,5	13,9	0,4	53,3
Луганськ	5,1	7	0,7	0,9	46,4	8,8	1,7	19,6
Сімферополь	6,4	12,2	16,6	10,4	9,6	13,7	14,6	2,3
Бердянськ	2,6	7,7	10,7	10,5	5,8	14	17,4	18
Бахчисарай	0,1	14,2	19	14	7,8	4,6	9,6	14,5
Євпаторія	1	4,4	15,1	10,4	44,7	10,6	5,4	3,5
Мелітополь	4,2	3,2	22,2	4,2	10,8	5,5	3,6	33
Феодосія	9,3	9	15	9,3	7,4	14,6	17,6	3,4

Додаток П

Представництво в міському самоврядуванні Півдня України⁹⁵⁹

Місто	Росіяни	Українці	Євреї	Поляки	Румуни	Греки	Татари
Херсон	75,4	15	1,5	8,4			
Берислав	10	83,3					
Миколаїв	90,4	3,6	0,6	7,4			
Олександрія	35	58,8					
Новогеорг.	63,3	36,4					
Анан'їв	41,6	35		15,6	6,5		
Єлісаветград	59,8	28,4	2,9	7,8			
Бобринець	28,6	61,9		4,8	4,8		
Вознесенськ	42,8	38,1		9,5			
Новомиргород	95,6	4,4					
Ольвіополь	44,4	55,6					
Одеса	72,8	7,6	6,4	8,7			
Маяки	44,4	55,6					
Овідіополь	63,3	27,2		9			
Очаків	44,4	55,6					
Катеринослав	63	25	13				
Олександрівськ	37,7	58	3,8				

⁹⁵⁹ Таблиця складена на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. : Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 13. – 234 с.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLVII. – 344 с.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLI. – 344 с.

Черемісін Олександр Вікторович

Місто	Росіяни	Українці	Євреї	Поляки	Румуни	Греки	Татари
Бахмут	22,2	68,9	4,4				
Верхньодніпровськ	39	60,7					
Маріуполь	67,8	7,1				14,3	
Новомосковськ	38	53	3				
Павлоград	64,6	29,2	6,3				
Слов'яносербськ	50	50					
Луганськ	83,3	13,3					
Сімферополь	71,6	9,2	2,6				5,5
Бахчисарай	11,8	5,8					40,5
Карасубазар	42,1	5,2	10,5				31,5
Бердянськ	67,9	21,5					
Ногайск	85,7	14,3					
Оріхів	18,2	81,8					
Олешки	91,3	6,5					
Євпаторія	63	6,5					15,2
Мелітополь	76,9	13,5					
Перекоп	77,8	3,7					11,1
Ялта	82,7	6,8					
Феодосія	69,2	5,7					5,7
Старий Крим	80						
Керч	84,3	4,7	4,7				1,5

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

НЕОПУБЛІКОВАНІ

1. Державний архів Автономної республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 27. Таврическое губернское правление. – Оп. 1. – Т. 3. – Спр. 6736. По предложению господина губернатора о переименовании Алушты в посад или заштатный город. – 223 арк.
2. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Т. 3. – Спр. 7093. По предложению генерал-губернатора о переименовании местечка Судак в город. – 12 арк.
3. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Т. 3. – Спр. 7339. По предложению Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора о переименовании Орехова в селение. – 182 арк.
4. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Т. 3. – Спр. 7588. По приказу Правительствующего Сената о введении в Таврической губернии нового положения о городском устройстве. – 21 арк.
5. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Т. 3. – Спр. 7714. По предложению Таврического губернатора о введении в действие нового городского управления в городах Таврической губернии. – 427 арк.
6. ДААРК. – Ф. 63. Симферопольская городская управа. – Оп. 1. – Спр. 12. Журнал расхода всех денежных сумм по Симферопольской городской управе. – 180 арк.
7. ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 42. О доставлении губернатору сведений о доходах и расходах. – 68 арк.
8. ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 49. Отчет управы о приходе, расходе и остатке городских сумм за 1874 г. – 89 арк.
9. ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 106. Расчетная книга по приходу и расходу на 1878 г. – 307 арк.
10. ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 156. Счет городских доходов за 1882 г. – 284 арк.
11. ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 167. Ведомость о доходах и расходах Симферопольской городской управы. – 240 арк.

12. ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 273. О составлении приходо-расходной сметы за 1891 г. – 264 арк.
13. ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 516. О приобретении городом участка земли. – 16 арк.
14. ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 542. Касса по расходу за 1903 г. – 83 арк.
15. ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 580. Отчет городской управы за 1904 г. – 91 арк.
16. ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 830. Отчет за 1909 г. – 218 арк.
17. ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 831. Отчет городской управы за 1910 г. – 310 арк.
18. ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 832. По самовольному захвату городских земель в 1910 г. – 168 арк.
19. ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 905. По самовольному захвату городской земли в 1912 г. – 64 арк.
20. ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 991. О долгосрочном займе. – 68 арк.
21. ДААРК. – Ф. 64. Бахчисарайская городская управа. – Оп. 1. – Спр. 18. О доходах и расходах по Бахчисараю за 1873 г. – 42 арк.
22. ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 51. О расходах и доходах за 1879 г. – 64 арк.
23. ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 119. О доходах и расходах за 1880 г. – 98 арк.
24. ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 155. О доходах и расходах за 1881 г. – 112 арк.
25. ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 170. О захвате городской земли. – 28 арк.
26. ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 195. О доходах и расходах за 1882 г. – 64 арк.
27. ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 509. О доходах и расходах за 1890 г. – 120 арк.
28. ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1020. Материалы по финансовым вопросам города. – 364 арк.
29. ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1532. О доходах и расходах за 1911 г. – 108 арк.
30. ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1622. О займах города в 1913 г. – 116 арк.

31. ДААРК. – Ф. 183. Симферопольская городская дума. – Оп. 1. – Спр. 62 а. Примерная смета об имеющем быть приходе и расходе. – 20 арк.
32. ДААРК. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 64. О взыскании недоимок податей и сборов на 1839 г. – 137 арк.
33. ДААРК. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 102. О доставлении сметы прихода и расхода городских сумм. – 481 арк.
34. ДААРК. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 317. О злоупотреблениях симферопольского головы ремесленной управы. – 170 арк.
35. ДААРК. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 318. О расходе и приходе по Симферополю на 1858 г. – 98 арк.
36. ДААРК. – Ф. 246. Феодосийская городская дума. – Оп. 1. – Спр. 1. Отчеты с документами за 1803, 1804 и 1809 гг. – 40 арк.
37. ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 3. О раскладке городских налогов на 1811 г. – 169 арк.
38. ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 3. Об отводе земли под баштаны. – 3 арк.
39. ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 20. Документы ко 2-й расходной книге городских сборов за 1816 г. – 10 арк.
40. ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 27. Документы ко 2-й расходной книге городских сборов за 1816 г. – 10 арк.
41. ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 28. Документы ко 2-й расходной книге городских сборов за 1816 г. – 215 арк.
42. ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 40. Книга по записи прихода и расхода. – 12 арк.
43. ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 42–53. Журналы заседаний городской думы. – 16 арк.
44. ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 54. Книга о расходах, назначенных сметою по городской думе в 1860 г. – 24 арк.
45. ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 55. Книга Феодосийской городской думы о денежных сборах в 1860 г. – 10 арк.
46. ДААРК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 56. Окладная книга за 1860 г. – 14 арк.
47. ДААРК. – Ф. 455. Керч-Эникальская городская управа. – Оп. 1. – Спр. 16. – О выдаче чиновникам прежней городской думы денег в награду. – 4 арк.

48. ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 4530. О служащих по городскому управлению за 1896–1901 гг. – 126 арк.
49. ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 6801. – Отчет денежных сумм за 1905 г. – 64 арк.
50. ДААРК. – Ф. 518. Евпаторийская городская дума. – Оп. 1. – Спр. 1. Дело по преобразованию городского управления в городах Новороссийского края и об управлении в г. Эвпатории. – 7 арк.
51. ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 2. Дело по выборам. – 125 арк.
52. ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 3. Расписания городских доходов и расходов. – 121 арк.
53. ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 14. Дело о доходах и расходах на 1857–1860 гг. – 322 арк.
54. ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 68. Дело о городских доходах и расходах. – 121 арк.
55. ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 830. О городских доходах и расходах на 1870 г. – 70 арк.
56. ДААРК. – Ф. 522. Ялтинская городская управа. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 10. Сметы доходов и расходов Ялты. – 103 арк.
57. ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 17. Дело об устройстве в Ялте канализации. – 81 арк.
58. ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 29. Ведомости доходов и расходов. – 18 арк.
59. ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 53. Денежный отчет за 1872 г. – 104 арк.
60. ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 138. Сметы расходов и доходов за 1874 г. – 84 арк.
61. ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 208. Решение о производстве займа. – 49 арк.
62. ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 339. Дело об устройстве водопровода. – 13 арк.
63. ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 554. Отчет о деятельности городского управления за 1884–1887 гг. – 152 арк.
64. ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 720. Доклад управы о наличии денег в кассе и переписка с поверенным графини Аллерберг об отсрочке уплаты ей долга в сумме 4500 руб. – 14 арк.

65. ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 753. Смета доходов и расходов за 1894 г. – 40 арк.
66. ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1204. Денежный отчет. – 41 арк.
67. ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1969. Смета на 1913 г. – 99 арк.
68. ДААРК. – Ф. 681. Евпаторийская городская управа. – Оп. 1. – Спр. 7. Отчет управы за 1873 г. – 68 арк.
69. ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 10. Ведомости о доходах и расходах за 1898–1899 гг. – 126 арк.
70. ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 149. Отчеты о деятельности подведомственных городскому управлению лиц и учреждений. – 301 арк.
71. ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 150. Дело о долгах и пособиях казне в 1901 г. – 316 арк.
72. ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 304. О незаконном захвате городской земли. – 26 арк.
73. ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 434. Материалы по городским займам в 1909 г. – 218 арк.
74. ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 456. Составление росписей о городских доходах и расходах на 1893 г. – 68 арк.
75. ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 464. Дело о ссуде по залогу земли. – 110 арк.
76. ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 579. Протоколы и доклады по вопросам взимания городских налогов и сборов. – 315 арк.
77. ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 619. Роспись о доходах и расходах за 1895 г. – 112 арк.
78. ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 630. Дело о ссуде казны на благоустройство в 1916 г. – 6 арк.
79. ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 673. О долгах и пособиях казне в 1896 г. – 78 арк.
80. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 469. Катеринославська міська дума і управа. – Оп. 1. – Спр. 3а. Договор с обществом Русских трубопрокатных заводов на аренду земли для строительства завода. – 3 арк.

81. ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 2. Дело о движении денежных средств управы. – 8 арк.
82. ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 9. Дело по иску к мещанину Николаеву Ивану Васильевичу об изъятии у него из пользования участков городской земли и взыскании арендных платежей. – 23 арк.
83. ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 14. Заявления с просьбой о предоставлении в арендное пользование городской земли на постройку торговых лавок. – 96 арк.
84. ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 16. Заявления с просьбой о предоставлении в арендное пользование городской земли на постройку торговых лавок. – 163 арк.
85. ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 17. Заявления с просьбой о предоставлении в арендное пользование городской земли на постройку торговых лавок. – 906 арк.
86. ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 18. Протоколы заседаний городской управы. – 21 арк.
87. ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 20. Протоколы заседаний городской управы. – 46 арк.
88. ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 21. Протоколы заседаний городской управы. – 6 арк.
89. ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 22. Протоколы заседаний городской управы. – 4 арк.
90. ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 23. Протоколы заседаний городской управы. – 89 арк.
91. ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 24. Протоколы заседаний городской управы. – 189 арк.
92. ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 34. Заявления с просьбой об отводе земли города для свалки мусора. – 78 арк.
93. ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 36. Протоколы заседаний городской управы. – 19 арк.
94. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф 113. Маріупольська міська управа. – Оп. 1. – Спр. 11. Исполнительные листы о даровании городу Мариуполю и входе в его владение недвижимым имуществом. – 17 арк.
95. ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 18. Списки служащих Мариупольской городской управы. – 228 арк.

96. ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 17. Выписки из журнала заседаний Мариупольской городской управы о запрете выпаса скота на городской земле. – 70 арк.
97. ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 58. Прошение жителей города о выдаче разрешений на добычу камня на городской земле. – 15 арк.
98. ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 78. Докладная записка поверенного Мариупольской городской управы о захвате разными лицами городской земли. – 1 арк.
99. ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 125. Сведения и переписка с Екатеринославским губернатором о состоянии городского хозяйства, благоустройстве и деятельности управы. – 17 арк.
100. ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 127. Формулярный список гласного городской думы купца Константина Лаврентьевича Данилова. – 2 арк.
101. ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 149. Сведения и переписка с Екатеринославским губернатором о деятельности общественного управления, приходах и расходах за 1893 г. – 19 арк.
102. ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 190. Формулярный список и присяга члена управы Кареманова А. С. – 29 арк.
103. ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 207. Свидетельства, разрешения, прошения, переписка с Екатеринославским губернатором об отдаче в аренду городской земли под кирпичные и черепичные заводы. – 41 арк.
104. ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 215. Дело об от даче в аренду городской земли под пахоту. – 104 арк.
105. ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 230. Смета доходов и расходов по городу Мариуполю. – 14 арк.
106. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 1. Александровская ратуша. – Оп. 1. – Спр. 37. Дело о выборе гражданского старосты на 1807 г. – 82 арк.
107. ДАЗО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 369. Дело о выборах бургомистров и ратманов на 1841–1853 гг. – 123 арк.
108. ДАЗО. – Ф. 21. Александровское упрощенное общественное управление – Оп. 1. – Спр. 1. Документы об отдаче с торгов в аренду участков земли выгонной для строительства ветряных и паровых мельниц. – 145 арк.
109. ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 2. То же для строительства кирпичных и лесопильных заводов. – 187 арк.

110. ДАЗО. – Ф 21. – Оп. 1. – Спр. 4. Документы об отдаче с торгов в аренду участков городской земли и продаже сена. – 382 арк.
111. ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 6. Документы об отдаче с торгов в аренду участков городской земли под склады для леса, организацию лесоторговли, строительства барачков для рабочих. – 266 арк.
112. ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 8. Документы о взимании с евреев коробочного сбора т расходовании собранных средств. – 219 арк.
113. ДАЗО. – Ф 21. – Оп. 1. – Спр. 10 а. Документы об от учете доходов и расходов городского бюджета. – 39 арк.
114. ДАЗО. – Ф 21. – Оп. 1. – Спр. 12. Документы об учете доходов и расходов городского бюджета. – 41 арк.
115. ДАЗО. – Ф 21. – Оп. 1. – Спр. 14. Документы о назначении, передвижении по службе, увольнении чиновников (формулярные списки 1863–1871 гг.). – 416 арк.
116. ДАЗО. – Ф 21. – Оп. 1. – Спр. 17. Документы о порядке составления отчетов о доходах и рас ходах городского бюджета. – 203 арк.
117. ДАЗО. – Ф 21. – Оп. 1. – Спр. 32. Документы о состоянии и развитии народного образования в Российской империи. – 205 арк.
118. ДАЗО. – Ф 21. – Оп. 1. – Спр. 38. Документы о планировании и исполнении городского бюджета за 1866 г. – 106 арк.
119. ДАЗО. – Ф 21. – Оп. 1. – Спр. 39. Журнал учета доходов и расходов городского бюджета за 1866 г. – 78 арк.
120. ДАЗО. – Ф 21. – Оп. 1. – Спр. 46. Журнал учета доходов и расходов городского бюджета за 1870 г. – 96 арк.
121. ДАЗО. – Ф 24. Александровская городская дума. – Оп. 1. – Спр. 7. Переписка с екатеринославским губернским правлением о городских доходах и расходах за 1873–1874 гг. – 339 арк.
122. ДАЗО. – Ф 24. – Оп. 1. – Спр. 13. Документы о благоустройстве улиц Александровска за 1874–1875 гг. – 7 арк.
123. ДАЗО. – Ф 24. – Оп. 1. – Спр. 20. Документы о благоустройстве за 1880–1883 гг. – 6 арк.
124. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 21. Документы о благоустройстве. – 6 арк.
125. ДАЗО. – Ф 24. – Оп. 1. – Спр. 76. Документы о продаже участков городской земли. – 81 арк.

126. ДАЗО. – Ф 24. – Оп. 1. – Спр. 111. Сведения о состоянии городского хозяйства, земельного фонда, учреждений народного образования и призрения, условия развития городской торговли за 1899 г. – 158 арк.
127. ДАЗО. – Ф 24. – Оп. 1. – Спр. 117. Документы о деятельности городской водопроводной комиссии за 1899–1903 гг. – 38 арк.
128. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 122. Документы о разделении функций городской думы и управы в вопросах продажи земельных участков. – 60 арк.
129. ДАЗО. – Ф 24. – Оп. 1. – Спр. 146. Дело о передаче водопроводной концессии в ведение города. – 18 арк.
130. ДАЗО. – Ф 24. – Оп. 1. – Спр. 183. Документы о решении вопроса устройства электроосвещения за 1902–1903 гг. – 13 арк.
131. ДАЗО. – Ф 24. – Оп. 1. – Спр. 191. Документы о состоянии и мерах по развитию городского хозяйства за 1903–1907 гг. – 232 арк.
132. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 199. Документы об организации водоснабжения 1903–1912 гг. – 84 арк.
133. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 205. Доклад Александровского городского головы об организации торговли по нижнему течению Днепра и строительстве речпорта. – 3 арк.
134. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 214. Сведения о деятельности городской управы. – 214 арк.
135. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 216. Документы о финансовой деятельности городской управы за 1903–1910 гг. – 124 арк.
136. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 253. Документы о развитии торговли, благоустройстве города за 1909–1911 гг. – 286 арк.
137. ДАЗО. – Ф 24. – Оп. 1. – Спр. 259. Документы о финансовой деятельности городской управы за 1903–1904 гг. – 124 арк.
138. ДАЗО. – Ф 24. – Оп. 1. – Спр. 291. Документы об электрификации, благоустройстве за 1907–1910 гг. – 306 арк.
139. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 303. Сведения об экономическом развитии и благоустройстве города за 1908 г. – 71 арк.
140. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 312. Документы об установлении сбора в доход города с владельцев частных экипажей. – 9 арк.
141. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 367. Документы о деятельности городской думы за 1912–1913 гг. – 356 арк.

142. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 369. Документы о электрификации города за 1910–1914 гг. – 356 арк.
143. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 445. Документы об организации водоснабжения города за 1912–1913 гг. – 82 арк.
144. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 31. Переписка о захвате участков городской земли домовладельцами в разных частях города и о постройке узкоколейной железной дороги между Елисаветградом и Вознесенском. – 38 арк.
145. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 31. Переписка о захвате участков городской земли домовладельцами в разных частях города и о постройке узкоколейной железной дороге между Елисаветградом и Вознесенском. – 38 арк.
146. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 40. Переписка с Херсонским губернатором. Доклады городской управы и выписки из журналов заседаний Городской думы по вопросу сооружения железнодорожной линии Одесса – Вознесенск – Бобринец – Елисаветград. – 65 арк.
147. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 87. О нарушении жителями обязательных постановлений Городской управы и привлечении их к ответственности. – 15 арк.
148. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 89. Врачебно-санитарный отчет по городу Елисаветграду за 1901 г. – 41 арк.
149. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 211. Месячные сведения городского санитарного состояния г. Елисаветграда за 1897–1900 гг. – 91 арк.
150. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 1167. Переписка по устройству в Елисаветграде канализации. – 42 арк.
151. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 1174. Об устройстве в Елисаветграде электрического освещения. – 242 арк.
152. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 1177. Материалы об устройстве в Елисаветграде электростанции. – 212 арк.
153. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 1178. Материалы об устройстве в Елисаветграде электрического освещения. – 85 арк.
154. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 1185. Материалы об устройстве в Елисаветграде электрического освещения. – 87 арк.
155. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 1. Кассовая книга г. Елисаветграда 1872–1874 гг. – 74 арк.

156. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 1а. Книга расходов на содержание служащих городского управления и хозяйственные нужды 1892–1902 гг. – 124 арк.
157. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 5. Сметы доходов и расходов на 1899 г. – 156 арк.
158. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 11. Переписка по вопросам финансов Елисаветграда за 1897–1899 гг. – 203 арк.
159. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 13. О доставлении разным местам и лицам сведений о составлении отчета за 1897 г. Доходы и расходы города за 1896–1897 гг. – 212 арк.
160. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 23. Материалы, касающиеся вопросов общей бухгалтерии елисаветградского управления. – 123 арк.
161. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 24. Смета елисаветградской городской управы, доходы и расходы на 1900 г. – 22 арк.
162. ДАКО. – Оп. 4. – Спр. 34. Смета денежным доходам и расходам города Елисаветграда. – 122 арк.
163. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 37. Смета денежным расходам и приходам города Елисаветграда на 1901 г. – 316 арк.
164. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 42. Материалы о доходах и расходах города по разным статьям. – 197 арк.
165. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 48. Переписка с Херсонским губернским правлением о финансовом состоянии Елисаветграда за 1904 г. – 7 арк.
166. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 60. Сметы доходов и расходов города Елисаветграда на 1906 г. – 535 арк.
167. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 66. По займу городом 14 500 руб. на устройство электрического освещения. – 25 арк.
168. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 79. Смета доходов и расходов на 1908 г. – 551 арк.
169. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 84. Выдержки из докладов контрольной комиссии по проверке отчетов управы на 1909–1911 гг. – 17 арк.
170. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 92. Сведения о городских доходах и расходах за 1910 г. – 32 арк.
171. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 93.

172. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 100. О доходах и расходах городского общественного управления за 1912 г. – 206 арк.
173. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 101. Смета доходов и расходов за 1911 г. – 767 арк.
174. ДАКО. – Ф. 78. Єлісаветградська міська управа. – Оп. 7. – Спр. 3. Матералы о Елисаветградских училищах. – 150 арк.
175. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 10. Матералы о Елисаветградских училищах. – 127 арк.
176. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 15. Матералы о Елисаветградских училищах. – 226 арк.
177. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 24. Матералы о Елисаветградских училищах. – 342 арк.
178. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 30. Отчет о состоянии городских народных училищ за 1906 г. – 26 арк.
179. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 54. Отчет о состоянии городских народных училищ за 1910 г. – 80 арк.
180. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 74. Материалы о мерах борьбы с инфекционными заболеваниями 1888–1889 гг. – 262 арк.
181. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 79. О мероприятиях городского общественного управления по борьбе с антисанитарным состоянием Елисаветграда 1896–1897 гг. – 346 арк.
182. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 89. Врачебно-санитарный отчет по г. Елисаветграду за 1901 г. – 41 арк.
183. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 139. Материалы об антисанитарном состоянии по городу Елисаветграду 1897–1900 гг. – 150 арк.
184. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 211. Месячные сведения городского санитарного врача о санитарных осмотрах по г. Елисаветграду. – 38 арк.
185. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 256. Материалы о мероприятиях по борьбе с антисанитарным состоянием города Елисаветграда 1879–1886 гг. – 91 арк.
186. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 10. – Спр. 29. Материалы о выборах гласных в Елисаветградскую городскую думу с 1914 г. – 300 арк.
187. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 222. Николаевская городская дума. – Оп. 1. – Спр. 670. Приходо-расходная книга думы за 1860 год. – 50 арк.

188. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 946. Сведения о доходах и расходах городов за 1863 год. – 3 арк.
189. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1004. Книга записей доходов за 1864 год. – 29 арк.
190. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1005. Приходо-расходная книга думы за 1864 год. – 33 арк.
191. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1129. Приходо-расходная книга думы. – 34 арк.
192. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1165. Приходо-расходная книга думы за 1866 год. – 69 арк.
193. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1166. Приходо-расходная книга думы за 1867 год. – 33 арк.
194. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1242. Приходо-расходная книга думы за 1869 год. – 172 арк.
195. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1402. Протоколы заседаний городской думы за 1872 год. – 76 арк.
196. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1404. Приходо-расходная книга думы за 1872 год. – 64 арк.
197. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1428. Протоколы заседаний городской думы за 1873 год. – 276 арк.
198. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1622. Протоколы заседаний думы за 1884 год. – 370 арк.
199. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1623. Протоколы заседаний думы за 1884 год. – 63 арк.
200. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1652. Доклад городского головы В. А. Доценко о портовых сборах в городе Николаеве. – 4 арк.
201. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1693. Сообщения гласных о причинах неявки на заседания думы. – 63 арк.
202. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1705. Анкеты гласных думы за 1896 год. – 216 арк.
203. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1722. Протоколы и журналы заседаний думы за 1903 год. – 208 арк.
204. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1731. Протоколы и журналы заседаний думы за 1905 год. – 195 арк.
205. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1735. Протоколы и журналы заседаний думы за 1906 год. – 7 арк.

206. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1759. Протоколы и журналы заседаний думы за 1908 год. – 60 арк.
207. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1769. Протоколы и журналы заседаний думы за 1910 год. – 270 арк.
208. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1773. Протоколы и журналы заседаний думы за 1912 год. – 3 арк.
209. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 3. Главный статистический комитет Новороссийского края. – Оп. 1. – Спр. 14. Сведения о пространстве земли и лесов в Новороссийском крае. – 30 арк.
210. ДАОО. – Ф. 4. Одесская городская дума – Оп. 4. – Спр. 101. Протоколы заседаний Одесской городской думы за 1857–1858 гг. – 976 арк.
211. ДАОО. – Фонд 4 – Оп 6. – Спр. 100. Протоколы заседаний Одесской городской думы за 1853–1856 гг. – 1246 арк.
212. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 1. Канцелярия Херсонского губернатора. – Оп. 1. – Спр. 57. – 20 арк.
213. ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 58. Доклад Херсонского губернатора о деятельности и развитии херсонского порта. – 10 арк.
214. ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 60. Журналы заседаний Херсонской городской думы, отчеты и контракты городской управы с фабрикантами и судовладельцами Вадоном, Спозито и др. на аренду земли для строительства доков. – 150 арк.
215. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 40. Рапорты Одесского уездного полицейского управления и переписка с губернским правлением о неисполнении врачом обязанностей по оказанию медпомощи населению г. Очакова. – 12 арк.
216. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 60. Ведомости о смертности в населенных пунктах Херсонской губернии от эпидемических заболеваний. – 321 арк.
217. ДАХО. – Ф. 4. Херсонська міська управа – Оп. 1. – Спр. 1. Наказ Александра II про проведення рекрутського набору, доповіді про ревізію міської управи, введення початкового навчання, свідoctва про належність до купецького стану, право займатись торговельною, промисловою діяльністю, заяви про звільнення від рекрутської повинності. – 50 арк.

218. ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 6. Протоколи засідання комісії про організацію допомоги селянам воїнів-учасників війни, доповіді про поліпшення роботи міської управи, електростанції, будівництво портової залізничної гілки, влаштування зернового ринку. – 62 арк.
219. ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 25. Відомості Центрального комітету партії «Народна свобода» (кадетів). – 24 арк.
220. ДАХО. – Ф. 14. Херсонская (Новороссийская) губернская чертежная. – Оп. 1. – Спр. 282. Сведения о загородных домах и их владельцах в г. Херсоне. – 66 арк.
221. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 353. Указы сената и Новороссийского губправления о межевании земель в губернии, наставления уездным землемерам, сведения о количестве земли и численности населения в населенных пунктах Херсонского уезда. – 69 арк.
222. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 438. Дело по обвинению херсонского мещанина Щеки в выступлении против поборов и налогов, убийстве дежурного офицера. – 53 арк.
223. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 455. Рапорт Новороссийского губернского правления, прошение Турчанинова о награждении купцов Турчанинова и Гореинова медалями. – 4 арк.
224. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 537. Указы Херсонской казенной палаты о ремонте административных зданий в Херсоне. Сведения о службе землемеров. – 16 арк.
225. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 864. Прошение советника Линенко министру юстиции с жалобой на Херсонского губернатора Каллагеоргия за увольнение со службы. – 6 арк.
226. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 903. Копия указа Херсонского губернского правления. Прошения предводителя дворянства Елисаветградского уезда Абертасова министру юстиции и отношение департамента министерства к Херсонскому прокурору за отстранение от должности. – 21 арк.
227. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 952. Записки из дел, слушавшихся в Сенате, рапорты обер-прокурора и другие материалы о винном откупе в Одессе, привилегиях купечества Одессы, переписка Херсонского губернатора со смотрителем училищ, об открытии церковно-приходской школы в городе Елисаветграде. – 192 арк.

228. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 961. Указы Николая I и Александра I о льготах армян Григориополя. Указы Херсонской казенной палаты, переписка с Тираспольским уездным землемером о межевании границ города Григориополя. План города. Объяснительная записка уполномоченного армянского общества города Григориополя о хозяйственном положении и культурном состоянии армян-поселенцев. – 102 арк.
229. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 974. Прошение коллежского регистратора Богаевского министру юстиции о защите от притеснения Херсонского военного губернатора Ланжерона. – 4 арк.
230. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1242. Дело по обвинению Херсонского вице-губернатора, прокурора и чиновников в злоупотреблениях, взяточничестве во время рекрутского набора. – 98 арк.
231. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1303. Записка межевого департамента Сената, прошение жителей города Григориополя и переписка министра юстиции с Херсонским прокурором о земельной даче города Григориополя (дата основания города). – 11 арк.
232. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1329. Дело о размежевании городской земли Одессы (отношения, переписка). – 7 арк.
233. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1336. Переписка министра юстиции с Одесским прокурором о закрытии учреждений в Одессе в связи с эпидемией чумы. – 3 арк.
234. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1369. Переписка с министерством юстиции об увольнении со службы стряпчего Мищенко за злоупотребления по должности. Формулярный список Мищенко. – 22 арк.
235. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1391. Записки департамента министерства юстиции, переписка министерства с Сенатом и другие материалы по делу губернского секретаря Грицана, обвиняемого в растрате казенных денег совместно с казначеем Дроздовским. – 5 арк.
236. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1402. Записка из дела Сената, переписка министерства юстиции с Сенатом по делу Херсонского вице-губернатора Рюля, обвиняемого во взяточничестве. – 65 арк.
237. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1528. Прошение канцелярского чиновника Тарпанова и переписка министра юстиции с Херсонским губернским прокурором по разбору жалобы Тарпанова на

- полицмейстера города Григориополя о нанесенных ему побоях. – 6 арк.
238. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1553. Дело об организации в Одессе временного городского магистрата. – 11 арк.
239. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1579. Отношение МВД и Николаевского и Севастопольского военного губернатора в министерство юстиции о назначении пенсии вдове Николаевского чиновника Степана Чайковского. Формулярный список Чайковского. – 14 арк.
240. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1654. Отношение Управления Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора в Министерство юстиции, переписка министерства с обер-прокурором Сената о снятии выговоров с чиновника одесского городского магистрата Калио. – 7 арк.
241. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (м. Київ) (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. Особистий фонд Д. І. Яворницького. – Спр. 22021. Яворницький Д. І. Історія міста Катеринослава. – 1937. – 113 арк.
242. ІР НБУВ. – Ф. 1. Особистий фонд Д. І. Яворницького. – Спр. 22345. Яворницький Д. І. Історія місцевого краю. Курс лекцій, які читані в Катеринославському університеті у 1920–1921 рр. – Ч. 1. – 294 арк. – Ч. 2. – 236 арк. – Ч. 3. – 177 арк.
243. ІР НБУВ. – Ф. 9. Архів фортеці Св. Єлизавети. – Спр. 17450–17491. Рапорты городничего коменданту крепости Св. Елизаветы о происшествиях в городе. – 84 арк.
244. ІР НБУВ. – Ф. 9. Архів фортеці Св. Єлизавети. – Спр. 18246–18252. Отношение Ивана Синельникова коменданту крепости по поводу устройства и снабжения продовольствием 287 колонистов из Риги. – 9 арк.
245. ІР НБУВ. – Ф. 9. Архів фортеці Св. Єлизавети. – Спр. 20745–20750. Рапорты, прошения и переписка по вопросу расследования дела об ограблении елисаветградского купца Григория Ильина. – 12 арк.
246. ІР НБУВ. – Ф. 9. Архів фортеці Св. Єлізавети. – Спр. 20815–20830. Отношения елисаветградского магистрата комендантской канцелярии об установлении цен на провиант в местном провиантском магазине. – 32 арк.

247. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. Бумаги графа Сперанского. – Оп. 1. – Спр. 211. Размежевание земель Крымского полуострова. – Арк. 12–84.
248. РДІА. – Ф. 1263. Отчеты губернаторов. – Оп. 2. – Спр. 165. Отчет губернатора Херсонской губернии за 1804–1810 гг. – 186 арк.
249. РДІА. – Ф. 1263. Отчеты губернаторов. – Оп. 2. – Спр. 166. Отчет губернатора Херсонской губернии за 1811–1815 гг. – 219 арк.
250. РДІА. – Ф. 1263. Отчеты губернаторов. – Оп. 2. – Спр. 167. Отчет губернатора Херсонской губернии за 1828 г. – 65 арк.
251. РДІА. – Ф. 1263. Отчеты губернаторов. – Оп. 2. – Спр. 168. Отчет губернатора Херсонской губернии за 1829–1831 гг. – 154 арк.
252. РДІА. – Ф. 1263. Отчеты губернаторов. – Оп. 4. – Спр. 61. Отчет губернатора Херсонской губернии за 1840 г. – 98 арк.
253. РДІА. – Ф. 1263. Отчеты губернаторов. – Оп. 5. – Спр. 89. Отчет губернатора Херсонской губернии за 1852 г. – 88 арк.
254. РДІА. – Ф. 1263. Отчеты губернаторов. – Оп. 6. – Спр. 31. Отчет губернатора Херсонской губернии за 1861 г. – 94 арк.
255. РДІА. – Ф. 1263. Отчеты губернаторов. – Оп. 6. – Спр. 67. Отчет губернатора Херсонской губернии за 1860 г. – 98 арк.
256. РДІА. – Ф. 1263. Отчеты губернаторов. – Оп. 6. – Спр. 93. Отчет губернатора Херсонской губернии за 1858 г. – 83 арк.
257. РДІА. – Ф. 1263. Отчеты губернаторов. – Оп. 6. – Спр. 101. Отчет губернатора Херсонской губернии за 1857 г. – 78 арк.

ОПУБЛІКОВАНИ

258. Адрес-календарь и справочная книжка всего города Николаева на 1912 г. – Николаев : Тип. «Трудовая газета», 1911. – 147 с.
259. Андриевский Ф. Статистическое описание Таврической губернии / Ф. Андриевский // Статистический справочник Российской империи. – Ч. 1. – Симферополь : Тип. Таврического губернского земства, 1915. – С. 39–45.
260. Бегун О. Н. К выборам в городскую думу. Анкета о думе / О. Н. Бегун // Юг. – № 863. – С. 3.

261. Бензенгр В. Настоящее положение вопроса о канализации городов и оптимизации их грязных вод / В. Бензенгр. – Одесса : Типография А. Шульце, 1880. – С. 4–20.
262. Беккер М. В Херсонскую городскую думу об устройстве канализации в городе / М. Беккер, Ф. Рыбаков. – Херсон : Изд. ХГОУ, 1908. – 12 с.
263. Бухтеев М. Опыт статистического описания Новороссийского края / М. Бухтеев // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 218–286.
264. Веселовский Б. Б. Календарь-справочник городского деятеля на 1916 г. / Б. Б. Веселовский. – СПб. : Издание журналов «Городское дело» и «Земское дело», 1916. – 448 с.
265. Вигель Филипп. Записки / составитель А. Н. Полторацкая. – Одесса : Изд-во «Оруіum», 2006. – 176 с.
266. Высочайше утвержденное положение о доходах и расходах города Одессы, и о управлении оными // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. 39. – С. 192–201.
267. Высочайше утвержденное положение Совета Министров // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 33 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, – 1911. – Собр. 3. – Т. XXXI – С. 733.
268. Выборы в городскую думу // Юг. – № 873. – С. 3.
269. Выборы гласных // Юг. – № 878. – С. 3.
270. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета об устройстве доходов и расходов в губернском городе Херсоне // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1834. – Собр. 2. – Т. XX. – С. 324–386.
271. Высочайше утвержденное положение о доходах и расходах города Одессы, и о управлении оными // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 2. – Т. 39. – С. 192–201.
272. Высочайше утвержденные правила о земских повинностях // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1851. – Собр. 2. – Т. XXVI. – С. 483–530.
273. Высочайше утвержденное дополнение к начертанию правил Комиссии, учрежденной в Крыму для разбора споров по землям //

- Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 288–292.
274. Водоснабжение в Херсонских степях. – Одесса : Изд. «Одесский вестник», 1888. – 15 с.
275. Военно-исторические очерки Крымской экспедиции / сост. К. Аничков. – СПб. : Военная типография, 1856. – 130 с.
276. Военно-статистическое обозрение Таврической губернии. – СПб. : Тип. Генерального штаба, 1864. – Т. XI. – Ч. 1. – С. 191–256.
277. Военно-статистическое обозрение Екатеринославской губернии. – СПб.: Тип. Генерального штаба, 1850. – Т. XI. – Ч. 4. – С. 166–188.
278. Вокруг городских выборов // Юг. – № 921. – С. 3.
279. Вокруг городских выборов // Юг. – № 923. – С. 3.
280. Вокруг городских выборов // Юг. – № 926. – С. 3.
281. Вокруг городских выборов // Юг. – № 929. – С. 3.
282. Вокруг новой думы // Юг. – № 965. – С. 3.
283. Гавриил А. Т. Отрывок повествования о Новороссийском крае с 1751 по 1786 гг. / А. Т. Гавриил // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Городская типография, 1853. – Т. III. – С. 81–83.
284. Галаган Н. И. Памяти одного из общественных деятелей г. Одессы И. И. Андросова / Н. И. Галаган. – Одесса : Экономическая типография, 1895. – 8 с.
285. Городская дума (заседание 23 января) // Юг. – № 868. – С. 4.
286. Городская дума (заседание 12 марта) // Юг. – № 920. – С. 4.
287. Городская дума (заседание 3 июня) // Юг. – № 969. – С. 4.
288. Городская дума // Юг. – № 1047. – С. 3.
289. Городовое положение 16 июня 1870 г // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1873. – Собр. 2. – Т. XXXXV. – Отд. 1. – С. 820–839.
290. Городовое положение 11 июня 1892 г // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1893. – Т. XII. – С. 430–456.
291. Городское хозяйство. Работа водопровода, электростанции, расход электроэнергии // Известия. – 1921. – 15.09. – С. 2.
292. Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1863. – 693 с.

293. Горнозаводская промышленность России. – СПб. : Издательство горного департамента, 1893. – 74 с.
294. Гренберг К. Пояснительная записка к проектам канализации и мощения города Николаева / К. Гренберг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1881. – 20 с.
295. Горбачев П. Об устройстве канализации в Херсоне / П. Горбачев. – Херсон : Изд. ХГОУ, 1908. – 15 с.
296. Гутри М. Одесса глазами Британцев / Мария Гутри, Мэри Холдернесс, Роберт Лайялл, Роберт Пинкертон, Джон Стефенс. – Одесса : Optium, 2012. – 284 с.
297. Деятельность Ялтинского городского общественного управления 3-го четырехлетия (1880–1883). – Ялта : Типография Н. Р. Петрова, 1884. – Вып. 2. – 126 с.
298. Доклад комиссии о коробочном сборе. – Одесса : Типография Ульриха и Шульце, 1878. – 16 с.
299. Доклад комиссии по содержанию канализации в Херсонскую городскую думу. – Херсон : Изд. ХГОУ, 1907. – 3 с.
300. Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов города Одессы на 1895 год. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – 55 с.
301. Доклад в Одесскую городскую думу комиссии для разработки вопроса о более рациональной системе эксплуатации городской земли. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – 16 с.
302. Доклад комиссии, избранной в собрании Одесской городской управы для выяснения порядка выборов на разные общественные должности в еврейских благотворительных учреждениях. – Одесса : Типография А. Шульце, 1885. – 25 с.
303. Доклад комиссии о коробочном сборе. – Одесса : Типография Ульриха и Шульце, 1878. – 16 с.
304. Доклад комиссии и постановления городской управы по вопросу об установлении нормального штата канцелярии Одесской городской думы и управы. – Одесса : Типография А. Шульце, 1892. – 52 с.
305. Доклад Феодосийской городской управы городской думе к бюджету города Феодосии на 1888 год. – Феодосия : Типография Косенко, 1887. – 25 с.

306. Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов г. Одессы за 1903 г. – Одесса : Типография А. Шульце, 1903. – 137 с.
307. Жалованная грамота на права и выгоды городам Российской империи // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXII. – С. 362–384.
308. Жалоба хуторовладельца П. Г. Тюнеева Одесскому градоначальнику на ряд неправильных и противозаконных действий Одесского городского управления. – Одесса : Типография А. Шульце, – 1887. – 39 с.
309. Житихов И. Отчет Николаевской городской управы о деятельности ее и о состоянии подведомственных ей частей за 1888 год / И. Житихов. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1889. – 44 с.
310. Журналы Александровской городской думы за 1902 г. – Александровск : Типография Б. Я. Штерн, 1903. – 260 с.
311. Журналы Александровской городской думы за 1900 г. (с приложениями). – Александровск : Типография Б. Я. Штерн, 1902. – 235 с.
312. Журналы заседаний и приговоры Одесской городской думы за 1864–1876, 1888, 1890 – 1900 гг. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1902. – 156 с.
313. Закон межевой // Свод законов Российской империи (СЗРИ) : в 16 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1846. – Т. X. – С. 359–382.
314. Закон торговый // Свод законов Российской империи (СЗРИ) : в 16 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1836. – Т. XI. – С. 119–139.
315. Закон гражданский // Свод законов Российской империи (с приложением к 3812 ст., положение о порядке описи; оценки и продаже имущества) (СЗРИ) [в 16 т.]. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1846. – Т. X. – Глава. 1–3. – С. 382–505.
316. Закон состояний // Свод законов Российской империи (СЗРИ) : в 16 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Т. IX. – С. 201–518.
317. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05. 1997 р. № 280/97-ВР // Шляхами самоврядування : збірка нормативних актів. Серія : Бібліотека депутата місцевих рад / упорядник Д. Белий. – Херсон : ХОО КВУ, 2002. – Вип. 1. – 70 с.
318. Записка о полукопеечном сборе для улучшения портовых сооружений и устройства мостовых в городе Николаеве / сост. М. Паридо. – Николаев : Русская типо-литография, 1880. – 28 с.

319. Заключение инженера-электрика проф. В. В. Дмитриева по вопросу об устройстве электрического освещения в г. Херсоне. – Херсон : Изд. ХГОУ, 1907. – 9 с.
320. Заключение комиссии, образованной Одесской городской думой по вопросу о расчетах города Одессы с казною за квартирное довольствие войск за время с 1860 по 1873 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, – 1874. – 25 с.
321. Записка о полукопеечном сборе для улучшения портовых сооружений и устройства мостовых в городе Николаеве / сост. М. Паридо. – Николаев : Русская типо-литография, 1880. – 28 с.
322. Записка о взаимных расчетах города Одессы с казной за прежнее время. – Одесса : Типография А. Шульце, 1895. – 25 с.
323. Записка о деятельности торгово-хозяйственного отделения Одесской городской управы за четырехлетие 1877–1881 гг. / сост. В. Красильников. – Одесса : Типография Л. Нитче, 1892. – 43 с.
324. Зебе. К выборам в городскую думу. Анкета о думе / Зебе // Юг. – № 865. – С. 3.
325. Иванов П. Из дел канцелярии Николаевского военного губернатора / П. Иванов // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография Таврического губернского правления, 1891. – № 14. – С. 109–197.
326. Иванов П. Из дел канцелярии Николаевского военного губернатора / П. Иванов // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография Таврического губернского правления, 1892. – № 16. – С. 75–100.
327. Иванов П. Из дел московского отделения архива главного штаба / П. Иванов // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография Таврического губернского правления, 1893. – № 19. – С. 23–78.
328. Иванов П. Из дел Николаевского портового архива / П. Иванов // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография Таврического губернского правления, 1895. – № 22. – С. 18–34.
329. Иванов П. Очерк деятельности на Юге России адмирала графа Н. С. Мордвинова / П. Иванов // Известия Таврической ученой

- архивной комиссии. – Симферополь : Типография Таврического губернского правления, 1895. – № 22. – С. 24–70.
330. Из прошлого Одессы. Сборник статей. – Одесса : Тип. Л. Кирхиер, 1894. – 334 с.
331. Иллюстрированный путеводитель «Вся Одесса». – Одесса: Издание Д. И. Вайнера, 1900. – 97 с.
332. Инструкция исполнительной комиссии для заведывания лечебными заведениями города Одессы. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – 22 с.
333. Инструкция Одесской городской думы. – Одесса : Типография А. Шульце, 1890. – 22 с.
334. Инструкция Одесской городской управе. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – 34 с.
335. Инструкция о порядке счетоводства и отчетности одесских еврейских учебных, благотворительных и богоугодных учреждений, находящихся в ведении Одесской городской управы. – Одесса : Типография А. Шульце, 1891. – 10 с.
336. Инструкция постоянной исполнительной комиссии для заведывания Одесской городской больницей, богадельней и кладбищами. – Одесса : Типография А. Шульце, 1885. – 8 с.
337. Инструкция участковым попечителям и их помощникам. – Одесса : Типография В. Кирхнера, 1885. – 9 с.
338. История торговли и промышленности России / под ред. П. Х. Спасского. – СПб. : Тип. Пушкинская, 1913. – Т. 3. – 286 с.
339. Из донесения градоначальника м. Одеси у 1803–1814 pp. герцога Ришелье // Многонациональный одесский край. Документы. Очерки. Материалы. – Т. 1. – М., 1997. – С. 38.
340. К выборам в городскую думу // Юг. – № 953. – С. 3.
341. К выборам городского головы // Юг. – № 1049. – С. 3.
342. К биографии Таврического губернатора генерал-лейтенанта Андрея Михайловича Бороздина // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография Таврического губернского земства, 1913. – №. 50. – С. 191–193.
343. Карманный календарь Таврической губернии на 1869 г. – Симферополь : Тип. Таврического губернского правления, 1868. – 171 с.

344. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1892 г. – Симферополь : Тип. Таврическая губернская, 1891. – 270 с.
345. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1893 г. – Симферополь : Тип. Таврическая губернская, 1892. – 270 с.
346. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1900 г. – Симферополь : Тип. Таврическая губернская, 1900. – 568 с.
347. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1901 г. – Симферополь : Тип. Таврическая губернская, 1901. – 568 с.
348. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1902 г. – Симферополь : Тип. Таврическая губернская, 1902. – 516 с.
349. Камаский А. К выборам в городскую думу. Итоги и перспективы / А. Камаский // Юг. – № 869. – С. 3.
350. Киреенко Г. Об ордерах князя Потемкина Таврического и графа Зубова, хранящихся в архиве Таврического Губернского Правления (1784–1796) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография М. В. Карского, 1887. – № 3. – С. 1–56.
351. Киреенко Г. Ордера князя Потемкина (продолжение) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография М. В. Карского, 1887. – № 4. – С. 1–45.
352. Киреенко Г. Ордера князя Потемкина (продолжение) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1888. – № 6. – С. 1–63.
353. Киреенко Г. Ордера князя Потемкина (продолжение) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1888. – № 7. – С. 1–24.
354. Киреенко Г. Ордера князя Потемкина (продолжение) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография газеты «Крым», 1889. – № 8. – С. 1–11.
355. Киреенко Г. Ордера князя Потемкина (продолжение) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография газеты «Крым», 1890. – № 9. – С. 1–8.
356. Киреенко Г. Ордера князя Потемкина (продолжение) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография газеты «Крым», 1891. – № 11. – С. 57–75.

357. Киреенко Г. Ордера князя Потемкина (продолжение) / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография газеты «Крым», 1891. – № 13. – С. 1–32.
358. Киреенко Г. Ордера графа (потом князя) Платона Александровича Зубова правителю Таврической области / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография Таврического губернского правления, 1892. – № 16. – С. 51–74.
359. Киреенко Г. Ордера графа (потом князя) Платона Александровича Зубова правителю Таврической области / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография Таврического губернского правления, 1892. – № 17. – С. 103–119.
360. Киреенко Г. Ордера графа (потом князя) Платона Александровича Зубова правителю Таврической области / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография Таврического губернского правления, 1893. – № 18. – С. 53–72.
361. Киреенко Г. Ордера графа (потом князя) Платона Александровича Зубова правителю Таврической области / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография Таврического губернского правления, 1893. – № 19. – С. 1–22.
362. Киреенко Г. Ордера графа (потом князя) Платона Александровича Зубова правителю Таврической области / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография Таврического губернского правления, 1894. – № 21. – С. 1–26.
363. Киреенко Г. Ордера графа (потом князя) Платона Александровича Зубова правителю Таврической области / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография Таврического губернского правления, 1895. – № 22. – С. 1–17.
364. Киреенко Г. Ордера графа (потом князя) Платона Александровича Зубова правителю Таврической области / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь :

- Типографія Таврического губернского правления, 1895. – № 22. – С. 1–17.
365. Киреенко Г. Ордера графа (потом князя) Платона Александровича Зубова правителю Таврической области / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типографія Таврического губернского правления, 1896. – № 24. – С. 1–30.
366. Киреенко Г. Ордера графа (потом князя) Платона Александровича Зубова правителю Таврической области / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типографія Таврического губернского правления, 1896. – № 25. – С. 1–28.
367. Киреенко Г. Ордера графа (потом князя) Платона Александровича Зубова правителю Таврической области / Г. Киреенко // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типографія Таврического губернского правления, 1897. – № 26. – С. 1–10.
368. Книга (справочная) для городских общественных управлений / Сост. В. и М. Грасс. – Чернигов : Типографія В. и М. Грасс., 1900. – 526 с.
369. Коншин Ю. Проект организации выпаса на землях города Одессы. – Одесса : «Славянская типографія» Н. Хрисогелос, 1895. – 22 с.
370. Ласковский В. Правители Тавриды / В. Ласковский // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Таврическая губернская типографія, 1903. – № 35. – С. 24–26.
371. Лашков Ф. О камеральном описании Крыма 1784 г. / Ф. Лашков // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типографія М. В. Карского, 1887. – № 2. – С. 20–30.
372. Лашков Ф. Камеральное описание Крыма 1784 г. (продолжение) / Ф. Лашков // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Таврическая губернская типографія, 1888. – № 7. – С. 25–45.
373. Лашков Ф. Камеральное описание Крыма 1784 г. (продолжение) / Ф. Лашков // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типографія газеты «Крым», 1889. – № 8. – С. 12–40.
374. Лашков Ф. К вопросу о количестве населения Таврической губернии в начале XIX столетия / Ф. Лашков // Известия Таврической ученой

- архивной комиссии. – Симферополь : Типография Таврического губернского земства, 1916. – № 53. – С. 158–176.
375. Ливрон В. Статистическое обозрение Российской империи / В. Ливрон. – СПб. : Тип. «Общественная польза», 1874. – 431 с.
376. Лонгинов А. Устройство порта и первоначальный отвод земли г. Одессе / А. Лонгинов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1894. – Т. XVII. – С. 73–84.
377. Манифест Императрицы Екатерины II Великой о присоединении Крыма, Тамани и Кубанской земли к России // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография таврического губернского земства, 1905. – №. 42. – С. 88–90.
378. Материалы архива канцелярии Таврического губернатора, относящиеся к путешествию Императрицы Екатерины II в Крым в 1787 году // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография газеты «Крым», 1891. – № 11. – С. 76–143.
379. Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах : в 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – 680 с.
380. Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. В Павлович. – СПб. : Тип. департамента генерального штаба, 1862. – 402 с.
381. Материалы по земскому общественному устройству. – СПб. : Изд-во хозяйственного департамента, 1893. – Т. I. – С. 42–47.
382. Маркевич А. Документы, относящиеся к истории города Одессы / А. Маркевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1893. – Т. XVI. – С. 55–116.
383. Маркевич А. Одесса 100 лет назад / А. Маркевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1898. – Т. XXI. – С. 29–32.
384. Маркевич А. Поездка в г. Старый Крым / А. Маркевич // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1888. – № 6. – С. 64–77.

385. Маркевич А. Императрица Екатерина II и Крым / А. Маркевич // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография «СПИРО», 1897. – № 27. – С. 18–37.
386. Маркевич А. Проект учреждения в Симферополе медико-хирургического училища / А. Маркевич // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Типография Таврического губернского земства, 1916. – №. 54. – С. 378–388.
387. На городские темы // Юг. – № 1008. – С. 3.
388. Наблюдатель. Городская дума / Наблюдатель // Юг. – № 1046. – С. 3.
389. Непостоянный Н. И. Блажков и выборы городского головы / Н. И. Непостоянный // Юг. – № 883. – С. 3.
390. Новая дума // Юг. – № 964. – С. 3.
391. Новосельский Н. Мнение одесского городского головы Н. Новосельского по устройству коллекторов и предложение его о необходимых сооружениях для немедленного улучшения санитарных условий / Н. Новосельский. – Одесса : Русская типография Исаковича, 1878. – 16 с.
392. О выборах // Юг. – № 879. – С. 3.
393. О сроках действия введенного в Киевской и Таврической губерниях, а также Керчь-Еникальском градоначальстве положения усиленной охраны // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 33 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1908. – Собр. 3. – Т. XXVIII – С. 5.
394. О подтверждении всем гражданским губернаторам, чтобы они в действиях своих относительно построек из городских доходов сообразовались с Высочайше утвержденными правилами // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1832. – Собр. 2. – Т. 7. – С. 858–859.
395. О сроке для составления Городскими Думами отчетов о городских доходах и расходах // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Собр. 2. – Т. 8. – С. 227–228.
396. О выдаче суточных денег чиновникам // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Собр. 2. – Т. XXVII. – С. 640.

397. О производстве пенсий чиновникам полиции // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1855. – Собр. 2. – Т. XXX. – С. 67–68.
398. О производстве пенсий чиновникам полиции // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1864. – Собр. 2. – Т. XXXXIX. – С. 1–68.
399. О производстве содержания из сумм земского сбора // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1858. – Собр. 2. – Т. XXXIII. – Отд. 2. – С. 83–84.
400. Очерк и обзор современного состояния законодательства о земских повинностях. – СПб. : Изд-во хозяйственного департамента, 1813. – С. 115–120.
401. О установлении на полуострове Таврическом порто-франко на 30 лет и о даровании разных выгод жителям сего полуострова и приезжающим туда иностранцев // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 61–68.
402. О продолжении на 25 лет дарованной городу Одессе льготы; об освобождении сего города навсегда от постоя, и об употреблении десятой части таможенного сбора для содержания гавани в Одессе // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVII. – С. 25–27.
403. О учреждении карантина в городе Одессе // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVII. – С. 708–709.
404. О дозволении Российским и иностранным купцам всякие иностранные товары, кроме запрещенных, привозимых морем или из других Российских городов в Одессу, отправлять транзитом в Молдавию, Валахию, Австрию и Пруссию и привозимые из означенных мест на границы России препровождать транзитом в Одессу для отпуска за море // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 191–195.
405. О бытии в городе Одессе Градоначальником Генерал-Лейтенанту Дюку де Ришелье и о должности его // Полное собрание законов

- Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVII. – С. 442–443.
406. О данном наставлении Дюку де Ришелье наставлении для отправления должности // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVII. – С. 443–445.
407. О возложении на Одесского Военного Губернатора Дюка де Ришелье обязанности принимать аттестаты и выдавать по оным патенты на поднятие Российских флагов на купеческих судах // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 422–423.
408. О платеже земских повинностей обывателями города Одессы беспрекословно; о употреблении присвоенных городу доходов на расширение порта и общественных устроений; о производстве оных Комитету, для сего учрежденному; об отсылке отчетов о суммах в Государственное Казначейство, и о назначении Членов и Казначей для Комитета // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 100.
409. О бытии заводам и фабрикам по прежнему в ведении Губернских Начальств // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 268–269.
410. О бытии в Севастополе главному военному порту, и о снятии находящейся там портовой Таможни // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 148.
411. О принятии Генералом от инфантерии Феньшем под свое управление города Феодосии и об устройстве оногo // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 148–151.
412. О разрешении на предполагаемое устройство города Феодосии, и о предоставлении в пользу города сбора с привозимых товаров и винного дохода // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 387–388.

413. О пожаловании льготы городу Феодосии // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXIX. – С. 159.
414. О предоставлении Сенату на утверждение контрактов, заключаемых Градскими Думами, на сумму свыше 10 тыс. рублей // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXIX. – С. 103–104.
415. О Екатеринославских садах и о разведении дерев в оных // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXIX. – С. 690–691.
416. О правилах сбора денег с дворянских имений на содержание Присутственных мест // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 226–228.
417. О запрещении Начальникам Губерний принимать от градских людей подарки // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVI. – С. 800–801.
418. О порядке сношений Гражданских Губернаторов, Губернских Правлений и прочих Присутственных мест с воинскими Начальниками и командами // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 107–108.
419. О распределении земель Новороссийского края // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXIX. – С. 163–177.
420. О немедленной отсылке из Градских Дум и Магистратов принадлежащих казне сумм // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 347–348.
421. О доставлении в Казенные Палаты верных сведений из Магистратов и Градских Дум о всех гильдейских купцах и их капиталах, а от Городничих о купцах умерших, коих наследие перешло в другие руки // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 738–740.

422. О наблюдении Казенным Палатам, дабы в подаваемых от Магистратов и Дум ежегодных отчетах о доходах и расходах показаны были оклады и недоимки во всех статьях // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 550–551.
423. О немедленной отсылке из Градских Дум и Магистратов принадлежащих казне сумм // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 347–348.
424. О подтверждении всем гражданским губернаторам, чтобы они в действиях своих относительно построек из городских доходов сообразовались с Высочайше утвержденными правилами // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1832. – Собр. 2. – Т. 7. – С. 858–859.
425. О сроке для составления Городскими Думами отчетов о городских доходах и расходах // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Собр. 2. – Т. 8. – С. 227–228.
426. О порядке исправления должности Керчь-Еникальского градоначальника и Помощника Одесского градоначальника на время их отсутствия, болезни или исправления последним должности Градоначальника охраны // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 33 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, – 1909. – Собр. 3. – Т. XXIX – С. 559.
427. Общие губернские учреждения // Свод законов Российской империи (СЗРИ) : в 16 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Т. II. – С. 125–414.
428. Об уравнении доходов и расходов города Одессы и о пособии сему городу от казны // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1859. – Собр. 2. – Т. 34. – С. 602–605.
429. Обзор деятельности бывшего одесского городского головы Н. А. Новосельского. – Одесса : Типография А. Шульце, 1880. – С. 2–36.
430. Об устройстве земских повинностей // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1802. – Собр. 1. – Т. XXVII. – С. 202–204.

431. Об изменении порядка в расходе сумм земского сбора. О производстве пенсий чиновникам полиции // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1860. – Собр. 2. – Т. XXXV. – С. 640–642.
432. Об учреждении променной конторы в Одессе // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – С. 151–155.
433. Об однопроцентном сборе, в пользу городов собираемом от питейного откупа // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVII. – С. 687–689.
434. Об удерживании в Казенных палатах части из следующих в отпуск в Градские доходы однопроцентных с винной продажи денег, в уплату состоящих на купцах и мещанах казенных недоимок // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXIX. – С. 257–259.
435. Об утверждении составленной в Новороссийской Губернии Комиссии для разбора жалоб о неправильном отобрании земель в Крыму и о бытии оной под ведомством Новороссийского Военного Губернатора // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXVI. – С. 260.
436. Об отпуске среди лета, для отдохновения от трудов, Губернаторов, Вице-Губернаторов и Членов Губернских Присутственных мест // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 256–257.
437. Об устройстве Градских Полиций в Губернских городах // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXV. – С. 668–671.
438. Об объявлении Одесского градоначальства и Одесского уезда, взамен военного положения, в состояние усиленной охраны // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 33 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, – 1908. – Собр. 3. – Т. XXVIII – С. 898.
439. Об объявлении Николаевского градоначальства, взамен чрезвычайного, в положение усиленной охраны // Полное собрание

законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 33 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, – 1908. – Собр. 3. – Т. XXVIII – С. 305.

440. Обзор Екатеринославской губернии за 1881 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1882. – 261 с.
441. Обзор Екатеринославской губернии за 1884 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1884. – 93 с.
442. Обзор Екатеринославской губернии за 1886 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1886. – 102 с.
443. Обзор Екатеринославской губернии за 1887 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1888. – 276 с.
444. Обзор Екатеринославской губернии за 1889 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1890. – 361 с.
445. Обзор Екатеринославской губернии за 1891 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1892. – 224 с.
446. Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1893. – 275 с.
447. Обзор Екатеринославской губернии за 1894 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1895. – 109 с.
448. Обзор Екатеринославской губернии за 1895 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). –

- Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1896. – 103 с.
449. Обзор Екатеринославской губернии за 1897 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1898. – 73 с.
450. Обзор Екатеринославской губернии за 1901 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1902. – 136 с.
451. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1910. – 177 с.
452. Обзор деятельности финансового отделения Одесской городской управы в заведовании члена управы р. Л. Хари за 1878–1887 гг. – Одесса : Типография Л. Шульце, 1888. – 251 с.
453. Обзор деятельности бывшего одесского городского головы Н. А. Новосельского. – Одесса : Типография А. Шульце, 1880. – 36 с.
454. Обзор сравнительных таблиц доходов и расходов города Одессы за 1874 – 1880 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1881. – 256 с.
455. Обзор Херсонской губернии за 1879 г. (приложение ко всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. Херсонского губправления, 1880. – 102 с.
456. Обзор Херсонской губернии за 1889 г. (приложение ко всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1898. – 276 с.
457. Обзор Херсонской губернии за 1898 г. (приложение ко всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1899. – 361 с.
458. Обзор Херсонской губернии за 1907 г. (приложение ко всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1908. – 224 с.
459. Обзор Херсонской губернии за 1910 г. (приложение ко всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1911. – 275 с.

460. Обзор Херсонской губернии за 1912 г. (приложение ко всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон : Тип. херсонского губернского правления, 1913. – 289 с.
461. Обозрение отчетов Одесской городской думы за 1864–1868 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1871. – 131 с.
462. Объяснительная записка к проекту инструкции и инструкция Николаевскому городскому управлению / сост. гласный думы А. Д. Самокшин. – Николаев : Тип. Ю. О. Якубовича, 1887. – 25 с.
463. Объяснительная записка к проекту и инструкция Николаевскому городскому управлению. – Николаев : Русская типо-литография, 1887. – 45 с.
464. Объяснительная записка по делу о городской пригородной земле и об оценке хуторов, делянок и усадеб, устроенных на этой земле. – Одесса : Типография А. Шульце, 1887. – 18 с.
465. Обязательные для жителей города Херсона постановления. – Херсон, 1895. – 76 с.
466. Отчет Александровского городского управления за 1900 г. – Александровск : Типография Б. Я. Штерн, 1902. – 244 с.
467. Отчет Александровского городского управления за 1899 г. – Александровск : Типография Б. Я. Штерн, 1901. – 418 с.
468. Отчет Александровского городского управления за 1902 г. – Александровск : Типография Б. Я. Штерн, 1904. – 344 с.
469. Отчет Александровского городского управления за 1901 г. – Александровск : Типография Б. Я. Штерн, 1903. – 379 с.
470. Отчет комиссии по устройству электрического освещения в Херсоне за 1912 г. – Херсон : Изд. ХГОУ, 1910. – С. 8–12.
471. Отчет по эксплуатации городской электрической станции в Херсоне за 1912 г. – Херсон : Изд. ХГОУ, 1913. – С. 12–22.
472. Отчет Аккерманской городской управы о доходах и расходах города Аккермана на 1899 год. – Аккерман : Тип. И. М. Гринштейна, 1899. – 140 с.
473. Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм с объяснительною запискою за 1870, 1873–1874, 1876, 1880–1886, 1888–1899 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1900. – 334 с.

474. Отчет Одесской городской управы о движении сумм коробочного сбора за 1876, 1881–1900 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1901. – 224 с.
475. Отчет о деятельности Одесской городской думы за 2-е четырехлетие 1877 – 1881 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1882. – 72 с.
476. Отчет Севастопольской городской управы о движении городских и других сумм за 1876 – 1877 гг. – Севастополь : Типография городского управления, 1878. – 36 с.
477. Отчет и речи чрезвычайного собрания Общества сельского хозяйства Южной России. – Одесса : Гор. тип., 1838. – 89 с.
478. Отчет о действиях Общества сельского хозяйства Южной России / сост. И. Палимпсестовым. – Одесса : Гор. тип., 1855. – 68 с.
479. Отчет инспекции сельского хозяйства южных губерний за 1857 г. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1857. – С. 24–89.
480. Памятная книжка Виленской губернии на 1867 г. – Вильно : Тип. Губ. Правления, 1867. – 233 с.
481. Памятная книжка Воронежской губернии на 1856 г. – Воронеж : Тип. Губ. Правления, 1856. – 158 с.
482. Памятная книжка Гродненской губернии на 1864 г. – Гродно : Тип. Губ. Правления, 1865. – 167 с.
483. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 г. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1859. – 214 с.
484. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1864 г. – Екатеринослав : Тип. Я. Чаусского, 1860. – 388 с.
485. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1867 г. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1866. – 526 с.
486. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1875 г. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1875. – 275 с.
487. Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1889 г. / сост. Н. С. Быстрицкий. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1889. – 622 с.

488. Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1894 г. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1893. – 218 с.
489. Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1895 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1894. – 318 с.
490. Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1900 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1899. – 407 с.
491. Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1901 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1900. – 623 с.
492. Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1903 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1902. – 580 с.
493. Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1910 г. / под ред. Г. А. Богданова. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1910. – 355 с.
494. Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1911 г. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1911. – 434 с.
495. Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1912 г. / под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1912. – 428 с.
496. Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства. – Керчь : Тип. Х. Н. ЛАГО, 1914. – 350 с.
497. Памятная книжка Ковенской губернии на 1890 г. – Ковно : Тип. Губ. Правления, 1890. – 458 с.
498. Памятная книжка Курской губернии на 1892 г. – Курск : Тип. Губ. Правления, 1892. – 490 с.
499. Памятная книжка Минской губернии на 1864 г. – Минск : Тип. Губ. Правления, 1864. – 297 с.
500. Памятная книжка Могилевской губернии на 1909 г. – Могилев : Тип. Губ. Правления, 1909. – 634 с.
501. Памятная книжка Нижегородской губернии на 1855 г. – Нижний Новгород : Тип. Губ. Правления, 1855. – 343 с.

502. Памятная книжка Олонецкой губернии на 1857 г. – Петрозаводск : Тип. Губ. Правления, 1857. – 203 с.
503. Памятная книжка Оренбургской губернии на 1870 г. – Оренбург : Тип. Губ. Правления, 1870. – 429 с.
504. Памятная книжка Орловской губернии на 1870 г. – Орел : Тип. Губ. Правления, 1870. – 392 с.
505. Памятная книжка Пензенской губернии на 1867 г. – Пенза : Тип. Губ. Правления, 1867. – 365 с.
506. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 г. – Каменец-Подольский : Тип. Губ. Правления, 1859. – 94 с.
507. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. – Каменец-Подольский : Тип. Губ. Правления, 1911. – 616 с.
508. Памятная книжка Симбирской губернии на 1868 г. – Симбирск : Тип. Губ. Правления, 1868. – Ч. 1–2. – 242 с.
509. Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г. / под ред. К. В. Ханацкого. – Симферополь : Тип. Таврического губернского правления, 1867. – 657 с.
510. Памятная книжка Таврической губернии на 1889 г. / под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Тип. «Крым», 1888. – 697 с.
511. Памятная книжка Таврической губернии на 1890 г. / под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Тип. «Крым», 1889. – 710 с.
512. Памятная книжка Таврической губернии на 1914 г. – Симферополь : Тип. Таврическая губернская, 1914. – 798 с.
513. Памятная книжка Таврической губернии на 1915 г. – Симферополь : Тип. Таврическая губернская, 1915. – 788 с.
514. Памятная книжка Тамбовской губернии на 1879 г. – Тамбов : Тип. Губ. Правления, 1879. – 140 с.
515. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 г. / под ред. А. А. Золотарева. – Херсон : Типография Херсонского губернского правления, 1911. – Ч. 1. – 1046 с.
516. Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 г. – Херсон : Типография Херсонского губернского правления, 1914. – 619 с.
517. Памятная книжка Эстляндской губернии на 1896 г. – Ревель : Тип. Губ. Правления, 1896. – 366 с.
518. Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLI. – 344 с.

519. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. : Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 13 – 234 с.
520. Первая всеобщая перепись населения Российской империи / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Тип. В. Мещерского, 1904. – Т. XLVII. – 344 с.
521. Письма избирателя к предстоящим городским выборам в Одессе. – Одесса : Типография А. Шульце, 1889. – 36 с.
522. Письмо жителя Одессы о нынешнем состоянии сего города. – Одесса : Типография А. Шульце, 1887. – 4 с.
523. Положение об общественном управлении г. Одессы 30 июня 1863 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1866. – Собр. 2. – Т. XXXVIII. – Отд. 1. – С. 403–412.
524. Положение промышленное // Свод законов Российской империи (СЗРИ) : в 16 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Т. XI. – С. 416–599.
525. Положение о доходах и расходах города Одессы и управление ими // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1825. – Собр. 1. – Т. XXXIX. – С. 298–326.
526. Положение о доходах и расходах города Одессы // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 2. – Т. IX. – Отд. 1 и 2. – С. 311–421.
527. Постановления Александровской городской думы за 1900 г. – Александровск : Типография Б. Я. Штерн, 1901. – 224 с.
528. Постановление Одесской городской управы о квартирном налоге. – Одесса : Типография Л. Нитче, 1876. – 34 с.
529. Постановление Одесской городской управы по докладу подготовительной комиссии об установлении нормального штата канцелярии городской думы и управы. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – 10 с.
530. Постановление городской управы по дополнительным жалобам хуторовладельцев Тюнеева и Городецкого. – Одесса : Типография А. Шульце, 1887. – 35 с.

531. Предложение городского головы Г. Г. Маразли в городскую думу. – Одесса : Типография А. Шульце, 1882. – 5 с.
532. Приговор Одесской городской думы. – Одесса : Типография А. Шульце, 1890. – 5 с.
533. Программа партии меньшевиков / Политические партии России : история и современность. – М. : РОССПЭН, 2000. – Оригинал документа С. 227–242.
534. Программы главнейших русских партий / под ред. А. Стеблова и И. Сахарова. – М., 1917. – 64 с.
535. Проект сметы доходов и расходов г. Одессы на 1902 г. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1901. – 331 с.
536. Проект сметы доходов и расходов г. Одессы на 1903 г. – Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1903. – 334 с.
537. Прошение Одесскому градоначальнику хуторовладельцев об оценке хуторов. – Одесса : Типография А. Шульце, – 1885. – 16 с.
538. Путеводитель и адрес-календарь города Николаева на 1869 г. – Николаев : Типография управления николаевского порта Е. С. Павловского, 1869. – 109 с.
539. Путеводитель и адрес-календарь города Николаева на 1883 г. – Николаев : Тип. Управления николаевского порта, 1882. – С. 42.
540. Рассказы одесского старожилы // Из прошлого Одессы : сборник статей. – Одесса: Тип. Л. Кирхиер, 1894. – С. 153.
541. Расписание доходов и расходов портового города Одессы // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1834. – Собр. 2. – Т. 9. – С. 261–271.
542. Расписание доходов и расходов губернского города Херсона // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Собр. 2. – Т. 8. – С. 571 – 584.
543. Роспись расходам и доходам города Ялты на 1879 год. – Симферополь : Тип. «Спиро», 1879. – 70 с.
544. Роспись доходов и расходов города Ялты на 1882 год. – Ялта : Тип. В. Г. Аристова, 1882. – 70 с.
545. Роспись доходов и расходов города Одессы за 1850–1893 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – 236 с.

546. Роспись доходов и расходов г. Одессы на 1887 г. с объяснительною запискою и приложением. – Одесса : Типография А. Шульце, 1887. – 227 с.
547. Роспись расходам и доходам города Ялты за 1879–1882 гг. – Симферополь : Тип. «Спиро», 1883. – 72 с.
548. Сегодня выборы. Список кандидатов // Юг. – № 954. – С. 3.
549. Сметы расходов и доходов города Одессы за 1894–1901 гг. – Одесса : Типография Л. Шульце, 1902. – 298 с.
550. Смета Аккерманской городской управы за 1900 г. – Аккерман : Типография И. М. Гринштейн, 1901. – 38 с.
551. Смета Херсонской городской управы за 1884–1886 года. – Херсон : Типография Н. О. Ващенко, 1889. – 186 с.
552. Смольянинов К. История Одессы / К. Смольянинов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса. – Т. 3. – 338 с.
553. Списки населенных мест Российской империи / сост. Л. Майковым / Херсонская губерния по сведениям на 1859 г. – СПб. : Типография центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1868. – Т. XLVII. – 281 с.
554. Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон : Типография губернского правления, 1896. – 288 с.
555. Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. центрального статистического комитета МВД, 1863. – Т. XIII. – 188 с.
556. Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния / сост. М. Равесский. – СПб. : Типография МВД, 1865. – Т. XLI. – 200 с.
557. Столетие Одессы 22 августа 1894 г. / сост. Одесским городским общественным управлением. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1894. – 140 с.
558. Сторонний. К выборам в городскую думу. Анкета о думе / Сторонний // Юг. – № 867. – С. 3.
559. Список кандидатов в городскую думу // Юг. – № 872. – С. 3.
560. Статистический ежегодник России на 1912 год. – СПб. : Издательство Центрального статистического комитета МВД, 1913. – Ч. 5. – С. 1–10; Ч. 12. – С. 1–110.
561. Статистика Российской империи. – СПб. : Издательство ЦСК, 1888. – 323 с.

562. Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного : в 4 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – 879 с.
563. Устав ремесленный // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1846. – Собр. 2. – Т. XI. – С. 349–374.
564. Устав службы правительственной // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Собр. 2. – Т. III. – С. 37–40.
565. Устав службы выборной // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Собр. 2. – Т. 3. – С. 326–421.
566. Устав городского и сельского хозяйства // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Собр. 2. – Т. XII. – С. 21–91.
567. Устав податный, Уставы счетные // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Т. V. – Собр. 2. – Кн. 4. – Отд. 3, 6 и 7. – С. 53–254.
568. Устав строительный // Полное собрание законов Российской империи (с приложением к ст. 129, часть 2) (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Собр. 2. – Т. XII. – С. 126–321.
569. Устав казенных оброчных статей // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1838. – Собр. 2. – Т. VIII. – С. 42–65.
570. Устав ремесленный // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1832. – Собр. 2. – Т. XXV. – С. 191–287.
571. Учреждения министерств // Свод законов Российской империи (СЗРИ) : в 16 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1832. – Т. I. – С. 115–153.
572. Учреждения для управления Губерний Всероссийской Империи Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 45 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XX. – С. 229–304.

573. Фабрично-заводская промышленность и торговля России. – СПб. : Тип. И. А. Ефрона, 1896. – 786 с.
574. Федоров Г. В. К выборам в городскую думу. Анкета о думе / Г. В. Федоров // Юг. – № 866. – С. 3.
575. Федоров Г. В. К выборам в городскую думу. Состав новой думы / Г. В. Федоров // Юг. – № 870. – С. 3.
576. Федоров Г. В. К выборам в городскую думу. Состав новой думы / Г. В. Федоров // Юг. – № 871. – С. 3.
577. Харьковско-Николаевская железная дорога. Описание строительства участка Николаев – Херсон (1905–1907). – СПб. : Типография Министерства Путей Сообщения, 1908. – 103 с.
578. Шмидт А. Материалы для географии и статистики Российской империи. Херсонская губерния. – СПб. : Тип. Калиновского, 1863. – Ч. 2. – С. 637–641.
579. Штаты и табели // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1837. – Собр. 2. – Т. 12. – С. 60–85.
580. Штаты и табели // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) : в 55 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1837. – Собр. 2. – Т. 12. – С. 60–85.
581. Южная Россия. Путеводитель по городам / сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – 176 с.
582. Яичков К. М. К выборам в городскую думу. Анкета о думе / К. М. Яичков // Юг. – № 864. – С. 3.
583. Я-ль. Вокруг да около / Я-ль // Юг. – № 967. – С. 3.

ЛІТЕРАТУРА

584. Аверіна-Лугова Д. Ю. Крим наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття : міська повсякденність : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Діана Юрїївна Аверіна-Лугова. – Запоріжжя, 2009. – 282 с.
585. Авакьян С. А. Муниципальное право России / С. А. Авакьян. – М. : Проспект, 2009. – 544 с.
586. Аскарлов Ш. Д. Регион – пространство – город / Ш. Д. Аскарлов. – М. : Стройиздат, 1988. – 200с.

587. Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку / Д. І. Багалій. – Харків : Союз, 1920. – 100 с.
588. Багалеі Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры : исторический этюд / Д. И. Багалеі. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с.
589. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. / упорядник В. С. Журавський. – К. : Наук.-інформ. підприємство «Пошук», 1992. – 96 с.
590. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / М. В. Бармак. – Львів, 2008. – 485 с.
591. Бобкова О. М. Адміністративна та культурно-просвітницька діяльність А. Ф. Фабра на Півдні України (30-ті – перша половина 60-х років ХІХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Оксана Михайлівна Бобкова. – Сімферополь, 2007. – 196 с.
592. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті ХVІІІ ст. : аналіз джерел / Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Запорізьке наукове товариство імені Я. Новицького / А. В. Бойко. – К. : Наукова думка, 2000. – 308 с.
593. Березовська Т. В. Приватне листування флігель-ад'ютанта М. А. Аркаса з дружиною Софією Петрівною 1853–1856 / Т. В. Березовська // Актуальні проблеми історії та культури України. – Миколаїв ; Одеса, 2000. – Ч. 2. – С. 41–46.
594. Бычков Н. Финансы крупнейших русских городов / Н. Бычков. – М. : Городская типография, 1894. – 188 с.
595. Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений / А. И. Васильчиков. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1871. – Т. III. – 839 с.
596. Великанов А. О хуторах, расположенных на Одесской городской земле / А. Великанов. – Одесса : Гор. тип., 1864. – 234 с.
597. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства: общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйствования / Л. А. Велихов. – М. – Ленинград : Государственное издательство, 1928. – 466 с.

598. Величко С. Питання російського колоніалізму в українській думці. Політична залежність, ідентичність та економічний розвиток / С. Величко // *Ab imperio*. – 2002. – № 1. – С. 323–367.
599. Веселовский Б. Б. Календарь-справочник городского деятеля на 1916 г. / Б. Б. Веселовский. – СПб., 1916. – С. 394–404.
600. Веселовский Б. Б. Местное самоуправление и демократия / Б. Б. Веселовский. – Пг. : Муравей, 1917. – С. 10–28.
601. Веселовский Б. Б. Муниципализация и муниципальная политика в России / Б. Б. Веселовский. – СПб. : Рус. техн, об-во, 1914. – 20 с.
602. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 91.
603. Верменич Я. Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації / Я. Верменич // *Регіональна історія України : збірник наукових статей*. – 2009. – Вип. 3. – С. 37–40.
604. Витте С. Ю. Самодержавие и земство / С. Ю. Витте. – Штутгарт : Редакция «Освобождение», 1903. – 293 с.
605. Винарчук Т. В. Національний контекст концепції фронтиру в українській історіографії / Т. В. Винарчук // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. – 2013. – Вип. XXXVI. – С. 211–217.
606. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра I до наших дней / В. Витчевский. – СПб. : Изд. Д. А. Казицына и Ю. Филлипова. – 1909. – 378 с.
607. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К. : Книгизд, 1886. – Вып. 1. : История русского государственного права. – 368 с.
608. Владимиров М. М. Первое столетие города Екатеринослава (1787–1887 гг.) : материалы для исторического очерка / М. М. Владимиров. – Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1887. – 281 с.
609. Володько В. В. Чиновники системи управління та судочинства Київського намісництва (80-ті – перша половина 90-х рр. XVIII ст.): соціо-професійний портрет : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Володимир Васильович Володько. – К., 2007. – 20 с.

610. Володько В.В. Чиновники системи управління та судочинства Київського намісництва (80-ті – перша половина 90-х рр. XVIII ст.): соціо-професійний портрет : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Володимир Васильович Володько. – К., 2007. – 258 с.
611. Гансова Э. Социальная функция традиционных обществ в современном украинском обществе: одесское измерение / Э. Гансова // Многонациональный одесский край. Документы. Очерки. Материалы. – М., 1997. – Т. 3. – С. 9.
612. Ге Г. Н. Исторический очерк г. Николаева при устье Ингула (1790–1890) / Г. Н. Ге. – Николаев : Русская тип., 1890. – 122 с.
613. Гете Г. Швейцарские аграрные колонии на Юге Российской империи / Г. Гете., Г. Молотков. // Историчний архів. – Миколаїв : Видв-во ЧДУ, 2014. – Вип. 12. – С. 52–59.
614. Гете Г. Городские швейцарские колонии на Юге Российской империи / Г. Гете., Г. Молотков. // Историчний архів. – Миколаїв : Видв-во ЧДУ, 2014. – Вип. 10. – С. 81–86.
615. Герлиги П. Европейский город Черноморья. Очерки истории Одессы XIX в. / П. Герлиги. – Одесса : Изд-во «Ортіум», 2009. – 323 с.
616. Герлігі П. Одеса. Історія міста : 1794–1914 / П. Герлігі. – К. : Критика, 1999. – 241 с.
617. Гоголь Н. В. Избранные произведения : в 2 т. – Т. 2 : Мертвые души ; Ревизор / Н. В. Гоголь. – К. : Издательство художественной литературы «ДНПРО», 1983. – 415 с.
618. Головин К. Наше местное управление и местное хозяйство / К. Головин. – СПб. : Изд.-во об-ва О. Н. Поповой, 1884. – 168 с.
619. Голубцов С. А. Русские политические партии / С. А. Голубцов. – М. : Тип. Изд. Комиссии московского совета солдатских депутатов, 1917. – № 385. – С. 41–42.
620. Горбачев В. П. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.) : дис. ... канд. юрид. наук : 07.00.01 / Василий Павлович Горбачев. – Харків, 1995. – 180 с.
621. Горизонтов Л. Империя в регионе, регион в империи. Империя регионов / Л. Горизонтов // Регіональна історія. – 2008. – Вип. 1. – С. 127–134.
622. Горловский Д. Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города

- Херсона / Д. Н. Горловский. – Херсон : Тип О. Д. Ходушиной, 1896. – 97 с.
623. Горловский Д. Н. Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. / сост. Д. Н. Горловский. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1897. – 260 с.
624. Градовский А. Д. Начала русского государственного права : собрание сочинений / А. Д. Градовский. – СПб. : Типо-литогр. М. П. Фроловой, 1904. – Т. 9. – Ч. 3. – 628 с.
625. Гребцова І. Участь регіональної преси в обговоренні реформ місцевого самоврядування в Росії (кінець 50-х – перша половина 60 рр. ХІХ ст.) / І. Гребцова // Південний архів. – Херсон, 2002. – Вип. 7. – С. 145–150.
626. Грибовський В. Запорожці і ногайці в контексті Великого кордону / В. Грибовський // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Нікополь ; Запоріжжя, 2005. – Вип. 1. – С. 95–131.
627. Григоруk Н. Українська демократична партія та Українська радикальна партія: утворення, програми та об'єднання / Н. Григоруk // Україна – Європа – Світ. – С. 100–105.
628. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол. : С. Сохань (голова) і ін. – К. : Наук. думка, 1991. (Пам'ятки іст. думки України). – 1995. – Т. 7. – 628 с.
629. Гутнов А. «Мир архитектурь» / А. Гутнов, В. Глызычев. – М. : Молодая гвардия, 1990 – 352 с.
630. Данильченко О. П. Етнічний розвиток і міжнародні зв'язки Півдня України (кінець ХVІІІ – перша чверть ХХ століття) : монографія / О. П. Данильченко. – Владивосток, 2009. – 119 с.
631. Даценко В. Мнение по делу о пересмотре городского положения / В. Даценко. – Николаев : Русская типо-литография, 1892. – 18 с.
632. Дашкевич Я. Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) / Я. Дашкевич // Історичне краєзнавство України. – Львів ; Київ ; Нью-Йорк, 2004. – С. 103–117.
633. Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець ХVІІІ – початку

- XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олександра Сергіївна Двуреченська. – Дніпропетровськ, 2007. – 243 с.
634. Дитятин И. И. К истории «жалованных грамот» дворянству и городам 1785 года / И. И. Дитятин // Русская мысль. – 1885. – Кн. IV. – С. 13–50.
635. Дитятин И. И. К истории «жалованных грамот» дворянству и городам 1785 года / И. И. Дитятин // Русская мысль. – 1885. – Кн. V. – С. 1–38.
636. Дитятин И. И. К истории «жалованных грамот» дворянству и городам 1785 года / И. И. Дитятин // Русская мысль. – 1885. – Кн. VI. – С. 1–19.
637. Дитятин И. И. К истории «жалованных грамот» дворянству и городам 1785 года / И. И. Дитятин // Русская мысль. – 1885. – Кн. VII. – С. 1–21.
638. Дитятин И. И. К истории «жалованных грамот» дворянству и городам 1785 года / И. И. Дитятин // Русская мысль. – 1885. – Кн. VIII. – С. 58–83.
639. Дмитрієв В. В. Градоначальства Півдня України в ХІХ – ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01/ Владислав Володимирович Дмитрієв. – Дніпропетровськ, 2003. – 220 с.
640. Днепрпетровску 200 лет : сборник документов и материалов. – Днепрпетровск : Издательство «Наукова думка», 1976. – 512 с.
641. Донік О. М. Україна: у складі двох імперій (остання чверть ХVІІІ – перша половина ХІХ століть) / О. М. Донік. – К. : КРІОН, 2011. – 247 с.
642. Дорошева А. О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Антоніна Олександрівна Дорошева. – Одеса, 2009. – 195 с.
643. Древаль Ю. Д. Радянська модель політичного представництва / Ю. Д. Древаль // Державне будівництво. – 2012. – Вип. 2. – С. 6–15.
644. Дружинина Е. И. Ключук-Кайнарджийский мир (его подготовка и заключение) / Е. И. Дружинина. – М. : «Наука», 1955. – 267 с.
645. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : «Наука», 1959. – 373 с.
646. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1981. – 216 с.
647. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Издательство «Наука», 1970. – 388 с.
648. Дубровніна А. Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу соціально-кріпосницької системи і

- зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.): конспект лекцій / А. Б. Дубровніна. – К. : Наука, 1966. – 112 с.
649. Еремян В. В. Местное самоуправление в России: (XII – начало XX в.) : учеб. пособие / В. В. Еремян, М. В. Федоров. – М. : Новый Юрист, 1998. – 176 с.
650. Ермилов В. С. Медицинское страхование в Южной Украине (1890–1930-е гг.) / В. С. Ермилов ; под. ред. Б. П. Криштопы. – Николаев : МП «Возможности Киммерии», 1997. – 217 с.
651. Ермилов В. С. Страхование от несчастных случаев и медицинская помощь застрахованным на юге Украины: очерки истории / В. С. Ермилов. – Николаев : МП «Возможности Киммерии», 1996. – 114 с.
652. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений России / Н. П. Ерошкин. – М. : Наука, 1983. – 250 с.
653. Ефремова Н. Н. Развитие самоуправления городов / Историко-правовое исследование / отв. ред. Л. С. Мамут ; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права / Н. Н. Ефремова. – М. : Наука, 1995. – С. 258–270.
654. Загоруйко В. Постраницам истории Одессы и Одещины / В. Загоруйко – Одесса : Одесское областное издательство, 1957. – 155 с.
655. Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 гг./ П. А. Зайончковский. – М. : Наука, 1964. – 369 с.
656. Зеленый П. А. Городская юстиция накануне реформы / П. А. Зеленый. – Одесса : Тип. «Пчелки». – 10 с.
657. Зленко Г. Павло Зелений – одеський міський голова і літератор / Г. Зленко // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 106–111.
658. Золоті імена в історії міста Катеринослава [Бібліографічне видання]. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровської обласної універсальної бібліотеки, 2009. – 64 с.
659. Иванов В. Е. По вопросу об удободелимости крупных земельных участков в пределах Одесского градоначальства / В. Е. Иванов. – Одесса : Типография Южно-Русского общества Печатного дела, 1900. – 16 с.
660. Иконников А. В. Художественный язык архитектуры / А. В. Иконников. – М. : Искусство, 1985. – 175 с.

661. Исторический очерк развития железных дорог в России с их основания до 1897 г. включительно. – СПб. : Тип. Министерства путей сообщения, 1898. – Вып. 1. – 186 с.
662. История Украинской ССР : в 10 т. / гл. редкол. : Ю. Ю. Кодуфор и др. – К. : Наук, думка, 1978. – Т. 3. – 606 с.
663. Івасюк І. М. Проекти розбудови одеського порту та їх реалізація в 60-х та першій половині 70-х рр. ХІХ ст. / І. М. Івасюк // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. Мечникова. – Одеса : Гермес, 2003. – Вип. 13. – 305 с.
664. Історія митної справи в Україні / Костянтин Миколайович Колесников, Олег Вікторович Морозов, Геннадій Миколайович Виноградов, Олег Олександрович Дячок. – К. : Знання, 2006. – 606 с.
665. Історія міста Дніпропетровська / за ред. А. Г. Болебруха. – Дніпропетровськ : Вид-во «Грані», 2006. – 264 с.
666. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. – Миколаївська область / головна редколегія : П. Т. Тронько (голова), М. П. Бажан, М. К. Білогуров, І. К. Білодід, П. П. Гудзенко, Т. І. Дерев'янкін, І. І. Компанієць, Ю. Ю. Кондуфор, С. М. Королівський, О. К. Кошик, О. Г. Мітюков, І. Д. Назаренко, П. М. Овчаренко, С. Д. Пількевич, Й. Д. Ремезовський, І. С. Слабеев, К. К. Цілуйко / редколегія тому : Васильєв В. О. (голова) [та ін.]. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 772 с. – (Ін-т історії АН УРСР).
667. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. – Одеська область / головна редколегія : П. Т. Тронько (голова), М. П. Бажан, М. К. Білогуров, І. К. Білодід, П. П. Гудзенко, Т. І. Дерев'янкін, О. К. Касименко, Ю. Ю. Кондуфор, С. М. Королівський, О. К. Кошик, О. Г. Мітюков, І. Д. Назаренко, П. М. Овчаренко, С. Д. Пількевич, Й. Д. Ремезовський, К. К. Цілуйко / редколегія тому : Л. В. Гладка (голова) [та ін.]. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – 911 с.
668. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. – Херсонська область / головна редколегія : П. Т. Тронько (голова), М. П. Бажан, М. К. Білогуров, І. К. Білодід, П. П. Гудзенко, Т. І. Дерев'янкін, І. І. Компанієць, Ю. Ю. Кондуфор, С. М. Королівський, О. Г. Мітюков, І. Д. Назаренко, П. М. Овчаренко, С. Д. Пількевич, Й. Д. Ремезовський, А. Д. Скаба, І. С. Слабеев, К. К. Цілуйко,

- Ф. П. Шевченко / редколегія тому : О. Є. Касьяненко (голова) [та ін.]. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 688 с.
669. Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К. : Наук. думка, 1978. – Вип. 12. – 386 с.
670. Історія Одеси / голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса : Друк, 2002. – 560 с.
671. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858) / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – 65 с.
672. Кабузан В. М. Чисельність та національний склад Новоросії в 60–80 рр. XVIII ст. / В. М. Кабузан // Український історико-географічний збірник. – К. : Наук. думка. – 1976. – Вип. 1. – С. 136–149.
673. Кавун М. Е. Походження та рання історія міста Катеринослава : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 історія України / Максим Едуардович Кавун. – Дніпропетровськ, 2003. – 21 с.
674. Кавун М. Архитекторы Петербургских дворцов и храмов Екатеринослава [Електронний ресурс] / М. Кавун. – Режим доступу до журналу: www.realnest.com.ua
675. Кавун М. Его здания были украшением города [Електронний ресурс] / М. Кавун. – Режим доступу до журналу: www.realnest.com.ua
676. Кавун М. Екатеринославский след итальянской династии [Електронний ресурс] / М. Кавун. – Режим доступу до журналу: www.realnest.com.ua
677. Кавун М. Загадка Клода Геруа [Електронний ресурс] / М. Кавун. – Режим доступу до журналу: www.realnest.com.ua
678. Кавун М. Любимый архитектор высшего общества [Електронний ресурс] / М. Кавун. – Режим доступу до журналу : www.realnest.com.ua
679. Кавун М. Уильям Гесте – автор генерального плана Екатеринослава [Електронний ресурс] / М. Кавун. – Режим доступу до журналу: www.realnest.com.ua
680. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
681. Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер. – К. : «К.І.С.», 2007. – 264 с.

682. Кассо Л. А. Общие и местные гражданские законы. (Вступительная лекция, читанная в Харьковском Университете 27 января 1896 г.) / Л. А. Кассо. – Харьков : Типография Зильберберга, 1896. – 167 с.
683. Катеринослав-Дніпропетровськ – 225: видатні особистості та обличчя міста. – 2-ге вид. – Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2001. – 256 с.
684. Кизеветтер А. А. Местное самоуправление в России IX – XIX ст. : исторический очерк / А. А. Кизеветтер. – М. : Изд-во. журн. «Русская мысль», 1910. – 155 с.
685. Кизеветтер А. А. Местное самоуправление в России IX – XIX ст. : исторический очерк / А. А. Кизеветтер. – СПб. : Изд-во. т-во «Задруга», 1917. – 120 с.
686. Кимитиаки М. Генерал-губернаторства в Российской империи: от этнического к пространственному подходу / М. Кимитиаки // *Ab imperio*. – Казань, 2004. – С. 456–457.
687. Кириченко Е. И. Русское градостроительное искусство / Е. И. Кириченко. – М. : Издательство «Прогресс-Традиция», 2001. – 340 с.
688. Коваль Г. Миколаївська міська дума як орган місцевого самоврядування (кінець XVIII – XX ст.) / Г. Коваль // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.– Запоріжжя : Тандем У, 1999. – Вип. 5. – С. 159–166.
689. Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст) / В. К. Козирев. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. – 529 с.
690. Козирев В. К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII – XIX ст.) [Збірник] / В. о. НАН України. Ін-т укр. археографії, джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Запорізька філія ; гол. ред. Бойко А. В / В. К. Козирев. – Запоріжжя : Тандем-У, 2002. – 372 с.
691. Козлов И. В. Пётр Петрович Семёнов-Тян-Шанский : 1827–1914. / И. В. Козлов, А. В. Козлова. – М. : Наука, 1991. – 267 с.
692. Колесников К. М. Історія митної справи в Україні / Костянтин Миколайович Колесников, Олег Вікторович Морозов, Геннадій Миколайович Виноградов, Олег Олександрович Дячок. – К. : Знання, 2006. – 606 с.

693. Колісник В. П. Національно-етнічний чинник у правовому регулюванні суспільних відносин у XVII – XIX століттях / В. П. Колісник // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 2. – С. 70–77.
694. Комарницький А. Исторический очерк общих гражданских учреждений Новороссийского края / А. Комарницький // Годичный акт в Ришельевском лицее. – Одесса, 1849. – 21 июня. – С. 3–70.
695. Коник О. О. Депутати Державної Думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) : монографія / О. О. Коник ; наук. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Герда, 2013. – 454 с.
696. Конопка Н. О. Малоросійський військовий губернатор Микола Григорович Рєпнін : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. О. Конопка. – Дніпропетровськ, 2008. – 196 с.
697. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках) / В. М. Константинова. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. – 596 с.
698. Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генезис і тенденції розвитку в умовах спільної трансформації / Г. Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 38–51.
699. Короленко Б. А. Інкорпорація Криму Російською імперією у 1783–1796 рр. : політичний та етносоціальний аспекти : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Б. А. Короленко. – К., 2005. – 244 с.
700. Костенок І. Радянська модель самоврядування як чинник впливу на сучасні самоврядні практики на пострадянському просторі / І. Костенок // Держава і суспільство. – 2012. – Вип. 4. – С. 168–171.
701. Кравченко В. В. Харьков / Харків: столица Пограничья / В. В. Кравченко. – Вильнюс : ЕГУ, 2010. – 358 с.
702. Краткий исторический очерк и обзор современного состояния законодательства о земских повинностях. – Одесса : Типография А. Шульце, 1903. – 214 с.
703. Краткий исторический очерк развития и деятельности ведомства путей сообщения за 100 лет его существования (1798–1898 гг.). – СПб. : Тип. Путей сообщения, 1898. – 274 с.
704. Крючков Ю. С. История Николаева от основания до наших дней / Ю. С. Крючков. – Николаев : Атол, 1996. – 299 с.

705. Крючков Ю. С. Старый Николаев. Топонимический словарь-справочник / Ю. С. Крючков. – Николаев : Изд-во Ирины Гудым, 2008. – 128 с.
706. Кудрявцев Л. А. История губернаторства в Киеве и Украине / Л. А. Кудрявцев. – К. : Изд.центр «ДрУк», 2003. – 452 с.
707. Кузикова Л. Н. Екатеринослав-Днепропетровск. Архитектура и архитекторы : учебное пособие / Л. Н. Кузикова, С. Н. Антонов. – Запорожье : ПРИВОЗ ПРИНТ, 2009. – 40 с.
708. Левченко Л. Взаємовідносини військових губернаторів з місцевим самоврядуванням Миколаїва у ХІХ ст. / Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. ІІІ Миколаївська обл. краєзн. конф. / Л. Левченко. – Миколаїв : Атол, 2000 – С. 100–103.
709. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900) : навч. посіб. / Л. Левченко. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – 300 с.
710. Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (ХVІ ст.) / С. Леп'явко // Запорозька спадщина. – Запоріжжя : РА «Тандем У», 2001. – Вип. 12. – 64 с.
711. Линникова О. Стилиевые особенности усадебной архитектуры Крыма периода эклектики в контексте общеевропейских тенденций : дис. ... канд. наук искусствоведения : 50.23.20 – Теория и история архитектуры, реставрация и реконструкция историко-архитектурного наследия / Ольга Викторовна Линникова. – М., 2011. – 233 с.
712. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т. 1. – С. 145–171.
713. Максимов Е. Д. Городское общественное управление в деле помощи бедным / Е. Д. Максимов. – СПб. : Государственный тип., 1905. – 223 с.
714. Мальцев В. А. Довідковий посібник з курсу «Конституційне (державне) право зарубіжних країн» : навч. посіб. / В. А. Мальцев. – Воронеж : Видавництво Воронежського університету. – 328 с.
715. Марченко О. М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. / Олег Миколайович Марченко. – Одеса, 1997. – 180 с.
716. Матковский Т. Доклад подготовительной комиссии для разработки вопроса об установлении нормального штата канцелярий Одесской

- городской думы и управы / Т. Матковский. – Одесса : Типография А. Шульце, 1888. – 28 с.
717. Маурер Г. Л. Введение в историю общинного, подворного, сельского и городского устройства и общественной власти / Г. Л. Маурер. – М., 1880. – 264 с.
718. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. / Л. Г. Мельник. – К. : Наукова думка, 1972. – 240 с.
719. Миронов А. Русский город: социальное, экономическое, демографическое развитие в 1740–1861 гг / А. Миронов. – М. : Наука, 1975. – 386 с.
720. Митрович П. Г. Отповедь автору «Анализа отчета о городских суммах» за 1872 г. / П. Г. Митрович. – Одесса : Типография Л. Нитче, 1873. – 25 с.
721. Михайловский А. Г. Реформа городского самоуправления в России / А. Г. Михайловский. – М. : Польза, 1908. – 110с.
722. Мільчев В. Болгарські переселенці на півдні України. 1724–1800 рр. / В. Мільчев. – Київ ; Запоріжжя : РА «Тандем У», 2001. – 198 с.
723. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський. – К. : Діокор, 2002. – 79 с.
724. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Б. Молчанов. – К., 2000. – 198 с.
725. Мурзакевич Н. Материалы для истории губернского города Херсона / Н. Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древности. – 1879. – Т. XI. – С. 324–388.
726. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність : український контекст / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
727. Надибська С. Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Світлана Борисівна Надибська. – Одеса, 2005. – 150 с.
728. Назаренко О. А. Міське самоврядування: поняття, ознаки, функції / О. А. Назаренко // Право. – Вип. 21. – Частина 2. – Т. 1. – С. 82–85.
729. Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов ХІХ в. / В. А. Нардова. – Л. : Наука, – 1984. – 260 с.

730. Непомнящий А. А. Страницы истории крымского краеведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2005. – 432 с.
731. Николаеву 200 лет. 1789–1989 : сборник документов и материалов / под ред. В. И. Матвеева – К. : Наукова думка, 1989. – 400 с.
732. Николаевцы : энциклопедический словарь / за ред. В. А. Карнаух. – Николаев : Возможности Киммерии, 1999. – 374 с.
733. Нікітін Ю. О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–70 років ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Юрій Олександрович Нікітін. – К., 2004. – 296 с.
734. Нікітін Ю. О. Поререформні міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині ХІХ ст.: історичний аспект самоврядування : монографія / Ю. О. Нікітін. – Суми : ВД «Білий птах», 2016. – 324 с.
735. Нікітін Ю. О. Участь органів міського самоврядування у розвитку освіти в Україні в 70–90 роки ХІХ ст. (на прикладі Чернігівської, Полтавської, Харківської та Катеринославської губерній) / Ю. О. Нікітін // Наукові записки. Серія : Історія. – Вінниця.– 2008. – Вип. 14. – С. 86–92.
736. Новікова О. В. Державна система народної освіти Російської імперії в Криму (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олена Вікторівна Новікова. – Дніпропетровськ, 2009. – 214 с.
737. Ольжич О. Український націоналізм / О. Ольжич / Незнаному воякові. – К. : Дніпро, 1994. – С. 297–305.
738. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 гг. / А. Орлов – Одесса : Тип. А. Шульце, 1885. – 98 с.
739. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ – початок ХХ ст.: зародження, еволюція, діяльність / А. І. Павко. – К. : Іван Федоров, 1999. – 248 с.
740. Павловский И. Ф. Полтава. Исторический очерк ее как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856) / И. Ф. Павловский. – Х. : Сага, 2009. – С. 19–32.
741. Пажитнов К. Проблемы ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма / К. Пажитнов. – М. : Наука, 1952. – 187 с.

742. Памятники архитектуры и музеи Крыма [Электронный ресурс]. – Режим доступа к журналу: www.orlovka-online.com
743. Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А. Н. Пашутин. – Елисаветград : Лито-Тип. Бр. Шполинских, 1897. – 309 с.
744. Пиворович В. Б. Улицами старого Херсона / В. Б. Пиворович, С. А. Дяченко. – Херсон : Штрих, 2003. – 196 с.
745. Писарькова Л. Ф. Государственное управление России в первой четверти XIX в.: замыслы, проекты, воплощение / Л. Ф. Писарькова. – М. : Новый хронограф, 2012. – 448 с.
746. Плаксі́й Т. М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тамара Миколаївна Плаксі́й. – Запоріжжя, 2001. – 192 с.
747. Платонов О. А. Святая Русь : энциклопедический словарь русской цивилизации. – М. : Русское хозяйство, 2000. – 1040 с.
748. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии / М. Полищук. – Одесса : Мосты культуры, 2002. – 447 с.
749. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734–1775). – Ч. 1 : Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Український вільний університет, 1960. – 228 с.
750. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734–1775). – Ч. 2 : Заселення Новоросійської губернії / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Український вільний університет, 1960. – 188 с.
751. Посу́нько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії / Культ. центр «Хортиця». Ін-т укр. археографії, джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ Запорізьке відділення, наук.-дослід. лаб. історії Півдня України ЗДУ / О. М. Посу́нько. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1998. – 78 с.
752. Приклонский С. А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского / С. А. Приклонский. – СПб. : Общественная польза, 1886. – 380 с.
753. Прищепа О. П. Міста Волині другої половини XIX– початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олена Петрівна Прищепа. – Чернівці, 2003. – 228 с.

754. Ренненкампф Н. Новое Городское Положение в его практическом применении. Публичная лекция, читанная 22-го декабря 1873 г. профессором университета св. Владимира Н. Ренненкампфом. [Текст] / Н. Ренненкампф. – К., 1874. – 234 с.
755. Репина Л. П. История исторического знания / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – 2 изд., стереотип. – М. : Дрофа, 2006. – С. 262–268.
756. Романцов О. В. Інститут військових губернаторів у системі Російського територіального управління Правобережною Україною (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Романцов. – К., 2009. – 225 с.
757. Россия в конце XIX в. / под ред. В. И. Ковалевского. – СПб. : Тип. Акц. общества Брокгауз-Ефрон, 1900. – 1008 с.
758. Рудницький С. Огляд національної території України / С. Рудницький // Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С. 263–265.
759. Рыбаков Ю. Я. Промышленная статистика России XIX в. / Ю. Я. Рыбаков. – М. : «Наука», 1976. – 215 с.
760. Рыздзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России / П. Г. Рыздзюнский. – М. : Изд-во Акад. Наук СССР, 1958. – 559 с.
761. Рябінін Є. В. Регіональна ідентичність як каталізатор сепаратистських рухів / Є. В. Рябінін // Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу : збірник матеріалів Другої інтернет-конференції (16 березня 2012 року). – Маріуполь, 2012. – С. 228–331.
762. Самойлов Ф. О. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.) : історико-краєзнавчий нарис / Ф. О. Самойлов, М. О. Скрипник, О. Т. Ярещенко. – Одеса : Маяк, 1998. – 231 с.
763. Сандомирский Ю. Путеводитель по Одессе / Ю. Сандомирский. – Одесса : Торговый дом И. Сегаль, 1901. – 161 с.
764. Сафонов М. М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII – XIX вв. / АН СССР. Институт истории СССР. Ленинградское отделение / М. М. Сафонов. – Л. : Наука, 1988. – 250 с.
765. Сборник статей по вопросам относящиеся к жизни русских городов. – М. : Городская типография, 1901. – Вып. 1–2. – 638 с.

766. Селинов В. Воронцовский дворец как культурно-исторический памятник Одессы // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. – Секція соціально-історична. – Одеса, 1929. – Ч. 4–5. – С. 65–74.
767. Семенов Д. Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты / Д. Д. Семенов. – СПб. : Типография Н. Я. Стойковой, 1901. – 246 с.
768. Семёнов-Тян-Шанский В. П. Город и деревня в Европейской России. [в 2 т. Т. 1 : 1870–1917. Т. 2 : 1917–1942] / научн. ред. д-р геогр. наук П. М. Полян / В. П. Семёнов-Тян-Шанский. – М. : Новый Хронограф, 2009. – 678 + 658с.
769. Скальковский А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1839. – № 8. – Ч. 33. – С. 290–313.
770. Скальковский А. Историческое обозрение Новороссийского края / А. Скальковский // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1836. – № 11. – Ч. 22. – С. 446–504.
771. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1795–1823) / А. Скальковский. – Одесса : Городская типография, 1837. – 297 с.
772. Скальковский А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790–1840 гг. / А. Скальковский // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Городская типография, 1844. – Т. I. – С. 257–275.
773. Скальковский А. Шестидесятилетие общественной жизни Одессы // Из прошлого Одессы. Сборник статей. – Одесса : Тип. Л. Кирхиер, 1894. – С. 192–193.
774. Статистика : навч. посіб. / С. О. Матковський, М. Л. Вдовин, Т. В. Панчишин. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 344 с.
775. Стременовский С. Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия: историко-правовое исследование : дис. ... канд. юрид. наук / Сергей Николаевич Стременовский. – Одесса, 2000. – 185 с.
776. Тимофеенко В. И. Общественные центры южноукраинских городов в конце XVIII в. / В. И. Тимофеенко // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – С. 196–200.

777. Тотомианц В. Ф. Самоуправление и городское хозяйство / В. Ф. Тотомианц – СПб. : В. В. Битнер, 1910. – 79 с.
778. Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.
779. Турченко Ф. Г. Проект «Новоросія» 1764–2014 рр. Ювілей на крові / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : ЗНУ. – 2015. – 158 с.
780. Турченко Г. Ф. Регіональний рух у південноукраїнському регіоні на початку XX ст. / Г. Ф. Турченко, Є. П. Назарова // Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. 30. – С. 138–144.
781. Тюрин В. А. Власть и городское самоуправление в Среднем Поволжье: опыт взаимодействия на рубеже XIX – XX веков / В. А. Тюрин ; Федеральное агентство по образованию. – Самара : Издательство «Самарский университет», 2007. – 200 с.
782. Ушинский А. О значении мануфактурной промышленности / А. Ушинский. – СПб. : Типография Ю. Штауфа, 1858. – Т. 1. – 107 с. – Т. 2. – 128 с.
783. Фесенко И. О. Важный вопрос городского хозяйства. Участие квартирохозяев в городском управлении / И. О. Фесенко. – СПб. : Типография МВД, 1900. – 107 с.
784. Фомин В. М. Программные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX в. – 1917 г.) : сборник документов / В. М. Фомин. – Вып. 1. – М. : ИНИОН РАН, 1996. – 196 с.
785. Херсон. Страницы истории 1778–1978 / под ред. В. Сурина – Симферополь : Таврия, 1978. – 78 с.
786. Херсону 200 лет. 1778–1978 : сборник документов и материалов / редкол. В. П. Завгородний, М. И. Давыдов, А. А. Луганская, В. П. Масенков, А. Г. Митюков. – К. : Наук. думка, 1978. – 327 с.
787. Цибуленко Л. О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної і виробничої власності в XIX – на початку XX століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Лариса Олександрівна Цибуленко. – Дніпропетровськ, 2001. – 180 с.
788. Черемісін О. В. Взаємовідносини органів громадського управління з губерньською адміністрацією Херсонщини в кінці XVIII – 70-х рр.

- XIX ст. / О. В. Черемісін // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць. – Черкаси : Видавництво Черкаський ДНУ, 2007. – Вип. 3. – С. 204–209.
789. Черемісін О. В. Взаємовідносини органів міського і станового самоврядування Південної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / О. В. Черемісін // Південний архів : збірник наукових праць. Історичні науки – Херсон : Видавництво ХДУ. – 2007. – Вип. 26 – С. 244–250.
790. Черемісін О. В. Вибори в Херсоні в 1913 р. / О. В. Черемісін // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С. 225–228.
791. Черемісін О. В. Діяльність міського самоврядування у сфері благоустрою Херсона в 1870–1917 рр. / О. В. Черемісін // Наукові записки. Серія : Історичні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – Вип. 15. – С. 307–325.
792. Черемісін О. В. Діяльність міського самоврядування у сфері благоустрою Херсона, кінець XVIII століття – 1870 р. / О. В. Черемісін // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 7. – С. 63–74.
793. Черемісін О. В. Діячі міського самоврядування Південної України кінця XVIII століття – 1870 р. / О. В. Черемісін // Інтелігенція і влада. – Одеса : Вид-во «Астропринт», 2013. – Вип. 28. – С. 19–31.
794. Черемісін О. В. Думська модель міського самоврядування Півдня України наприкінці XVIII – на початку XX століть / О. В. Черемісін // *Scriptorium nostrum*. – Херсон, 2016. – Вип. 4. – С. 68–98.
795. Черемісін О. В. Історичні умови організації місцевим самоврядуванням Херсона медичної допомоги населенню в кінці XVIII – початку XX ст / О. В. Черемісін // Краєзнавство : науковий журнал. – К. : Вид-во «Телесик», 2011. – Вип. 2. – С. 138–147.
796. Черемісін О. В. Культура управління містами Півдня України в кінці XVIII – на початку XX століть / О. В. Черемісін // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2013. – Вип. 6. – С. 269–272.
797. Черемісін О. В. Методи досліджень з історії місцевого самоврядування Південної України кінця XVIII – початку XX ст. /

- О. В. Черемісін // Література та культура Полісся. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – Вип. 69 – С. 146–156.
798. Черемісін О. В. Місцеве самоврядування Півдня України в організації медичної допомоги населенню XIX ст / О. В. Черемісін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : Вид-во ЗНУ, 2010. – Вип. XXIX. – С. 41–50.
799. Черемісін О. В. Місцеве самоврядування Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століть / О. В. Черемісін // Краєзнавство : науковий журнал. – К. : Вид-во «Телесик», 2009. – Вип. 3–4. – С. 222–227.
800. Черемісін О. В. Міське землеволодіння Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / О. В. Черемісін // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 4. – С. 75–81.
801. Черемісін О. В. Міське землекористування Херсона, Миколаєва, Одеси наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття / О. В. Черемісін // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 5. – С. 75–83.
802. Черемісін О. В. Міське самоврядування Південної України кінця XVIII ст. – 1870 р. в особах / О. В. Черемісін // Література та культура Полісся. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – Вип. 72. – С. 105–113.
803. Черемісін О. В. Міські бюджети Півдня України в 1870–1917 рр. / О. В. Черемісін // Наукові записки Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 17–23.
804. Черемісін О. В. Нова Україна: урбанізаційні та модернізаційні процеси в кінці XVIII – початку XX ст. / О. В. Черемісін // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Вип. 46. – 2016. – С. 53–61.
805. Черемісін О. В. Обговорення умов міських реформ в Херсонській губернії у 1860-х рр. / О. В. Черемісін // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. – Вип. 2. – С. 252–258.
806. Черемісін О. В. Особливості організації адміністративного та муніципального управління Південною Україною в кінці XVIII –

- початку ХХ століть / О. В. Черемісін // Інтелігенція і влада. – Одеса : Вид-во «Астропринт», 2012. – Вип. 24. – С. 72–85.
807. Черемісін О. В. Професійний портрет діячів міського самоврядування Херсона в кінці ХVІІІ – початку ХХ ст. / О. В. Черемісін // Інтелігенція і влада. – Одеса : «Астропринт», 2012. – Вип. 27. – С. 72–82.
808. Черемісін О. В. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. / О. В. Черемісін // *Scriptorium nostrum*. – Херсон, 2016. – Вип. 6. – С. 55–76.
809. Черемісін О. В. Санітарно-гігієнічна діяльність органів міського самоврядування Південної України у ХІХ – на початку ХХ ст.: загальна характеристика та джерела до вивчення проблеми / О. В. Черемісін, Г. М. Михайленко // *Scriptorium nostrum*. – Херсон, 2016. – Вип. 4. – С. 231–279.
810. Черемісін О. В. Скарги щодо діяльності органів міського самоврядування та адміністративного управління Херсонської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ століття / О. В. Черемісін // Інтелігенція і влада. – Одеса : Вид-во «Астропринт», 2011. – Вип. 22. – С. 65–84.
811. Черемісін О. В. Суперечності з приводу розмежування міського землеволодіння Херсона наприкінці ХVІІІ ст. / О. В. Черемісін // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 201–203.
812. Черемісін О. В. Умови функціонування органів місцевого самоврядування Херсона, Миколаєва, Одеси наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст / О. В. Черемісін // Південний архів : зб. наук. праць. Історичні науки – Херсон : Видавництво ХДУ. – 2008. – Вип. 28–29. – С. 174–178.
813. Черемісін О. В. Участь адміністративного управління в розвитку промисловості м. Херсона, кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ століть / О. В. Черемісін // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 6. – С. 63–67.
814. Черемісін О. В. Участь купецтва Південної України в роботі органів місцевого самоврядування в 1785–1870 роках: джерелознавчий аспект / О. В. Черемісін // Південний архів : збірник наукових праць. Історичні науки – Херсон : Видавництво ХДУ. – 2007. – Вип. 25 – С. 125–134.

815. Черемісін О. В. Фінанси міського самоврядування Півдня України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / О. В. Черемісін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : Вид-во ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIII. – С. 113–121.
816. Черемісін О. В. Фінанси міського самоврядування Півдня України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / О. В. Черемісін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : Вид-во ЗНУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 59–65.
817. Черемісін О. В. Фінансова політика органів місцевого самоврядування міст Півдня України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст / О. В. Черемісін // Південний архів : збірник наукових праць. Історичні науки – Херсон : Видавництво ХДУ. – 2008. – Вип. 27 – С. 84–89.
818. Черемисин А. В. Интеллектуальное наследие сотрудников самоуправления Юга Украины в середине XIX – начале XX веков / А. В. Черемисин // Потенциал современной науки. – 2014. – Вып. 1. – С. 75–82.
819. Черемисин А. В. Культура местного самоуправления в городах Юга Украины в конце XVIII – начале XX веков / А. В. Черемисин // VII Международная конференция, посвященная проблемам общественных наук «Формирование новых концепций научных исследований психологии и педагогики» (г. Москва, 27 апреля 2013 г.). – М. : Центр гуманитарных исследований «Социум». – С. 128–132.
820. Черемисин А. В. Образ городского самоуправления Южной Украины в контексте административного устройства региона конца XVIII – начала XX веков / А. В. Черемисин // XI Международная конференция, посвященная проблемам общественных наук «Формирование новых концепций научных исследований психологии и педагогики» (г. Москва, 29 июня 2013 г.). – М. : Центр гуманитарных исследований «Социум». – С. 38–41.
821. Черемисин А. В. Органы самоуправления Южной Украины в конце XVIII – начале XX веков: между народным представительством и государственной властью / А. В. Черемисин // Science and education a new dimension, 2014, issue : 18, P. 50–54.
822. Черемисин А. В. Региональные архивные материалы по истории городского самоуправления российской империи конца XVIII –

- начала XX веков на примере Юга Украины / А. В. Черемисин // X Международная конференция, посвященная проблемам общественных наук «Формирование новых концепций научных исследований психологии и педагогики» (г. Москва, 1 июня 2013 г.). – М. : Центр гуманитарных исследований «Социум». – С. 57–61.
823. Черемисин А. В. Современные научные исследования по истории городского самоуправления Южной Украины в составе Российской империи конца XVIII – начала XX веков / А. В. Черемисин // Университеты мира как центры научных исследований. – Тула, 2013. – С. 244–249.
824. Черемисин А. В. Финансирование городского самоуправления Южной Украины из системы земского налогообложения Российской империи 1785–1917 годов / А. В. Черемисин // Университеты 21 века: исследования в рамках научных школ. – Тула, 2013. – С. 176–182.
825. Чернов А. В. Государственные учреждения России в XVIII – XIX в. : законодательные материалы : справ. пособие / А. В. Чернов ; М-во высш. и сред. спец. образования РСФСР. – М. : Наука, 1975. – 386 с.
826. Чернявский И. М. Материалы по истории народного образования в Екатеринославском наместничестве (1784–1805 гг.) / И. М. Чернявский. – Екатеринослав : Типо-литография губернского правления, 1895. – 38 с.
827. Черняк Э. В. Государственная теория самоуправления в трудах европейских ученых Л. Штейна и р. Гнейста // Вестник Казанского технологического университета. – Вып. 11. – 2010. – С. 284–396.
828. Чихладзе Л. Т. Историко-теоретические аспекты развития местного самоуправления и местного управления в государствах Европы / Л. Т. Чихладзе // Право и политика. – 2006. – № 12. – С. 19–27.
829. Чичерин Б. Н. О народном представительстве / Б. Н. Чичерин. – М. : Издательство : «Тип. Товарищества И. Д. Сытина». – 1899. – 326 с.
830. Чорний Д. М. Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – початку XX ст. : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / Дмитро Миколайович Чорний. – Харків, 2008. – 511 с.
831. Шандра В. «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект / В. Шандра // Регіональна історія : збірник наукових статей. – 2009. – № 3. – С. 191–204.

832. Шара Л. М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Любов Миколаївна Шара. – Харків, 2002. – 176 с.
833. Шитюк М. М. Єврейське населення Херсонської губернії в ХІХ – на початку ХХ століть / М. М. Шитюк, В. В. Щукін. – Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим, 2008. – 222 с.
834. Шишов В. Как рождаются одессизмы / В. Шишов // Вся одесса. 1794–1994. Антология. Словарь. – М. : 1998. – С. 876–879.
835. Шкварець В. П. Історія рідного краю. Миколаївщина : навч. посіб. / В. П. Шкварець, М. Ф. Мельник ; В. О. Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили. – 2-ге вид. – Миколаїв : МДГУ ім. П. Могили, 2004. – 280 с.
836. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця – початку ХІХ ст. / Р. Шпорлюк // Україна. Наука і культура. – К. : Товариство «Знання» УРСР, 1991. – С. 159–167.
837. Шрейдер Г. И. Город и Городовое Положение 1870 г. / Г. И. Шрейдер // История России в ХІХ в. – СПб. : Изд. Тов. Бр. А. И. Гранат и К., 1903. – Т. 4. – С. 1–29.
838. Шрейдер Г. И. Наше городское общественное управление / Г. И. Шрейдер // Этюды, очерки и заметки. – СПб. : Восток. – Т. 1. – Ч. 1. – 1902. – 337 с.
839. Щепкин М. Опыт изучения общественного хозяйства и управления городов / М. Щепкин. – М. : Тип. М. Щепкина, 1882. – Ч. 1. – 256 с.
840. Щерба Т. О. Міське самоврядування на Правобережній Україні у другій половині ХІХ століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тетяна Олександрівна Щерба. – Донецьк, 2001. – 223 с.
841. Яворницький Д. І. До історії степової України / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ : «Січ», 2004. – 224 с.
842. Ядловська О. С. Партії та громадсько-політичні організації малочисельних етнічних груп на Пвдні України в добу Центральної Ради / О. С. Ядловська // Чорноморський літопис. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ, 2013. – Вип. 8. – С. 43–46.
843. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – С. 243–244.

844. Cheremisin A. Municipal budgets of the southern Ukraine at 1785–1870 / A. Cheremisin // *British journal of science, education and culture*. 1 (5) 2014. P. 17–24.
845. Cheremisin A. The municipal legislation of the southern Ukraine at the 1785–1870 / A. Cheremisin // *European applied science modern approaches in scientific researches*. Stuttgart, Germany. 2014. P. 22–28.
846. Cheremisin A. The municipal legislation of the southern Ukraine at the 1870 – 1917 / A. Cheremisin // *Applied sciences and technologies in the United States and Europe*. New York. USA. 2014. P. 26–31.

Черемісін Олександр Вікторович

Черемісін Олександр Вікторович

МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
В 1785–1917 рр.

Літературний редактор – Островська Н. В.
Верстка і макетування – Вдовіченко О. О.

Підписано до друку 05.07.2017
Формат 70x100/8. Папір Офс.
Ум. арк. 33,82. Наклад 500 примірників.

Видання та друк: ПП «ОЛДІ-ПЛЮС»
e-mail: oldi-ks@i.ua
73033 м. Херсон, а/с № 15
Свід. сер. ХС № 2 від 16.08.2000 р